

გოჩა ჯაფარიძე

საქართველო და ეკონომიკის მემლუქები

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

GOTCHA DJAPARIDZE

**GEORGIA AND MAMLUKS
OF EGYPT**

Tbilisi
2016

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გოჩა ჯაფარიძე

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

თბილისი
2016

აღნიშნული პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (გრანტი #FR/54/1-10/13).

This project has been made possible by financial support from the Shota Rustaveli National Science Foundation (Grant #FR/54/1-10/13).

ნაშრომში მრავალრიცხოვანი ქართული, აღმოსავლური და ევროპული ნარატიული წყაროებისა და დოკუმენტური მასალების, უახლესი დასავლური გამოკვლევების საფუძველზე მონოგრაფიულად არის შესწავლილი საქართველოსა და ეგვიპტის მამლუქთა ურთიერთობები XIII ს-ის 50-იანი წლებიდან XIX ს-ის დამდეგამდე. დიდი ყურადღება ეთმობა ქართველების დაწინაურებას ოსმალთა ეგვიპტის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე. წარმოჩენილია ქართველი მამლუქების როლი ამ ქვეყანაში.

ნაშრომი სასარგებლო იქნება აღმოსავლეთმცოდნეების, ისტორიკოსებისა და საერთოდ, მკითხველთა ფართო წრისთვის.

© საავტორო უფლებები დაცულია

ISBN 978-9941-0-8928-2

დაიბეჭდა შპს „კოლორში“

სარჩევი

შესავალი	6
I თავი. საქართველო და მამლუქთა სასულტნო (1250-1517)	9
1. მამლუქთა სასულტნო: წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა	9
2. მამლუქთა სასულტნოს სტრუქტურა	21
3. ქართველები მონღოლთა რიგებში ბაჰრელ მამლუქთა წინააღმდეგ ბრძოლებში	34
4. ქართველები ბაჰრელ და ბურჯელ მამლუქთა სასულტნოს მმართველ ოლიგარქიაში	65
II თავი. პალესტინის წმინდა ადგილები საქართველოსა და ეგვიპტის დიპლომატიურ ურთიერთობებში	91
1. დიპლომატიური ურთიერთობები ბაჰრელ მამლუქებთან	91
2. დიპლომატიური ურთიერთობები ბურჯელ მამლუქებთან არაბული დოკუმენტური წყაროების მიხედვით	119
III თავი. ქართული წარმოშობის მამლუქები ოსმალთა ეგვიპტეში XVI – XVIII ს-ის I ნახევარში	147
1. ეგვიპტის დაპყრობა ოსმალთა მიერ	147
2. ეგვიპტის ადმინისტრაცია ოსმალთა ბატონობის ხანაში	162
3. ქართული ელემენტის თანდათან გამოჩენა XVI საუკუნიდან მისი რაოდენობრივი ზრდა XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარში	166
4. მუჰამად ბეგ კატამიშისა და ალ-კაზდალლის სახლები, რომლებშიც დომინირებდნენ ქართველები	168
IV თავი. ქართული წარმოშობის მამლუქები ოსმალთა ეგვიპტეში XVIII ს-ის II ნახევარსა და XIX ს-ის დამდეგს	182
1. 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ქართველი მამლუქები. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის (შინჯიკაშვილის) და მურად ბეგის დუუმვირატი, მათი ქართული გარემოცვა	182
2. ქართველი მამლუქების ურთიერთობა რუსეთის გენერალურ კონსულთან ალექსანდრიაში კონრად ფონ ტონუსთან	202
3. ქართველი მამლუქების ყოფა	211
4. მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაციის განადგურება ეპილოგის ნაცვლად სამშობლო მამლუქისა რეზიუმე ინგლისურ ენაზე ბიბლიოგრაფია საძიებლები	234 248 261 279 303

შესავალი

წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება საქართველოსა და ეგვიპტის მამლუქების, კერძოდ, ეგვიპტის ქართული წარმოშობის მამლუქთა (მამლუქთა სასულტნოს და ოსმალთა ეგვიპტის მამლუქების) ურთიერთობებს 1250-იანი წლებიდან XIX ს-ის დასაწყისამდე. კონკრეტულად განხილული და შესწავლილია:

- ეგვიპტის მამლუქთა სასულტნოს სახელმწიფოს შიდა სტრუქტურა, სამხედრო მონობა, საშინაო პოლიტიკა და განსაკუთრებით, ის საერთაშორისო მდგომარეობა, რომელიც განაპირობებდა ეგვიპტის სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციას მონღოლებთან, რომელთა რიგებში იბრძოდნენ ქართველებიც.

- ქართული ელემენტი მამლუქთა სასულტნოს მმართველ ოლიგარქიაში.

- არაბული დოკუმენტური და ნარატიული წყაროების საფუძველზე ქართველი მეფეებისა და ეგვიპტის სულტნების ის დიპლომატიური კავშირები, რომლებიც უპირატესად მიზნად ისახავდნენ ქართველთა სამონასტრო თემისა და ქართველთა კუთვნილი ეკლესია-მონასტრების დაცვას წმინდა მიწაზე – პალესტინაში. ეგვიპტის სულტნების კარზე ქართველთა ელჩების მიღება, მათი მიზნები და შედეგები. სულტან ჯაკმაკის ურთიერთობა სამცხის გამგებელთან – ათაბაგ ივანე ჯაყელთან და სხვ.

- ეგვიპტის დაპყრობა ოსმალთა მიერ და მამლუქთა პოზიცია ოსმალთა ეგვიპტეში. ოსმალთა ეგვიპტის შიდა სტრუქტურა და მკვლევართა (დ. კრესელიუსი, ჯ. ჰასავეი) განსხვავებული მიდგომა ამ სტრუქტურისა და მამლუქთა სახლებისადმი (ბაათ, მრ. ბუიჯუთ). ქართველი მამლუქების სახლები.

- ევროპული და აღმოსავლური წყაროები, რომლებიც ადასტურებენ ქართული ელემენტის თანდათან გამოჩენას ეგვიპტეში XVI საუკუნიდან, მის რაოდენობრივ ზრდას XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარში და დომინირებულ როლს ამ ქვეყანაში XVIII ს-ის II ნახევარში; მოღვაწეობა ქართული წარმოშობის მამლუქებისა, რომლებიც ფაქტობრივად განაგებდნენ ეგვიპტეს XVIII საუკუნეში: მუჰამად ბეგ კატამიშისა და ალ-კაზდაღლის სახლები, რომლებშიც დომინირებდნენ ქართველები; ალი ბეგ ალ-ქაბირისა და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ქართველი მამლუქები; იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქა-

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბირის (შინჯიკაშვილის) და მურად ბეგის დუუმვირატი და მათი ქართული გარემოცვა.

— ქართველი მამლუქების ურთიერთობა საქართველოსთან. მათი სასახლეები კაიროში; ყოფა, ქალის როლი ოჯახში და შთამომავლობა; ურთიერთსაკომუნიკაციო ენა, ქართველ მამლუქთა საფლავები კაიროსა და ეგვიპტის სხვა ადგილებში.

— ეგვიპტის მამლუქთა შეიარაღებული ბრძოლა ოსმალთა და ფრანგთა წინააღმდეგ; მამლუქთა ორგანიზაციის განადგურება მუჰამად 'ალი ფაშას მიერ 1811 წ. 1 მარტს; სუდანში ლტოლვილი მამლუქების შეწყალება ფაშას მიერ.

ზემოდასახელებული საკითხების მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად, ან ახლებურად განიხილება წინამდებარე ნაშრომში.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში ბევრი რამ დაინერა ეგვიპტის მამლუქებისა და საქართველოსთან მათი ურთიერთობის შესახებ, ახალი წყაროების პუბლიკაციების შესწავლა, ძველების (მათ შორის გამოუყენებელის) ხელახალი გააზრება და დასავლეთის მკვლევართა ახალი და უახლესი, ძალზე მაღალი დონის გამოკვლევების გათვალისწინება აუცილებელი ხდება იმისთვის, რომ საქართველოში მამლუქთა ისტორიის შესწავლა დასავლური ისტორიოგრაფიის სტანდარტების დონეზე ავიდეს.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კაიროში, იერუსალიმისა და მოსკოვის არქივების დოკუმენტები, რომლებიც ერთი მხრივ, გვაძლევენ საყურადღებო ინფორმაციას ეგვიპტის ქართული წარმოშობის მამლუქთა და მეორე მხრივ, ქართველი მეფეებისა და ეგვიპტის სულტნების დიპლომატიური ურთიერთობების შესახებ. გ. ჯაფარიძემ მოიპოვა მრავალი ასეთი გამოუცემელი დოკუმენტი. ასევე ყურადღების ღირსია ქართველ მამლუქთა საფლავის ქვების წარწერები, რომელთა ნაწილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემოიტანეს ა. სილაგაძემ და გ. ჯაფარიძემ.

ქართული ელემენტის მნიშვნელობა ოსმალთა ხანის მამლუქთა ეგვიპტეში პირველად, ყველაზე ვრცლად, არაბ და დასავლეთის მკვლევრებს აჩვენეს გ. ჯაფარიძემ და დ. კრესელიუსმა. მაგრამ, ამ მხრივ, საჭიროა მომავალშიც გაგრძელდეს მუშაობა.

მამლუქთა ისტორიის პრობლემატიკის არაერთი საკითხი საქართველოში ჯერ კიდევ ელის თავის მკვლევარს. წარმოდგენილ ნაშრომში, პრიორიტეტი, ცხადია, ენიჭება ურთიერთობებს საქართველოსთან და ქართველი მამლუქების როლის წარმოჩენას ამ ქვეყანაში. მაგრამ, საამისოდ აუცილებელია ეგვიპტის მამლუქთა სასულტნოს (საშინაო და საგარეო პოლიტიკა)

და XVI-XVIII სს-ის ოსმალთა ეგვიპტის ისტორიის საფუძვლიანი ცოდნა, რის გამოც ამ საკითხებს ნაშრომში სათანადო ადგილი ეთმობა.

ეგვიპტის მამლუქებისა და საქართველოს ურთიერთობების მონოგრაფიული შესწავლა ტრადიციული წყაროების (რომელთა დიდი ნაწილი საქართველოში დარჩა უცნობი, ან იყო ნაწილობრივ ცნობილი) და ახლადგამოცემული წყაროებისა და უახლესი დასავლური გამოკვლევების საფუძველზე (რომელთა დიდი ნაწილი ასევე არ იყო გათვალისწინებული ქართველი მკვლევრების მიერ), წარმოადგენს ნაშრომის სიახლეს და, შეიძლება ითქვას, ახალ ეტაპს ქართველ მამლუქთა ისტორიის შესწავლის საქმეში, განაპირობებს მის აქტუალობას.

თავი I

საქართველო და მამლუქთა სასულტნო (1250-1517)

1. მამლუქთა სასულტნო: წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა

მამლუქთა სასულტნოს ისტორიას მკვლევრები უპირატესად სწავლობდნენ არაბული, ევროპული (ლათინური), ნაწილობრივ სირიული და სომხური ნარატიული წყაროების, დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალების საფუძველზე.

არაბული წყაროები. ეგვიპტისა და სირიის მამლუქთა სასულტნოს (1250-1516/7) არაბული წყაროები მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. გამოცემული და მკვლევართა განკარგულებაშია არაბული ნარატიული წყაროები ეგვიპტისა და სირიის ისტორიის და გეოგრაფიის შესახებ, ბიოგრაფიული და გენეალოგიური ჟანრის თხზულებები, ენციკლოპედიები. კერძოდ: იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირის (გარდ. 1292 წ.),¹ ბაიბარს ალ-მანსურის (გარდ. 725/1325 წ.),²

¹Ibn 'Abd al-Zahir (1223-92). *Baybars I of Egypt*, ed. and trans. Fatima Sadeque (Dacca, 1956); მისივე, *Al-Rawd al-Zahir fi Sirat al-Malik al-Zahir*, ed. 'Abd al-'Aziz al-Khuwaytir (Riyadh, 1976); მისივე, *Tashrif al-Ayyam wa-al-'Usur fi Sirat al-Malik al-Mansur (al-Mansur Qalawun, 678-689 AH)*, ed. Murad Kamil (Cairo, 1961); მისივე, *Ur 'Abd Allah b. 'Abd ez-Zahir's biografi över Sultanen el-Melik el-Aşraf Halil. Arabisk text med översättning, inledning ock anmärkningar utgiven*, ed. and trans. Axel Moberg (Lund, 1902); Reuven Amitai. Ibn 'Abd al-Zahir, Muhyi al-Din (1223-1292). – *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. Edited by Woolf, D. R. (New York and London, 1998), 435-436; D. S. Richards. Ibn 'Abd al-Zahir (620-92/1223-92). – *Encyclopedia of Arabic Literature*. Edited by Scott Meisami, Julie//Starkey, Paul (London and New York, 1998), 303.

²Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*. Ed. by D.S. Richards (Beirut, 1988); D. S. Richards. A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 37-44; ბაიბარს ალ-მანსურის სხვა ნაშრომი შემორჩა ვენაში დაცული ერთი ნუსხით და გამოცემულია 'აბდ ალ-ჰამიდ ჰამდანის მიერ. Baybars al-Mansuri. *Kitab al-Tuhfa al-Mulukiyah fi al-Dawla al-Turkiyya*. Édité par A.S. Hamdan (Cairo, 1407/1987); ბაიბარს ალ-მანსურის ჩვენამდე მოღწეული თხზულებებიდან დავასახელებთ კიდევ ერთს: *Mukhtar al-Akhbar*. ed. Abdelhamid Saleh Hamdan (Beirut, 1993). ნაშრომი მოიცავს აიუბიანთა და მამლუქთა ისტორიას 702/1302-03 წლამდე; აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ბაიბარს ალ-მანსურის აქ დასახელებულ სამივე ნაშრომში არის ცნობები საქართველოს და ქართველების შესახებ.

ალ-იუნინის (გარდ. 1326 წ.),³ ან-ნუვარიის (733/1333 წ.),⁴ იბნ ად-დავადარის (გარდ. 736/1335 წ. შემდეგ),⁵ ალ-‘უმარის (გარდ. 1349 წ.),⁶ აზ-ზაჰაბის (გარდ. 1348, ან 1352-3 წ.),⁷ ას-საფადის (გარდ. 1363 წ.),⁸ იბნ ალ-ფურათის (გარდ.

³ Al-Yunini, Kutb al-Din Abu l-Fath Musa b. Muhammad b. Ahmad b. ‘Abd Allah. *Dhayl Mir'at al-Zaman fi Ta'rikh al-A'yan*, 4 vols. (Hyderabad, 1954-61). *Die jahre 1287-1191 in der Chronik al-Yuninis*, ed. and trans. Antranig Melkonian (Freiburg, 1975); Li Guo. *Early Syrian Historiography. Al-Yunini's Dhayl Mir'at al-zaman*. Two volumes (Leiden, 1998); მისივე, The Middle Bahri Mamluks in Medieval Syrian Historiography: The Years 1297-1302. – *Dhayl Mir'at al-Zaman Attributed to Qutb al-Din Musa al-Yunini: A Critical Edition with Introduction, Annotated Translation, and Source Criticism* Li Guo (Ph.D. dissertation, Yale University, 1994); Jacqueline Sublet. Al-Yunini, Kutb al-din abu 'l-Fath Musa b. Muhammad b. Ahmad b. ‘Abd Allah. – *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (Leiden, 2002), 345-346.

⁴ Al-Nuwayri, Shihab al-Din Ahmad ibn ‘Abd al-Wahhab. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, 33 vols. Ed. al-Sayyid al-Baz al-'Arini (Cairo, 1923–2002). ამ ნაშრომში მნიშვნელოვანია ეგვიპტის მამლუქთა და მონღოლთა ურთიერთობის ისტორია, ბრძოლები ორ სახელმწიფოს შორის 1260 წლიდან დაახლოებით 1320 წლამდე ეგვიპტის გაცოლებით, ჩრდილოეთ სირიაში და მოგვიანებით ილხანთა სახელმწიფოს სრული დეზინტეგრაცია 1335 წელს; იხ. აგრეთვე: И. Ю. Крачковский. Арабская географическая литература. – И. Ю. Крачковский. *Избранные сочинения*, т. 4 (Москва-Ленинград, 1957), 402-5; M. Chapoutot-Remadi. Al-Nuwayri, Shihab Al-Din B. ‘Abd Al-Wahhab. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII (Leiden 1995), 156-60; Reuven Amitai. Al-Nuwayri as a Historian of the Mongols. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 23-36.

⁵ Ibn al-Dawadari, Sayf al-Din Abu Bakr. *Die Chronik des Ibn ad-Dawadari, Neunter Teil, Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nasir Muhammad Ibn Qala'un*, ed. Hans Robert Roemer, Deutsches Archäologisches Institut Kairo Quellen zur Geschichte des islamischen Agyptens ii (Kairo, 1960).

⁶ Al-'Umari, Ibn Fadl Allah. *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*, facs. edn., 27 vols. (Frankfurt, 1988-89); მისივე, *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar d'Ibn Fadl Allah al-'Umari...: L'Egypte, la Syrie, le-Higaz et le Yemen*, ed. Ayman Fu'ad Sayyid, Textes arabes et études islamiques 23 (Cairo, 1985); მისივე, *Das mongolische Weltreich: al-'Umaris Darstellungen des mongolischen Reiches in seinen Werk Masalik al-absar fi mamalik al-amsar. Mit Paraphrase und Kommentar*, ed. Klaus Lech, Asiatische Forschungen 22 (Wiesbaden, 1968); მისივე, *Al-Ta'rif bi-al-Mustalah al-Sharif* (Cairo, 1895); *Al-'Umari's Bericht über Anatolien aus dem Masalik al-absar*, ed. F. Taeschner, Bd. I, Text (Leipzig, 1929, Wiesbaden, 1968); И. Ю. Крачковский. Арабская географическая литература. – И. Ю. Крачковский. *Избранные сочинения*, т. 4, 407-11; K. S. Salibi. Ibn Fadl Allah al-'Umari, Shihab Al-Din Ahmad. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. III (Leiden, London, 1986), 758.

⁷ Al-Dhahabi, Shams al-Din ‘Abd Allah Muhammad b. ‘Uthman b. Kaymaz b. ‘Abd Allah. *Duwal al-Islam*, 2 vols. (Haidarabad, 1337/1918-1919); მისივე, *Kitab al-'ibar fi khabar man 'abar*, I, Tahkik Abu Hajir Muhammad as-Sa'id b. Basyuni Za'lul (Beirut, 1405/1985); მისივე, *Kitab al-'ibar fi khabar man 'abar*, IV, ed. Sallah al-Din Munajjid (al-Kuwait, 1963); მისივე, *Ta'rikh al-islam wa wafaiyat al-mashahir al-a'lam*, ed. ‘Umar ‘Abd al-Salam Tadmuri (Beirut, 1411/1991).

⁸ Al-Safadi, Salah al-Din Khalil ibn Aybak. *Kitab al-Wafi bi l-wafayat*, 29 vols. (Beirut, 1420/2000) - გიგანტური ბიოგრაფიული ლექსიკონი, რომელიც შეიცავს მოცემულ მუჰამადის,

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1405 წ.),⁹ ალ-მაკრიზის (გარდ. 1442 წ.),¹⁰ იბნ თაღრი ბირდის (815/1470 წ.)¹¹ ბიოგრაფიული და ისტორიული თხზულებები, ალ-კალკაშანდის (გარდ. 1418 წ.),¹² ალ-‘აინის (გარდ. 1451 წ.),¹³ იბნ ნაზირ ალ-ჯაიშის (გარდ. XIV ს-ის შუა ხანები),¹⁴ იბნ იასის (გარდ. 1524 წ.),¹⁵ და სხვ. თხზულებები.

გამგებლების, დიდებულების, მეცნიერთა და სხვა პირთა 10 ათას ბიოგრაფიაზე მეტს.

⁹ Ibn al-Furat, Nasir al-Din Muhammad b. ‘Abd al-Rahim b. ‘Ali al-Misri al-Hanafi. *Ta’rikh Ibn al-Furat*, ed. Costi K. Zurayk and Nejla Izzedin, 4 vols. (4, 7, 8, 9), (Beirut, 1936-42); *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders: Selections from the Tarikh al-Duwal wa’l-Muluk of Ibn al-Furat*, ed. and trans. U. and M. C. Lyons and J. Riley-Smith, 2 vols. (Cambridge, 1971).

¹⁰ Al-Maqrizi, Ahmad Ibn ‘Ali. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada and S. A. ‘Ashur, 4 vols (Cairo, 1943-72); მისივე, *Al-Mawa’iz wa al-I’tibar bi-dhikr al-khitat wa al-athar*, 2 vols. (Cairo, 1853-54), partial edn. ed. G. Wiet, 5 vols. (Cairo, 1911-27); მისივე, *Histoire des sultans mamlouks de l’Égypte écrite en arabe par Takieddin-Ahmed-Makrizi*, trans. Etienne Quatremère, 2 vols. (Paris, 1837-45); მისივე, *A History of the Ayyubid Sultans of Egypt*, trans. R. J. C. Broadhurst (Boston, 1980); И.Ю. Крачковский. Арабская географическая литература. – И.Ю. Крачковский. *Избранные сочинения*. т. 4, 466-76; Irmeli Perho. Al-Makrizi and Ibn Taghri Birdi as Historians of Contemporary Events. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Edited by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 107-20; Amalia Levanoni. Al-Maqrizi’s Account of the Transition from Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History of the Service of Faith. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 93-106.

¹¹ Ibn Taghri Birdi, Abu al-Mahasin Yusuf. *Al-Manhal al-Safi wa-l-Mustawfa ba’da al-Wafi*, eds. M. Amin and S. Ashur et al., 13 vols. (Cairo, 1984-2009); მისივე, *al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-l-Qahirah*, ed. F. Shaltut et al., 16 vols. (Cairo, 1929-72); მისივე, *Hawadith al-Duhur fi Mada al-Ayyam wa-l-Shuhur*, ed. W. Popper, 4 vols. (Berkeley, 1930-42).

¹² Al-Qalqashandi, Shihab al-Din Abu-l-Abbas Ahmad b. ‘Ali. *Subh al-a’asha fi sina ‘at al-insha’*. 14 vols. (Cairo, 1914-1922); C. E. Bosworth. Al-Kalkashandi Shihab Al-Din Abu ‘l-Abbas Ahmad b. ‘Ali. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. IV (Leiden, 1997), 509-511; მისივე, *Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamlūk Egypt and Syria: Qalqashandi’s Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment*. – *International Journal of Middle East Studies* 3:1, 3:2 (1972), 59-74, 199-216; И.Ю. Крачковский. Арабская географическая литература, 411-416; Jørgen S. Nielsen. The Political Geography and Administration of Bahri Mamluk Palestine: The Evidence of al-Qalqashandi. – *Studia Palaestina: Studies in Honour of Constantine K. Zurayk*. Edited by Nashabe, Hisham (Beirut, 1988), 114-133.

¹³ Al-‘Ayni, Abu Muhammad Mahmud b. Ahmad b. Musa Badr al-Din. *‘Iqd al-juman fi tarikh ahl al-zaman*, I-V, ed. M.M. Amin (Cairo, 1987-2009); И.Ю. Крачковский. Арабская географическая литература, 480.

¹⁴ Ibn Nazir al-Jaysh, Taqi al-Din ‘Abd al-Rahman. *Kitab tathqif al-ta’rif bi’l mustalah al-sharif*. Ed. R. Vesely (Le Cairo, 1987). ამ ავტორის შესახებ იხ. C.E. Bosworth. Ibn Nazir Al-Djaysh, Taki’ L-Din ‘Abd Al-Rahman. – *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, vol. XII, Supplement (Leiden, 2004), 395.

¹⁵ *Die Chronik des Ibn Ijas*, I-V, Indices 1-3 (Erster Teil, Personennamen erster Abschnitt; Zweiter Teil, Beamte und Amter und Berufe; Dritter Teil, Orte und Lander und Bauliche Details), Hrsg. Von Mohamed Mostafa (Cairo, 1982-1984); ფრანგული თარგმანი: *Histoire des mamelouks circassiens: Tome III (872-906)*. Trad. G. Wiet (Cairo, 1945); *Journal d’un bourgeois du Caire*.

მამლუქთა სასულტნოს წყაროებისა და ისტორიოგრაფიის, სამხედრო ორგანიზაციის, სამინაო და საგარეო პოლიტიკის საკითხებზე გათვალისწინებულია დ. აიალონის,¹⁶ რ. ამიტაის,¹⁷ ა. ლევანონის,¹⁸ პ. ჰოლტის,¹⁹ რ. ირვინის,²⁰ კ. პეტრის,²¹ ლ.

Chronique d'Ibn Iyās. Traduit et annoté par Gaston Wiet, 2 vol. (Paris, 1955-1960); Ibn Iyas. *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year AH 922 (AD1516)*, trans. W. H. Salmon (London, 1921).

¹⁶ D. Ayalon. The Mamluks: The Mainstay of Islam's Military Might. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon (Princeton, N.J., 2014), 89-117; მისივე, Studies on the Structure of the Mamluk Army- I. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 15, No. 2 (1953), 203-228; მისივე, Studies on the Structure of the Mamluk Army - II. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 15, No. 3 (1953), 448-476; მისივე, Studies on the Structure of the Mamluk Army- III. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 16, No. 1 (1954), 57-90; მისივე, The End of the Mamlūk Sultanate: (Why did the Ottomans Spare the Mamlūks of Egypt and Wipe out the Mamlūks of Syria?). – *Studia Islamica*, No. 65 (1987), 124-148; მისივე, The Circassians in the Mamluk Kingdom. – *Journal of the American Oriental Society*, 69/3 (1949), 135-147; მისივე, Bahri Mamluks, Burji Mamluks: inadequate names for the two reigns of the Mamluk Sultanate. – *Tarih*, 1 (1990), 3-53; მისივე, Names, titles and 'nisbas' of the Mamluks. – *Israel Oriental Studies*, 5 (1975), 189-232.

¹⁷ Reuven Amitai (also Amitai-Preiss). *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281* (Cambridge, 2004); მისივე, Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's first Campaigns into Syria (1299-1300). – *Warfare in inner Asian History (500-1800)*. Ed. Nicola Di Cosmo (Leiden, Boston, Köln, 2002), 221-264; მისივე, Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300). – *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1987), 236-255; მისივე, *The Mongols in the Islamic Lands. Studies in the History of the Ilkhanate* (Ashgate, 2007).

¹⁸ A. Levanoni. *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)*, (Leiden, 1995); მისივე, The Mamluks' Ascent to Power in Egypt. – *Studia Islamica*, No. 72 (1990), 121-144; მისივე, The Consolidation of Aybak's Rule: An Example of Factionalism in the Mamluk State. – *Der Islam* 71, (1994), 241-254; მისივე, The Mamluk Conception of the Sultanate. – *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), 373-392.

¹⁹ P.N. Holt. *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers* (Leiden, 1995); მისივე, The Structure of Government in the Mamluk Sultanate. – P.N. Holt (ed.), *The Eastern Mediterranean Land in the Period of the Crusades* (Warminster, 1977), 44-61; მისივე, The position and power of the Mamluk Sultanate. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXVIII (1975), 237-249; მისივე, The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century. – P.N. Holt. *Studies in the History of the Near East* (London, 1973), 177-219.

²⁰ Robert Irwin. *Mamluks and Crusaders: Men of the Sword and Men of the Pen* (Surrey and Burlington VT, 2010); მისივე, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (London, 1986); მისივე, Under Western Eyes: A History of Mamluk Studies. – *Mamluk Studies Review*, vol. 4 (2000), 27-51; მისივე, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A Political History* (Ithaca, New York, 1966).

²¹ Carl F. Petry. *Twilight of Majesty: The Reigns of the Mamluk Sultans Al-Ashraf Qaytbay and Qansuh Al-Ghawri in Egypt* (Seattle and London, 1993); მისივე, *Protectors or Praetorians?: The Last Mamluk Sultans and Egypt's Waning As a Great Power*. SUNY Series in Medieval Middle East History (Albany, 1994).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სემიონოვას²² და სხვ. შრომები.²³

უკანასკნელ ხანებში, ნარატიულ წყაროებთან ერთად განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა დოკუმენტურ წყაროებს. მათი მნიშვნელობის შესახებ დავასახელებ დონალდ ლიტლის, ფრედრიკ ბაუდენისა და ლუჩიან რეინ-ფანდტის განმაზოგადებელ ნაშრომებს.²⁴

ოსმალთა ბატონობის დროინდელი მამლუქთა ეგვიპტის წყაროები და ისტორიოგრაფია

არაბული ნარატიული წყაროები. ალ-ჯაბართის ‘აჯაიბ ალ-ასარ – ოსმალთა ეპოქის მამლუქთა ისტორიის მთავარი წყაროა, ქართველი მეკლევრები მას ძირითადად იცნობდნენ ამ თხზულების მხოლოდ ბოლო სამი ტომის რუსულ თარგმანში,²⁵ ან ასევე არასრულად, ფრანგულ თარგმანში.²⁶ ამჟამად არსებობს ალ-ჯაბართის ახალი სრული კრიტიკული გამოცემა არაბულად, ოთხ ტომად,²⁷ მისი ინგლისური თარგმანი²⁸ და ამ ავ-

²² Л.А. Семенова. *Салах ад-дин и мамлюки в Египте* (Москва, 1966).

²³ D. Little. Historiography of the Ayyubid and Mamluk periods. – *The Cambridge History of Egypt*. Vol. I, Islamic Egypt, 640-1517 (Cambridge, 2008), 421-444; Ulrich Haarmann. Mamluk Studies – a Western perspective. – *Arab Journal for the Humanities*, 13, No.51 (1995), 329-347; *The Historiography of Islamic Egypt (C.950-1800)*. Edited Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Koln, 2001); მამლუქთა ხანის ეგვიპტის ისტორიის სხვადასხვა საკითხის და პრობლემის შეჯამება იხ.: Stephan Conermann (ed.). *History and Society during the Mamluk Period (1250-1517)*. Studies of the Annemarie Schimmel Research College, volume 1 (Bonn, 2014); Winslow Williams Clifford. *State formation and structure of politics in Mamluk Syro-Egypt, 648-741 A.H./1250-1340* (Bonn, 2013).

²⁴ D. Little. The Use of Documents for the Study of Mamluk History. – *Mamluk Studies Review*, 1, 1997, 1-13; Frederic Bauden. Mamluk Era Documentary Studies: The State of Art. – *Mamluk Studies Review*, IX/1 (2005), 15-60; Lucian Reinfandt. Mamluk Documentary Studies. – Stephan Conermann (ed.). *Ubi sumis? Quo vademus? Mamluk Studies – State of Art* (Bonn, 2014), 285-309.

²⁵ Ал-Джабарт, Абд ар-Рахман. Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.2. – *Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. Х.И. Кильберг (Москва, 1978); Ал-Джабарт, Абд ар-Рахман. Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.3, ч.1. – *Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. И. М. Фильштинского (Москва, 1962); Ал-Джабарт, Абд ар-Рахман. Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.4. – *Египет под властью Мухаммада Али (1806-1821)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. Х.И. Кильберг (Москва, 1963).

²⁶ *Merveilles biographiques et historiques: ou Chroniques du cheikh Abd-el-Rahman el Djabarti* (Volume 8), (PU, 2012).

²⁷ Al-Jabarti, ‘Abd al-Rahman. *Aja ‘ib al-athar fi-t-tarajim wa-l-akhbar*, 4 vols. (Cairo, 1998).

²⁸ Al-Jabarti, ‘Abd al-Rahman. *‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt ‘Aja ‘ib al-Athar fi-l-Tarajim wa-l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol I-IV (Stuttgart, 1994).

ტორის სხვა თხზულებებიც,²⁹ რომლებიც უცნობია ქართულ ისტორიო-გრაფიაში.

ოსმალთა ხანის ეგვიპტის არაბული წყაროებიდან ქართულ ისტორიო-გრაფიაში არ არის გათვალისწინებული მრავალი თხზულება, რომელთა ავტორებია ნიკულა ათ-თურქი,³⁰ ად-დამურდაში,³¹ აჰმად შალაბი,³² ას-სავალიჰი,³³ ალ-ხაშშაბი,³⁴ ალ-ბაქრი.³⁵

ოსმალური ნარატიული წყაროები. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბ. შოუს მიერ ინგლისურად თარგმნილი ჯაზარ აჰმედ ფაშას „ეგვიპტის ნიაზამნამე“,³⁶ ჰუსეინ ეფენდის წიგნი „ოსმალთა ეგვიპტე საფრანგეთის რევოლუციის წინ“.³⁷

დასავლეთ ევროპული და რუსული ნარატიული წყაროები და ლიტერატურა. ოსმალთა ხანის მამლუქთა ისტორიის შესახებ მნიშვნელოვანია კონ-

²⁹ Al-Jabarti, ‘Abd al-Rahman. *Mazhar al-Taqdis bi-Dhihab Dawlat al-Faransis*. Ed. par A.A.Aly (al-Qahira, 1998); მისივე, *Tarikh Muddat al-Faransis bi-Misr (Jabarti’s Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt)*. Translated by S. Moreh. (Leiden, 1975).

³⁰ Nicolas Turc. *Chronique d’Égypte, 1798-1804*. Éditée et traduite par Gaston Wiet (Le Caire, 1950) ; Afaf Lutfi el-Sayyed Marsot. A Comparative Study of ‘Abd’ al-Rahman al-Jabarti and Niquila al-Turk. – Daniel Crecelius(ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources* (Claremont, 1990), 115-126.

³¹ Al-Damurdashi, Ahmad. *Durra al-musana fi akhbar al-Kinana/Livre d'al-durra al-musana dans akhbar al-Kinana*, ed. ‘Abd al-Rahim, ‘Abd al-Rahim ‘Abd al-Rahman (Cairo, 1989); *Al-Damurdashi’s Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and ‘Abd al-Wahhab Bakr (Leiden, 1991).

³² Ahmad Shalabi, ‘Abd al-Ghani al-Misri. *Awdah al-Isharat fi-man Tawalla Misr al-Qahira min al-Wuzara’ wa-l-Bashat: al-Mulaqqab bi-l-Tarikh al-‘Ayni*. Edited by ‘Abd al-Rahim ‘Abd al-Rahman ‘Abd al-Rahim (Cairo, 1978).

³³ Al-Sawalihi, al-‘Ufi al-Hanbali, Ibrahim Ibn Abi Bakr. *Tarajim al-Sawa’iq fi Waqi’at al-Sanajiq*. Edited by ‘Abd al-Rahim ‘Abd al-Rahman ‘Abd al-Rahim (Cairo, 1986).

³⁴ Al-Khashshab, Isma‘il b. Sa‘d. *Khulasat ma yurad min Akhbar al-Amir Murad (A Short Manuscript History of the Mamluk Amir Murad Bey)*, edited in Arabic and translated into English by Hamza ‘Abd al-‘Aziz Badr and Daniel Crecelius (Cairo, 1992); მისივე, *Akhbar Ahl al-Qarn al-Thamin ‘Ashara* (Cairo, 1990).

³⁵ Al-Bakri, Muhammad b. Abi l-Surur. *Al-Tuhfa al-Bahiyya fi Tamalluk Al ‘Uthman al-Diyar al-Misriyya* (Cairo, 2005).

³⁶ *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Nizamname-i Misr of Cezzar Ahmed Pasha*. Ed. and translated from the original Turkish by Stanford J. Shaw (Cambridge, 1962).

³⁷ Huseyn Efendi. *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*. Translated by Stanford J. Shaw (Cambridge, 1964).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სტანტინ ფრანსუა ვოლნეის,³⁸ სავიურა ლუზინიანის³⁹ და კლოდ სოვერის⁴⁰ თხზულებები; XVIII ს-ში ეგვიპტეს მრავალი მოგზაური ეწვია, რომლებმაც დაგვიტოვეს ცნობები ქართველ მამლუქთა შესახებაც.⁴¹ მათი უმეტესობა ასევე უცნობი იყო ქართველ მკვლევართათვის.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ იქნა გათვალისწინებული ეგვიპტეში ნაპოლეონის თანმხლებ მეცნიერთა ჯგუფის მიერ შედგენილი 23 ტომიანი (გრაფიურების, გეგმებისა და რუკების ჩათვლით) „ეგვიპტის აღწერა“, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა ეგვიპტის შესწავლაში.⁴²

მამლუქთა სასულტნოსა და ოსმალთა ეგვიპტის მამლუქთა ორგანიზაციის მიმართ ინტერესი დიდია დასავლეთის მკვლევრებში. დავასახელებთ ისეთ მკვლევრებს, როგორებიცაა დ. აიალონი, დ. კრესელიუსი,⁴³

³⁸ Volney, Constantin-François de Chasseboeuf (1757-1820; comte de). *Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784, 1785*. T.1-2 (Paris, 1787); К.Ф. Вольней. *Путешествие Волнея в Сирию и Египет, бывшее в 1783, 1784, 1785 годах*. Ч.1-2 (Москва, 1791, 1793).

³⁹ Sauveur Lusignan. *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte: including an account of the Form of Government of Egypt; together with a Description of Grand Cairo, and of several celebrated Places in Egypt, Palestine, and Syria: to which are added, A short account of the present State of Christians who are Subjects to the Turkish Government, and the Journal of a Gentleman who travelled from Aleppo to Bassora* (London, 1783); ამის შემდეგ ეს თხზულება მოკლე ხანში გამოიცა გერმანულ ენაზე: *Geschichte der Empörung des Ali Bey wider die Ottomanische Pforte: nebst verschiedenen neun Nachrichten von Aegypten, Palästina, Sirien und den türkischen Reiche und einer Reise von Aleppo nach Bassora*. Von Hrn. Saviour Lusignan (Leipzig, 1784) და რუსულად – *История о возмущении Али-Бей против Османской порты с различными новыми известиями о Египте, Палестине, Сирии и Турецком государстве*. Перевод с немецкого Совёр Люзиньян (Москва, 1789). ქართული თარგმანის შესახებ იხ. 52-ე სკოლიო.

⁴⁰ Claude Savary. *Lettres sur l'Égypte*. I, (Paris, 1785), II, (Paris, 1786); Д.В. Джанелидзе. Письма Савари как источник по истории грузино-египетских связей. – *Источниковедческие разыскания*, (Тбилиси, 1979), 79-84. Д.В. Джанелидзе. Клод Савари о мамлюках грузинского происхождения. – *Литературная Грузия*, 7, (1981), 204-217. Е. А. Прусская. Египет в сочинениях французских путешественников К.-Э. Савари и К. Ф. Вольнея в конце XVIII в. – *Вопросы истории*, № 1 (2012), 111-121.

⁴¹ ქართული წარმომოხების ეგვიპტელ მამლუქებს ეხებიან ევროპელი მოგზაურები, რომლებიც ძირითადად დასახელებულია ნაშრომში: Daniel Crecelius and Gotcha Djaparidze. *Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. – *Annales Islamologiques*, 42 (2008), 313- 337.

⁴² *Description de l'Égypte, ou recueil des observations et des recherches, qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*. 2-e ed. Vol.1-24 (Paris, 1821-1830).

⁴³ D. Crecelius. *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775* (Minneapolis & Chicago, 1981); მისივე, *Egypt in the eighteenth century*. – *The Cambridge History of Egypt*, vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*. Edited by M.W.Daly (Cambridge, 1998), 59-85.

ჯ. ჰასავეი,⁴⁴ პ.ჰოლტი, რ. ირვინი, ა.ლევანონი, ჯ. ლივინგსტონი, კ. პეტრი, ა. რეიმონი,⁴⁵ ს. შოუ,⁴⁶ მ. ვინტერი,⁴⁷ და სხვ., რომლებიც წერდნენ ოსმალთა ეგვიპტის მამლუქთა შესახებ. დასახელებულ მკვლევართა შრომებში, მამლუქთა სახელმწიფოს შიდა სტრუქტურისა და საგარეო ურთიერთობების გარდა, იშვიათად, მაგრამ მაინც, გვხვდება ინტერესი ეგვიპტის კავშირებისა საქართველოსთან და ქართული წარმოშობის მამლუქების შესახებაც.

ქართული ისტორიოგრაფიისთვის უცნობი იყო ზემოდასახელებულ მკვლევართა შრომების ნაწილი, არაერთი საგულისხმო დეტალი 1811 წ. ეგვიპტის გამგებლის მუჰამად 'ალი-ფაშას მიერ მამლუქთა გაჟლეტის შესახებ.⁴⁸

ერთადერთი თანადროული რუსული წყარო, რომელიც 'ალი ბეგის აჯანყებას ეხება, ეკუთვნის ს. პლემჩეევს.⁴⁹

უკანასკნელ ათწლეულებში ოსმალთა პერიოდის მამლუქების ისტორიისადმი მნიშვნელოვან ინტერესს იჩენენ რუსი მკვლევრები. ამ მხრივ შეიძლება

⁴⁴ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis* (Cambridge, 1997); მისივე, *Egypt in the seventeenth century. – The Cambridge History of Egypt. vol.2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, 34-58.

⁴⁵ André Raymond. *The Wealth of the Egyptian Emirs at the End of the Seventeenth Century. – The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, edited by Michael Winter & Amalia Levanoni (Leiden, 2004), 359-372; მისივე, *The Residential Districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries). – The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. (Cambridge, 1998), 207-223; მისივე, *Cairo's Area and Population in the Early Fifteenth Century. – Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, 2, (1984), 21-31; მისივე, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 1 (Damas, 1999).

⁴⁶ Stanford J. Shaw. *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Princeton Oriental Studies, No. 19.), (Princeton, N.J., 1962); მისივე, *The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History. – Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4 (Sep. - Dec., 1963), 447-452.

⁴⁷ M. Winter. *Mamluks and their Households in Late Mamluk Damascus: A Waqf study. – A. Levanoni and M. Winter (eds). Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Leiden, 2004), 297-316; მისივე, *Ottoman Egypt, 1515-1609. – The Cambridge History of Egypt. Vol. 2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth Century*, 1-17; მისივე, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (London, New York, 1992).

⁴⁸ Omar Toussoun. *La fin des Mamlouks. – Bulletin de l'Institut de l'Egypte*, 15 (Le Caire, 1933), 187-205.

⁴⁹ *Дневные записки путешествия из Архипелагского, России принадлежащего, острова Пароса, в Сирию и к достопамятным местам в пределах Иерусалима находящимся с краткою историею Алибеевых завоеваний Российского флота Лейтенанта Сергея Плещеева в исходе 1772 г.* (СПб., 1773).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დავასახელო ე.ი. ზელენევის სადოქტორო,⁵⁰ ვ. ე. სმირნოვისა⁵¹ და მ. ი. ილიუშინას⁵² საკანდიდატო დისერტაციები, ს.ა. კირილინას,⁵³ ი.მ. სმილიანსკაიას,⁵⁴ ტ.ი.

⁵⁰ Е.И. Зеленев. *Государственное управление Египтом и Сирией в османский период в XVI – начале XX в.: Принципы и основные тенденции*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. СПб., 2000. ე.ი. ზელენევის ნაბეჭდი შრომებიდან იხ.: Е.И. Зеленев. *Египет. Средние века. Новое время*. СПб., 1999; მისივე, *Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века)*, (СПб., 2003); მისივე, *Мусульманский Египет* (СПб., 2007).

⁵¹ В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2009). სმირნოვის ნაბეჭდი შრომებიდან იხ.: В.Е. Смирнов. Некоторые проблемы феодального войска османского Египта. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №3, (Москва, 1992), 13-23; მისივე, Система организации и воспроизводства мамлюкского общества в османский период. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №1 (Москва, 1997), 78-102; მისივე, Экономические позиции мамлюкских «домов» в османском Египте. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №2. (Москва, 1998), 30-48; მისივე, Мамлюкские институты как элемент военно-административной и политической структуры османского Египта. – *Одиссей. Человек в истории* (Москва, 2004), 144-169; მისივე, Недвецкий А.Г. Мамлюки – бесстрашные воины и разведчики Египта. – *Живая история Востока*. Сборник. Сост. О.Е. Непомнин (Москва, 1998), 249-257.

⁵² М.Ю. Илюшина. *Мамлюкский политический режим в Египте в XVIII веке (1711-1798 гг.): Основные направления внутренней и внешней политики*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (СПб, 2009). მ. ილიუშინას ნაბეჭდი შრომებიდან იხ.: М. Ю. Илюшина. Письменные источники по изучению мамлюкского феномена в Египте в османский период (XVI–XVIII вв.). – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 13: Востоковедение. Африканистика (2009), Вып. 1, 76-93; მისივე, Политический кризис в Египте в начале XVIII в.: Конфликт между мамлюкскими домами Факария и Касимия в Египте. – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 4. Ч. I (2008), 112-123; მისივე, Вакфы и вакуфная собственность в Египте второй половины XVIII в по материалам Д. Креселиуса. – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 3. Ч., I, (2008), 100-107; მისივე, Письмо «Князя Египетского Григория Гаджи-Бея» императору Павлу I (1799 г.). – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 2. Ч. I (2009), 105-110.

⁵³ С.А. Кириллина. *Ислам в Османском Египте в XVIII – первой трети XIX века (социально-политические и идеологические функции)*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (Москва, 1998); მისივე, *Ислам в общественной жизни Египта (вторая половина XIX - начало XX в.)*, (Москва, 1989); Ф.М. Ацамба, С.А. Кириллина. *Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII - первая половина XIX в.)*, (Москва, 1996); С.А Кириллина, А.М. Родригес. *Ислам в судьбах Египетско-Аравийского субрегиона (XVIII - первая треть XIX в.)*, (Москва, 1995).

⁵⁴ И. М. Смилянская. Русско-арабские связи в контексте политики Екатерины II в Средиземноморье. – *Арабский мир в конце XX века*. Материалы I-ой конференции арабистов

კობიშჩანოვის,⁵⁵ ა.ა. კუდელინის,⁵⁶ და სხვ. ნაშრომები, რომლებიც ოსმალთა ეგვიპტის მამლუქთა ისტორიის პრობლემებს მიეძღვნა.

მამლუქთა ისტორიის, საქართველოს და ეგვიპტის სასულტნოს ურთიერთობის შესწავლა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ქართველი მკვლევრები (ბ. სილაგაძე, დ. გოჩოლეიშვილი) სწავლობდნენ საქართველოს ურთიერთობებს (სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციასა და დიპლომატიურ კავშირებს) მამლუქთა სასულტნოსთან XIV-XV საუკუნეებში.⁵⁷ არაბული დოკუმენტური წყაროების საფუძველზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოსა და ეგვიპტის სულტნების დიპლომატიური ურთიერთობების შესწავლას, რაც ნაჩვენებია გ. ჯაფარიძის და გ. ბუაჩიძის მიერ.⁵⁸ დასავლურ ისტორიოგრაფიაში ყურადღება არ ექცეოდა ქა-

Института востоковедения РАН (Москва, 1996), 88-110. მისივე, *Социально-экономическая структура стран Ближнего востока на рубеже нового времени (на материалах Сирии, Ливана и Палестины)*, (Москва, 1979); მისივე, *Османское провинциальное управление и общественные институты в Сирии XVIII в. – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах: история и современность* (Москва, 1984), 51-80; მისივე, *Городской бунт (Сирия и Египет XVIII – начала XIX в.). – Восток, №2 (1991), 23-31*; მისივე, *О политике Екатерины II в Средиземноморье и первых российско-арабских политических контактах. – Анналы. Вып. V-VI (Москва, 1991), 2-36*.

⁵⁵ Т.Ю. Кобищанов. Из Петербурга в порт Петра и Павла: первый проект российской трансконтинентальной торговли через Египет. – *Восхваление Исааку Моисеевичу Фильштинскому посвящается...* (Москва, 2008), 166-213; მისივე, *Русские мамлюки в Османском Египте. – Вестник Московского университета. Серия 13: Востоковедение, № 2 (2008), 47-68*.

⁵⁶ А.А. Куделин. Египетский караван хаджа на рубеже XVII–XVIII вв. – *Вестник Московского университета, Серия 13. Востоковедение, №4 (2007), 59-76*. მისივე, *Борьба за власть в Османском Египте начала XVIII века в отражении арабо-османских хроник. – Восхваление Исааку Моисеевичу Фильштинскому посвящается...* (Москва, 2008), 214–233.

⁵⁷ ბ. სილაგაძე. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის (ქართველების ბრძოლა პალესტინის წმინდა ადგილების განთავისუფლებისათვის XIII-XIV საუკუნეებში). – *ქართული წყაროთმცოდნეობა, II (თბილისი, 1968), 87-104*; დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1 (1978), 102-111*; მისივე, *იბნ ად-დავადარი 1312/13 წ. ქართველთა ერთი ლაშქრობის შესახებ. – საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები (თბილისი, 1976), I, 106-111*; მისივე, *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ (თბილისი, 1988)*.

⁵⁸ გოჩა ჯაფარიძე, გოჩა ბუაჩიძე. წმინდა მიწაზე ქართული ეკლესიის ისტორიის არაბული დოკუმენტური წყაროები სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრისა და იერუსალიმის წიგნთსაცავებში. — *ისტორიანი. სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი (თბილისი, 2009), 538-557*.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

როსტომ ელემენტს მამლუქთა სასულტნოში, სადაც დომინირებდნენ ყივჩაყები და ჩერქეზები. გ. ჯაფარიძემ პირველად, არაბული ნარატიული წყაროების საფუძველზე, გამოავლინა ქართული წარმომავლობის მამლუქი ამირებიც, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ეგვიპტის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე.⁵⁹ ერთ მათგანს, რომელიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ეგვიპტის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე მან და მ. წურწუმიამ საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნეს.⁶⁰

ამ პრობლემის კვლევას იმპულსი მისცა ოსმალთა ხანის ეგვიპტის მამლუქთა დიდი ნაწილის ქართულმა წარმომავლობამ. მამლუქთა ისტორიის შესწავლის პიონერი გახდა გიორგი ბეი-მამიკონიანი. ის იყო პირველი, რომელმაც საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა ერეკლეს ქართველ მამლუქებს 1944 წ.⁶¹ მაგრამ ამ თემისადმი ქართველი მკვლევრებისა და ქართული საზოგადოების ინტერესის ბუმი XX ს-ის 50-იანი წლებიდან 80-იან წლებამდე მოდის. აღსანიშნავია გ. ბეი-მამიკონიანის ნაშრომი 'ალი ბეგის აჯანყების შესახებ'.⁶² 1958 წლიდან მამლუქთა თემატიკაზე სისტემატურად წერდა დ. ჯანელიძე.⁶³ ბ. სილაგაძემ ქართულ ენაზე თარგმნა - კომენტარებით, ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად ქცეული ს. ლუზინიანის ნაშრომი.⁶⁴ მასვე ეკუთ-

⁵⁹ გოჩა ჯაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. – *საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია* (თბილისი, 1993), 140-142.

⁶⁰ გოჩა ჯაფარიძე, მამუკა წურწუმი. საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი – ქართული წარმოშობის ამირა ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოში. – *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, 1 (თბილისი, 2012), 211-235.

⁶¹ გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველ მამლუქთა მბრძანებლობა ერეკლე XVIII და XIX საუკუნეებში. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. V, № VII (1944), 733-742.

⁶² გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველი მამლუქები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის ბრძოლაში. – *ჟურნ. მნათობი*, 9 (1957), 125-140; მისივე (მთაწმინდელის ფსევდონიმით), ალი-ბეგ ალ-ქაბირი. – *ჟურნ. დროშა*, 8 (1959), 16-17.

⁶³ დ. ჯანელიძე. ხონთქრის თურქეთის წინააღმდეგ სახალხო განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან. – *ჟურნ. ცისკარი*, 8 (1958), 143-150; მისივე, მამლუქთა ბრძოლის ისტორიიდან. – *ჟურნ. ცისკარი*, № 6 (1959), 142-151 (ესაა ნარკვევი 1785 წლის ეგვიპტის აჯანყებაში ქართველი მამლუქების მოღვაწეობის შესახებ); მისივე, *ქართველი მამლუქები ეგვიპტეში* (თბილისი, 1967); მისივე, საინტერესო ცნობა ეგვიპტის მამლუქებზე. – *ჟურნ. ცისკარი*, № 2, (1969), 78-80; მისივე, ვოლტერი და მამლუქები. – *ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში*, № 1 (1973), 20-24; მისივე, მამლუქი დედოფალი სეტი ნაფისე. – *ჟურნ. ცისკარი*, 11 (1980), 137-140.

⁶⁴ ს. ლუზინიანი. *ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების ისტორია*. ინგლისურ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ბენიამინ სილაგაძემ (თბილისი, 1973).

ენის მონოგრაფია ეგვიპტის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში ქართველთა მონაწილეობის თაობაზე.⁶⁵

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ვალერიან მაჭარაძის ნაშრომს რუსეთ-საქართველო-ეგვიპტე-ეთიოპიის ურთიერთობის შესახებ XVIII ს-ის 80-იან წლებში, რომელიც ეყრდნობა საქართველოსა და რუსეთის საარქივო მასალებს ქართულ ენაზე. მათ შორისაა დოკუმენტი ეგვიპტის გამგებლის იბრაჰიმ ბეგის (შინჯიკაშვილი) მიერ მარტყოფში ეკლესიის ასაშენებლად ფულის გამოგზავნის შესახებ; იბრაჰიმ ბეგსა და სულაიმან ალა ანაფის (კნოტიშვილის) წერილები ერეკლე მეფისადმი; ერეკლეს ელჩის მანუჩარ კაჭკაჭიშვილის მოხსენებითი ბარათი გრაფ პოტიომკინისადმი, სადაც დასახელებულია ოსმალეთის წინააღმდეგ 1786 წ. აჯანყებული იბრაჰიმ და მურად ბეგების მიმდევარი ქართველი ბეგები.⁶⁶

ამავე დროს, ქართველი მკვლევრები ცდილობდნენ გაერკვიათ ეგვიპტეში მამლუქთა როლი და მნიშვნელობა. ამის თაობაზე 1950-იან წლებში გაიშალა პოლემიკა შოთა კურდღელაშვილსა და ბენიამინ სილაგაძეს შორის.⁶⁷

ჩვენი საუკუნის პირველი დეკადაში ეგვიპტის ქართველი მამლუქების თემა კვლავ აქტუალური გახდა საქართველოში. ეს განაპირობა კაიროში დიდი ქართველი მამლუქების საფლავების გამოვლენამ ჩვენი საზოგადოებისათვის საქართველოს საელჩოს დიპლომატების – ელჩის აპოლონ სილაგაძისა და დესპან გოჩა ჯაფარიძის მიერ. მათ გამოაქვეყნეს ერთობლივი ნაშრომი XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკის შესახებ, რომელშიც გამოვლენილია ეგვიპტის გამგებლის იბრაჰიმ ქათხუდას (1748-1753) საფლავის წარწერა, გაშიფრული და წაკითხული საფლავის ქვის ეპიტაფია და გამოკვლეული ცხოვრება ამ პიროვნებისა, რომელმაც გზა გაუხსნა ქართველი მამლუქების ბატონობას ეგვიპტეში XVIII ს-ის II ნახევარში.⁶⁸

⁶⁵ ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში* (თბილისი, 1967).

⁶⁶ В. Г. Мачарадзе. *Грузинские документы по истории русско-грузинско-египетско-афионских отношений 80-х годов XVIII века* (Тбилиси, 1967). იხ. აგრეთვე: ვალერიან მაჭარაძე. ეგვიპტელი მამლუქები (ახალი საარქივო მასალების მიხედვით). – *ჟურნ. ცისკარი*, №7 (1967), 119-145.

⁶⁷ შ. კურდღელაშვილი. მამლუქობა და საქართველო. – *ჟურნ. დროშა*, 8 (1966); მისივე, წერილი რედაქციას. – *ჟურნ. დროშა*, №12 (1959), 18; ბ. სილაგაძე. ისტორიულ ფაქტებს ღრმად უნდა ჩაკვირვება. – *გაზ. ახალგაზრდა კომუნისტი*, 22 ოქტომბერი (1959).

⁶⁸ აპოლონ სილაგაძე, გოჩა ჯაფარიძე. *მასალები XVIII ს. ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის* (თბილისი, 2002). მათი ერთობლივი მუშაობა შემდეგ წლებშიც გაგრძელდა. იხ.: ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე. ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში. – *კრ. აღმოსავლეთი და კავკასია*, 4, (თბილისი, 2006), 170-176, 231; ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე. მამლუქთა 20

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ჩემთვის ნაყოფიერი აღმოჩნდა თანამშრომლობა გამოჩენილ ამერიკელ მამლუქოლოგთან, პროფ. დ. კრესელიუსთან. ეს აისახა ერთობლივ შრომებში, რომლებიც დაიბეჭდა უცხოეთის ავტორიტეტულ ორიენტალისტურ გამოცემებში და მიეძღვნა ქართველი მამლუქების ურთიერთობას მათ სამშობლოსთან და ქართველ მამლუქებს ეგვიპტის სამხედრო ორგანიზაციაში.⁶⁹

უკანასკნელ ხანებში ა. მიქაბერიძემ და ნ. ხოფერიამ ფრანგულიდან ქართულ ენაზე თარგმნეს ნაპოლეონის მამლუქის რუსტამის მემუარები, რის საფუძველზე საბოლოოდ გაიფანტა მითი მისი ქართული წარმოშობის შესახებ.⁷⁰

2. მამლუქთა სასულტნოს სტრუქტურა

სამხედრო მონობა ისლამში. მამლუქთა სახელმწიფო ეგვიპტეში 1250 წელს შეიქმნა. 1517 წლამდე ამ ქვეყანას განაგებდნენ თურქული წარმომავლობის ყივჩაღები და ჩერქეზი მამლუქები. 1517 წელს მამლუქთა სასულტნო ოსმალებმა დაიპყრეს და ის დიდი ხნით გახდა ოსმალეთის იმპერიის

საფლავები. – ჟურნ. *ჯვარი ვაზისა*, 1-2 (2007), 110-115. იბრაჰიმ ბეგის (შინჯიკაშვილის) თანამებრძოლს უკრაინელ მამლუქს – კასიმ-ბეის მიეძღვნა მათი სტატია ეგვიპტეში უკრაინის ელჩთან ა. ვესელოვსკისთან ერთად უკრაინულ და რუსულ ენებზე: Касим-бей-сын козацкого отамана. – *Український історичний журнал*. No. 3 (444), (2002), 120-125; Касим-бей – украинский мамлюк, сын казачьего атамана. – კრ. *ვალერიან გაბაშვილი, 90* (თბილისი, 2003), 292-301.

⁶⁹ Daniel Crecelius and Gotcha Djaparidze. Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 45, pt. 3 (2002), 320-41; Daniel Crecelius and Gotcha Djaparidze. Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, 313-337; დ. კრესელიუსის სხვა მნიშვნელოვანი ნაშრომები დასახელებულია ზემოთ. ოსმალთა ხანის პერიოდისთვის ჩემი ნაშრომებიდან იხ. მამლუქთა წერილები ეგვიპტიდან. – ჟურნ. *დროშა*, №8 (1971), 1 და *ჯვარი ვაზისა*, №1-2 (2007), 198-100; სამშობლო მამლუქისა. – კრ. *საქართველო ათასწლეულის გასაყარზე* (თბილისი, 2005), 433-39 და ჟურნ. *ჯვარი ვაზისა*, 1-2 (2007), 91-97; რეცენზია: Черкесский эгоцентризм в трудах Самира Хотко. – კრ. *ნოდარ შენგელია 75* (თბილისი, 2008), 362-371.

⁷⁰ ნაპოლეონის მამლუქი. *რუსტამ რაზას მემუარები*. ფრანგულიდან თარგმნეს, წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთეს ალექსანდრე მიქაბერიძემ და ნიკა ხოფერიამ (თბილისი, 2012); გ. ჯაფარიძე [რეც]. როგორ იმსხვერვა მითები. – *საისტორიო კრებული*, ტ. II (2012) 387-399; ა. მიქაბერიძემ კიდევ ერთი ნაშრომი მიუძღვნა ნაპოლეონის სხვა მამლუქებს, მათ შორის სახელოვან შაჰინს თბილისიდან. ა. მიქაბერიძე. ამბავი ერთი მამლუქისა. ჟან შაჰინის ცხოვრება და მოღვაწეობა. – *საისტორიო კრებული*, ტ. II (2012), 87-101.

შემადგენელი ნაწილი. ეგვიპტის მამლუქთა სასულტნოს შიდა სტრუქტურა სამხედრო მონობაზე⁷¹ იყო დამყარებული. საჭიროება მოითხოვს, მოკლედ მიმოვიხილოთ სამხედრო მონობისა და საერთოდ ისლამში მონობის ინსტიტუტები.

მონობის ისტორია შორეულ წარსულში იწყება. ძველი სამყაროს სხვადასხვა საზოგადოებაში მონები აბსოლუტურად უუფლებონი იყვნენ. მათ არ იცავდა რაიმე სამართლებრივი აქტი. მონობა განიხილებოდა როგორც მრავალი ადამიანის ბუნებრივი მდგომარეობა და მათ თავისუფლებაზე საუბარიც კი არ შეიძლებოდა. ზოგიერთ საზოგადოებაში თავისუფლებას მოიპოვებდნენ მხოლოდ ის მონები, რომლებიც ფიზიკურად დასახიჩრდებოდნენ.

მონობა გავრცელებული იყო ისლამამდელ არაბეთში. მონები ხდებოდნენ სამხედრო ტყვეები, ლატაკი ადამიანები, რომლებიც, ამასთან, მონობაში ჰყიდდნენ თავიანთ ბავშვებს. მონები იყვნენ უმთავრესად შავკანიანი აფრიკელები, თუმცა იყვნენ სხვა რეგიონებიდანაც, მაგალითად ეთიოპიიდან. ზოგიერთი ეთიოპური წარმოშობის (აჰბაშ) მონა მექაში ქმნიდა ბირთვს სამხედრო მილიციისა. პირველი მუეძინი ისლამში ბილალ ბ. რაბაჰი (გარდ. ჰიჯრით 20/641წელს) იყო ასეთი მონა. მონების მდგომარეობა იყო მძიმე და ვითარება შეიცვალა ისლამის გავრცელების შემდეგ.

ყურანი [33:49/50] ნებას რთავს მუსლიმებს დაატყვევონ ადამიანები და

⁷¹ ამ პარაგრაფს საფუძვლად დაედო შემდეგი ლიტერატურა: Daniel Pipes. *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of A Military System* (New Haven and London, 1981); Reuven Amitai. *Military Slavery in the Islamic World: 1000 Years of a Social-Military Institution* (Lecture delivered at the University of Trier, Germany, 27 June 2007). Published online in *Medieval Mediterranean Slavery: Comparative Studies on Slavery and the Slave Trade in Muslim, Christian, and Jewish Societies (8th–15th Centuries)*, <http://med-slavery.uni-trier.de:9080/minev/MedSlavery/publications/Amitai.pdf> (August 2007); Patricia Crone. *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980); Beshir Agha. Preliminaries: Elite Slavery and Household Membership. – Jane Hathaway. *Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem* (Oxford, 2005), 1-6; Paul G. Forand. The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam. – *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 1. (Jan., 1971), 59-66; Yvonne J. Seng. Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996), 136-169; მისივე, A Liminal State: Slavery in Sixteenth-Century Istanbul. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon, 25-42; Ron Shaham. Masters, Their Freed Slaves, and the Waqf in Egypt (Eighteenth-Twentieth Centuries). – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 43, No. 2 (2000), 162-188; Shaun E. Marmon (eds). *Slavery in the Islamic Middle East* (Princeton, N.J., 2014), 1-14; მისივე, Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon, 1-24; D. Ayalon. The Mamluks: The Mainstay of Islam's Military Might. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon, 89-117.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აქციონ ისინი მონებად. ეს მონები ითვლებიან ნადავლად. ყველა მაზჰაბი მონობას მუსლიმური საზოგადოების კანონიერ და აუცილებელ ინსტიტუტად მიიჩნევს. ისლამური სამართლით (ფიკჰი) მისი წყაროებია: „საღვთო ომის“ (ჯიჰადი) დროს სხვა რჯულის აღმსარებელთა დატყვევება, ყიდვა-გაყიდვა და მონა-მშობლებისაგან წარმომავლობა. დაუშვებელია ომის დროს დატყვევებულ მუსლიმთა დამონება (ეს პრინციპი გვიან შუა საუკუნეებში ხშირად ირღვეოდა) და მუსლიმი მშობლების მიერ შვილების მონად გაყიდვა. ისლამური სამართალი არ ცნობს მუსლიმის დამონებას ვალის გადაუხდელობის გამო, მაგრამ უშვებს ზიმიებისას, თუ ისინი არ გადაიხდიან ხარაჯს და ჯიზიას. ისლამური სამართალი მონას განიხილავს როგორც საგანს, მოძრავ ქონებას, რომელიც პატრონმა შეიძლება გაყიდოს, გააჩუქოს და მემკვიდრეობით გადასცეს; პატრონს შეუძლია მონას დაავალოს ნებისმიერი სამუშაო, გააქირავოს, დააგირავოს, ფიზიკურად დასაჯოს, მოკლას კიდეც - სასჯელის შიშის გარეშე. სხვისი მონის მკვლელი პატრონს უხდის სისხლის ფასს (დია). გაქცეული მონა უნდა დაიჭირონ და პატრონს დაუბრუნონ, თუ პატრონი არ გამოჩნდა, სატუსალოში ჩასვან. მონას არა აქვს საკუთარი ქონება, ქორწინება შეუძლია პატრონის ნებართვით. ამიტომ ყველაფერს, რასაც გამოიმუშავებდნენ, აბარებდნენ პატრონს. თუმცა მონას შეეძლო მოლაპარაკებოდა პატრონს იმის თაობაზე, რომ გამოემუშავებინა გარკვეული თანხა, რაც საჭირო იყო გასათავისუფლებლად. მონის ჩვენება არ მიიღებოდა სასამართლოში, მაგრამ მონის განთავისუფლება ითვლება ალაჰისთვის სასურველ საქმედ.⁷² თავდახსნილი მონა პატრონის კლიენტია (მავალი)⁷³ და მთელი ცხოვრება რჩება მისი პატრონატის ქვეშ. უმემკვიდრეო განთავისუფლებული მონის ქონება ყოფილი პატრონისაა და მას ეკისრება გარდაცვლილი მონის მცირეწლოვანი შვილების მეურვეობა.

ისლამურმა სამართალმა შეზღუდა ახალი მონების, მუსლიმების შეძენა. ამიერიდან მონები ხდებოდნენ მხოლოდ არამუსლიმი სამხედრო ტყვეები, რომლებიც ნადავლად მოიპოვეს ომის დროს. შეიძლებოდა ტყვეების გაცვლა იმ მუსლიმებზე, რომლებიც მტრებს ჰყავდათ დატყვევებულნი. ანდა გაეთავისუფლებინათ ისინი გამოსასყიდის მიღების შემდეგ. უფასოდ მათი გათავისუფლება შეუძლებელი იყო, ვინაიდან ამ შემთხვევაში ზარალდებოდნენ ის მუსლიმი მეზრძოლები, რომლებიც სიცოცხლეს სწირავდნენ ბრძოლებში, როცა მტერს ტყვედ იგდებდნენ ხელთ. თუ სამხედრო ტყვეე-

⁷² [ყურანი, 4:92; V:92; 2:177; XXIV:33]; Murray Gordon. *Slavery in the Arab World* (New York, 1987), 40.

⁷³ იხ. გ. ჯაფარიძე. მავლა. – *ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი* (თბილისი, 1999), 121.

ბის გამოსყიდვა რაიმე მიზეზებით შეუძლებელი ხდებოდა, ტყვეებს ან ხოცავდნენ, ანდა მონებად ჰყიდდნენ. მაგრამ მონობა უმეტეს შემთხვევაში იყო სიკვდილზე უკეთესი, რადგანაც ადამიანი განაგრძობდა ცხოვრებას და ინარჩუნებდა იმედს, ოდესმე გათავისუფლებულიყო. ეს განსაკუთრებით ეხებოდა ახალგაზრდებს. ამასთან, ისლამი არ ავალდებულებდა მუსლიმებს გაეყიდათ სამხედრო ტყვეები, მხოლოდ უშვებდა ამის შესაძლებლობას.

მონას უფლება ჰქონდა ელიარებიან თავისი რელიგია. მუსლიმად გახდომა კი შეეძლო საკუთარი სურვილით. ისლამზე იძულებით მოქცევა იკრძალებოდა. დაბალი სოციალური მდგომარეობის გამო მონები თავისუფლდებოდნენ ზაქათის გადახდისგან, რაც მუსლიმებისთვის სავალდებულო იყო. ასევე თავისუფლდებოდნენ მექაში პილიგრიმოებისგან.

მონა და მხევალი შეიძლებოდა დაქორწინებულიყვნენ მხოლოდ პატრონის თანხმობით. მხევალი არის მონა-ქალი, რომელთანაც სქესობრივ ურთიერთობას ამყარებს თავისი მამაკაცი-პატრონი კანონიერი ვალდებულებების გარეშე. ისლამის პირველ წლებში, ყურანის მასალიდან გამომდინარე, მხევალი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ომში მოპოვებული ტყვე-ქალი — „ვისაც დაეუფლა თქვენი მარჯვენა“ (მა მალაქათ აიმანუქუმ). თუმცა, შეიძლება მხევალი გახდეს ნაყიდი, საჩუქრად მიღებული ან სხვა გზით შეძენილი მონა-ქალი. ისლამური სამართალი განასხვავებს მხევალს (არაბ. ჯარიია) და უმმ ალ-ვალადს (ან მუსთავლიდა). მხევალი ხდებოდა უმმ ალ-ვალადი (ან მუსთავლიდა), თუ მისი პატრონი მის მიერ ნაშობ ბავშვს (ვაჟს ან გოგონას) აღიარებდა თავის შვილად, წინააღმდეგ შემთხვევაში დედა-შვილი რჩებოდნენ მონებად. ისლამამდე და ისლამის პირველ წლებში უმმ ალ-ვალადი არ განსხვავდებოდა სხვა მხეველებისაგან, შეიძლებოდა მისი გაყიდვა, გაცვლა და გაჩუქება. ხალიფა ომარ I (634-644) იყო პირველი, რომელმაც აკრძალა უმმ ალ-ვალადის გაყიდვა-გაჩუქება. უმმ ალ-ვალადის ბავშვი დაბადებისთანავე თავისუფლდებოდა, ითვლებოდა კანონიერად და უფლებრივად თანაბრდებოდა სხვა კანონიერი ცოლების შვილებთან. უპირველეს ყოვლისა, მათ შეეძლოთ ალაჰის მითითებათა შესაბამისად, მიეღოთ მამის ქონებიდან განსაზღვრული, სხვა შვილების თანაბარი წილი. უმმ ალ-ვალადის ინსტიტუტი ფართოდ გავრცელდა ომაიანი და აბასიანი ხალიფების კარზე. მხეველები იყვნენ არაერთი ომაიანი ხალიფას (მათ შორის მარვან ბ. მუჰამადის, იგივე მურვან ყრუს) და აბასიანი ხალიფების დიდი ნაწილის (განსაკუთრებით ალ-მა'მუნიდან მოყოლებული) დედები. ბევრი მათგანი ბერძენი, თურქი და სომეხი იყო. ხალიფა ალ-მუსთაფიდი (1160-1172), რომელმაც აქტიური როლი ითამაშა აბასიანთა სახალიფოს პოლიტიკურ აღორძინებაში, ერთადერთი აბასიანი ხალიფაა, რომლის მხევალი დედაც (სახელად ტა-

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ეუს), ზოგიერთი არაბი ისტორიკოსის, მაგალითად, ას-სუიუტის ცნობით, იყო ქართველი (ქურჯია).⁷⁴

თუ ომის დროს ტყვედ ჩაიგდებდნენ ცოლ-ქმარს, მონობაშიც ისინი ცოლ-ქმრად რჩებოდნენ და მათი დაშორიშორება იკრძალებოდა. მაგრამ თუ ტყვედ ჩავარდებოდა მხოლოდ ცოლი, მისი წინა ქორწინება ავტომატურად უქმდებოდა.⁷⁵

წყაროებში გვხვდება მონების სხვადასხვა სახელწოდება, რომელთაც სპეციფიკური მნიშვნელობა ჰქონდათ. არაბულში მონის აღმნიშვნელის სიტყვა „‘აბდ“ (მრ. ‘აბიდ), მამაკაცისთვის და „ამა“ (მრ. იმა’) ქალისათვის. ორივეს ძირი სემიტურია. ორივე სქესის მონისთვის გამოიყენებოდა „რა-კიკ“, რომელიც არ გვხვდება ყურანში. მაგრამ აქ ხშირად გამოიყენებოდა „რაკაბა“ (მრ. რიკაბ). არაბულში გვაქვს აგრეთვე: „მამლუქ“, „ფათა, მრ. ფათაიათ“ (მხევალი), „ლულამ“, „ჯარია“ (მხევალი); „ვასიფ“ (მამაკაცი), „ხადიმ“ (მხევალი ან საჭურისი); ბოლო ორი საბოლოოდ შავკანიან მონას აღნიშნავდა. კლასიკური არაბულის სიტყვა მხევალის აღსანიშნავად — სურრიჟა უცნობია ყურანისათვის. კიდევ ერთი ტერმინია „ასირ“ - ტყვე. სპარსულში გვაქვს „ყულ“. პატრონია „საიდ“, „მავლა“, „მალიქ“. მონის ომონიმია „ჰურრ“ (თავისუფალი). მონობის აღმნიშვნელია „რიკკ“, ან „უბუდია“.⁷⁶

„სამხედრო მონობა“, როგორც აღნიშნავს ამ საკითხის ცნობილი მკვლევარი დენიელ პაიპსი, არის მონების სისტემატური შეძენა, ორგანიზებული მომზადება და სამხედრო მონების პროფესიული გამოყენება სამხედრო სამსახურში.⁷⁷ ასე იყო ისლამურ სამყაროში ესპანეთიდან (სლავი მონები, საკალიბა) ბალდადამდე და ბალდადიდან ინდოეთამდე. ისლამური სამყაროს გარეთ მთლად ასე არ იყო. მონები იბრძოდნენ არამუსლიმი გამგებლების რიგებშიც, მაგრამ არა ასე სისტემატურად და არა ასეთი მნიშვნელოვანი

⁷⁴ Al-Suyuti, 'Abd al-Rahman b. Abi Bakr. *Tarikh al-khulafa*. Ed. Muhammad Muhiaddin 'Abd al-Hamid (Cairo, 1371/1952), 442; Al-Dhahabi. *Kitab al-'ibar fi khabar man 'abar*, IV, ed. Sallah al-Din Munajjid.

⁷⁵ გ.ჯავარიძე. უმ ალ-ვალადი. - ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი, 183; 6. გელოვანი. ქალი ისლამში (VII-X სს.), (თბილისი, 2005), 185-191; Л. И. Надирадзе. Вопрос о рабстве в халифате VII-VIII вв. - *Народы Азии и Африки*, № 5 (1968), 75-85. იხ. Nelly Hanna. Slave Women and Concubines in Ottoman Egypt. - Amira El Azhary Sonbol. *Beyond The Exotic: Women's Histories In Islamic Societies* (Syracuse, New York, 2005), 123-124; F. Matthew Caswell. *The Slave Girls of Baghdad: The Qiyani in the Early Abbasid Era* (London, 2011).

⁷⁶ M. A. Shaban. *Islamic History: A New Interpretation*, vol. 2, A.D. 750-1055 (A.H. 132-448) (Cambridge, 1976), 63-64; D. Pipes. *Slave Soldiers and Islam*, XXVII.

⁷⁷ D. Pipes. *Slave Soldiers and Islam*, XV; *The Genesis of A Military System*, XV; Reuven Amitai. *Military Slavery in the Islamic World: 1000 Years of a Social-Military Institution* (Lecture delivered at the University of Trier Germany, 27 June 2007).

მასშტაბებით. არამუსლიმებთან, სამხედრო მონობა იყო იშვიათი და ანომალური, ხოლო მუსლიმთათვის - ჩვეულებრივი და ფართოდ გავრცელებული მოვლენა. ის თვლის, რომ ისლამს ჰქონდა კავშირი სამხედრო მონობის არსებობასთან. უფრო მეტიც, ეს კავშირი არის ერთ-ერთი განმასხვავებელი ნიშანი ისლამური პოლიტიკური და სამხედრო ინსტიტუტებისა.

დ. პაიპსი აღნიშნავს, რომ ახალი დინასტია იშვიათად ეყრდნობოდა მონა მეომრებს, როცა მოდიოდა ხელისუფლების სათავეში. ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა ორი ან სამი თაობის შემდეგ, როცა მმართველი კასტა იყო მზად შეეცვალა არასაიმედო მეომრები - მეომრებით ახალი წყაროდან, რომელთა კონტროლი მათ უკეთ შეეძლოთ.⁷⁸

ჩვეულებრივ, სამხედრო მონები ემსახურებოდნენ მმართველს თავდაპირველად ჯერ როგორც პირადი მცველები. შემდეგ გადადიოდნენ მის გარემოცვაში და ბოლოს არმიაში, ხელისუფლებასა და პროვინციულ ადმინისტრაციაშიც კი. მმართველი სულ უფრო ეყრდნობოდა სამხედრო მონებს, რომლებიც ახერხებდნენ შეექმნათ საფუძველი დამოუკიდებელი ძალაუფლებისთვის და ზოგჯერ თავის ხელში იღებდნენ საპასუხისმგებლო საქმეებს, აკონტროლებდნენ მმართველს, ანდა ახდენდნენ მისი პოზიციის უზურპაციას. ყოველთვის არა, მაგრამ ხშირად, როცა გონივრულად იყენებდნენ, სამხედრო მონები ერთგულად ემსახურებოდნენ თავიანთ პატრონებს დიდი ხნის მანძილზე.

სამხედრო მონის კარიერა მიდიოდა მკაცრი შაბლონით. ის დაიბადა არამუსლიმად რომელიმე რეგიონში, რომელიც არ იყო მუსლიმთა კონტროლის ქვეშ. მუსლიმები მას ყიდულობდნენ საკმაოდ ახალგაზრდას, რათა გაეცლო მომზადება და მაგრამ ეს ასაკი საკმარისი იყო მის ჩამოსაყალიბებლად. ისლამის სამყაროში ის შემოჰყავდათ როგორც მონა, ამუსლიმებდნენ და ის გადიოდა სამხედრო მომზადების პროგრამას, სადღაც 5-8 წლის შემდეგ ხდებოდა მოზრდილი მეომარი. თუ მას ჰქონდა განსაკუთრებული უნარი, ის ადიოდა რაიმე მაღალ საფეხურზე არმიაში, ან ზოგჯერ ხელისუფლებაშიც. ისინი იყვნენ არა მარტო მეომრები, არამედ მუსლიმური დინასტიების მმართველი ელიტის ძირითადი ელემენტი. ეს მაშინ, როცა სამხედრო მონების უმეტესობა თავის ცხოვრებას ატარებდა მმართველის არმიაში.

ცნობილია ბევრი რამ სამხედრო მონების შესახებ, მაგრამ თითქმის არაფერი - სამხედრო მონობის შესახებ ადრეულ პერიოდში, თუმცა კი ეს პრაქტიკა არსებობდა უზარმაზარ ტერიტორიაზე, ესპანეთიდან ინდოეთამდე. მხოლოდ ნიზამ ალ-მულქი (გარდ. 1092წ.) და იბნ ხალდუნი (გარდ. 1406წ.)

⁷⁸ D. Pipes. *Slave Soldiers and Islam*, XIX.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნერდნენ მის შესახებ.⁷⁹ სამხედრო მონების შეძენის, მომზადებისა და გამოყენების შესახებ მასალა მოიპოვება მე-13 საუკუნიდან და მომდევნო პერიოდში. მამლუქთა და ოსმალთა ორგანიზაციები ყველაზე კარგადაა ცნობილი. იქ, სადაც არსებობდა სამხედრო მონების შეძენისა და მომზადების სისტემა, ისინი დიდ მნიშვნელობას იძენდნენ. მაგრამ ისლამური სამყაროს გარეთ, სადაც ასეთი სისტემა არ არსებობდა, მათ არასდროს მიუღწევიათ ასეთი უპირატესობისათვის.

სამხედრო მონობის სისტემის შესწავლის საფუძველზე დ. პაიპსი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ სამხედრო მონობას უნდა ეარსება სულ მცირე 30 წელი, რათა განემტკიცებინა ძალაუფლება. დაახლოებით 30 წელი არის პერიოდი სამხედრო კორპუსებში მომზადებიდან (დაახლოებით 15 წლიდან) იმ დრომდე, ვიდრე არ გახდებოდნენ ცნობილნი და არ დაწინაურდებოდნენ (დაახლოებით 45 წლის ასაკში). მაგრამ უფრო მეტი დრო იყო საჭირო, ვიდრე მონები აიღებდნენ ძალაუფლებას, ანდა საერთოდ ვერასდროს შესძლებდნენ ამას, მაგრამ მათი დაწინაურება მნიშვნელოვან სამხედრო და პოლიტიკურ პოსტებზე 30 წელზე მცირე ვადაში ნაკლებად შესაძლებელია.⁸⁰

სამხედრო მონების შენაერთების ჩამოყალიბება აბასიანთა სახალიფოში დაკავშირებულია ხალიფა ალ-მუ'თასიმის (833-842) სახელთან, რომლის დედა წარმოშობით იყო თურქი მხევალი ქალი. ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით, მან ჩაატარა სამხედრო რეფორმა, შექმნა სახალიფოს საზღვრების გარეთ შეძენილი და სახალიფოში სათანადოდ გაწვრთნილი თურქი ღულამებისგან დაკომპლექტებული გვარდია, ღულამების ჯარი. მას სათავეში ჩაუდგა ასევე ეთნიკურად თურქი სარდალი — ამირ ალ-უმარა' (ამირთა ამირა).⁸¹ ღულამთა გვარდიას უნდა დაეცვა ამირა საშინაო მტრებისგან და დაემოშმინებინა ცენტრსაბოლოელი ძალები და მრავალ-

⁷⁹ *The Book of Government, Or, Rules for Kings: The Siyar Al-Muluk, Or, Siyasat-nama of Nizam Al-Mulk*. Translated from the Persian by Hubert Darke (London, Boston, 1978); *The Muqaddimah: An Introduction to History. Abridged Edition Ibn Khaldûn*. Translated and introduced by Franz Rosenthal. Abridged and edited by N. J. Dawood With an introduction by Bruce B. Lawrence (Princeton, New Jersey, 2015); D. Pipes. *Slave Soldiers and Islam*, XX.

⁸⁰ D. Pipes. *Slave Soldiers and Islam*, XXI.

⁸¹ ამირ ალ-უმარა' - მთავარი ამირა, ჯარში - მთავარსარდალი, თურქული გვარდიის მეთაური აბასიანთა სახალიფოში. უკანასკნელი თანამდებობა შემოიღეს 908 წელს. პირველი ამირ ალ-უმარა იყო საჭურისი მუნისი, მას მხოლოდ სამხედრო ხელისუფლება ჰქონდა. ტიტული ამირ ალ-უმარა' იშვიათად გვხვდება მამლუქთა ეგვიპტეში. მისი სინონიმია ბეგლარბეგი. ოსმალეთის იმპერიაში მას ჩვეულებრივ შეესაბამება მირ-ი მირანი და ბეილარბეგი (ბეგლარბეგი). იხ. გ. ჯაფარიძე. ამირ ალ-უმარა. — *ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი*, 25.

რიცხოვანი აჯანყებები სახალიფოში. მიუხედავად ამისა, ახალი გვარდით გარშემორტყმული ხალიფა დედაქალაქში - ბაღდადში ვერ გრძნობდა თავს მშვიდად და ამის გამო რეზიდენცია გადაიტანა ბაღდადის ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქ სამარაში (სურა მან რა'ა). თუმცა ღულამთა სხვადასხვა ჯგუფებს შორის მუდმივად არსებობდა დაძაბულობა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ღულამები სულ უფრო და უფრო ერეოდნენ სახელმწიფო საქმეებში თავისი პირადი ინტერესების დასაცავად. ბაღდადის მოსახლეობამ მალე გამოამჟღავნა მტრული დამოკიდებულება ძლევაშოსილი და ხანდახან აჯანყებული თურქი-ღულამების მიმართ, თავს ესხმოდა მათ ქუჩებში.

ალ-მუ'თასიმის მემკვიდრეების დროს თურქული გვარდიის გავლენა სახალიფოს ცხოვრებაზე კიდევ უფრო გაიზარდა. ხალიფა ალ-მუთავაქილი (847-861) ცდილობდა თავი დაეღწია თურქი ღულამებისგან, სიკვდილით დასაჯა მათი სარდალი, მაგრამ საბოლოო მიზანს ვერ მიაღწია. თურქ გვარდიელთა რიგებიდან დანინაურებულმა არაერთმა თურქმა მეომარმა დაიკავა მაღალი თანამდებობა (მხედართმთავრები, თანმხლები პირნი, პირადი გვარდია, სასახლის პოლიცია) ხალიფას კარზე. სწორედ მუთავაქილის დროს განსაკუთრებული გავლენა მოიპოვა გვარდიის სარდალმა, წარმოშობით ხაზარმა თურქმა - ბუღამ. ეს ის ბუღა თურქია, რომელიც ხალიფამ ამბოხებული თბილისის ამირას ისჰაკ ბ. ისმა'ილის წინააღმდეგ წარგზავნა. 853 წლის 5 აგვისტოს ბუღამ აიღო და გადანვა თბილისი, დაატყვევა და თავი მოკვეთა ამირა ისჰაკ ბ. ისმა'ილს და ის ხალიფას გაუგზავნა. თუმცა ღულამთა სხვადასხვა ჯგუფებს შორის მუდმივად არსებობდა დაძაბულობა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ღულამები სულ უფრო და უფრო ერეოდნენ სახელმწიფო საქმეებში თავისი პირადი ინტერესების დასაცავად. ბაღდადის მოსახლეობამ მალე გამოამჟღავნა მტრული დამოკიდებულება ძლევაშოსილი და ხანდახან აჯანყებული თურქი-ღულამების მიმართ, თავს ესხმოდა მათ ქუჩებში. ალ-მუთავაქილი საბოლოოდ ღულამების შეთქმულების მსხვერპლი გახდა.⁸²

სამხედრო მონების ინსტიტუტი არსებობდა აიუბიანთა სასულტნოშიც (1171-1250). სალაჰ ად-დინის დროს დანინაურდა მაგალითად ამირა ფახრ

⁸² მ. ტიკაძე. *არაბთა ისტორია (V-XV სს.)*, (თბილისი, 2008); Matthew S. Gordon. *Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)* (Sunny Series, Medieval Middle East History), (Albany, 2000); D. Pipes. Turks in Early Muslim Service. — *The Jewish Theological Seminary*, 2 (1978), 85-96; Osman S. A. Ismail. Mu'tasim and the Turks. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 29, No. 1 (1966), 12-24; P. Golden. Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service: Onomastic Notes. — *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 12 (2002-2003), 15-28; Ф. М. Асадов. Размер жалования воинам в Аббасидском халифате в VIII-IX веках. — *Известия АН АзССР. Серия истории, философии и права*, №1 (1986), 80-84.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ად-დინ ჩარქასი, ჩრდილოკავკასიელი სამხედრო მონა. ანდა 'ალამ ად-დინ ქურჯი, რომელიც წარმოშობით ქართველი უნდა იყოს. მაგრამ სამხედრო მონების - მამლუქების როლი და მნიშვნელობა განსაკუთრებით გაიზარდა სულთან ალ-მალექ ას-სალიჰის (1240-1249) დროს.

ამ დროისთვის საგრძნობლად გაიზარდა თურქული წარმოშობის ყივჩაყი სამხედრო მონების რიცხვი, რაც ვოლგის ქვემო წელზე და ჩრდილოეთ კავკასიაში მომხდარ მოვლენებთან იყო დაკავშირებული. ამ რეგიონში, მონღოლთა ექსპანსიის შემდეგ (XIII ს.), ტყვედ ჩავარდნილ ყივჩაყებს დიდი როლდენობით ყიდულობდნენ იტალიელი მონათვაჭრები და გადაჰყავდათ ეგვიპტეში. ეგვიპტის სულტნებს საშუალება მიეცათ გაუთავებელი ომებისა და შეტაკებების პირობებში სამხედრო ძალად გამოეყენებინათ ბაზარზე ნაყიდი მონები, რომლებიც ისლამის მიღებისა და სათანადო წვრთნის შემდეგ სულტნის გვარდიაში ირიცხებოდნენ.

ეგვიპტის უკანასკნელი სულტანი აიუბიანთა საგვარეულოდან იყო ას-სალიჰის ვაჟი თურან შაჰი (1249-1250), რომლის მმართველობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. 1250 წლის 1 მაისს ის მოკლეს ყივჩაყმა, ე.წ. ბაჰრელმა მამლუქებმა, რომლებმაც 4 მაისს სულტნად აირჩიეს სულთან ალ-მალექ ას-სალიჰის (გარდ. 1249 წ.) ქვრივი შაჯარ ად-დური, ხოლო სამხედრო მეთაურად დანიშნეს 'იზ ად-დინ ალ-მანსურ აიბაქი. 1250 წლის 30 ივლისს შაჯარ ად-დურმა მას ძალაუფლება დაუთმო.⁸³ შვიდი წლის შემდეგ - 1257 წ. 10 აპრილს შაჯარ ად-დურმა მოაკვლევინა ქმარი, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ, 28 აპრილს თავადაც მოკლეს. ხანმოკლე აღმოჩნდა მომდევნო სულტნების ალ-მანსურ 'ალის (1257-1259) და საიფ ად-დინ კუტუზის (1259-1260) მმართველობა. ამ უკანასკნელის მკვლელობის შემდეგ ძალაუფლება ხელთ იგდო ალ-მალექ ას-სალიჰის ყოფილმა მამლუქმა ალ-მალექ აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ ბაიბარს I-მა (1260-1277), რომელიც გახდა ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოს ნამდვილი დამაარსებელი.⁸⁴

⁸³ შაჯარ ად-დური იყო წარმოშობით თურქი, ან სომეხი - Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada, vol.1, 459; Ibn Taghri Birdi. I *al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-l-Qahirah*, ed. F. Shaltut et al., VI, 102,273). ბ. სილაგადე ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე წერდა, რომ შაჯარ ად-დურს „ადრე ასმათი ჰქვიოდა. ვარაუდობენ, რომ იგი საქართველოდან უნდა წამოეყვანათ“. შესავალი წიგნი: ს. ლუზინიანი. ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების ისტორია, 8, შენ. 8.

⁸⁴ მ. ტიკაძე. *არაბთა ისტორია*, (V – XV სს.), 177; ნანი გელოვანი. ქალი და ხელისუფლება შუა საუკუნეების არაბულ აღმოსავლეთში. – *პერსპექტივა-XXI*, VIII (2006), 84-88; L. Ammann. Shadjar al-Durr. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. IX (Leiden, 1997), 176. A. Levanoni. Šagar ad-Durr: A Case of Female Sultanate in Medieval Islam. – *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, vol. 3, *Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium*, ed. U. Vermeulen and J. Van Steenberghe (Leuven, 2001), 211; G. Schregle. *Die Sultanin*

ეგვიპტის მამლუქთა სასულტნოს სამხედრო-პოლიტიკური სისტემა⁸⁵

მამლუქთა დამოუკიდებელი მმართველობა იყოფა ორ ნაწილად. 1250-1382 წლებში ეგვიპტეს განაგებდნენ ბაჰრელი მამლუქები. ბაჰრ არაბულად ნიშნავს ზღვას. იგულისხმებოდა, რომ ისინი ზღვით იყვნენ შემოყვანილი ეგვიპტეში. ბაჰრელი მამლუქები უპირატესად ეთნიკურად ყივჩაყები იყვნენ. 1382 წლიდან ოსმალთა დაპყრობამდე, 1517 წლამდე ეგვიპტეს განაგებდნენ ბურჯელი მამლუქები. ისინი განლაგებულები იყვნენ სალაჰ ად-დინის მიერ აგებული კაიროს ციტადელის კოშკებში-ბურჯებში. ეთნიკურად, ბურჯელ მამლუქებში უპირატესად წამყვანი იყვნენ ჩერქეზები - ჩრდილოეთ კავკასიიდან.⁸⁶

ეგვიპტეში შემოყვანილ მონებს - მამლუქებს ამუსლიმებდნენ, ასწავლიდნენ არაბულს და სამხედრო საქმეს მამლუქთა სამხედრო სკოლებში. წარმატებულებს ათავისუფლებდნენ მონობიდან, ეძლეოდა უფლება მოეშვა წვერი, შეეძინა მიწის ნაკვეთი და დაოჯახებულიყო.

მამლუქები მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული თავის პატრონთან

von Ägypten: *Šağarat ad-Durr in der arabischen Geschichtsschreibung und Literatur* (Wiesbaden, 1961); R. Irwin. *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (London, 1986), 3-9; Ehud R. Toledano. Late Ottoman concepts of slavery (1830s-1880s). – *Poetics Today* 14, no. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (Autumn, 1993), 496-498; James E. Lindsay. *Daily life in the medieval Islamic world* (Westport, CT, 2005), 70-74. David J. Duncan. Scholarly Views of Shajar al-Durr. – *Chronicon* 2 (1998), 1-35.

⁸⁵ ამ მონაკვეთის გასაშუქებლად გამოყენებულია შემდეგი ლიტერატურა: მ. ტიკაძე. *არაბთა ისტორია*, I (V – XV სს.); Л.А. Семенова. *Салах ад-дин и мамлюки в Египте*, 23-26; Linda S. Northrup. The Bahri Mamluk Sultanate, 1250-1390. – *The Cambridge History of Egypt*, 2 vols. General Editor, M. W. Daly. (Cambridge, 1998), 242-289; Jean-Claude Garcin. The regime of the Circassian Mamluks. – *The Cambridge History of Egypt*, Volume I. *Islamic Egypt*. Edited by Carl F. Petry, 290-317; Е. И. Зеленев. *Египет. Средние века. Новое время* (СПб, 1999); D. Ayalon. Studies on the Structure of the Mamluk Army- I, 203-228; მისივე, Studies on the Structure of the Mamluk Army- II, 448-476; მისივე, Studies on the Structure of the Mamluk Army - III, 57-90; მისივე, The End of the Mamlūk Sultanate: (Why did the Ottomans Spare the Mamlūks of Egypt and Wipe out the Mamlūks of Syria?), 124-148; Jo Van Steenberg. Hajib al-Hujjab: a Case Study of a Military Office in the Administration of Mamluk Damascus (741-784/1341-1382). – *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, vol.13(2001), 97-111; მისივე, The Office of Na'ib as-Saltana of Damascus: 741 - 784/1341 - 1382, a case study. – U. Vermeulen & J. Van Steenberg (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras - III*, (Orientalia Lovaniensia Analecta 102), (Leuven, 2001), 429 - 448.

⁸⁶ ქვემოთ (§4) ბაჰრელ და ბურჯელ მამლუქთა ეთნიკურ შემადგენლობაზე კიდევ გვექნება საუბარი.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

(უსთა ზ), ხშირად მათი რაზმები პატრონის ლაკაბს იღებდნენ (მაგ. სალიჰია, ზაჰირია) და ერთი ოჯახის წევრებად ითვლებოდნენ (*ხუშდაშ*, *ხუშდაშია*). თავის მხრივ, მამლუქიც ვალდებული იყო შეეძინა და აღეზარდა საკუთარი მონები. ამ გზით იქმნებოდა კლანები და ოჯახები, რომელთაც ეწოდებოდა ბაჰთ-ი.

XIII ს-ის ბოლოს მამლუქთა სამფლობელოები გადაჭიმული იყო დასავლეთით კირენაიკამდე (თანამედროვე ლიბია), სამხრეთით ნუბიამდე (სუდანის), ჩრდილოეთით ტავრის მთებამდე. მათი მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა წმინდა ქალაქები მექა და მედინა. ძირითადი ადმინისტრაციული ერთეული გახდა პროვინცია. ეგვიპტის პროვინციების რაოდენობა უცვლელი რჩებოდა. XIV ს-ის დასაწყისში იყო 15 (ქვემო ეგვიპტეში – კალიუბია, შარკია, უშუმ თანახი და კაჰლიათი, ღარბია, მანუფია, ბუჰაირა; ზემო ეგვიპტეში – ქუში, აჰმომი, ასიუტი, მანფალუტი, აშმუნანი, ფაიაუმი, ატფიჰი, გიზა). ეგვიპტის პროვინციული გამგებლები ატარებდნენ ქაშიფის ან ვალის ტიტულს. სირიაში შეიქმნა 6 პროვინცია (მამლაქა) დედაქალაქების სახელების მიხედვით – დამასკო, ჰალაბი, ჰამა, ტრიპოლი, საფადი და ქარაქი. მათ განკარგულებაში იყო მოხელეთა ფართო შტატი.

მამლუქთა სამხედრო-თეოკრატიული სახელმწიფოს სათავეში იდგა სულტანი. მამლუქები (განსაკუთრებით ბურჯელების დროს) ცდილობდნენ თავისი წრიდან აერჩიათ სულტანი იმ ვარაუდით, რომ წარმატების შემთხვევაში მაღალ თანამდებობებს დაიკავებდნენ. მამლუქთა რაზმებს მეთაურობდნენ ბეგები (*ბიქ*, მრ. *ბაქავათ*), ან ამირები (*ალ-უმარა*). მამლუქთა მმართველობის დამახასიათებელი ნიშანი გახდა სახელმწიფო აპარატის მილიტარიზაცია – ყველა სახელმწიფო თანამდებობა ეკავათ სამხედროებს. ადმინისტრაციული აპარატის სათავეში იდგა ნა'იბი (სულტნის მოადგილე), რომელსაც ირჩევდნენ ამირათა წრიდან. ყველაზე წამყვან როლს ასრულებდა სამხედრო დივანები, ხარაჯის დივანი და დივან ალ-ხასს (სულტნის დომენების დივანი). წყაროებში მოცემულია მამლუქთა ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის დახასიათება: სულტნის შემდეგ მეორე პირი მამლუქთა სასულტნოში იყო ად-დავადარ, რომელიც უძღვებოდა უმაღლეს ადმინისტრაციულ საქმეებს - უნდა გაეცა ბრძანებები, დაენიშნა და გაეთავისუფლებინა თანამდებობიდან სხვადასხვა მოხელე, გადაეჭრა ყველა საკითხი. ის ფლობდა სასახლეს, რომელიც ოდნავ თუ განსხვავდებოდა სულტნის სასახლისაგან; ამირ ალ-ქაბირ – მესამე უმაღლესი რანგის მოხელე. ის აყალიბებდა არმიას და წინამძღოლობდა მას მტრების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, ასევე ნიშნავდა ქალაქების გამგებლებს; ნა'იბ აშ-შამ – სირიის ნაცვალის, მეოთხე უმაღლესი რანგის მოხელე. ის იმყოფებოდა სირიაში ვიცე-

სულტნის სახით, მართავდა ამ ქვეყანას და კრეფდა და განკარგავდა სირიის შემოსავლებს სურვილისამებრ. *უსთადარ* – სასახლის ეკონომი მმართველი, მეხუთე უმაღლესი რანგის მოხელე. ის ზრუნავდა სულტნისა და მისი ოჯახის მომარაგებაზე სურსათით, ძვირფასეულობით და ყველა აუცილებელი ნივთით; *ამირ ახურ* – მეჯინიბე, მეექვსე უმაღლესი რანგის მოხელე. მის მოვალეობას შეადგენდა სასახლის უზრუნველყოფა ცხენებით, აქლემებით და მათი ფურაჟით; *ამირ ალფ* – ათასეულის წინამძღოლი, მეშვიდე უმაღლესი რანგის მოხელე. ეს თანამდებობა ეკავათ წამყვან მამლუქებს და თითოეულს ემორჩილებოდა ათასი მამლუქი. ისინი ბევრნი იყვნენ, მათ უფლება ჰქონდათ ეხელმძღვანელათ ბრძოლისათვის; *ამირ მი'ა* – ასეულის წინამძღოლი, მეშვიდე უმაღლესი რანგის მოხელე. მას ემორჩილებოდა 100 მამლუქი. ისინი ყოველთვის თან ახლდნენ სულტანს, ჯირითობისას თუ სამხედრო შეტაკებების დროს; *ხაზანდარ* – ხაზინადარი, მერვე უმაღლესი რანგის მოხელე. ის აწარმოებდა სასახლის ანგარიშებს (ის აგროვებდა და ანაწილებდა სასულტნოს შემოსავლებს, აძლევდა ბანკირებს თანხას სათანადო დანახარჯებისათვის, ხოლო დარჩენილ თანხას ინახავდა სულტნის ციტადელში); *ამირ სილაჰ ანუ სილაჰდარი* – საჭურველმტვირთველი, მეათე უმაღლესი რანგის მოხელე. ის ზრუნავდა სულტნის იარაღზე, იყო მისი მცველი და ინახავდა მას სასახლის დიდ დარბაზში. ამ იარაღის შესანახად ფლობდა ბევრ მამლუქს.

მამლუქთა სახელმწიფოს სხვადასხვა საქმეებს წარმართავდნენ შემდეგი მოხელეები: *ნაზირ ხასს* – საბაჟო სამსახურის უფროსი; *ქათიბ ას-სირ* – მდივანი, რომელიც, თავისი ვალდებულებების (ოფიციალური მიწერ-მონერა) გარდა, აწარმოებდა მინაზე დაწესებული გადასახადების აღნუსხვას ეგვიპტის დამუშავებული მიწებიდან; *მუვაქქი* (ზომა-წონის ინსპექტორი, ასევე მორალური ნორმების დამცველი) – მეორე მდივანი, რანგით პირველზე უფრო დაბალი, მაგრამ სულტნის ნდობით აღჭურვილი პირი. ის ვალდებული იყო გადაეთვალთვალებინა პირველი მდივნის მიერ შედგენილი წერილები და დარწმუნებულიყო, რომ ისინი ეთანხმებოდა სულტნის ბრძანებებს, ხოლო შემდეგ თავისუფალ ადგილას დაენერა სულტნის სახელი; *მუჰთასიბი* – ბაზრის ინსპექტორი. ის თვალყურს ადევნებდა გასაყიდ ფასებს ხორბალზე და სხვა საკვებ პროდუქტებზე. ის სჯიდა დამრღვევებს სულტნის მიერ დადგენილი წესების შესაბამისად. *ამირ ალ-ჰაჯჯ* – პილიგრიმთა ქარავნის წინამძღოლი, რომელიც წელიწადში ერთხელ მიემართებოდა კაიროდან მექაში ჰაჯის შესასრულებლად. ეს თანამდებობა იყო ძალიან საპატიო და იმავდროულად ძალიან მძიმე. ქარავნის დასაცავად მას

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მიჰყავდა მრავალი მამლუქი, რაც დიდ დანახარჯებს მოითხოვდა.⁸⁷ ამის გარდა, მამლუქთა სასულტნოში იყო სხვა ნაკლებად მნიშვნელოვანი თანამდებობებიც, მაგრამ მათზე ალარ შევჩერდები.

მამლუქთა სასულტნოს საფუძველს წარმოადგენდა მამლუქთა გვარდია, რომელიც იყო პრივილეგირებული მმართველი სამხედრო კორპორაცია. პირველი სულტნების დროს მამლუქთა არმია არ იყო ჯერ კიდევ თავმოყრილი ეგვიპტეში. ელიტური ნაწილები განლაგებული იყო კაიროში, ხოლო დიდი პროვინციული არმიები - განთავსებული ზემო ეგვიპტესა და სირიაში. სულტან ბაიბარსის დროს მამლუქთა არმია გარდაიქმნა და თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია. სწორედ ამ პერიოდში მამლუქთა გვარდია გადაიქცა მამლუქთა არმიად, რომელიც შედგებოდა სამი დამოუკიდებელი ნაწილისაგან: სულტნის პირადი გვარდია, ამირათა (ოფიცრების) რაზმები და თავისუფალი დაქირავებულები (არამამლუქები) – გვარდიელები (ჰალკა). არმია დაყოფილი იყო 10, 100, 1000 და 10000 მეზრძოლის შენაერთებად. ყველაზე პრესტიჟული ქვედანაყოფი იყო სულტნის გვარდიელთა რაზმები. ამ კონტინგენტიდან შეირჩეოდა კანდიდატები მაღალი რანგის ოფიცრებისა და ელჩების თანამდებობების დასაკავებლად. მამლუქთა არმია XIII–XIV ს-ის დასაწყისში მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. თუ სულტან ბაიბარსის დროს მამლუქთა რაოდენობა შეადგენდა 4000 მეომარს, ალ-მალქ ალ-მანსურ კალაუნის დროს (1279-1290) 7 ათასს მიაღწია, ხოლო მისი შვილის ალ-აშრაფ ხალილ ბ. კალაუნის დროს (1290-1293) – 12-24 ათასს. მამლუქთა არმია დამყარებული იყო იქტას ინსტიტუტზე (პირობითი ფეოდალური მინიმფლობელობის ინსტიტუტი შუა საუკუნეების ისლამურ ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში). XVI ს-ის დამდეგს მამლუქებს შეეძლოთ გამოეყვანათ 12-15 ათასი ბრძოლისუნარიანი მეომარი. ეს არ იყო საკმარისი დიდი საბრძოლო ოპერაციებისთვის, რაც აშკარა გახდა 1516 წელს ოსმალთა შემოსევის დროს.

1517 წელს ოსმალებმა ეგვიპტე დაიპყრეს და ბოლო მოუღეს მამლუქთა სასულტნოს. რაც შეეხება მამლუქობას, როგორც სამხედრო ორგანიზაციას, იგი უფრო სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა და არსებობას განაგრძობდა კიდევ დიდხანს — XIX საუკუნის დამდეგამდე.

⁸⁷ Т. Р. Шайхисламов, Р. Б. Шайхисламов. Мамлюки и становление мамлюкской системы власти в Египте. – *Вестник Башкирского университета*, № 2, т. 20 (2015), 751-755; И. М. Фильштинский. *История арабов и Халифата (750–1517)*, (Москва, 2006). Гл. 14; Лев Африканский. *Африка – третья часть света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть* (Ленинград, 1983), 339-342; Reuben Levy. *The Social Structure of Islam*, Volume 12 (Routledge, 1957), 395.

3. ქართველები მონღოლთა რიგებში გაჰრალ მამლუქთა წინააღმდეგ ბრძოლებში

ეგვიპტის მამლუქთა საგარეო პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებები იყო ურთიერთობა ევროპელ ჯვაროსნებთან, კილიკიის სომხურ სამეფოსთან და ილხანთა სახელმწიფოსთან. ეს ურთიერთობები უპირატესად სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციაში გამოიხატებოდა. განსაკუთრებით სისხლისმღვრელი იყო ომები ილხანთა სახელმწიფოსთან 1260 წლიდან რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე. მონღოლები მიზნად ისახავდნენ დაეპყროთ სირია და შემდეგ გაენადგურებინათ მამლუქთა ორგანიზაცია.

მონღოლთა სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაცია მამლუქებთან. 1259 წ. დაიწყო მონღოლთა პირველი ლაშქრობა სირიაში. 12 სექტემბერს ილხან ჰულაგუს (1256-1265) ხელმძღვანელობით, მონღოლთა არმია თავრიზიდან დაიძრა.⁸⁸ მარშრუტი გადიოდა ჩრდ. მესოპოტამიაზე, სადაც ჰულაგუმ დაიკავა რუჰა, დუნაისირი, ნისიბინი, ჰარრანი⁸⁹ და შეიჭრა სირიაში, რომელსაც უკანასკნელი აიუბიანები განაგებდნენ. ლაშქრობაში მონაწილეობდა დავით VII გიორგი ლაშას ძე და აგრეთვე სომხებისა და რუმის სელჩუკთა სამხედრო კონტინგენტები. დავით ნარინი, რომელმაც უარი განაცხადა ლაშქრობაში მონაწილეობაზე, განუდგა ჰულაგუს და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა.

1259 წ. დეკემბერში ჰულაგუმ გადალახა მდ. ევფრატი. ქართველი მემატიანის თანახმად, ჰულაგუს წინააღმდეგ გამოვიდა ეგვიპტის სულტანი და ბრძოლა მოხდა ევფრატზე, სადაც ორივე მხრიდან დიდძალი მეომარი მოწყდა. დავით მეფე და მისი სპა „წინამბრძოლობდეს ძლიერად“ და „ივლტოდეს მეგვკეტელნი“.⁹⁰

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჰულაგუს ეს კამპანია გააჩნია დ. გოჩოლეიშვილმა. მან მართებულად აღნიშნა, რომ ჟამთააღმწერელი მთლად კარგად არ იყო ინფორმირებული შექმნილ ვითარებაში და ეს ბრძოლა არ შეიძლებოდა მომხდარიყო ეგვიპტის სულტანთან, რომელიც ჯერ კიდევ შორს იყო სირი-

⁸⁸ L. Venegoni. Hülāgū's Campaign in the West (1256-1260). – *Ēran ud Anērān. Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday*. Electronic Version (October 2003) - Updated August 2006.

⁸⁹ J.A.Boyle. Dynastic and Political History of the Il-khans. – *Cambridge History of Iran*. Vol.V (Cambridge, 1968), 350.

⁹⁰ ბ. სილაგაძე. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის (ქართველების ბრძოლა პალესტინის წმინდა ადგილების განთავისუფლებისათვის XIII-XIV საუკუნეებში), 90.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ის საზღვრებიდან.⁹¹ რ. ამიტაი აკრიტიკებს ვ. ალენს, რომელიც თვლიდა, რომ ქართველთა ჯარს მეთაურობდა დავით ნარინი, რაც უეჭველად არასწორია. მისი აზრით, წყარო უნდა იყოს მ. ბროსეს მიერ გამოცემული ანონიმური ქართული ქრონიკა (იგულისხმება ჟამთააღმწერლის თხზულება-გ.ჯ.), რომლის ცნობები მთელი სირიული კამპანიის შესახებ არის არეულ-დარეული.⁹² რ. ამიტაის უკვირს, რომ ბრძოლის ადგილი - 'აინ ჯალუთი და მისი მიდამოები ანონიმთან მოხსენიებული არ არის და ის, რომ მონღოლებმა ამ ბრძოლაში გაიმარჯვეს.

მართლაც, ეს ეპიზოდი „ასწლოვან მატიანეში“ არ არის სათანადოდ გაშუქებული. ფაქტია, ბრძოლა ევფრატზე არ არის ბრძოლა 'აინ ჯალუთთან. ის იყო ალბათ ლოკალური მნიშვნელობის შეტაკება აიუბიანებთან, რომელიც არაბულმა წყაროებმაც კი არ დააფიქსირეს და რომელშიც ქართველთა მეფის-დავით VII-ის როლი და სიმამაცე ჟამთააღმწერლის მიერ, უდავოდ გაზვიადებულია. მონღოლებმა აიღეს აიუბიანთა კუთვნილი ქ. ბირა ევფრატზე და ბრძოლაც შეიძლება მის მახლობლად მოხდა.

მონღოლებმა დეკემბერში გადალახეს ევფრატი, დაამარცხეს აიუბიანთა ძალები, 18 იანვარს მიაღწენ ჰალაბს და 25 იანვარს აიღეს ის. 25 თებერვალს დაცა ქალაქის ციტადელიც. ჰალაბთან თავი გამოიჩინა სადუნ ქურჯიმ -სადუნ მანკაბერდელმა.

ჰალაბის დაცემამდე ჰულაგუმ სამხრეთით გაგზავნა ჯარი თავისი ყველაზე სანდო სარდლის ქეთულას მეთაურობით, ხოლო თავად ჰალაბში შეჩერდა. ქეთულამ 1 მარტს დაიკავა დამასკო, ციტადელის გარეშე, რომელიც განაგრძობდა წინააღმდეგობას. დამასკოს დაკავებამდე, ან მანამდე ქეთულამ გაგზავნა რაზმები სამხრეთით. მათ მიაღწიეს ლაზას და ქარაქის ჩრდილოეთით ტერიტორიას; პალესტინაში მათი სამიზნე იყო ბაით ჯიბრინი, ხებრონი, ასკალონი, ნაბლუსი და იერუსალიმი, რომლებიც მოაოხრეს და ალაფით დაბრუნდნენ დამასკოში 1260 წლის მარტ-აპრილში.

მონღოლები ლაზას მახლობლად იყვნენ, ალბათ მარტის შუა რიცხვებში, როცა ჰულაგუმ შეიტყო თავისი ძმის, დიდი ყაენის მონგკეს გარდაცვალების ამბავი. ჰულაგუმ იჩქარა უკან დაბრუნება თავრიზში, რათა მშვიდად დაკვირვებოდა მოვლენებს მონღოლეთში. მან თან წაიყვანა თავისი ლაშქრის უმეტესობა და მთავარსარდლობა გადააბარა ქეთულას, რომელსაც დაუტოვა 10 ან 20 ათსი მხედარი. საფიქრებელია, სწორედ ამ დროს გაჰყვა

⁹¹ დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 102.

⁹² Reuven Amitai. 'Ayn Jalut Revisited. – *Tarih*, 2 (Philadelphia, 1992), 126, შენ. 33. მისივე, *The Mongols in the Islamic Lands: Studies in the History of the Ilkhanate*, XV, 386.

მას დავით VII-ც, რომელმაც მოიმიზეზა ლაშქრობაში ხანგრძლივი ყოფნა.⁹³

1260 წლის 4 ივნისს დიდ ყაენად აირჩიეს ყუბილაი. ჰულაგუ 1260 წ. 7 ივნისს უკვე ვანის ტბის სანაპიროზე, ქ. ხლათში იყო. აქედან მან „ნარმოავლინა მეფე ქართლად, რათა მზა იყოს მეფე ლაშქრად ეგვბტესა“.

ჰულაგუს გადანყვეტილი ჰქონდა გაეგრძელებინა სამხედრო კამპანია სირიაში, მაგრამ სამშობლოში დაბრუნებულმა დავითმა სამხედრო გამოსაღების სიმძიმის საბაბით, უარი განაცხადა. ის განუდგა ილხანთა მბრძანებელს, ჯერ სამცხეში გადავიდა სარგის ჯაყელთან, სადაც გამოიზაფხულა, შემდეგ კი დასავლეთ საქათველოში დავით ნარინს შეაფარა თავი. ამასთან, მან ხელი არ შეუშალა ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიეღო რამდენიმე ქართველ ფეოდალს. მათ შორის იყვნენ „შანშეს ძე ივანე, და გრიგოლ სურამელი, თორელი კახა ერისთავი ახალქალაქისა, თავნი და პირნი ქუეყნისანი... და უმრავლესნი ჰერ-კახნი“, რომლებიც ეახლნენ ჰულაგუს.⁹⁴

მონღოლთა მიერ დამასკოს აღება საფრთხეს უქმნიდა ეგვიპტის მამლუქებს. ამიტომ სულტანმა კუტუზმა მამლუქთა არმია სირიაში შეიყვანა. ბრძოლა მამლუქებსა და მონღოლებს შორის მოხდა 1260 წლის 3 სექტემბერს 'აინ ჯალუთთან და დასრულდა მონღოლთა სასტიკი მარცხით.⁹⁵ ბრძოლაში დაიღუპნენ ქართველებიც. ზემოდასახელებული ქართველი ფეოდალების რაზმებს, დროის სიმცირის გამო, გაუჭირდებოდათ ჩაესწოთ 'აინ ჯალუთის ბრძოლისთვის. დაღუპულები იყვნენ ალბათ იმ კონტინგენტიდან, რომლის ნაწილიც დავით VII-მ დატოვა სირიაში. ხელახალ ბრძოლაში, იმავე წლის 10 დეკემბერს, მამლუქებმა კვლავ გაიმარჯვეს მონღოლებზე, რომლებსაც რიცხოვნობით უპირატესობა ჰქონდათ.⁹⁶

1260 წლის დეკემბერში დასრულდა სირიისთვის ბრძოლის **პირველი ფაზა** მონღოლებსა და ილხანებს შორის. მალე სირია ევფრატამდე გახდა მამლუქთა სახელმწიფოს პროვინცია და მოხდა მამლუქთა სამხედრო-პოლიტიკური რეჟიმის სტაბილიზაცია ახალი სულტნის ბაიბარსის ხელმძღვანელობით.

⁹³ ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1987), 118.

⁹⁴ იქვე, 121.

⁹⁵ Charles J. Halperin. The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 63, No. 2 (2000), 229-245; John Masson Smith. Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure? – *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 44:2 (1984), 307-345.

⁹⁶ *East and West in the Crusader states: context, contacts, confrontations: acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000*. Edited by Krijnie Ciggaar and Herman Teule (Leuven, 2003), 40.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

კარკისიას ეპიზოდი. 1265 წელი აღინიშნა მამლუქებისა და მონღოლების ახალი დაპირისპირებით. ეფერატზე, რომელიც საზღვარი იყო მამლუქთა სირიასა და მონღოლთა ჩრდ. მესოპოტამიას შორის, მის მარცხენა ნაპირზე, მდ. ხაბურის შენაკადზე, მონღოლები აკონტროლებდნენ ციხე-სიმაგრე კარკისიას.⁹⁷ ეფერატის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა მამლუქთა ძლიერი ციხე-სიმაგრე არ-რაჰბა (არ-რაჰბა აშ-შამ, ან რაჰბა მალიქ ბ. ტავკ, დღევანდელი ალ-მიადინი).⁹⁸ კარკისიას ადგილობრივმა გამგებელმა, ალბათ არამონღოლმა, მოსთხოვა არ-რაჰბას მმართველს დამორჩილებოდა. საპასუხოდ შემუშავდა გეგმა მონღოლთა წინააღმდეგ. 663 წ. რამადანში/1265 წლის ივნის-ივლისში მხედრების და მშვილდოსნების რაზმი არ-რაჰბადან გადავიდა ეფერატზე და განთიადზე შევიდა კარკისიაში კარიბჭიდან, რომელიც მათთვის საგანგებოდ გააღეს. მამლუქებმა დახოცეს ქალაქში მონღოლები და **ქართველები** და დაატყვევეს რენეგატი მუსლიმები, რომლებიც მონღოლთა სამსახურში იყვნენ.

ამ ცნობაში ქართველების მოხსენიებაა მოულოდნელი. ირკვევა, რომ საქართველოდან საკმაო მოშორებით, ილხანებისა და მამლუქების სასაზღვრო ზოლში, სამხედრო ბეგარის საფუძველზე, მათ გარნიზონის ფუნქცია ევალებოდათ. რამდენი ქართველი მოიკლა ამ დროს, უცნობია.

ამრიგად, 1265 წელს, ბაიბარსმა კიდევ ერთ წარმატებას მიაღწია მონღოლებთან დაპირისპირებაში. მან შემოიერთა კარკისია და მომდევნო წელს მისი ბრძანებით აშენდა ხიდი კარკისიასა და არ-რაჰბას შორის კომუნიკაციის გასაადვილებლად.⁹⁹

მამლუქთა შეჭრა რუმის სელჩუკთა სახელმწიფოში. ხელახალი სამხედრო კონფრონტაცია მამლუქებსა და მონღოლებს შორის მოხდა სირიის ფარგლებს გარეთ, მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოში – რუმის სასულტნოში 1277 წელს.

1243 წ. ქოსე დალთან გამარჯვების შემდეგ მონღოლებმა დაამყარეს კონტროლი რუმზე. სელჩუკი სულტნები ამის შემდეგაც მართავდნენ ქვეყა-

⁹⁷ კარკისიას შესახებ იხ.: M. Streck. Karkisiya. – *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. IV, New Edition (Leiden, 1997), 654-55.

⁹⁸ E. Honigmann-[Th. Bianquis]. Al-Rahba. – *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. VIII, New Edition (Leiden, 1995), 393-394.

⁹⁹ Reuven Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks. The mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, 115; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, 26; ალ-მაკრიზისგან განსხვავებით, ბაიბარს ალ-მანსური (გარდ. 1325 წ.) და შაფი' ბ. 'ალი (გარდ. 1330 წ.) კარკისიას ეპიზოდში ქართველებს არ ასახელებენ: Baybars al-Mansuri. *Kitab al-tuhfa al-mulukiyya fi al-dawla al-turkiyya*, 55; მისივე, *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, 101; Shafi' ibn 'Ali. *Husn al-Manaqib al-sirriyya al-muntaza'a min al-sira al-zahiriyya*. Ed. A. A. al-Khuwaytir (Riyad, 1976), 207-208.

ნას, მაგრამ მონღოლთა ზედამხედველობის ქვეშ. 1259 წ. რუმის გამგებელი ორი ძმა 'იზზ ად-დინ ქაიქავუს II და რუქნ ად-დინ კილიჩ არსლან IV-ს შეუერთდნენ ჰულაგუს ჩრდილოეთ სირიის დაპყრობის დროს და მონანი-ლეობდნენ ალყაში. რუმის აღმოსავლეთი პროვინციები გადაეცა კილიჩ არსლან IV-ს და დანარჩენი – ქაი-ქავუს II-ს. შემდეგ ჰულაგუმ ეჭვი მიიტანა ქაი-ქავუსზე, რომ მას კავშირი ჰქონდა მამლუქებთან და ჩამოაშორა ის ხელისუფლებას. ქაი-ქავუსი გაიქცა ჯერ ანტალიაში და მერე - კონსტანტინოპოლში. სულტანმა ბაიბარსმა ანტალიაში დახმარება აღუთქვა ქაი-ქავუსს, მაგრამ რეალურად ეს პირობა არ შეასრულა.

ამ პერიოდში ხელისუფლება ფაქტობრივად ეპყრა ვეზირ მუ'ინ ად-დინ სულაიმან ფარვანას,¹⁰⁰ კლ. კაენის თანახმად, „ჭეშმარიტ დიქტატორს მონღოლთა პროტექტორატის ქვეშ“, ¹⁰¹ რომელიც დაქორწინდა სულტან ლიას ად-დინ ქეი-ხოსროვ II-ის (1237-1246) ქვრივზე, რუმში გურჯი ხათუნის სახელით ცნობილ მეფე რუსუდანის ასულზე - თამარზე.

როგორც რ. ამიტაი აღნიშნავს, ფარვანა წარადგენდა რუმის სელჩუკებს მონღოლთა წინაშე და მოქმედებდა ამ უკანასკნელთა აგენტად რუმში. მონღოლთა მძლავრობის საპასუხოდ ფარვანამ ორმაგი თამაში დაიწყო. ის ემორჩილებოდა ილხან აბაღას და ამავე დროს საიდუმლო კავშირები ჰქონდა ეგვიპტის სულტან ბაიბარსთან, აქეზებდა მას, ელაშქრა რუმზე.¹⁰² ჩანს, ის ამჯობინებდა ყოფილიყო დამოკიდებული ეგვიპტის მამლუქებზე და არა მონღოლებზე.¹⁰³ ბაიბარსი გამოეხმაურა ფარვანას მოწოდებას.

675/1277 წ. გაზაფხულზე ბაიბარსი ეგვიპტისა და სირიის ჯარების დიდი ნაწილით შეიჭრა მცირე აზიაში, სადაც რუმის საზღვარს იცავდნენ მონღოლი ნოინები ტუკა და ტუდაუნი (თოდანი - ჟამთააღმწერლის თანახმად). მონღოლთა არმიაში იყო 11 ესკადრონი (ტულბ), თითოეულში - ათასი მხე-

¹⁰⁰ მის შესახებ იხ.: C. Cahen. *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c.1071-1330* (New York, 1968); Carole Hillenbrand. Mu'in Al-Din Sulayman Parwana. – *The Encyclopaedia of Islam*. vol. VII, New Edition (Leiden-New-York, 1993), 479-480; მისივე, Mu'in al-Din Parwana: the Servant of Two Masters? – *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 52. *Miscellanea Arabica Et Islamica. Dissertationes in Academia Ultrajectina prolatae anno MCMXC*, selegit et edidit F. De Jong (Louvain, 1993), 267-74; ფარვანას კონტაქტები ბაიბარსთან იხ.: R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 159-61; ტიტული ფარვანა, რაც ნიშნავს „სულტანის პირად მრჩეველს“, მუ'ინ ად-დინს უბოძა ბაჩი ნოინმა 654/1256 წ.

¹⁰¹ C. Cahen. *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c.1071-1330*, 222.

¹⁰² Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. Пер. Л. А.Хетагурова и А.А. Семенова(Москва, 1952), 88.

¹⁰³ Г.Н. Микаелян. *История Киликийского армянского государства* (Ереван, 1952), 408.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დარი, სულ - 11 ათასი მონღოლი. 3 ათასი ქართველი ქმნიდა ცალკე ესკადრონს. რუმის ჯარი, რომლის რაოდენობა არ იხსენიება, მონღოლთა არმიისგან განცალკევებით იდგა. მონღოლთა ხელმძღვანელობა არ ენდობოდა მათ და ეშინოდა მათი ღალატისა ბრძოლის დროს.¹⁰⁴

1277 წ. 15 აპრილს მამლუქებმა, რომლებსაც რიცხოვნობით უპირატესობა ჰქონდათ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში, მდ. ჯეიჰანის ერთ-ერთ შესართავზე - ქ. ალბისტანთან¹⁰⁵ სასტიკად დაამარცხეს მონღოლები. იბნ ალ-‘იბრი/აბუ ლ-ფარაჯ ბარ ჰებრეუსი აღნიშნავს, რომ ბრძოლის წინ მონღოლები ისეთი მთვრალეები იყვნენ, რომ ცხენებზე ძლივს შესხდნენ. მოგვიანებით, სპარსელი ისტორიკოსი აბუ ბაქრ ალ-კუტიბი ალ-აჰრი (XIV ს-ის შუა ხანები) წერს, რომ იმ ღამით, როცა მამლუქები მოახლოვდნენ, ფარვანამ ბევრი ღვინო მისცა მონღოლ ამირებს და ჯარიც გაღებულ მთვრალი იყო.¹⁰⁶ რ. ამიტაი თვლის, რომ ეს ცილისწამებაა¹⁰⁷ და შესაძლოა, ასეა. 11 ათასი მონღოლის დათრობა წარმოუდგენელია, თუმცა სავსებით დასაშვებია, როცა საქმე ელიტას ეხება. კარგადაა ცნობილი მონღოლთა დიდი მიდრეკილება ალკოჰოლისადმი.¹⁰⁸ ყველაფრის მიუხედავად, მონღოლები თავგანწირვით იბრძოდნენ. ბრძოლაში დაიღუპა დიდძალი ეგვიპტელი (*ხალკ ქასირ*), ხოლო მონღოლთაგან - აბუ ლ-ფარაჯის ცნობით, 5 ათასამდე, ან 6770 მეზობლი, რომელთა ცხედრებიც, იბნ შადდადის თანახმად, რუმიდან სირიაში უკანდაბრუნებულმა ბაიბარსმა ალბისტანთან დათვალა.¹⁰⁹

ბრძოლაში დაიღუპა ყველა მონღოლი დიდებული, მათ შორის, ტუკუ და ტუდაუნი. ჟამთააღმწერლის ძუნწი ცნობით, „მწნედ ბრძოლა უყვეს ქართველთა, რომელ თათარნი განკვრდეს“.¹¹⁰ იმის გამო, რომ დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს მონღოლებს აბუ ლ-ფარაჯის თხზულების არაბულ ვერსიაში: „მონღოლებთან ერთად იყო 3 ათასი ქართველი. ისინი [მტკიცედ] დადგნენ და ყველა ღონე იხმარეს/ვაკაფუ ვა ბაზალუ ლ-მაჯჰუდ), 2 ათასი

¹⁰⁴ Ibn Shaddad, ‘Izz al-Din Muhammad. *Tarikh al-Malik al-Zahir*. Edited by Q. Zurayk (Beirut, 1942), 172; R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 171.

¹⁰⁵ ამ ადგილის შესახებ იხ. Fr. Taeschner. Elbistan. – *The Encyclopaedia of Islam*. vol. II, New Edition (Leiden, 1993), 693. მისი სხვა სახელწოდებებია აბულუსთანი, აბლისთანი და ალბისტანი.

¹⁰⁶ Абу Бакр ал-Кутуби ал-Ахари. *Тарих-и шейх Увейс* (Баку, 1984), 91.

¹⁰⁷ R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 171.

¹⁰⁸ George Lane. *Daily Life in the Mongol Empire* (London, 2006), 149-166 (VII თავი: Drinking and Mongols). რაშიდ ად-დინის თანახმად, ილხანი აბალა მოკვდა (1.IV.1282) დიდძალი სმით, რამაც გამოიწვია ჰალიცუნაციები. Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 97.

¹⁰⁹ Ibn Shaddad. *Tarikh al-Malik al-Zahir*, 172-3, 178; R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 174.

¹¹⁰ ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე, 159-60.

მოიკლა და მათგან [ქართველთაგან] მხოლოდ ათასი გადარჩა. ეგვიპტელთა ლაშქრიდან დიდძალი ხალხი“. ¹¹¹ რუმიდან სირიაში უკანდაბრუნებულმა ბაიბარსმა ბრძოლის ველი დაათვალიერა. მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილი წერს: დახოცილ მონღოლთა რაოდენობა იყო 6700, ხოლო რუმელების და ქართველებისა მონღოლებისას უდრიდა, ან მეტიც იყო. ¹¹² რუმელებს ბრძოლაში მონაწილეობა არ მიუღიათ, თუმცა რუმელი ამირების ნაწილი მამლუქებმა დაატყვევეს, მათ შორის ფარვანას ვაჟი. ნაწილიც თავად დამორჩილდა. ფარვანა სულთან ღიას ად-დინთან ერთად გაიქცა კაისარიაში, შემდეგ კი თავის ციხე-სიმაგრეში – ტოკატში.

როდესაც მარცხის ამბავი გაიგო, ილხანი აბალა სასწრაფოდ დაიძრა თავრიზიდან რუმში. ¹¹³ მან ძლიერ იდარდა ტუკუს და ტუდაუნის სიკვდილი. ჟამთააღმწერლის თანახმად, „ვითარ ცნა აბალა ამონყუეცა ლაშქართა და უმეტეს ქართველთა, დაუმძიმდა დიდად“. ¹¹⁴ იბნ აბი ლ-ფადა'ილი იუწყება, რომ როცა აბალამ ალბისთანთან ნახა ბრძოლის ველზე დახოცილი მონღოლები, ისე ატირდა, რომ კინალამ ცხენიდან გადმოვარდა. ¹¹⁵ განრისხებულმა ილხანმა, შურისგების მიზნით, ბრძანა სიკვდილით დაესაჯათ ნაწილი თურქმენებისა, რომლებმაც ამბოხი დაიწყეს და ჯგუფი რუმელი დიდებულებისა. მან აგრეთვე ბრძანა გაეჟლიტათ და გაეძარცვათ რუმის ზოგიერთი ოლქი. ¹¹⁶

მანამდე ძღევამოსილი ბაიბარსი 20 აპრილს შევიდა კაისარიაში – რუმის სატახტო ქალაქში, სადაც ალავლინეს ხუტბა და მოჭრეს მონეტა მის სახელზე. მას ხელთ ჩაუვარდა ფარვანას მეუღლის – გურჯი ხათუნის ქონებაც, რომლის წაღებაც მან ვერ მოახერხა. ¹¹⁷ მაგრამ, რაც მთავარია, სულტანმა ვერ ჰპოვა შეპირებული მხარდაჭერა თავისი რუმელი მომხრეებისგან. ფარვანა არ ეახლა ბაიბარსს. მამლუქთა არმიას საკვები და ფურაჟი

¹¹¹ *The Cronography of Gregory Abu'Faraj... Commonly known as Bar Hebraeus*. Ed. and tr. E.A.W. Budge, Vol. I (London, 1932), 457; Ibn al-'Ibri, Abu al-Faraj. *Ta'rikh mukhtasar al-duwal* (Beirut, n.d.), 286. რაშიდ ად-დინი წერს, რომ მონღოლთაგან ცოტა თუ გადარჩა – Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 88; Moufazzal Ibn Abil-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, texte Arabe, publiée et traduit en Français par E. Blochet. – *Patrologia Orientalis*, t. XIV (Paris, 1920), 432.

¹¹² Moufazzal Ibn Abil-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, 432.

¹¹³ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 88.

¹¹⁴ *ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე*, 160.

¹¹⁵ Moufazzal Ibn Abil-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, 434; J.A. Boyle. *Dynastic and Political History of the Il-khans*, 361; დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 106.

¹¹⁶ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 88; R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 177.

¹¹⁷ Moufazzal Ibn Abil-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, 429.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

უთავდებოდა, აღჭურვილობა შეკეთებას საჭიროებდა და პერსპექტივა მონღოლთა ახალ ლაშქართან დაპირისპირებისა, აიძულებდა სულტანს დაბრუნებულიყო სირიაში. იმის შიშით, რომ მონღოლები მას უკანდასახევ გზას მოუჭრიდნენ, ბაიბარსი სწრაფად დაბრუნდა უკან. ამრიგად, მიუხედავად გამარჯვებისა, მან ვერ შეინარჩუნა კონტროლი რუმის სასულტნოზე. უკანდახევა დაიწყო 25 აპრილს. გზაში მამლუქთა ავანგარდის მეთაური 'იზად-დინ აიბაგ აშ-შაიხი ჩამოშორდა ბაიბარსს, აბალასთან გაიქცა და ივლისის თვეში მიუტანა მას ინფორმაცია ბრძოლის შესახებ.¹¹⁸ ამ ინფორმაციაში იკვეთებოდა ფარვანას ურთიერთობა ბაიბარსთან.

აბალას სურდა რუმიდან ელაშქრა სირიაში, მაგრამ ამირებმა ურჩიეს ლაშქრობა გადაედო უფრო შესაფერის დროს, შემოდგომის ბოლოს, ან ზამთარში.¹¹⁹ ამასთან, ილხანმა შეიტყო, რომ ჩალატაის ულუსიდან დიდი რაზმი, რომელმაც ისარგებლა იმით, რომ მისი ჯარები თავმოყრილი იყო სირიის საზღვარზე, შეიჭრა ფარსში¹²⁰ და ილხანმა დატოვა რუმი, მანამდე კი მუქარით სავსე წერილი გაუგზავნა ბაიბარსს. პასუხად მან მიიღო, რომ ილაშქრა ფარვანას თხოვნით, რომელიც შეჰპირდა, რომ გადასცემდა რუმის სამფლობელოს, მაგრამ როცა მოვიდა, ის გაიქცა.

ფარვანა, როგორც კი აბალა რუმში მივიდა, დაუყოვნებლივ მიეახლა ილხანს და მათ ერთად მოინახულეს ბრძოლის ველი ალბისთანთან. აბალამ დაადანაშაულა ის მონღოლთა მსხვერპლში, მაგრამ დაუყოვნებლივ არ დასაჯა. კლ. კაენის აზრით, ის აცნობიერებდა, რომ სხვას არ შეეძლო ემართა რუმი ისე ეფექტურად, როგორც ფარვანას.¹²¹ ეს ფარვანასაც ესმოდა და არ უცდია გაქცევა. თუმცა აბალას „შეასმინეს... ვითარმედ განზრახვითა მისითა იქმნა მოსვლა სულტნის ფუნდუყადარისა“, რაშიც 'იზად-დინ აიბაგ აშ-შაიხის ინფორმაცია და ბაიბარსის წერილი ეჭვს არ ტოვებდა და მაინც „არ ენება აბალას მოკვლა მისი“. ფარვანა აბალას გაჰყვა აღმოსავლეთით, სადაც საშინელი სასჯელი ელოდა. აბალამ ველარ აიტანა ალბისთანთან დაღუპულ მონღოლ დიდებულთა ქალბატონების გაუსაძლისი მწუხარება და მათი მოთხოვნა, მოეკლა ფარვანა. 1277 წლის 2 აგვისტოს, ალადაღის სა-

¹¹⁸ R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 177. აბალამ თბილი შეხვედრა მოუწყო აიბეგს და მალატიის გამგებლად დანიშნა, სადაც მან დიდძალი ფული აკრიფა მოსახლეობიდან და შემდეგ უკან გაიქცა სირიაში, ბაიბარსთან.

¹¹⁹ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 88-89.

¹²⁰ Г. Г. Микаелян. *История Киликийского армянского государства*, 410.

¹²¹ Cl. Cahen. *Pre-Ottoman Turkey : A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c.1071-1330*, 189; R. Amitai Preiss. *Mongols and Mamluks*, 176.

ზაფხულო სადგომში, ილხანმა ბრძანა მისი სიკვდილით დასჯა.¹²² იბნ ალ-‘ი-ბრის თანახმად, ის ნაწილ-ნაწილ დაჭრეს (კატა ‘უ კიტ ‘ან კიტ ‘ან).¹²³ სომეხი მემკვიდრე ჰეთუმი კი იუწყება, რომ ფარვანა, მონღოლთა წესის თანახმად, შუაში გაკვეთეს და მისი ხორცი შეჭამეს (თავად აბალამ და სხვა მონღოლმა დიდებულებმა).¹²⁴

მამლუქთა და მონღოლთა სამხედრო კოფრონტაციას რუმში, ამჯერად სირიის ფარგლებს გარეთ, ფარვანას ინტრიგების წყალობით, კვლავ მრავალი ქართველის სიცოცხლე შეენირა. ისევე როგორც 1265 წელს კარკისიაში, 1277 წელსაც ქართველთა სამხედრო კონტინგენტი რუმში, ჩანს, **მუდმივ სამხედრო ბეგარას იხდიდა**. მათი ხელმძღვანელები დასახელებული არ არიან, მაგრამ, დ. გოჩოლეიშვილის თვალსაზრისით, თავად ეს კონტინგენტი, რომელიც იბრძოდა ალბისთანთან, იყო სამცხის ლაშქარი,¹²⁵ რაც მისაღებია. ფარვანას ცოლის (თამარის, იმავე გურჯი ხათუნის-გ.ჯ.) მამული სამცხეში – აწყური, რომელიც თამარმა ქაი-ხოსროვზე გათხოვების დროს მზითევად მიიღო, მონღოლებმა სარგის ჯაყელსა და მის ვაჟს ბექას უბოძეს.¹²⁶

მამლუქების და მონღოლების დაპირისპირება სირიაში ილხან აბალას დროს 1280-1281 წლებში. სირიაში მონღოლების და მამლუქების სამხედრო დაპირისპირების ახალი ფაზა დაიწყო 1280 წ. მას წინ უძღოდა დამასკოს გამგებლის სუნკურ ალ-აშკარის და მისი მოკავშირის, სირიის ბედუინთა ბელადის ‘ისა ბ. მუჰანას გამოსვლა სულტან კალაუზნის წინააღმდეგ.

სუნკურ ალ-აშკარი, რომელმაც მალიქ ალ-ქამილის ტიტული მიიღო, თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა, დამარცხდა კალაუზნის ჯართან ბრძო-

¹²² ფარვანა მოაკვდინა ვინმე ქუჩუკ ტულჩიმ. Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, 89. სხვა ვერსიით, მკვლელობა აღასრულა 30 კაცმა. Mufaddal ibn Abi l-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, 439.

¹²³ Ibn al-‘Ibri, Abu al-Faraj. *Ta’rikh mukhtasar al-duwal*, 288. The Cronography of Gregory Abu’Faraj, 458.

¹²⁴ C. Hillenbrand. *Mu’in al-Din Sulayman Parwana*, 269, შენ. 15. ჰილენბრანდი იქვე წერს, რომ მონღოლები მიმართავდნენ სიკვდილით დასჯის სხვადასხვა მეთოდს, მათ შორის სხეულის ორ ან რამდენიმე ნაწილად გაკვეთით. რაც შეეხება კანიზალიზმში ბრალდებას, ის ძნელი დასამტკიცებელია.

¹²⁵ დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 106.

¹²⁶ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიაწე*, 57, 160; დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე, XIII-XIV საუკუნეებში, 106.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ლაში. მან ისასთან ერთად მისწერა ილხან აბალას, რომ მამლუქთა სასულტნოში არ იყო ერთობა და მოუწოდა დაელაშქრა სირია, ხოლო თავად მხარდაჭერას შეპირდა. ჩანს, ანალოგიური წინადადებით აბალას სხვა მამლუქმა ამირებმაც მისწერეს. სუნკურ ალ-აშკარმა თავისი ქონება გადაიტანა ჩრდ. სირიაში, საჰიუნის ციხეში, დაამყარა კონტროლი რამდენიმე მახლობელ ციხეზე, შექმნა მცირე სამფლობელო და დაელოდა მოვლენების განვითარებას.

სულტანი კალაუნი კაიროდან სირიისკენ დაიძრა და ჰამასთან ეგვიპტისა და სირიის სამხედრო ძალები გაერთიანდნენ. 1280 წლის ზაფხულში აბალამ დიდი არმია გაგზავნა სირიაში თავისი ძმის მანგუ-დემურის სარდლობით, რომელმაც გადალახა მისი საზღვრები 679 წ. ჯუმადა II-ის თვეში/1280 წლის სექტემბრის ბოლოს.

ამ ლაშქრობის დროს მონღოლთა რიგებში არაბულ წყაროებში ქართველები არ იხსენიებიან. საყურადღებოა, ქართველი ჟამთააღმწერლის ინფორმაცია. მართალია, მემათიანე მანგუ-დემურის 1280-1281 წლების ლაშქრობებს აერთიანებს, მაგრამ ვფიქრობ, შეიძლება გამოიყოს პირველი ეტაპი ლაშქრობისა.

ჟამთააღმწერლის ცნობით, მანგუ-დემურმა „მოუწოდა მთავარსა სამცხისასა, ბექასა, რათა წარჰყვეს თანა“. ბექამ მოითხოვა, რომ მისი სამფლობელო დაცული ყოფილიყო აბალასგან და მანგუ-დემურმა „ოქროსა წყლისა შესმითა შეჰფიცა და ყოველი სიმტკიცე აღუთქუა, და მოსცა ბეჭედი, რომელი ეცუა თითსა მისსა, რამეთუ ესე იყო მტკიცე საფიცარი“. ამის შემდეგ ბექას ლაშქარი მანგუ-დემურთან ერთად „წარვიდეს მისრეთს, და ვლეს მრავალი დღე და მიიწივნეს ერთსა ქალაქსა, რომელსა ერქუა დარბუზაკი“. აქ მოხდა ბრძოლა ქალაქის დამცველებთან, „სადა-იგი ბექამან და მისთა მყოლთა მესხთა ძლიერად იღუანეს“.¹²⁷

როდის მოხდა ეს ამბავი? ცნობილია 1280 წლის სექტემბერ-ოქტომბრის დამდეგს მანგუ-დემურის ლაშქრობის მარშრუტი. მონღოლებმა ამ დროს დაიკავეს ‘აინ ტაბი, ბაღრასი, ად-დარბასაქი’¹²⁸ და მიუახლოვდნენ ჰალაბს.

არაბ. დარბასაქი იგივე დარბუზაკია. ჩანს, სწორედ დარბასაკ/დარბუზაკთან, ალბათ ოქტომბრის შუა ხანებში, მოხდა პირველი ლოკალური შეტაკება, რის შემდეგაც მონღოლებმა (ბექას ჯართან ერთად) დაიკავეს ეს ქალაქი. მანგუ-დემურის მეორე ლაშქრობის დროს დარბასაქის დაკავებაზე არაბულ წყაროებში საუბარი აღარ არის.

¹²⁷ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მათიანე*, 169-70.

¹²⁸ R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 184. იქვე დასახელებულია წყაროებიც.

ჰალაბის არმიამ, მონღოლთა მიახლოებისთანავე უკან დაიხია ჰამასკენ. მაგრამ კონფლიქტის შემდგომი ესკალაცია არ მოხდა. ოქტომბრის ბოლო რიცხვებში მონღოლებმა დატოვეს ჰალაბი, რათა ერთი წლის შემდეგ ისევ უკან დაბრუნებულიყვნენ.

როცა სულტანმა კალაუნმა შეიტყო მონღოლთა უკუქცევა, 2 ნოემბერს კაიროში დაბრუნდა, მაგრამ 1281 წ. მაისში ის ისევ სირიაშია - დამასკოში. მან მოაგვარა ურთიერთობა სუნკურ ალ-აშკართან და 'ისა იბნ მუჰანნასთან. დამასკოში მან შეიტყო, რომ მონღოლთა არმია – 80 ათასი მეომარი შევიდა რუმში და მათი შეტევა დაიწყებოდა რაჯაბის შუა რიცხვებში/შუა ოქტომბერში. მამლუქთა არმია დაბანაკდა ჰომსთან და ელოდებოდა მონღოლებს, რომელთაც კვლავ მანგუ-დემური ხელმძღვანელობდა. მონღოლთა სამხედრო ძალებში იყვნენ კილიკიის სომხები, მეფე ლეონის მეთაურობით და 5 ათასი ქართველი,¹²⁹ რომელთაც მეფე დემეტრე ხელმძღვანელობდა. სამცხის ათაბაგი ბექა ლაშქრობის ამ ეტაპზე აღარ ჩანს. ბაიბარს ალ-მანსური მონღოლთა რაოდენობას 80 ათასით საზღვრავს,¹³⁰ მაგრამ რ. ამიტაის აზრით, ის, დამხმარე ძალების ჩათვლით, 40-50 ათასი უნდა ყოფილიყო.¹³¹ მამლუქთა არმიის ზუსტი განსაზღვრა შეუძლებელია, შესაძლოა – 50 ათასი.

ბრძოლაში, რომელიც 1281 წლის 29 ოქტომბერს გაიმართა ჰომსსა და რასტანს შორის, მონღოლები სასტიკად დამარცხდნენ. ბრძოლის დეტალურ განხილვას, რომელიც აქვს რ. ამიტაის, არ შევუდგები. აღვნიშნავ, რომ მონღოლთა მარჯვენა ფრთამ, სადაც საკუთარი თხოვნით წინამბრძოლობდა ქართველთა ახალგაზრდა მეფე, უკუაქცია მონღოლთა მარცხენა ფრთა.

მ. ბროსეს „ქართლის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ მეფემ წინამბრძოლელებად განაწესა 200 მხედარი. ასეა ჟამთააღმწერლის თხზულების ყაუხჩიშვილის, რ. კიკნაძის და გ. ალასანიას (რ. კიკნაძის გამოცემის საფუძველზე) გამოცემებში.¹³² მაგრამ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში მიქელ თარხნიშვილის ბიბლიოთეკიდან გადმოცემული „ასწლოვანი მათიანის“ ფრაგმენტიდან (H-1607), რომელიც გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილო-

¹²⁹ Ibn al-‘Ibri, Abu al-Faraj. *Ta'rikh mukhtasar al-duwal*, 289.

¹³⁰ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, 98.

¹³¹ R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 194.

¹³² *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Traduite du Géorgien par M. Brosset. 1re partie (S. Pétersbourg, 1849), 596; *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II (თბილისი, 1959), 280; ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მათიანე*, 170; *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი (თბილისი, 2008), 200.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

გავამ, წერია, რომ დემეტრემ წინამბრძოლად გაანესა 2 ათასი მხედარი.¹³³ ეს ციფრი უფრო რეალური ჩანს.

ა. მარტინეცი მონღოლთა მარჯვენა ფრთის გამარჯვებას მიაწერს მონღოლთა არმიაში არამონღოლი ძალების ყოფნას, რომლებიც უფრო მძიმედ იყვნენ შეიარაღებულნი, ვიდრე თავად მონღოლები.¹³⁴ რ. ამიტაი ამ მოსაზრებაში რამდენიმე პრობლემას ხედავს. ჯერ ერთი, ქართველთა, სომეხთა და სელჩუკი არმიები ნაკლებად არის შესწავლილი და ამიტომ საფუძველი ასეთი შედარებისთვის არ არის ნათელი. მეორე, სომეხთა ჯარები ყოველ შემთხვევაში, ადრე ხშირად შეხვედრიან მამლუქებს და თითქმის ყოველთვის მუდმივად მარცხდებოდნენ. არ არის რაიმე მიზეზი, ვიფიქროთ, რომ მათ ახლა შეიტანეს წვლილი გამარჯვებაში. საბოლოოდ, სხვადასხვა წყაროებში დასახელებული დამხმარე ჯარები არ იყო დიდი (არა უმეტეს რამდენიმე ათასია), მაშინ როცა მონღოლი მეთაურების სახელები, რომელთაც რაშიდ ად-დინი იძლევა, გადაკვრით მიუთითებს, გულისხმობს მარჯვენა ფრთაზე მონღოლთა დიდი რაოდენობის ჯარებს. ფაქტობრივად, ამან განაპირობა მონღოლთა გამარჯვება ბრძოლის ამ მხარეზე.¹³⁵

რ. ამიტაი, რომელიც საერთოდ, სკეპტიკურად უყურებს ქართველებს (ალბისთანის ბრძოლის გარდა), ამ შემთხვევაში საერთოდ უგულებელყოფს დემეტრე II-ის თავგამოდებას. ჟამთააღმწერლის თანახმად,

„ვინათგან უწყოდა სულტანმან წყობათა შინა მწნედ წინდაუდგრომლობა მეფისა და სპათა მისთა, ამისთვის რჩეული მწედარი ათორმეტი ათასი თანაიყოლია და წინაშე დაიყენა ორთა თანა მთავართა მწნეთა, რათა განძლიერებასა და შენივთებასა ბრძოლისასა უკანასკნელ მიმტევებელთა სძლონ და აოტნენ ქართველნი“.¹³⁶

ჟამთააღმწერლის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ სასტიკოში „მოსწყდა ორგნითვე ურიცხვ“. ორასი (ან 2 ათასი-გ.ჯ.) მხედრიდან წინამბრძოლად რომ განაწესა დემეტრემ, „სრულიად მოისრნეს თვნიერ მეფისა და სამთა კაცთასა“¹³⁷ ცხენი მოუკლეს მეფეს და ამის შემხედვარე სხვა ქართველებიც დაქვეითდნენ და ისე გააგრძელეს ბრძოლა. შემდეგ აბაშ სიქანელისძემ¹³⁸

¹³³ ქართლის ცხოვრება. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, 725.

¹³⁴ A.P. Martinez. Some Notes on the Il-Xanid Army. – *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242.

¹³⁵ R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 196.

¹³⁶ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიაწე*, 170.

¹³⁷ იქვე.

¹³⁸ და არა სიქდურის ძე. იხ. ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიაწე* (ნაწყვეტი) H-1607; ქართლის ცხოვრება. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, 725. აბაშ სიქანელისძის შესახებ იხ.: თეიმურაზ ჯოჯუა. მასალები სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის

თავისი ცხენი მისცა დემეტრეს. ქართველები კვლავ ამხედრდნენ და აოტეს მამლუქები.

ბრძოლის ბედი მამლუქთა სასარგებლოდ გადანყვიტა მონღოლთა მარცხენა ფრთისა და ცენტრის მარცხმა. „ლტოლვილ იქმნეს... პირველ ნოინ-ნი და თათარნი, და თვთ მანგუ-დემურ უკუმოიქცა ლტოლვით ყოველთა თანა სპათა მისთა“. მარჯვენა ფრთა დაბრუნდა ბრძოლის ველზე და ვერ შეამჩნია, რომ გზის მახლობლად დაბანაკებული იყო სულტანი კალავუნი მცირერიცხოვანი ჯარით. რომ შეემჩნია და შეეცა, ბრძოლის შედეგი სხვაგვარი იქნებოდა. მაგრამ ასე არ მოხდა. მონღოლთა ძირითადი ძალები უკვე უწესრიგოდ იხევდნენ უკან. და „მაშინ უღონოქმნილთა ქართველთა სივლტოლა იჴმეის“. ¹³⁹

უწესრიგო უკანდახევა ტრაგიკული აღმოჩნდა მონღოლებისა და მათი მოკავშირეებისთვის. იბნ ალ-ფურათის „ისტორიაში“ მოთხრობილია უკანდახეული მონღოლებისა და ქართველების ხელჩართული ბრძოლა ცხენებისთვის, როცა ორივე მხარიდან ბევრი მეომარი დაიღუპა. იბნ ალ-ფურათის თანახმად, ლტოლვილმა მონღოლებმა ჩაუარეს ქართველთა საფარს, სადაც 5 ათასი (ციფრი უდაოდ გადაჭარბებულია) ქართველი მეზრდოლი იყო და მოსთხოვეს დასვენებული ცხენები, რათა გაქცეულიყვნენ. ქართველებმა უპასუხეს, „ჩვენზე მეტი უფლება არა გაქვთ ჩვენ ცხენებზე, იმისთვის, რომ თქვენ გადარჩეთ და ჩვენ კი მოვიკლათ“. მაშინ ერთმანეთს შეებრძოლენ და მათგან დიდძალი ხალხი დაიღუპა. ¹⁴⁰ ადგილი, სადაც შეტაკება მოხდა, გაურკვეველია. ვფიქრობ, აღნიშნული შეტაკება მონღოლებსა და ქართველებს შორის, მოხდა ეფფრატის ნაპირთან, როცა მდინარის გადალახვისას საჭირო იყო ცხენები. იბნ ალ-ფურათი წერს, რომ ამ დროს ბევრი მონღოლი დაიხრჩო, ანდა დაიჭირეს დამალულები ლერწმის ლეშქებში, რომელთაც სულტნის ბრძანებით ცეცხლი წაუკიდეს. ბირას და რაჰბას მამლუქთა გარნიზონებმა იერიში მიიტანეს მახლობლად მიმავალ მონღოლებზე და მძიმე ზიანი მიაყენეს მათ. ბაღრასის მამლუქთა გარნიზონმა გაჟლიტა დიდი ჯგუფი სომეხი მეომრებისა. ბევრი ლტოლვილი მამლუქი დახოცეს ბედუინებმა. უწესრიგო უკანდახევისას ბევრი მონღოლი მოიკლა, იბნ შადდადისა და ბაი-ბარს ალ-მანსურის თანახმად, უფრო მეტი, ვიდრე ბრძოლაში. ¹⁴¹

ისტორიისთვის (XIII-XIV სს.). – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი. *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, IV (თბილისი, 2011), 147-166.

¹³⁹ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიანე*, 171.

¹⁴⁰ Ibn al-Furat. *Ta'rikh Ibn al-Furat*, VII, 218.

¹⁴¹ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, 200; R. Amitai-Preiss. *Mongols and Mamluks*, 199.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

უეჭველია, დიდი იქნებოდა მსხვერპლი უკუქცეულ ქართველ მეომართა შორის. მართალია, „განგებითა ზეგარდმოთა მეფე დაცვულ იქმნა, და-
ლაცათუ უმრავლესნი ქართველნი მოისრნეს“.¹⁴²

რატომ დამარცხდნენ მონღოლები? რ. ამიტაის თანახმად, იყო რამდენიმე მიზეზი. მონღოლთა არმია და ცხენები, რომლებიც ბრძოლის ველისკენ მთელი ღამე მიდიოდნენ, დაიქანცნენ. მონღოლთა სარდალს - მენგუ თემურს საბრძოლო გამოცდილება არა ჰქონდა, ხოლო მონღოლ მეთაურთა შორის აშკარად არ იყო ერთი ავტორიტეტული ხელმძღვანელი ფიგურა. აღსანიშნავია უუნარობაც მონღოლთა მარჯვენა ფრთის მეთაურებისა, შეენარჩუნებინათ კონტაქტი დანარჩენ არმიასთან და დახმარება აღმოეჩინათ მისთვის კრიტიკულ მომენტში. მაშასადამე, მარჯვენა ფრთის მრავალრიცხოვნება საკმარისი არ აღმოჩნდა საბოლოო გამარჯვებისთვის და მონღოლთა სამხედრო ხელმძღვანელობის წყალობით, ამ ფრთის მარცხმა განაპირობა ის, რომ დემეტრეს ქართველთა ჯარი დამარცხებისთვის აღმოჩნდა განწირული.

მონღოლებისგან განსხვავებით, მამლუქები სამი დღით ადრე მაინც მივიდნენ ბრძოლის ველზე და ჰქონდათ დრო დასვენებისა და მომზადებისა. მათ გაუმართლათ, რომ ბრძოლის ველისკენ მობრუნებულმა მამლუქთა მარჯვენა ფრთამ ვერ შეამჩნია კალავუნის მცირერიცხოვანი ჯარი. იყო მორალური ფაქტორიც: მამლუქები იბრძოდნენ საკუთარ ტერიტორიაზე, ისევე როგორც 'აინ ჯალუთთან - საკუთარი სიცოცხლის, სამეფოსა და საკუთარი რელიგიისთვის.

ყაზან ყაენი სირიაში. 1299-1303 წლებში სირია **სამჯერ** დალაშქრა ყაზან ყაენმა (1295-1304 წწ.), რომელმაც მანამდე ისლამი მიიღო. ომის დაწყების საბაბი იყო მამლუქთა მხარდაჭერა აჯანყებული მონღოლი სარდლის სულემიშისა ანატოლიაში 1298 წ.¹⁴³ და მამლუქთა რეიდი მარდინის წინააღმდეგ მონღოლთა მიერ კონტროლირებულ ტერიტორიაზე 1299 წ. დამდეგს.¹⁴⁴ ეს გახდა საბაბი ყაზანის შეჭრისა სირიაში.¹⁴⁵

¹⁴² ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიანე*, 171.

¹⁴³ John A. Boyle. *The Dynastic and Political History of the Il-Khans*, 387; Reuven Amitai. *Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's first Campaigns into Syria (1299-1300)*, 221; Angus Stewart Donald. *The Armenian Kingdom and the Mamluks. War and Diplomacy during the reigns of Het'um II (1289-1307)*, (Leiden-Boston-Köln, 2001), 138.

¹⁴⁴ John A. Boyle. *The Dynastic and Political History of the Il-Khans*, 386-87; R. Amitai. *Whither the Ilkhanid Army?*, 221.

¹⁴⁵ Angus Stewart Donald. *The Armenian Kingdom and the Mamluks. War and Diplomacy during the reigns of Het'um II (1289-1307)*, 138.

1299 წლის 7 დეკემბერს ყაზანის მონღოლთა დიდმა არმიამ, რომლის შემადგენლობაშიც იყვნენ აგრეთვე სომხები კილიკიის მეფის ჰეთუმ II-ის, ქართველები - მეფე ვახტანგ III-ის მეთაურობით, სამცხის ათაბაგ ბექას რჩეული ლაშქრით და რენეგატი მამლუქი ამირების კიფჩაკის და ბეკთიმურის მონაწილეობით, გადალახა მდ. ევფრატი ჯა'ბარის ციხესთან და შეიჭრა სირიაში.

ბრძოლა მამლუქებთან მოხდა 1299 წლის 22-23 დეკემბერს ჰომსსა და ჰამას შორის ხაზნადარის ველზე (ვადი ალ-ხაზნადარ). ქართველი მემამულე მოგვითხრობს, რომ ყაზანის სარდალი ნოინი კუთლულ-შაჰი (ხუტლუ-შა) ათასი მხედრით ჩადგა ყაზანის წინ, რომელსაც შეუტია მამლუქთა უმრავლესობამ. ათასიდან მას ექვსასი მოუკლეს და დარჩენილი ოთხასი მეომრით აოტა მოწინააღმდეგე. მას დაეხმარა ჩოფან/ჩოზან სულდუსი 500 მეომრით და ამ ეპიზოდში „ვახტანგ და სპანი მისნი მწნედ ბრძოდეს“.¹⁴⁶

მონღოლებმა სასტიკად დაამარცხეს მამლუქები, რომელთაც ხელმძღვანელობდა ჯერ კიდევ ყმანვილი სულტანი ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადი. მამლუქთაგან ბევრი დაიღუპა, მათ შორის წარმოშობით ქართველი ამირა აკუმ ქურჯი ალ-ჰაჯიბი. სულტანი და გადარჩენილი მამლუქები ეგვიპტეში გაიქცნენ. „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკის“ თანახმად, გაქცეულ მამლუქთაგან ზოგმა ზღვას მიაშურა. ნაწილი, 4 ათასი მამლუქი და 4 ამირა, მათ შორის ასანდამურ ქურჯი (სანდამორი) გაემართა კრაკ დე შევალიესკენ და შემდეგ ჯუბეილისკენ. ახლომახლო რაიონების ქრისტიანული მოსახლეობა თავს დაესხა მათ და 4 ათასი მუსლიმიდან გადარჩა მხოლოდ ოთხი ამირა და მათი თანმხლები 300 თუ 400 კაცი, „თავიანთი კარგი ცხენების წყალობით“.¹⁴⁷ ალ-‘აინი რამდენადმე განსხვავებულად მოგვითხრობს ამ ამბავს. ბეირუთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ალ-ქასრაფანის მთის მო-

¹⁴⁶ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატინე*, 210; დ. გოჩოლიშვილი, საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 108. ასეა ჟამთააღმწერლის რუსულ თარგმანში, რომელიც შესრულებულია გ. წულაიას მიერ. იხ.: Г. В. Цулая. *Столетняя летопись (Анонимный хронограф XIV в.)*. – Роин Метревели (гл. редактор). *Картлис цховреба. История Грузии* (Тбилиси, 2008), 402; ის შესულია ბროსეს ფრანგულ თარგმანში (La Wakhtang et ses troupes se comportèrent bravement. – *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Traduite du Géorgien par M. Brosset. 1re partie, S. Pétersbourg, 1849, 631), მაგრამ უახლეს ინგლისურ თარგმანში, რომელიც ეკუთვნის დ. გამყრელიძეს, ეს პასაჟი გაქრა (*The Hundred Years' Chronicle*. – *Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia*, Tbilisi, 2014, 390). რბილად რომ ვთქვათ, ასეთი დაუდევრობა, თუ შეიძლება მას ასე ვუწოდოთ, დაუშვებელია.

¹⁴⁷ Paul Crawford. *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'* (Ashgate, 2003), 153.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სახლეობა (დრუზები), თავს დაესხა მუსლიმებს და მათი მოგერიება ოტებულებმა ასანდამურ ქურჯის მამაცობის წყალობით შესძლეს.¹⁴⁸ მაგრამ საერთო ჯამში მამლუქთა მარცხი იყო უაღრესად მძიმე.

ქართველი ჟამთააღმწერლის თანახმად, ბრძოლის შემდეგ: „უკმო-ბრუნდა ყაზან დევნისაგან და სამ დღე განისუენა და მეოთხესა დღესა დევნა-უყვეს და მიენივნეს მცირედნი და ამოსწყდეს, და განიბნივეს თათარნი, ტყუევნა-ყვეს, და მიუნია ლაშქარმან ვიდრე ნმიდად ქალაქად იერუსალიმად, სადა იგი მრავალი სული მოისრა ქრისტიანე, და უმეტეს სპარსნი. ხოლო ყაზან მიმართა დიამუშყსა, რომელ არს დამასკო“.¹⁴⁹

ეს ცნობა უაღრესად საინტერესოა, როცა განიხილავენ საკითხს, დაედევნენ თუ არა დაუყოვნებლივ გამარჯვებული მონღოლები ოტებულ მამლუქებს. ქართველი მემატიანის თანახმად, დევნა დაიწყო გამარჯვებიდან მეოთხე დღეს. არაბი ავტორები ან-ნუვაირიდან (გარდ. 732/1332 წ.) მოყოლებული,¹⁵⁰ მოგვითხრობენ, რომ ყაზანმა არ გასცა დადევნების ბრძანება იმის შიშით, რომ მამლუქთა უკუქცევა იყო სამხედრო ფანდი, მონღოლთა ხაფანგში შესატყუებლად. დაგვიანებულ დადევნებას აღნიშნავენ სპარსელი ისტორიკოსები ვასაფი და რაშიდ ად-დინი. რ. ამიტაის თანახმად, მამლუქთა რამდენიმე ავტორი, მათ შორის თანამედროვეები, მიუთითებენ, რომ მონღოლები დაედევნენ მამლუქ მეომრებს. მაგრამ ჩანს, დიდი ალბათობით, რომ დევნა არ განხორციელდა დაუყოვნებლივ. ასე რომ მომხდარიყო, შედეგები იქნებოდა ალბათ უფრო მეტად გამანადგურებელი და მამლუქები ვერ შესძლებდნენ რამდენიმე თვეში დაეწყოთ ახალი კამპანია სირიაში. უკანდახეულ მამლუქებს ზიანი მიაყენეს არა მდევრებმა, რაც მოსალოდნელი იყო, არამედ ადგილობრივმა მოსახლეობამ. ისევ რ. ამიტაის დასკვნით, იმის გამო, რომ არ მოხერხდა მამლუქების სერიოზული დევნა, ხელიდან

¹⁴⁸ მთაზე ცხენებით ასვლა შეუძლებელი იყო და მაშინ ასანდამურ ქურჯი, რომელიც იყო „მამაცი და უშიშარი“, ცხენიდან ჩამოხდა, მოუწოდა მამლუქ ამირებს დაქვეითებულიყვნენ და წინ წაუძლვა მთისკენ. ამის შემყურე მთიელების გულში „შიშმა დაისადგურა“, საბოლოოდ დამარცხდნენ და, მორჩილების ნიშნად, მამლუქებს მძევლები მისცეს. Al-‘Ayni. *‘Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 81-82; რ. ამიტაი, იბნ ად-დავადარის მიხედვით, წერს, რომ თავდამსხმელები იყვნენ ბედუინები ან დრუზები. R. Amitai. *Mongol Reids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)*, 243.

¹⁴⁹ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიანე*, 210.

¹⁵⁰ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t. 31, 386. იხ. აგრეთვე: Ibn Hajar al-‘Asqalani, Ahmad. *Al-Durar al-kamina fi a’yan al-mi’a al-thamina* (Hyderabad, 1348-1350/), III, 214; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, I, ed. M. M. Ziyada, 888; R. Amitai. *Mongol Reids into Palestine*, 243; მისივე, *Whither the Ilkhanid army? Ghazan first Campaign into Syria (1299-1300)*, 251.

იქნა გაშვებული შესაძლებლობა და რომ არა ეს, ვადი ალ-ხაზნადართან მონღოლთა გამარჯვება შესაძლოა, გადამწყვეტი ყოფილიყო.¹⁵¹

რეიდი პალესტინაში და იერუსალიმის საკითხი. ბრძოლის შემდეგ, როგორც აღნიშნავს რ. ამიტაი, უცნობი ადგილიდან და უცნობ დროს, ყაზანმა უბრძანა თავის მაღალი რანგის მეთაურს მულაის (იმავე ბულაის) 10 ათასი მხედრით განეხორციელებინა რეიდი პალესტინაში. თავად ყაზანი, მონღოლთა ძირითადი ნაწილით, გაემართა დამასკოსკენ, დაბანაკდა მის მახლობლად და 30 დეკემბრიდან 6 იანვრამდე დაიკავა ქალაქი,¹⁵² მაგრამ, როგორც 1260 წელს, ახლაც არ დანებდა დამასკოს ციტადელი.

მულაიმ თავისი რეიდის დროს დაატყვევა ზოგიერთი მუსლიმი (მეომარი) და ლტოლვილი სამოქალაქო პირი. მისმა მეომრებმა ხელთ იგდეს ქონება, ნადავლი და დიდძალი ტყვე. მულაი დაეცა ლაზას რაიონს, მდ. იორდანეს დაბლობს (ალ-ალვარ) და იერუსალიმს (ბაით ალ-მაკდის), და დაბრუნდა დამასკოში თავისი ჯარით და დიდძალი ტყვეთ. რაშიდ ად-დინის ცნობით, ეს მოხდა შაბათს, 29 რაბი' ალ-ახირას/23 იანვარს,¹⁵³ თუმცა, სხვა მონაცემებით – უფრო გვიან, მას შემდეგ, რაც ყაზანმა დატოვა დამასკო (ე.ი. თებერვალს).

სომეხი მემკვიდრე ჰეთუმ პატმირი, კილიკიის მეფის ჰეთუმ II-ის სეხნია, წერს, რომ მულაის გაჰყვა მეფე ჰეთუმიც. ყაზანმა უბრძანა მათ, დალოდებოდნენ ლაზასთან. მაგრამ სამი დღის შემდეგ უკან გაიწვია ჰეთუმი, რომელიც ყაზანს შეუერთდა და ისინი ერთად შევიდნენ დამასკოში, რომლის მოსახლეობას ყაზანმა აშანი მისცა.

იერუსალიმის დაკავება მონღოლთა მიერ საკამათო იყო. ალან დემურჟეს თანახმად, მონღოლებმა დაიპყრეს დამასკო და იერუსალიმი და ყაზანის სარდალი მულაი აგრეთვე ნამდვილად იყო იერუსალიმში 1299-1300 წლებში.¹⁵⁴

ფ. ლუისეტოს თანახმად, მონღოლთა ჯარებმა შეაღწიეს იერუსალიმსა და ხებრონში, სადაც მრავალი ადამიანი დახოცეს.¹⁵⁵ ა. ჯოტიცკი აღნიშნავს: იერუსალიმის ხანმოკლე და მნიშვნელოვანწილად სიმბოლური ოკუპაციის შემდეგ, ყაზანი წავიდა სპარსეთში.¹⁵⁶ 1979 წ. სილვია შეინი წერდა, რომ სავარაუდოდ, მონღოლთა მიერ წმინდა მიწის შემოერთება არასდროს მომხ-

¹⁵¹ R. Amitai. *Mongol Raids into Palestine*, 244.

¹⁵² იქვე, 244.

¹⁵³ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. Пер. Л.К. Арендса(М.-Л.), Т. 3, 185.

¹⁵⁴ Alan Demurger. *Les templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Age* (Paris, Seuil, 2007), 41.

¹⁵⁵ Frédéric Luisetto. *Arméniens et autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole* (Paris, 1998), 205-6, 208.

¹⁵⁶ Andrew Jotischky. *The Crusader and Crusader States* (Harlow, 2004), 249.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დარა.¹⁵⁷ მაგრამ 1991 წ. მან შეიცვალა აზრი და მოკლედ, სქოლიოში აღნიშნა, რომ მონღოლთა მიერ იერუსალიმის დაპყრობა დასტურდება იტალიელი მოგზაურის ნიკოლო პოჯიბონსის მიერ, რომლის თანახმადაც, მონღოლებმა მოხსნეს იერუსალიმის უმნიშვნელოვანესი კარიბჭე - ოქროს კარიბჭე,¹⁵⁸ საიდანაც შემოვიდა მაცხოვარი წმინდა ქალაქში. ნიკოლო პოჯიბონსიზე ადრე მონღოლთაგან ამ კარიბჭის მოხსნას ადასტურებს ქართული „მოქცევაი ქართლისას“ ჭელიშური ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერი გერმანე ეზთაველიძის მიერ,¹⁵⁹ რომელიც ამ კუთხით არ იქნა გათვალისწინებული დასავლეთის მკვლევართა მიერ.

ქართველი ჟამთაღმწერლის მიხედვით,

მიუწია [მონღოლთა] ლაშქარმან ვიდრე წმიდად ქალაქად იერუსალიმად, სადა იგი მრავალი სული მოისრა ქრისტიანე, და უმეტეს სპარსნი.¹⁶⁰

ამ ცნობაში მუღლაის რეიდი უნდა იგულისხმებოდეს. მართლაც, ქრისტიანი იბნ აბუ ლ-ფადა'ილი (დაახლ. 758/1359-60წ.) ბაიბარს ალ-მანსურის მიხედვით აღნიშნავდა, რომ მუღლაიმ განახორციელა რეიდი პალესტინაში, დაარბია საფადი და როცა მიაღწია იერუსალიმს, დახოცა როგორც მუსლიმები, ისე ქრისტიანები, დაღია ღვინო ჰარამ აშ-შარიფში და ტყვედ აიყვანა ახალგაზრდა ქალები და ბავშვები.¹⁶¹ შემდეგ მუღლაი ღაზას და იორდანეს დაბლობის გავლით შეუერთდა ყაზანს.

მიიღეს თუ არა მონაწილეობა სომხებმა და ქართველებმა იერუსალიმის დაპყრობაში? რ. ამიტაის დასკვნით, უფრო შესაძლებელია, რომ მონღოლებმა თავად დალაშქრეს პალესტინა 699/1299-1300 წ., მიაღწიეს ღაზას, გაძარცვეს და დახოცეს, სადაც შესძლეს, შევიდნენ რამდენიმე ქალაქში,

¹⁵⁷ Silvia Schein. *Gesta Dei per Mongols 1300. The Genesis of Non-Event.* – *The English Historical Review*, 94 (1979), 805.

¹⁵⁸ Niccolo Poggibonsi. *Libro d'Oltramare 1346-1350*, ed. P.B. Bagatti (Jerusalem, 1945), 53, 92. Silvia Schein. *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land*, (Clarendon, 1991), 163, შენ. იქვე აღნიშნულია, რომ მონღოლებმა კარიბჭე დამასკოში გადაიტანეს. ამის დადასტურება ვერა ვპოვე დენის პრინგლის კაპიტალურ მონოგრაფიაში: Denys Pringle. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*, Vol. III, *The City of Jérusalem* (Cambridge, 2007), 103-109, №293 (The Golden Gate - Bab al-Rahma, Bab al-Tauba).

¹⁵⁹ R. Blake. *Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem.* – *Revue de l'Orient Chretien*. 3e Série, t. III (XXIII) N°s 3 et 4 (1922-23), 380, #14; Constantine B. Lerner. On the Origin of the “chelishi” Manuscript of the Conversion of Kartli. – *Le Museon*, vol. 117, Issue, 1-2(2004), 132.

¹⁶⁰ ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატიანე*, 210.

¹⁶¹ R. Amitai. *Mongol Raids into Palestine*, 244.

იერუსალიმის ჩათვლით.¹⁶² მაგრამ შევიდნენ თუ არა საერთოდ, ყაზან ყაენის ლაშქრობის მონაწილე სომხები და ქართველები იერუსალიმში? ეგვიპტის სულტანი ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადი ბრალს დებდა ახლადგამუსლიმებულ ჰულაგუს:

შენ მოხვედი ისლამის ქვეყნების წინააღმდეგ ჯარით, რომელიც შედგება სხვადასხვა რელიგიის მიმდევართაგან. ჯვრის აღმსარებლებმა გათელეს წმინდა ადგილები და შებღალეს იერუსალიმის სინმინდებები, რომლებიც მეორეა ალაჰის სახლის [მექაში] და ალაჰის მოციქულის მეჩეთის [მედინაში] შემდეგ.¹⁶³

ამ ბრალდებაში არ არის დაკონკრეტებული, რომელი ქრისტიანები იგულისხმება. მაგრამ ჰულაგუს ქრისტიან მეომართა შორის უმთავრესად იყვნენ სომხები და ქართველები.

აღსანიშნავია, რომ მუღაის რეიდს აგვინერს სმბატ სპარაპეტის „ქრონიკის“ ანონიმი გამგრძელებელი,¹⁶⁴ იგივე ნერსეს პალიენცი.¹⁶⁵ ის მოგვითხრობს მეფე ჰეთუმის შესვლას იერუსალიმში (არასწორად, 1302 და არა 1299-1300 წ.), სადაც მან ნახა, რომ იქ ურწმუნოები (ე.ი. მუსლიმები) უკვე აღარ იყვნენ. მათი ნაწილი გაიქცა და ნაწილი განწყვიტეს თათრებმა, რომლებიც აქ მეფეზე ადრე მივიდნენ. იერუსალიმში ჰეთუმი დარჩა 15 დღე, შეასრულა ქრისტიანული წირვა, მოაწყო დიდი დღესასწაულები და აგრეთვე ბრძანა გადაეხადათ პარაკლისები იერუსალიმის წმინდა ადგილებში. იერუსალიმში ჰეთუმმა მიიღო ჰულაგუს ბრძანება, რომლის ძალითაც ებოძა წმინდა ქალაქი იერუსალიმი, თავისი წმინდა ადგილებით და მთელი შემოსავლებით.¹⁶⁶

ე. დულორიე, რომელმაც ფრანგულად გამოსცა სმბატ სპარაპეტის თხზულება და მისი გაგრძელება, უარყოფს ამ ცნობის სანდოობას და წერს, რომ ანონიმი ავტორის (ე. ი. ნერსეს პალიენცის) მიზანი იყო განედიდებინა ჰეთუმი. რაც შეეხება ჰეთუმისთვის იერუსალიმის გადაცემას, რ. ამიტაი თვლის, რომ მამლუქთა ისტორიკოსები ხელიდან არ გაუშვებდნენ შესაძლებლობას, გაეკრიტიკებინათ ყაზანი იმის გამო, რომ მუსლიმთა ტერიტორია დაუტოვა ქრისტიან მეფეს. მით უმეტეს, რომ ყაზანი, სულ რამდენიმე წლით

¹⁶² იქვე, 247.

¹⁶³ R. Amitai. Mongol Reids into Palestine, 246.

¹⁶⁴ Smbat Sparapet. *Chronique du Royaume de la Petite Arménie*, I (Paris, 1869), 557-60.

¹⁶⁵ *Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна (Москва, 1962), 98.

¹⁶⁶ იქვე; დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 109.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ადრე გამუსლიმდა და წარმოაჩენდა თავს მუსლიმთა დამცველად.¹⁶⁷

დონალ სტიუარტი აბსურდულს უწოდებს ნერსეს პალიენცის ცნობას, რომელსაც არ ადასტურენ არაბი ისტორიკოსები.¹⁶⁸

გ. ფერადის ნაშრომში, 1300 წლის რუბრიკაში „რვა დღე ნათლისღების დღე-სასწაულისა“, ¹⁶⁹ აღნიშნულია, რომ ამ წელს ქრისტიანებმა იდღესასწაულეს აღდგომა იერუსალიმში.¹⁷⁰ შემდეგ დამოწმებულია რ. რორიხტის ნაშრომი „ეტიუდები იერუსალიმის სამეფოს უკანასკნელი წლების შესახებ“, ¹⁷¹ სადაც მოტანილია ფრანგი მემკვიდრის ჟან დე სან ვიკტორის ცნობა, რომლის თანახმადაც, ყაზანმა სომხეთის მეფეს (ჰეთუმ II-ს) დაუბრუნა ის მიწები, რომლებიც სულტანმა ჩამოართვა. მის ძმას უბოძა სირია, ხოლო ქართველებს – იერუსალიმი.¹⁷²

სან ვიკტორის ცნობა ასახავს იმ ჭორებს და მცდარ ხმებს, რომლებიც ყაზან ყაენის ლაშქრობის თავდაპირველ წარმატებებს მოჰყვა ევროპაში.¹⁷³ პაპი ბონიფაცი VIII და ბევრი ქრისტიანი ევროპაში დარწმუნებული იყვნენ, რომ მონღოლმა ყაზან ყაენმა, რომელმაც მუსლიმთაგან დაიპყრო წმინდა მიწა იერუსალიმისა და უფლის საფლავის ჩათვლით, გადასცა ის ქრისტიანებს. ქრონიკების უმრავლესობა დაპყრობას მიაწერს ილხანს, რომელსაც შეუერთდნენ მცირე სომხეთისა და საქართველოს მეფეები და კვიპროსის მეფე ლუზინიანიც. ზოგიერთი ილხანს („ყაზანუს“) ახასიათებს როგორც ღვთაებრივ იარაღს, რომელსაც უნდა დაებრუნებინა ქრისტიანები წმინდა მიწაზე.¹⁷⁴

¹⁶⁷ R. Amitai. Mongol Raids into Palestine, 246.

¹⁶⁸ Angus Stewart Donald. *The Armenian Kingdom and the Mamluks. War and Diplomacy during the reigns of Het'um II (1289-1307)*, 14, შენ. 55. აგრეთვე, 144, შენ. 351.

¹⁶⁹ და არა ოქტავ ეპიფანელი – ევროპელი ავტორი, როგორც ეს იქნა შეცდომით გააზრებული ჯერ დ. გოჩოლეიშვილის (დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე, 108-9) და შემდეგ - ჩემ მიერ (იხ.: გრიგოლ ფერაძე. *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*, თბილისი, 1995, 35-36). შეცდომა გავასწორე ფერაძის ნაშრომის ხელახალ გამოცემაში. იხ. *მნიგნობრობა ქართული. სასულიერო მწერლობა*, ტ. 14 (თბილისი, 2012), 30.

¹⁷⁰ გრიგოლ ფერაძე. *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*, 35.

¹⁷¹ Reinhold Röhrich. *Études sur les derniers temps du royaume de Jérusalem. – Archives de l'Orient Latin*. Tome, I (Paris, 1881), 649, შენ. 75.

¹⁷² გრიგოლ ფერაძე. *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*, 35-36.

¹⁷³ დაწვრილებით იხ. Sylvia Schein. *Gesta Dei per Mongols 1300. The Genesis of a Non-Event*, 805-819.

¹⁷⁴ Sylvia Schein. *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land*, 166.

1300 წლისთვის ყაზანს არ შეეძლო ებოძებინა იერუსალიმი ვახტანგ III-ისთვის, ისევე როგორც ჰეთუმისთვის. ამას არ ადასტურებენ არაბული წყაროები. სომხების შესვლა-არშესვლის საკითხს მე არ შევეხები, მაგრამ არის საფუძველი ვიფიქრო, რომ იერუსალიმში ქართველი მეფე უეჭველად შევიდა, არა იარაღის ძალით, არამედ მშვიდობიანად. ამას მოწმობს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ერთი ალაპი. ვახტანგ III-მ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ბერებს უბოძა ათასი თეთრი და რვა თავი ლარი.¹⁷⁵ ჯვრის მონასტერი ამ დროს მეჩეთად იყო გადაკეთებული და მისი ბერები, ჩანს, სხვადასხვა მონასტერში ცხოვრობდნენ. სად შეიძლება ეს მომხდარიყო? დიდი ალბათობით, იერუსალიმში და არა სირიის სხვა პუნქტში. ამავე დროს, ვახტანგ III-ს არ გაუთავისუფლებია ჯვრის მონასტერი მუსლიმთა ტყვეობიდან, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს (იხ. ქვემოთ). შესაძლოა, ამის სურვილი ჰქონდა, მაგრამ დროის სიმცირე აიძულებდა, სწრაფად დაბრუნებულიყო დამასკოში, ყაზანთან.

ვახტანგი, რომელიც, ვფიქრობ, იანვრის დამდეგს იერუსალიმში იმყოფებოდა, შემდეგ შეუერთდა ყაზანს. იანვრის პირველ დეკადაში ის უკვე დამასკოში იყო.

როგორც ითქვა, ყაზანმა შეუვალობა უბოძა დამასკოელებს, მაგრამ ქალაქის ციტადელის წინააღმდეგობის გამო ვითარება შეცვალა. ყაზანმა ანდა მისმა ნაცვალმა დამასკოში ნება მისცეს მონღოლებს დაერბიათ ქალაქი. ქრისტიანთა დამხმარე ძალები შეუერთდნენ მათ, როგორც ძარცვისთვის, ისე მეჩეთების დასანგრევად. ქრისტიანთა რაზმების მონაწილეობამ რბევაში გამოიწვია მონღოება რევანშისკენ მამლუქთა კონტრპროპაგანდაში.

რიჩარდ როუზმა ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს,¹⁷⁶ რომ დამასკოს დარბევაში აზ-ზაჰაბი (გარდ. 1348 ან 1352-53 წ.) და 1291-1309 წლების ანონიმური ქრონიკა, რომელიც გამოაქვეყნა კ. ზეტერსტენმა, ასახელებენ მხოლოდ თათრებს, და არა ქრისტიანებს.¹⁷⁷ ან-ნუჯაირი (1333წ.) - მხოლოდ

¹⁷⁵ ელ. მეტრეველი. *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის* (თბილისი, 1963), ალაპები: 6, 42, 97-8.

¹⁷⁶ Richard B. Rose. Jerusalem and Jihad. The Devotion of the Iberian Nation to Jerusalem; a Footnote on the Role of the Georgians in Late Medieval Jerusalem. – *Proche Orient Chretien*, vol.41 (Jerusalem, 1991), 20, შენ. 33.

¹⁷⁷ Joseph de Somogyi. *Adh-Dhahabi's record of the Destruction of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301*. – *Ignace Goldziher Memorial Volume, Part I*, edited by Samuel Lowinger and Joseph Somogyi (Budapest, 1948), 369-70; Ibn al-Dawadari. *Die Chronik*, 28, 40; K.V. Zettersteen. *Begträge zur Geschichte der Mamlukensultane* (Leiden, 1919), 68-69;

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სომხებს,¹⁷⁸ მაგრამ მოგვიანებით, იბნ ქასირის (გარდ. 1373 წ. თებერვალში) დროს, რეიდის მონაწილეთა შორის იხსენიებიან როგორც სომხები, ისე ქართველები.¹⁷⁹ ასევე წერს სპარსელი რაშიდ ად-დინი, რომლის თანახმადაც 12 იანვარს ყაზანმა ბრძანა დასჯა სომხებისა და ქართველებისა, რომლებმაც გადაწვეს სალიჰიას უბანი. თუმცა არ ჩანს, შესრულდა თუ არა ეს ბრძანება. აღნიშნულია მხოლოდ, რომ როცა სომხებისა და ქართველების ბინები გაჩხრიკეს, მათ ჩამოართვეს ტყვეები და გაათავისუფლეს.¹⁸⁰

იბნ ქასირის თანახმად, იანვრის შუა რიცხვებში ქართველებმა და სომხებმა დაარბიეს და გადაწვეს ას-სალიჰიაში რამდენიმე მეჩეთი, მათ შორის, ათ-თავბას საკრებულო მეჩეთი (ჯამი) 'უკაიბიაში'.¹⁸¹ ამ მეჩეთის ადგილზე იყო ფატიმიანთა ხანაში აშენებული ქარავანსარაი ხან აზ-ზანჯარი, რომელიც 1231-1234 წლებში მეჩეთად გადააკეთა ალ-მალიქ ალ-აშრაფმა, ივანე მხარგრძელის სიძემ, ჯერ ხლათის, ხოლო შემდეგ დამასკოს გამგებელმა.

აზ-ზაჰაბი პირველად იხსენიებს ქართველებს და სომხებს დამასკოში 1300 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში,¹⁸² როცა იყო ციტადელის აღების ბოლო ცდა, მაგრამ ქართველებს რაც შეეხება, ეს საეჭვოა. უფრო ადრე, 5 თებერვალს, ყაზან ყაენმა მოულოდნელად დატოვა სირია, ირანში დიდი ყაენის უგედეის შვილიშვილის კაიდუს აჯანყების გამო. დიდი ალბათობით, ვახტანგი, თავისი ჯარით, თან გაჰყვა ყაზანს.

ამის შემდეგ დამასკოელები აჯანყდნენ და მონღოლები განდევნეს.

1301 წ. ყაზან ყაენის მეორე ლაშქრობას დიდი შედეგი არ მოჰყოლია. 700 წლის რაბი' II-ის თვეში /1300 წ. 14.XII–1301 წ. მონღოლებმა ადვილად გადალახეს ეფფრატი და დატოვეს სირია.

1303 წ. გაზაფხულზე ილხანთა ლაშქარი ისევ შეიჭრა სირიაში კუთლულ-შაჰის ხელმძღვანელობით. მონღოლთა წინააღმდეგ გამოვიდნენ სირიისა და ეგვიპტის მამლუქი ამირები ასანდამურ ქურჯის მეთაურობით.¹⁸³ 702 წ. 11 შა'ბანს /1303 წ. 31 მარტს ჰამას აღმოსავლეთით, თადმორიდან რაკკასკენ მიმავალ გზაზე, ალ-'ურადის მახლობლად, კავმთან, მათ დაამარცხეს

¹⁷⁸ Al-Nuwayri. *Nihayat al-arab fi funun al-adab*, 412; ასევე იხ. Reinhold Röhrich. *Études sur les derniers temps du royaume de Jérusalem*, 646, შენ. 58.

¹⁷⁹ Ibn Kathir. *Al-Bidaya wa-l-Nihaya fi Tarikh*, 14 vols. (Beirut, 1977), t.XIV, 8.

¹⁸⁰ Рашид ад-дин. *Сборник летописей*. Пер. Л. К. Арендса, Т. 3, 185.

¹⁸¹ Ibn Kathir. *Al-Bidaya wa-l-Nihaya*, t.XIV, 8.

¹⁸² Joseph de Somogyi. *Adh-Dhahabi's record of the Destructin of Damascus*, 376.

¹⁸³ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ტ.1, ed. M. M. Ziyada, 931.

მონღოლთა 4-ათასიანი ლაშქარი.¹⁸⁴ წარმოშობით ქართველმა ასანდამურ ქურჯიმ პირველად შეუტია ბორცვზე დაბანაკებულ მონღოლებს. „ეს იყო დიდებული საათი – წერს ალ-‘აინი, მუსლიმებმა დახოცეს დიდძალი ხალხი (ე.ი. მონღოლები), ხმლით გაუღიტეს მათი უმეტესობა, აიყვანეს 180-მდე ტყვე და მოკლეს, ვინც ნახეს დაჭრილი“. ¹⁸⁵ალ-მაკრიზის თანახმად, მამლუქებმა გაათავისუფლეს 6 ათასი თურქმენი, მათ შორის ქალები და ბავშვები. მამლუქთა მხრიდან ბრძოლაში დაიღუპა მხოლოდ 2 ამირა და 56 მამლუქი. მონღოლთაგან – დიდძალი ხალხი. ეგვიპტის სულტნის წერილში ყაზან ყაენისადმი ნახსენებია, რომ ‘ალ-ურადთან მამლუქებმა აიყვანეს ქართველი (ასევე სომეხი და სხვა ქრისტიანი) ტყვეებიც, ¹⁸⁶ რომელთა შემდგომი ბედი ჩემთვის უცნობია.

ეს იყო პირველი მარცხი ყაზან ყაენის ლაშქრისა ¹⁸⁷ სირიის კამპანიაში 1303 წელს. მაგრამ ამ მარცხს ხელი არ შეუშლია მონღოლთა ძირითადი ძალებისთვის, რომელთა რიგებში კვლავ იყო ვახტანგ III, გზა განეგრძოთ სამხრეთით. მათ დაუბრკოლებლად მიაღწიეს დამასკოს 19 აპრილს, მაგრამ 20-22 აპრილს სასტიკი მარცხი განიცადეს მის სამხრეთით, მარჯ ას-სუფართან (დანვრილებით, იხ. ზემოთ). თავდაპირველად, მონღოლთა მარცხენა ფრთამ კუთლულ-შაჰის სარდლობით მძიმე დარტყმა მიაყენა მამლუქთა მარჯვენა ფრთას. მამლუქებმა დიდი დანაკლისი ნახეს და უკუიქცნენ. მაგრამ მამლუქთა არმიის ცენტრმა და მარცხენა ფრთამ, სადაც იბრძოდა ასანდამურ ქურჯიც, ¹⁸⁸ შეუტოეს კუთლულ-შაჰის ცენტრს და აიძულეს ის, წინდაუხედავად ასულიყო მახლობელ ბორცვზე, სადაც მას შეუერთდა ის რაზმი, რომელიც გაქცეულ

¹⁸⁴ Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-Kamina fi a‘yan al-mi‘aal-thamina*, ტ. I, 388, # 988; Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ტ. 27, 415.

¹⁸⁵ Al-‘Ayni. *Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. 4, 231.

¹⁸⁶ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, ტ. I, ed. M. M. Ziyada, 931, 933. რ. როუზი არასწორად წერს, რომ ეს ტყვეები მამლუქებმა ხელთ იგდეს მარჯ ას-სუფართან გამარჯვების (იხ. ქვემოთ), შემდეგ. იხ. R. Rose. Jerusalem and Jihad. The Devotion of the Iberian Nation to Jerusalem; a Footnote on the Role of the Georgians in Late Medieval Jerusalem, 18, შენ. 28. დამონებულია: K.V. Zettersteen. *Begträge zur Geschichte der Mamlukensultane*, 119), სადაც, სრულიად აშკარად, საუბარია ურადთან ბრძოლაზე.

¹⁸⁷ ამ ბრძოლის შესახებ დამატებით იხ. Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t. 32, 25-26 (მემატიანე წერს, რომ მონღოლთა ლაშქარში იყო 10 ათასი მეომარი, რაც გადაჭარბებულია); Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta’rikh al-hijra*, 372-3; Abu al-Fida’. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu’l-Fida’, Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 41 (ავტორი თავად მონაწილეობდა ამ ბრძოლაში); Ibn al-Wardi. *Tarikh Ibn al-Wardi* (Beirut, 1417/1996), 243.

¹⁸⁸ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ტ. 32, 29.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მარცხენა ფრთის მამლუქებს დაედევნა. ქართველი მემატიანის ცნობით:

„მას დღესა სწორი ძლევა არ იქმნა, და ღამემან განყარნა, და ვითარ უკუდგეს, პოვეს ქედი დიდი თათართა და მას ზედა შემოდგეს ხუტლუშა ერითურთ... გარნა სიბუჩი, ხუტლუშას შვილი, მივიდა მახლობლად სულტნისა და დადგა ვაკედ, რომელსა ახლდეს ბექას ლაშქარნი, და ყველას ცხენი ხელთა ჰყვა“.¹⁸⁹

კუთლულ-შაჰს სურდა ამ ქედზე გაეტარებინა ღამე. ამით ისარგებლეს მამლუქებმა და ალყაში მოაქციეს ის. ბრძოლა მეორე დღეს გაგრძელდა. მონღოლებს, რომლებსაც წყურვილი აწუხებდათ, გაუჭირდათ ალყის გარღვევა.

ამ დროს მამლუქებმა საკუთარი სურვილით, ან-ნუვაირის თანახმად, ასანდამურ ქურჯის რჩევით, გახსნეს თავიანთი რიგები.¹⁹⁰ მონღოლებმა, წინააღმდეგობის გარეშე გაიარეს ეს დერეფანი და მიაშურეს მდ. ვადი 'არამს. მაგრამ წინ მოულოდნელობა ელოდათ: ლამიან გზაზე (მამლუქებმა დამბები გახსნეს და იქაურობა დატბორეს) მათ მრავალი ცხენი დაკარგეს. ქართული წყაროს თანახმად:

„მოიხელოვნა სულტანმან, რამეთუ ჩამოუშვა წყალი უკანაკერძო თათართა, და მას ღამესა ესეთი ლამი შეიქმნა, ცხენი და კაცი ორნივე უჩინო იქმნიან ღამსა შიგან და განთენა რა, იხილეს თათართა უკანაკერძო ლამი და წინათ [ეგვიპტელთა] ლაშქრისა უღონი იქმნეს“.¹⁹¹

და როცა მწყურვალე მონღოლები მდინარეს მიაწყდნენ, მამლუქები თავს დაესხნენ, სასტიკად დაამარცხეს ისინი, აოტეს და საღამომდე სდიეს მათ. „მოსწყდეს ურიცხვ თათარი და ქართველნი“.

დევნა მეორე დღილითაც გაგრძელდა. კუთლულ-შაჰი (ქართული წყაროს ხუტლუშა) და მასთან ერთად ქართველი მეფე – ვახტანგ III სიკვდილს გადაურჩნენ და მონღოლ ნოინებთან ერთად გაქცევით უშველეს თავს. გადარჩენილებმა ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიაღწიეს ადიდებულ მდ. ევფრატს და მისი გადალახვისას ბევრი დაიხრჩო. ნერსეს პალიენცი მხოლოს დაღუპულ სომეხ მეომრებს იხსენიებს,¹⁹² მაგრამ ეს კატასტროფა, უეჭველად ქართველებსაც შეეხო.

ყაზან ყაენს უნდოდა კიდევ ერთხელ დაელაშქრა სირია, მაგრამ 1304 წ. 11 მაისს გარდაიცვალა.

¹⁸⁹ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიანე*, 212.

¹⁹⁰ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, 30.

¹⁹¹ ჟამთააღმწერელი. *ასწლოვანი მატიანე*, 212.

¹⁹² *Выдержки из Летописи Нерсеса Палиенца – Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна*, 100; 132, შენ. 252.

რ. ამიტაი როცა აღნიშნავს, რომ მონღოლთა ლაშქარი შედგებოდა სხვადასხვა წარმომავლობის კონტინგენტებისგან, მათ შორის სომხებისა და ქართველებისგან, მართალია არ უგულებელყოს მათ და ზოგჯერ მათ მნიშვნელობასაც (მაგალითად, ქართველთა ჯარისა ალბისტანის ბრძოლაში 1276 წ.), თვლის, რომ ისინი ასრულებდნენ მეორეხარისხოვან როლს, შიდა აზიის სხვა კონტინგენტებთან შედარებით, იქნებოდნენ ისინი თურქები თუ მონღოლები.¹⁹³

ოლჯეითუ ხუდაბანდეს 1312 წლის ლაშქრობა სირიაში. გავიდა კიდეც 8 წელი და ილხანმა მუჰამად ხუდაბანდე ოლჯეითუმ (1304-1317) 1312 წლის ოქტომბრის დამდეგს, ახალი დედაქალაქიდან – სულტანიიდან დაძრა ლაშქარი სირიისკენ. მას თან ახლდნენ რენეგატი სირიელი მამლუქი ამირები - დამასკოსა და ტრიპოლის მმართველები კარა-სუნკური და აკუშ ალ-აფრამი,¹⁹⁴ რომლებმაც ჩააგონეს ილხანს, რომ სალაშქროდ მოხერხებული დრო დადგა. ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ ქართველები, დიდი ლაშქრით, რის შესახებაც წერს იბნ ად-დავადარი.¹⁹⁵ „ქართლის ცხოვრების“ ბროსესეულ თარგმანში ვკითხულობთ, რომ ოლჯეითუმ თან წაიყვანა მეფე გიორგი,¹⁹⁶ ჩანს, გიორგი მცირე. ქართველთა მონაწილეობა ამ ლაშქრობაში უეჭველია. ამასთან, იბნ ად-დავადარი ასახელებს ქართველთა ლაშქრის სარდალს დემურ ხანს და მის 18 დიდ ამირას, რომელთა სახელები აშკარად არაქართულია (ტალიშ, ტაბჯუვა, ტარტაჰ, ტარტაკ და სხვ.) და მიგვანიშნებს, რომ ისინი მონღოლთა რიგებიდან იყვნენ.

მონღოლებმა გაიარეს მავსილი, კარკისიასთან გადაჭრეს ევფრატი და 23 დეკემბერს დადგნენ რაჰბათ აშ-შამის (ჟამთააღმწერლის რაბაშამი) წინ. მათი იმედი, რომ არ-რაჰბა, რომელიც მნიშვნელოვანი საქარავნო სადგური იყო სირიასა და ერაყს შორის, ბრძოლის გარეშე დანებდებოდა, არ გამართლდა და ქალაქმა და მისმა ციტადელმა სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს მონღოლებს. საბოლოოდ, ეს ლაშქრობაც წარუმატებელი აღმოჩნ-

¹⁹³ R. Amitai. Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300), 223.

¹⁹⁴ ისინი 1312 წ. აგვისტოში ეახლნენ ოლჯეითუს და მის სამსახურში ჩადგნენ. პირველს ილხანმა საგამგებლოდ უბოძა მარალა, ხოლო მეორეს – ჰამადანი.

¹⁹⁵ Die Chronic des Ibn ad-Dawadari. Neunter Teil. Der Bericht uber den Sultan al-Malik an-Nasir Muhammad ibn Qalaun. Hrsg. von Hans Robert Roemer, 255; დ. გოჩოლეიშვილი. იბნ ად-დავადარი 1312/13 წლის ქართველთა ერთი ლაშქრობის შესახებ, 106-112; მისივე, XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ, 23-24.

¹⁹⁶ Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. Traduite du Géorgien par M. Brosset. 1re partie, 641; ჟამთააღმწერლის თხზულების ძირითად ტექსტში გიორგი არ იხსენიება, მაგრამ ის გვხვდება მის სხვადასხვა ვარიანტში: დ. გოჩოლეიშვილი. იბნ ად-დავადარი 1312/13 წლის ქართველთა ერთი ლაშქრობის შესახებ, 110, შენ. 15.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

და. 26 იანვარს მონღოლებმა არ-რაჰბას ალყა მოხსნეს და უკუიქცნენ.¹⁹⁷ ფიქრობენ, რომ ამირა ჩოხანის მტრულმა დამოკიდებულებამ მთლიანად ამ ლაშქრობისა და კერძოდ, კარა-სუნკურისადმი, და მისი, როგორც მუსლიმის მოწყალე დამოკიდებულებამ ქალაქის მუსლიმი დამცველებისადმი, ჩანს, დაარწმუნა ოლჯეითუ უარი ეთქვა ლაშქრობაზე.¹⁹⁸ ოლჯეითუმ დატოვა სა-ალყო იარაღი, რომელიც ქალაქის დამცველებმა ციტადელში აიტანეს.

ამ ლაშქრობით საბოლოოდ დასრულდა მონღოლებისა და მამლუქების სამხედრო დაპირისპირება. მშვიდობის დამყარებას ხელს უწყობდა ილხანთა მმართველი კლასის ისლამიზაცია. საბოლოოდ ორ სახელმწიფოს შორის 1323 წ. სამშვიდობო ხელშეკრულება გაფორმდა.

მონღოლთა მარცხის მიზეზები. მონღოლთა სამხედრო-პოლიტიკურ მარცხს, რასაც მრავალი ქართველი მეომრის სიცოცხლეც შეენირა, მკვლევრები სხვადასხვა მიზეზს უძებნიან.

ილხანებს მხოლოდ ერთხელ ჰქონდათ დიდი რიცხოვრივი უპირატესობა მამლუქებზე 1260 წლის სანყის ფაზაში. სირიაში ცხენებისთვის საძოვრებისა და წყლის ნაკლებობის გამო მათ უჭირდათ დიდი არმიის ყოლა. ორივე მხარეს, არცთუ იშვიათად, თანაბარი ძალები იბრძოდნენ. მამლუქთა არმიას, რომელიც 10-12 ათასს აღწევდა, ემატებოდა სახალხო ლაშქარი, ბედუინები და ქურთები. შედარებით თანაბარი სამხედრო ძალების შეჯახების დროს, მაღალი დონის მამლუქ პროფესიონალებს უპირატესობა ჰქონდათ მონღოლებთან შედარებით.

რ. ამიტი ალნიშნავს, რომ ილხანთა არმიაში თავიდანვე შედიოდა სხვადასხვა წარმომავლობის დამატებითი სამხედრო ძალები, მათ შორის ჩინელი საალყო საქმის ინჟინრები, სომხები და ქართველები - როგორც ქვეითები, ისე მხედრები და ადგილობრივი მუსლიმი მეომრები, მაგალითად დაქვემდებარებული რუმის სელჩუკთა სასულტნოდან. ბევრი მათგანი, და შესაძლოა უმეტესობა, ამ უკანასკნელთაგან, იყვნენ მამლუქები, ანუ სხვადასხვა წარმომავლობის მონა-მეომრები, რომლებიც ემსახურებოდნენ სხვადასხვა ადგილობრივ გამგებელს და რომელთაც, თავის მხრივ, სხვა გამოსავალი არ ჰქონდათ, იმის გარდა, რომ შეერთებოდნენ ილხანთა სამხე-

¹⁹⁷ John A. Boyle. The Dynastic and Political History of the Il-Khans, 403; Kate Raphael. Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowders (1260-1312). – *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol.19 No. 3 (2009), 369.

¹⁹⁸ Al-Safadi. *Kitab al-Wafi bi l-wafayat*, XI, 221. Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-Kamina fi a ‘yan al-mi’al-thamina*, II, 79; Ibn al-Dawadari. *Die Chronik des Ibn al-Dawadari, Achter Teil, Der Bericht über die frühen Mamluken*, ed. Ulrich Haarmann, IX, 261-62; Melville Charles. Čoban. – *Encyclopaedia Iranica*, V, fasc. 8 (London, 1992), 875-878.

დრო მანქანას. რ. ამიტაი წერს, იმის გარეშე, რომ უგულვებელყოთ ეს სხვადასხვა კონტინგენტი, ან დროდა დრო მათი მნიშვნელობა (როგორც ეს იყო 1276 წ. ქართველთა ჯარებისა ალბისთანის ბრძოლაში), ჩანს, რომ აღნიშნული ძალები თამაშობდნენ მხოლოდ და მხოლოდ მეორად როლს შიდააზიის ჯარებთან შედარებით, იქნებოდნენ ისინი თურქები ან მონღოლები.¹⁹⁹

რიცხოვრივი თვალსაზრისით, საწყის ეტაპზე სირიის კამპანიებში მონაწილე მონღოლთა არმიის საერთო რაოდენობასთან შედარებით, ქართული კონტინგენტების მნიშვნელობა, ცხადია, მეორადი იქნებოდა. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ამ კამპანიებში ჰულაგუს თუ ყაზან ყაენს უკან გაჰყავდათ ძირითადი სამხედრო ძალები და ტოვებდნენ 10-20 ათას მეომარს, მნიშვნელობა ქართული ჯარისა - 3-5 ათასი მხედარი, მათი ბრძოლისუნარიანობის გათვალისწინებით, მნიშვნელოვნად იზრდებოდა. ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მათიანე“ აღნიშნავს, რომ ხშირად ქართველი მეფეები წინამბრძოლობდნენ და სიმამაცით თავს იჩენდნენ.

ვასალური სახელმწიფოს სტატუსი და აუცილებელი მძიმე სამხედრო ბეგარა ავალდებულებდა ქართველ მეფეებს მონაწილეობა მიეღოთ მონღოლთა ომებში, იქნებოდა ეს სირია, მცირე აზია, თუ ირანი. როგორც წესი, ისინი გაუმართლებელ სიმამაცეს იჩენდნენ ხოლმე და წესად ჰქონდათ ყოფილიყვნენ წინამბრძოლნი და ზურგი არ შეექციათ მტრისთვის. ამას აღნიშნავს ქართველი ჟამთააღმწერელი, მაგრამ ქართული მათიანის ცნობას (რომელსაც ის ბროსეს ფრანგულ თარგმანში იცნობს), რ. ამიტაი სერიოზულად არ იღებს. ამ წყაროს, მისი აზრით, აქვს ტენდენცია, გააზვიადოს ქართველების წვლილი მონღოლთა სამხედრო ძალისხმევაში.²⁰⁰

რ. ამიტაი იმონებს რ. ბედროსიანს, რომელიც წერდა: „ვინაიდან მონღოლებს თავიანთი დაპყრობილი ხალხები არ ანალვლებდათ, მათ ჩვეულებრივ აყენებდნენ შემტევთა ავანგარდში. ეს ის არ არის, როგორც ქართლის ცხოვრებას და გრიგოლ ანკერცის უნდა დაგვარწმუნონ, რომ სომეხ-ქართველთა ჯარები ასეთი შესანიშნავი მეომრები იყვნენ. არა, პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ კავკასიელები არ ანალვლებდათ და მეორეც, იმიტომ, რომ დეზერტირობა იქნებოდა შეუძლებელი იმ უცხოელთა ჯარებისთვის, რომლებიც წინ იბრძოდნენ, ანდა იმ რაზმებისთვის, რომლებიც მონღოლთა შუაგულში იყვნენ.“²⁰¹ მაგრამ როგორც აღნიშნავს მ. წურნუშია, წინამ-

¹⁹⁹ R. Amitai. Whither the Ilkhanid Army?, 223.

²⁰⁰ იქვე, 225, 67.

²⁰¹ R. Bedrosian. *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13th-14th Centuries*. Ph.D. diss., Columbia Univ. (New York, 1979), 194-5.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბრძოლობის პატივისათვის შუა საუკუნეებში ერთმანეთს ხშირად ეცილებოდნენ. „ქართველთა ბრძოლის სტილი და შოკური შეტევა განაპირობებდა მათი პირველი დარტყმის სიძლიერეს და გასაკვირი არ არის, რომ ისინი წინამბძოლაში იდგნენ“.²⁰²

არც თუ იშვიათად, მონღოლთა დაუდევრობის წყალობით, ქართველების მსხვერპლი დიდი იყო.

– ასე მოხდა სირიაში, განსაკუთრებით 1281 წლის 30 ოქტომბერს ჰომსთან, სადაც 5 ათასი ქართველიდან უმეტესობა მოიკლა. ეს მონღოლთა ხელმძღვანელობის უუნარობამ განაპირობა. ქართველნი მხოლოდ მაშინ უკუიქცნენ ბრძოლის ველიდან, როცა ის მონღოლთა ძირითადმა ძალებმა დატოვეს.

– ასე იყო 1302 წ. 18-20 აპრილს მარჯ ას-სუფარის ბრძოლაში, როცა მონღოლთა მთავარსარდალ ხუტლუ-შაჰის წყალობით, მონღოლთა არმია მახეში გაება და ვახტანგ III ძლივს გადაურჩა სიკვდილს.

– ასე იყო რუმში, ალბისთანთან, 1277 წ., როცა მამლუქებთან ბრძოლის წინ გამომთვრალი ნოინები ძლივს ამხედრდნენ და სამარცხვინოდ დამარცხებულები დაიფანტნენ, მაშინ როცა ქართველები მტკიცედ იდგნენ და არაერთი ეგვიპტელი გაისტუმრეს იმ ქვეყნად. იმ დროს სამიდან 2-ათასი ქართველი დაეცა ბრძოლის ველზე.

შემთხვევითი არ არის, რომ ყაზან ყაენი ჩვეულებრივ ასახელებდა ქართველებს თავის არმიაში. შიჰაბ ად-დინ ალ-‘უმარი, რომელიც არაბი ენციკლოპედისტია და არა ქართველი ჟამთაღმწერელი, წერდა:

*[რაც შეეხება] ქართველთა ლაშქარს, ისინი [ქართველები] მტკიცედ დგანან ჯვრის სარწმუნოებაზე და გულადი და მამაცი ხალხია... ისინი ჰულაგუიანთა ლაშქრის ძალასა და სიმდიდრეს წარმოადგენენ, ხოლო [ჰულაგუიანები] ენდობიან მათ და ეყრდნობიან.*²⁰³

სამხედრო ბეგარა მძიმე ტვირთად აწვა აღმოსავლეთ საქართველოს და სამცხეს. მაგრამ თავგამოდებას ილხანთა ომებში ჰქონდა გარკვეული გამართლება. ქართველი მეფეები, რომლებიც პირადად ახლდნენ თავიანთ საჯარისო შენაერთებს, იმედოვნებდნენ, მოეპოვებინათ მონღოლთა კეთილგანწყობა მათ ომებში მონაწილეობით - ერაყში, სირიაში, რუმში, ალ-ამუთთან თუ გილანში. ამ ომებში ისინი საკუთარი ქვეყნის უშიშროებას და

²⁰² მამუკა წურწუშია. წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესი და ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკა: ქართული გამოცდილება. – მამუკა წურწუშია. *საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*. ტომი I (თბილისი, 2013), 173, შენ. 136.

²⁰³ Al-‘Umari. *Al-Ta’rif bil-Mustalah al-Sharif*. Edited by M.H. Shams al-Din (Beirut, 1498/1988). Ed. by M.H. Shams al-Din (Beirut, 1498/1988), 78.

კეთილდღეობას იცავდნენ. მაგრამ ეს ყოველთვის არ ხერხდებოდა. მზარდი მონღოლური გადასახადები მოსახლეობის უკმაყოფილებას იწვევდა. იშვიათი არ იყო ქართველ მეფეთა გამოსვლა მონღოლთა მორჩილებიდან. ქართლის მეფე დავით VIII, მრავალი წელი გახიზნული მთებში, შეუპოვრად ებრძოდა მონღოლთა მძლავრობას. 1249 წ. მონღოლებს განუდგა, მათ ლაშქრობებში არ მონაწილეობდა და დასავლეთ საქართველოში დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა დავით VI ნარინი. 1259 წელს მონღოლებს განუდგა და ჰულაგუს სირიაში სალაშქროდ არ წაყვა დავით VII. ასეთი ურჩობა ძვირად უჯდებოდათ ქართველ მეფეებს. მონღოლები აოხრებდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს. ჰულაგუმ დავითი VII ურჩობისთვის იმით დასაჯა, რომ ტყვედ აყვანილი მისი მეუღლე- გვანცა მოაკვლევინა. დემეტრე II, რომელიც მონღოლთა ლაშქარის მარჯვენა ფრთას წინამბრძოლობდა ჰომსთან ბრძოლაში, მოგვიანებით ღალატში ეჭვმიტანილი 1291 წ. სიკვდილით იქნა დასჯილი ილხან არღუნის მიერ.

შესაძლებელია, ქართველ მეფეებს აგრეთვე იმედი ჰქონდათ, რომ თავგამოდებული ბრძოლით ილხანთა ლაშქრობებში შესძლებდნენ დაეცვათ და დაებრუნებინათ თავიანთი სინმინდეები პალესტინაში (მაგალითად მამლუქთა მიერ მიტაცებული ჯვრის მონასტერი). არ გამოვრიცხავ, რომ ასეთი ილუზია მათ ჰქონდათ, მაგრამ რეალობა უფრო მკაცრი აღმოჩნდა და მას განხორციელება არ ეწერა.

ილხანთა ირანის და მამლუქთა სასულტნოს სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის დასასრული და ორი სახელმწიფოს დაზავება.²⁰⁴ 1320 წელს დაიწყო მოლაპარაკებები მონღოლებსა და მამლუქებს შორის, რომლებმაც სამი წლის შემდეგ დაასრულა ილხანთა ირანისა და მამლუქთა სასულტნოს 61 წლიანი სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირება. ინიციატივა მოდიოდა მონღოლებისგან. ამ მოლაპარაკებებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ულუსის ამირა ჩობანი, რომელიც ილხან აბუ სა'იდის მცირეწლოვანების გამო, თავის ვაჟებთან ერთად, ფაქტობრივად განაგებდა სახელმწიფოს.

²⁰⁴ ილხანებსა და მამლუქებს შორის საზავო მოლაპარაკებები და საბოლოო დაზავება განხილული აქვთ შემდეგ მკვლევრებს: R. Amitai. The Resolution of the Mongol-Mamluk War. – *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and Sedentary World*. Ed. Reuven Amitai And Michael Biran (Leiden, 2005), 359-390; მისივე, *Holy War and Rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate (1260-1335)*, (Brepols, 2013), 28, 80-83, 86, 115; Anne F. Broadbridge. *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge, 2008), 99-110. ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად ამ საკითხის შესახებ იხ. გიული ალასანია. ქართველი მეფეების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარში. – *ნოდარ შენგელია 75* (თბილისი, 2008), 31-32.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ჩოხანი აქტიურად მონაწილეობდა სირიაში მამლუქთა წინააღმდეგ ბრძოლებში. რ. ამიტაი წერს, რომ შეუძლებელია ითქვას, როდის გაუჩნდა მას და სხვებს ეჭვი მამლუქების მიმართ ტრადიციულ მონღოლური მტრობის კეთილგონიერებაში, მაგრამ ამის მინიშნება შეიძლება ჩანდეს ოლჯეითუს მმართველობის დასაწყისში. ას-საფადის ბიოგრაფიულ ლექსიკონში აღნიშნულია, რომ ის, უკვე გამუსლიმებული მონღოლი, მოულოდნელად შეეცადა დაესრულებინა არ-რაჰბას ალყა 1312-1313 წ., რათა რამადანის თვეში არ დაღვრილიყო მუსლიმთა სისხლი და ეს ძალისხმევა, ვეზირ რაშიდ ად-დინთან ერთად, საბოლოო ჯამში წარმატებული აღმოჩნდა.²⁰⁵

რ. ამიტაი ვარაუდობს, რომ რაღაც ეტაპზე, მონღოლთა ელიტის ნაწილმა, ჩოხანის ჩათვლით, დაიწყო იმის განხილვა, უღირდათ თუ არა ომის გაგრძელება მამლუქებთან. არცთუ შორეულ წარსულს უნდა ესწავლებინა მათთვის, რომ მაშინაც კი, როცა იმარჯვებდნენ ბრძოლის ველზე, არ შესწევდათ ძალა სირიის მუდმივი ოკუპაციისა, რაც მონღოლთა მინიმალური სტრატეგიული მიზანი იყო. აშკარა გახდა ისიც, რომ განუხორციელებელი რჩებოდა მამლუქთა წინააღმდეგ ევროპის ლათინ გამგებლებთან თანამშრომლობაც. აქედან გამომდინარეობდა დასკვნა, რომ მონღოლები საბოლოოდ ვერასდროს დაამარცხებდნენ მამლუქებს ბრძოლაში. იმავდროულად, ნაწილი მონღოლთა ელიტისა, სარგებლობას ხედავდა საომარი მოქმედებების შეწყვეტაში და სავაჭრო ურთიერთობის გაზრდაში.²⁰⁶

ადრეულ ფაზაში ახალგაზრდა აბუ სა'იდი თამაშობდა პასიურ როლს სამშვიდობო პროცესში, რადგანაც უმთავრეს გადაწყვეტილებებს იღებდა ჩოხანი. მაგრამ ვინაიდან, ჩოხანის განადგურების (1327 წ.) შემდეგ, აბუ სა'იდი ინარჩუნებდა მეგობრულ ურთიერთობას სულტან ან-ნასირ მუჰამადთან, ჩანს ის მხარს უჭერდა ჩოხანის პოლიტიკას.

1321 წ. მამლუქთა სულტნის კარს ეწვია ილხანთა წარმომადგენელი, მონებით საერთაშორისო ვაჭარი მაჯდ ას-სალამი, რომელმაც ჩამოიტანა ბრწყინვალე საჩუქარი და ორ სახელმწიფოს შორის საზავო ხელშეკრულებისათვის დეტალური წინადადებები. მან აცნობა სულტანს, რომ ამირა ჩოხანს და მონღოლთა დიდებულებს სურდათ ზავი. ილხანი აბუ სა'იდი ითხოვდა სულტან ან-ნასირ მუჰამადისგან შეეჩერებინა თურქმანებისა და ბედუინების რეიდები ილხანთა ტერიტორიაზე, აღეკვეთა გაგზავნა ასა-

²⁰⁵ Al-Safadi. *Kitab al-Wafi bi l-wafayat*, XI, 220-21; Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-Kamina fi a‘yan al-mi‘aal-thamina*, II, 92-93 (#1463). R. Amitai. The Resolution of the Mongol-Mamluk War, 377.

²⁰⁶ R. Amitai. The Resolution of the Mongol-Mamluk War, 374.

სინებისა, კარა-სუნკურის მოსაკლავად, რომელიც გაიქცა ეგვიპტიდან და ილხანებს შეაფარა თავი; არ მოეთხოვა ექსტრადიცია იმ პირებისა, რომლებიც გაიქცნენ ეგვიპტიდან ილხანებთან და არ დაებრუნებინა, მათი სურვილის გარეშე, მონღოლთაგან ეგვიპტეში გამოქცეული პირები. აბუ სა'იდი სთავაზობდა სულტანს გახსნილიყო გზები ორ სახელმწიფოს შორის, რათა ვაჭრებს ემოგზაურათ შეუზღუდავად; პილიგრიმთა ქარავანზე, რომელსაც ყოველწლიურად მოჰქონდა მაჰმადიან ერაყიდან ჰიჯაზში, იფრიალებდა სულტანისა და აბუ სა'იდის დროშები და სხვ.²⁰⁷

მაღალი რანგის ამირებთან კონსულტაციის შემდეგ სულტანმა ან-ნასირ მუჰამადმა მიიღო ეს პირობები. ალ-მაკრიზის თანახმად, მონღოლთა ეს ელჩობა დაბრუნდა დიდძალი საჩუქრით – 40 ათასი დინარით, ხოლო მაჟდ ას-სალამი წინდანინ გაუშვეს საფოსტო ცხენებით, რათა გამოეცხადებინა, რომ ელჩობა უკან ბრუნდებოდა.²⁰⁸

მომდევნო 2 წელიწადში ურთიერთობა ილხანებსა და მამლუკებს შორის, ძვირფასი საჩუქრების გაცვლით, მეგობრული და ინტენსიური გახდა. რელიგიური თვალსაზრისით, განსაკუთრებით მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ ხუტბაში სულტან ან-ნასირის სახელი მოხსენიებული უნდა ყოფილიყო აბუ სა'იდთან ერთად. იყო სხვა არაერთი ორმხრივი ელჩობა, რომლებზეც აქ ყურადღებას არ შევაჩერებ. ეგვიპტის სულტანსაც ჰქონდა შეთავაზებები, მაგრამ არა არსებითი. 722 წ. 4 ჯუმადა II/1323 წ. 20 ივნისს, ილხანის ელჩის თანდასწრებით, კაიროში გამოცხადდა, რომ აბუ სა'იდი და ჩობანი, რომლებიც დათანხმდნენ მიეღოთ საზავო ხელშეკრულება, თხოვდნენ ან-ნასირ მუჰამადს, დაედო ფიცი, ხელშეკრულების პირობების შესრულებაზე, რაც სულტანმა შეასრულა.²⁰⁹

დაზავებამ დაასრულა ხანგრძლივი სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირება მონღოლებსა და მამლუკებს შორის. ამ დაპირისპირებაში მამლუკები გამარჯვებული გამოვიდნენ. ილხანთა სახელმწიფო მალე გაქრა ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკური ასპარეზიდან. მამლუქთა სასულტნომ კი, რომელმაც ჩამოიცილა ორი ძლიერი მტერი, მონღოლები და ჯვაროსნები, განაგრძო არსებობა თითქმის 200 წელი.

მშვიდობამ მონღოლებსა და მამლუკებს შორის საქართველოს თავიდან ააცილა მძიმე სამხედრო ბეგარა მონღოლთა სასარგებლოდ და უაზრო მსხ-

²⁰⁷ იქვე, 367-68.

²⁰⁸ იქვე, 368.

²⁰⁹ R. Amitai. The Resolution of the Mongol-Mamluk War, 370; Anne F. Broadbridge. *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, 109.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ვერპლი უცხო საქმისათვის ბრძოლაში. ახალი ასპარეზი გაეხსნა მამლუქებთან მშვიდობიან ურთიერთობებს, რომლებიც XII ს-ის 60-იანი წლებიდან დაიწყო და 1310 წ., როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, დასავლეთ საქართველოს მეფის – კონსტანტინე დავითის ძის ინიციატივით, დაგვირგვინდა მამლუქთაგან მიტაცებული და მეჩეთად გადაკეთებული იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის დაბრუნებით. ბაჰრელ და ბურჯელ მამლუქთა ბატონობის დროს პალესტინაში, რომელიც მამლუქთა სასულტნოს შემადგენლობაში შედიოდა, XIV-XVI ს-ის დამდეგს ქართველებს მრავალი ეკლესია-მონასტერი ჰქონდათ, რომლებიც მამლუქი სულტნების კეთილგანწყობით სარგებლობდნენ.

4. ქართველები ბაჰრელ და ბურჯელ მამლუქთა სასულტნოს მმართველ ოლგარქიაში

ეგვიპტის მამლუქთა ეთნიკური წარმომავლობა ბაჰრელ მამლუქთა ბატონობის დროს. ეგვიპტისა და სირიის ბაჰრელთა პერიოდის მამლუქთა სასულტნოში (1250-1382) მამლუქთა ძირითად ბირთვს შეადგენდნენ თურქული მოდგმის ყივჩაღები. მეორე მნიშვნელოვან დაჯგუფებას, რომლის შექმნაც დაკავშირებულია სულტან კალავუნის (1279-1290) სახელთან, წარმოადგენდნენ ჩერქეზები – ბურჯელი მამლუქები.²¹⁰ ყივჩაღებიდან გამოვიდა ბაჰრელ სულტანთა დიდი უმრავლესობა და ყველა სულტანი 1382 წლამდე, იყო კალავუნის ვაჟის ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადის (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) შთამომავალი. ვიდრე ან-ნასირ მუჰამადი თავის ძალაუფლებას განიმტკიცებდა (1310 წ. ხელისუფლებაში მესამედ მოსვლის დროიდან), ბაჰრელთა სასულტნოს განაგებდნენ წარმოშობით მონღოლი ქიბუღა (1294-1296), ბერძენი ან პრუსიელი – ლაჯინი²¹¹ (1296-1299) და, ალბათ, ჩერქეზი ბაიბარს II ჯაშნაქირი²¹² (1309-1310).

სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენლები (თურქები, მონღოლები, ოსები, ბერძნები, ევროპელები) იყვნენ მამლუქი ამირების რიგებშიც. მაგრამ ბაჰრელ (ისევე როგორც ბურჯელ) მამლუქთა სასულტნოში ეთნონიმი „თურქ“, მრ. „ათრაქ“, ფართო მნიშვნელობით, მოიცავდა მამლუქთა ყველა ეთნიკურ ჯგუფს (თათრები, ყივჩაღები, ალან-ოსები, ჩერქეზები და სხვ.) და

²¹⁰ D. Ayalon. The Circassians in the Mamluk Kingdom, 136-7; მისივე, Bahri Mamluks, Burji Mamluks: inadequate names for the two reigns of the Mamluk Sultanate, 38.

²¹¹ Robert Irwin. *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382*, 70; Linda S. Northrup, *The Bahri Mamluk sultanate, 1250-1390*, 252.

²¹² G. Wiet. Baybars II. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. I (Leiden, 1986), 1126.

პრაქტიკულად იყო მამლუქის სინონიმი. სალაპარაკო ენა მამლუქთა შორის იყო თურქული, თუმცა ფლობდნენ არაბულსაც. ბაჰრელთა, ანდა ბურჯელთა სახელმწიფოებს იმდროინდელ არაბულ წყაროებში ეწოდებოდა თურქების სახელმწიფო (დავლა ათ-თურქ, დავლათ ალ-ათრაქ, ან ალ-დავლა ათ-თურქია).²¹³ მამლუქთა უმრავლესობის საკუთარი სახელები თურქულია, მაგრამ მათ ეთნიკურ წარმომავლობაზე შეიძლება (თუმცა ყოველთვის არა) მიუთითებდეს ეთნონიმებიდან ნაწარმოები ისეთი საკუთარი სახელები, როგორებიცაა: კიფჯაკ (ყივჩალი), ჯაჰარქას (ჩერქეზი), ას (ოსი).

იყვნენ თუ არა ბაჰრელ მამლუქთა შორის ქართველები, რომლებიც რამდენიმე საუკუნის შემდეგ დომინირებდნენ XVIII საუკუნის ოსმალთა ეგვიპტეში?²¹⁴

ა. პოლიაკი წერდა: „ქართველები, რომლებიც ოსმალთა ბატონობის დროს გახდნენ მთავარი ელემენტი ეგვიპტის მამლუქთა კორპუსებში, არ ასრულებდნენ მნიშვნელოვან როლს მამლუქი სულტნების არმიაში“.²¹⁵ მამლუქთა ეთნიკურ ჯგუფებს შორის ქართველებს არ ასახელებს დ. აიალონი „ისლამის ენციკლოპედიაში“ მამლუქთა შესახებ დაბეჭდილ სტატიაში.²¹⁶ ამასთან, ინგლისელი ისტორიკოსი რ. ირვინი აღნიშნავს, რომ სულტანი კალავუნი, გარდა ყივჩალებისა, ყიდულობდა სხვადასხვა ეროვნების მონებსაც, მათ შორის აფხაზებსა და ქართველებს.²¹⁷ სამწუხაროდ, ის არ იმონებს შესაბამის წყაროებს.

²¹³ ამას არაერთგზის აღნიშნავდა დ. აიალონი, მაგრამ თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მაინც დამკვიდრდა „ბაჰრელთა“ და „ბურჯელთა“ სახელმწიფოები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბაჰრელ მამლუქთა შესახებ, იხ. დ. ჯანელიძე, ქართველი მამლუქები ეგვიპტეში. – დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში* (თბილისი, 1967), 9-22; მერაბ ტიკაძე. *არაბთა ისტორია (V-XV საუკუნეები)*, 176-183.

²¹⁴ ამ საკითხზე იხ. M.C-F. Volney. *Travels through Egypt and Syria in the Years 1783, 1784 and 1785*, 2 vol., 117, 181; ს. ლუზინიანი, *ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების ისტორია*, 232, 326, 340; ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე. *ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკიდან*; B. Г. Мачарадзе. *Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов века*; D. Crecelius and G. Djaparidze. *Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century*, 320-41; D. Crecelius and G. Djaparidze. *Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 313-337.

²¹⁵ A. N. Poliakov. The Influence of Chingiz-Khan's Yasa upon the General Organization of the Mamluk State. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 10, no. 4 (1942), 866.

²¹⁶ D. Ayalon. Mamluk. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. V (Leiden, 1991), 316-17.

²¹⁷ Robert Irwin. *The Middle East in the Middle Ages*, 70. ა. პოლიაკის შენიშვნით, აფხაზები (აბაზა) ეგვიპტეში გამოჩნდებიან მხოლოდ მამლუქთა სახელმწიფოს ბოლო საუკუნეში, A. N. Poliakov. The Influence of Chingiz-Khan's Yasa upon the General Organization of the Mamluk State, 866, n. 3.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

არაბულ ისტორიულ-ბიოგრაფიულ ლიტერატურაში რაიმე პირ-დაპირი მითითება ამა თუ იმ მამლუქის ქართულ წარმომავლობაზე, ჩემთვის უცნობია. ამ საკითხზე ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი არ არის სათანადოდ დოკუმენტირებული და მართებული,²¹⁸ მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ საკითხი ამოწურულია.

გასათვალისწინებელია მრავალრიცხოვანი არაბული ნარატიული წყაროს ონომასტიკური მასალა და, გარდა ამისა, ჯვაროსანთა ეპოქის ასევე მრავალრიცხოვანი ევროპული წყაროები, რაც, ჩვენთვის საინტერესო კუთხით, არ შეუსწავლიათ.

არაბულ ნარატიულ წყაროებში იხსენიება რამდენიმე ამირა ბაჰრელთა სასულტნოში, რომელთა სახელი იყო ქურჯი. ესენია:

– მამლუქი **ქურჯი**, რომელმაც, ამირა ‘იზ ად-დინ სამმ ალ-მავთის დავალებით, სულთან ბაიბარსს შეატყობინა მამლუქთა გამარჯვება კილიკიის სომხეთში 664/1265 წ., რისთვისაც გახარებულმა სულტანმა მას უბოძა მამლუქთა არმიაში მნიშვნელობით მეორე, ამირ ტაბლხანას რანგი.²¹⁹ ის იყო ორმოცი მეომრისა და მუსიკალური ჯგუფის ხელმძღვანელი.²²⁰ მისი შემდგომი ბედი უცნობია.

– საიფ ად-დინ **ქურჯი** – ბურჯელ მამლუქთა ერთ-ერთი მეთაური, რომელმაც 1299 წ. მოკლა სულტანი ლაჯინი და მალე ძმასთან ერთად თავადაც მოკლეს მეტოქე ამირებმა;²²¹

– ჯამალ ად-დინ აკუმ **ქურჯი** ალ-ჰაჯიბ – ჰაჯიბი დამასკოში, რომელიც დაიღუპა 1300 წ. მონღოლებთან ბრძოლაში, ჰომსთან.²²²

²¹⁸ მაგალითად, არსენიშვილების დასახელება ალ-მაკრიზის (გარდ. 1444) მიერ, რის შესახებაც წერდა დ. ჯანელიძე წიგნში: დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში*, 97; ეს მცდარი თვალსაზრისი გაიმეორა ვ. გოგუაძემ, *ერი გულადი, პურადი (ქართული ზნე-ჩვეულებები და თანამედროვეობა)*, (თბილისი, 1977), 107.

²¹⁹ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-Fikra fi Ta'rikh al-Hijra: History of the Early Mamluk Period*, 105; Al-'Ayni. *Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. I, 423; A. Levanoni. *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun*, 20-21.

²²⁰ David Ayalon. *Studies on the Structure of the Mamluk Army (1250-1517)*, -II, 469.

²²¹ Al-Safadi. *Kitab al-wafi bi l-wafayyat*, t. 24; მისივე, Tahqiq wa l'tina. Ed. Ahmad al-Arnaut and Turki Mustafa (Beirut, 1420/2000), 252, #41; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t. I, 822; Li Guo. *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yunini's Dhayl Mir'at al-Zaman*, 113-7; Moufazzal Ibn Abil-Fazail, *Histoire des Sultans Mamelouks*, 609.

²²² Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ტ. 31, 386; ალ-მაკრიზი ასახელებს ჯამალ ად-დინ აკუმ ქურჯი ალ-მატრუჰის (Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, I, 888, 905), მაგრამ ჰომსთან დაღუპულ მამლუქი ამირების სიაში ორივე ფიგურირებს (Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab* ტ. 31, 386; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ტ. I, 888), და ისინი სხვადასხვა პიროვნება ჩანს. ალ-‘აინის თანახმად, აკუმ

– ‘იზზ ად-დინ აიბაქ **ქურჯი** აზ-ზაჰირი – ათასეულის წინამძღოლი/მუკად-დამ ალფ, ნისბის მიხედვით სულტან აზ-ზაჰირ ბაიბარსის (1260-1277) მამლუქი, რომელიც გარდაიცვალა დამასკოში, 700 /10 ზუ ლ-კა‘დას /1301 წ. 17 ივლისს.²²³

– საიფ ად-დინ ასანდამურ **ქურჯი** ალ-მანსური, რომელიც სულტნის ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს ალ-ქარაქის ციხეში 1321 წელს.²²⁴

– ამირა **ქურჯი** აშ-შამსი, რომელიც მოღვაწეობდა XIV ს. 70-80-იან წლებში,²²⁵ ბურჯელ მამლუქთა სასულტნოში.

ამ ამირების ისლამურ შედგენილ სახელებში „ქურჯი“ არის ‘ალამი, ანუ საკუთარი სახელი. რამდენიმე შემთხვევაში ის გვაქვს თურქულ საკუთარ სახელებთან – აკუშ, აიბექ, ასანდამურ – კომბინაციაში.

ე. ბლოშეს თანახმად ქურჯი (Gurtchi) მონღოლური სახელია და ნიშნავს ჭირვეულს, ხრიკიანს, მახეზლარას.²²⁶ ჟ. სოვაჟე, რომელმაც საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა მამლუქთა სახელებს, იმეორებს ბლოშეს, მაგრამ, ამავე დროს, წერს, რომ სახელი ქურჯი არა (كج) ასევე ნიშნავს „ქართველს“.²²⁷

ეს თვალსაზრისი არ დასტურდება.²²⁸ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ სახელი ქურჯი ბაჰრელ მამლუქებამდე გაცილებით ადრე გვხვდება ეგვიპტეში. აიუბიანთა სულტნის სალაჰ ად-დინის (1171-1193) სამსახურში იყო ამირა ‘ალამ ად-დინ ქურჯი (გარდ. 1205 წ. 27 ოქტომბერს) – ასადიას სამხედრო შენაერთის ხელმძღვანელი.²²⁹ ეს იმ დროს, როცა მონღოლები ჯერ კიდევ შორს იყვნენ ეგვიპტიდან.

საკუთარი სახელი „ქურჯი“ არ ჩანს ილხანთა სახელმწიფოდან ეგვიპტეში დევნილ მონღოლ ოირატ ლტოლვილთა (ვაფიდიია) შორის, რომლებიც

ქურჯის ლაკაბია საიფ ად-დინი. იხ. Al-‘Ayni. *‘Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. 4, 17.

²²³ Al-Safadi. *Kitab al-wafi bi l-wafayyat*, ტ. 24, 252, #42; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifa Duwal al-Muluk*, ტ. I, 917.

²²⁴ Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-Kamina fi a’yan al-mi’aal-thamina*, ტ. I, 387, 988.

²²⁵ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifa Duwal al-Muluk*, ტ. III, 344, 364, 394, 781.

²²⁶ Moufazzal ibn Abil-Fazail, *Histoire des Sultans Mamelouks*, 710.

²²⁷ J. Sauvaget. Names et surnoms de Mamelouks. – *Journal Asiatique*, t. 228 (1950), 54.

²²⁸ ეს სიტყვა არ ჩანს თანამედროვე ორენოვან მონღოლურ ლექსიკონებში. გარდა ამისა, გ. ჯაფარიძემ ის ვერ დაადასტურა თანამედროვე მონღოლურში, მონღოლ დიპლომატებთან საუბარში, ქუვეითსა და ეგვიპტეში 2007-2010 წლებში მივლინებების დროს.

²²⁹ ‘Imad ad-Din, Muhammad b. Muhammad al-Katib al-Isfahani. *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din*. Publié par C. de Landberg, vol. I, texte Arabe (Leyden, 1888), 344; Ibn Wasil, Abu ‘Abd Allah Djamal al-Din Muhammad b. Salim b. Nasr Allah b. Salim. *Mufarrij al-kurub fi akhbar bani Ayyub*, II (al-Qahira, 1957), 354; Abu Shama. *Tarajim Rijal al-Qarnayn al-Sadis wa-l-Sabi’ al-Ma’ruf bi-l-Dhayl ‘Ala al-Raudatayn* (Beirut, 1974), 52.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1295 წლიდან ეგვიპტის მამლუქთა სამსახურში ჩადგნენ. მხედველობაში გვაქვს მათი ელიტა, რომელსაც მაღალი პოზიციები ეკავა მამლუქთა ორგანიზაციაში; ისინი არ ჩანან არც ეგვიპტეში სხვა გზით მოხვედრილ მონღოლ მამლუქთა შორის.²³⁰ სამაგიეროდ „ალ-ქურჯ“ არაბულში, ჩვეულებრივ, ქართველია და აქედან არის ნაწარმოები მამაკაცისა და ქალის სახელები: „ქურჯი“ და „ქურჯია“.²³¹

ეგვიპტეში ქართველი ტყვეების შეყვანის გზების გარკვევა ძნელია. ტყვის სყიდვა XIII-XIV საუკუნეების საქართველოში ჯერ კიდევ მცირე იყო და არ ჰქონდა მასობრივი ხასიათი.²³² თ. ბერაძე თვლის, რომ XIII-XIV სს-ში ქართველი მონები ეგვიპტეში ძალზე ცოტა უნდა ყოფილიყვნენ.²³³ ის წერს, რომ „დას. ევროპასა თუ ეგვიპტეში მოხვედრილი ქართველი მონები ან ჩრდილო-დასავლეთ მეზობლებისაგან არიან მოტაცებული, ან კიდევ ქვეყნიდან ჩუმად, ქურდულად გაყვანილი. საქართველოს ნავსადგურებიდან თუ, მართლა, ლეგალურად გაჰყავდათ ტყვეები, ისინი ჩრდილო კავკასიიდან უნდა ყოფილიყვნენ გამოყვანილი“.²³⁴ სხვაგან მკვლევარი აღნიშნავს, რომ XIII-XIV საუკუნეებში „ქართველები ძირითადად მონები ხდებოდნენ დატყვევების შემდეგ“.²³⁵ სწორედ ეს ფაქტორი მიგვაჩნია მნიშვნელოვნად.

მონღოლთა (ილხანები, ოქროს ურდოს გამგებლები) არცთუ იშვიათ თარეშს საქართველოში, ქვეყნის სხვადასხვა მხარის სასტიკ მოოხრებასთან ერთად,²³⁶ უეჭველია, თან სდევდა ტყვეების აყვანა-გაყიდვაც. საამისოდ

²³⁰ Nakamachi Nobutaka. The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wafidiyah. – *Mamluk Studies Review*, vol. 10, no. 1 (2006), 55-81; ბაჰრელთა სასულტნოში მონღოლი მამლუქების შესახებ იხ. Reuven Amitai. Mamluks of Mongol Origin and their Role in Early Mamluk Political Life. – *Mamluk Studies Review*, vol.12, no.1 (2008), 119-137.

²³¹ სახელ „ქურჯის“ შესახებ არაბულში იხ. გ. ჯაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. 140-43.

²³² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI (თბილისი, 1973), 170; ვ. გაბაშვილი. ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში: [ქართველ ტყვეთა ისტორიის ევროპული მასალები. დაცული ნეაპოლის, გენუისა და ვენეციის არქივებში]. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 4 (1983), 35 და შმდ.

²³³ Т. Берадзе. *Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии* (Тбилиси, 1989), 123.

²³⁴ თ. ბერაძე. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII-XV სს.– *მაცნე*, (იანვარი), 2 (1983), 36.

²³⁵ Т. Берадзе. *Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии*, 123.

²³⁶ ბ. ლომინაძე. მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ

უმნიშვნელოვანესი იყო ჩრდილოეთი შავიზღვისპირეთის მონათვაჭრობის ცენტრები (კაფა, ტანა), საიდანაც საგანგებო ხომალდებით ისინი გადაჰყავდათ ევროპის ქვეყნებში და, ჩანს, ეგვიპტეშიც.²³⁷

ილხანებთან ბრძოლებში მამლუქებს მრავალი მონღოლი ტყვე უვარდებოდათ ხელთ. ასე მოხდა 1260 და 1277 წლებში, ჰომსისა და ალბისტანის ბრძოლებში. ცნობილია, რომ ამ ტყვეების ნაწილი ჩადგა მამლუქი სულტნების სამსახურში და დაიკავა მაღალი პოზიციები.²³⁸ ტყვეთა შორის შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ ქართველებიც, რომლებიც ხსენებულ ბრძოლებში მონღოლთა ლაშქრის შემადგენლობაში იყვნენ.²³⁹

ზემოდასახელებული მამლუქი ამირებიდან, რომელთაც „ქურჯი“ ერქვათ, მხოლოდ ერთს – საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯის ასახელებდა ქართველად პ. ჰოლტი.²⁴⁰ ქართველ რენეგატად იხსენიებს მას პ. ვ. კლევერი, რომელმაც საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა კატალონიის ტამპლიერთა წვლილს ფრანკების სირიის დაცვაში.²⁴¹ სწორედ ასანდამურ ქურჯი არის ის მამლუქი ამირა, რომლის ქართულ წარმოშობას ადასტურებს XIV

(XIII ს. 40 – XIV ს. 10-იანი წწ.). – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. III (თბილისი, 1979), 570-81, 601, 609-11.

²³⁷ შავი ზღვისპირეთში მონათვაჭრობის, ქართველი მონებისა და მონათვაჭრების შესახებ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში იხ. ზემოთ: ვ. გაბაშვილი. ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში, 29-48; თ. ბერაძე. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII-XV სს., 34-7; Т. Берадзе. *Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии*, 118-24.

²³⁸ მაგალითად, ზაინ ად-დინ ქითბულა ალ-მანსური, რომელიც ჯერ კიდევ ჭაბუკი, 1260 წ. დეკემბერში დაატყვევეს ჰომსის ბრძოლაში. ის გახდა კალავუნის მამლუქი, ხოლო 1295-1297 წლებში – სულტანიც; საიფ ად-დინ სალარ ალ-მანსური, რომელიც მამლუქებმა 1277 წელს დაატყვევეს ალბისტანის ბრძოლაში. ის იყო კალავუნის მამლუქი და 1299-1309 წლებში – ვიცე-სულტანი (ნა'იბ ას-სალტანა), ყველაზე გავლენიანი ამირა ბაიბარს ალ-ჯაშნაქირთან ერთად; საიფ ად-დინ კიბჯაკ ალ-მანსური, რომელიც დაატყვევეს ასევე ალბისტანის ბრძოლაში. ის იყო დამასკოს და მოგვიანებით შავკაბის გამგებელი (გარდ. 1310) და სხვ. P. M. Holt, *The Sultanate of al-Mansur Lachin (696-8/1296-9)*. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 36, no. 3(1973), 534; R. Amitai. *Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life*, 122-4.

²³⁹ დ. გოჩოლიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 105-8.

²⁴⁰ P. M. Holt. Al-Nasir Muhammad b. Kalawun. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. VII (Leiden, 1993), 991; Abu al-Fida', Isma'il. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*. Translated with an Introduction by P. M. Holt (Wiesbaden, 1983), 50, შენ. 99.

²⁴¹ P.-V. Cleverie. La Contribution des templiers de Catalogne a la defense de la Syrie franque (1290-1310). – *Orientalia Lovaniensia Analecta: Egypt and Syria in the Fatimid, Ayybid and Mamluk Eras*, III, eds. U. Vermulen, J. van Steenberg (Leuven, 2001), 183, n. 48.

ს-ის ფრანგული ნარატიული წყარო – „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“.

საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი – ქართული წარმოშობის ამირა ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოში.²⁴² „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ ევროპელი მკვლევრებისთვის ხელმისაწვდომი გახდა XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან. 1887 წელს გასტონ რეინომ პირველად გამოსცა ძველფრანგულ ენაზე დაწერილი ისტორიული თხზულება *Gestes des Chiprois*, ანუ „კვიპროსელთა საქმენი“, ²⁴³ რომლის ორიგინალი უცნობია და შემოინახა მხოლოდ 1343 წელს კვიპროსზე გადაწერილ ნუსხაში. ეს ნუსხა, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე დაკარგულად ითვლებოდა, 1882 წელს აღმოაჩინეს ვერცუოლოს (Verzuolo) ციხე-დარბაზში მოყვარულმა იტალიელმა ისტორიკოსებმა. ერთ-მა მათგანმა – კარლო პერინმა გააკეთა მისი ზუსტი ასლი, მაგრამ ველარ გამოსცა და გადასცა ის საფრანგეთის ეროვნულ ბიბლიოთეკას. გ. რეინოს გამოცემა სწორედ მას ემყარებოდა. 1906 წელს „კვიპროსელთა საქმენი“ ხელახლა გამოიცა ისევ პერინის მიერ გაკეთებული ასლის საფუძველზე.²⁴⁴

გ. რეინოს გამოცემაში „კვიპროსელთა საქმენი“ სამი ნაწილისგან შედგება: პირველი ორი ეხება წმინდა მიწის ანალებს (პარაგრაფები 1-96) და იმპერატორ ფრიდრიხ II-ის ბრძოლებს იოანე იბელინის წინააღმდეგ (პარაგრაფები 97-236), ხოლო მესამე და ყველაზე ვრცელი, ჩვენთვის საინტერესო „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ (პარაგრაფები 237-702).²⁴⁵ 1906 წლის გამოცემაში ეს მესამე ნაწილი უსათაუროა და პარაგრაფების ნუმერაცია (237-702) უბრალოდ წინა ნაწილის გაგრძელებაა.

პერინის გადაცვალების შემდეგ მის მიერ გაკეთებული „კვიპროსელთა საქმენის“ ასლი დაიკარგა და აღმოჩნდა მხოლოდ 1970-იან წლებში. 1994 წ. გამოიცა ამ თხზულების მეორე ნაწილის თარგმანი იტალიურ ენაზე.²⁴⁶ „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ ასევე იტალიურ ენაზე გამოქვეყნდა 2001 წ. და ბოლოს, 2003 წ. მისი ინგლისური თარგმანი გამოსცა პოლ კროუ-

²⁴² ნაშრომის ამ ნაწილში გამოყენებულია: გ. ჯაფარიძე, მ. წურწუშია. *საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი*, 211-71.

²⁴³ *Les Gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles* (Philippe de Navarre et Gérard de Montréal), Publié pour la première fois pour la Société de l'Orient Latin, par Gaston Raynaud (Genève, 1887).

²⁴⁴ *Les Gestes des Chiprois. Recueil des historiens des croisades [RHC], Documents arméniens*, II (Paris, 1906); Paul Crawford. *The "Templar of Tyre". Part III of the "Deeds of the Cypriots"*, 8-9.

²⁴⁵ *Les Gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles*, 140-332.

²⁴⁶ *Cronaca del Templare di Tiro (1243-1314)*. La caduta degli Stati Crociati nel racconto di un testimone oculare a cura di Laura Minervini (Napoli, 2000).

ფორდმა, რომელიც ამჟამად პენსილვანიაში კალიფორნიის უნივერსიტეტის პროფესორია.

სახელწოდება „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ პირობითია და ის დამკვიდრდა რეინოს გამოცემის შემდეგ. ქრონიკის ავტორის ვინაობა ზუსტად დაუდგენელია, შესაძლოა ის იყო ჟერარ მონრეალელი, ტამპლიერთა დიდი მაგისტრის გიიომ დე ბოჟეს (1273-1291) მდივანი და თარჯიმანი, რომელიც უთარგმნიდა მას არაბულიდან და ადგენდა მუსლიმთათვის გასაგზავნ ნერილებს.²⁴⁷

„ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ მოიცავს ლათინური აღმოსავლეთის ისტორიის იმ პერიოდს, რომელიც გრძელდება 1230-1240-იანი წლებიდან – 1314 წლამდე; მასში შესულია დასავლეთის ამბებიც. „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ ითვლება ჯვაროსანთა სახელმწიფოების უკანასკნელი დღეების ჩვენამდე მოღწეულ ერთადერთ ყველაზე მნიშვნელოვან და სანდო წყაროდ.

მნიშვნელოვანია ქრონიკის ავტორის, როგორც თანამედროვისა და თვითმხილველის, ინფორმაცია 1291 წელს ჯვაროსანთა მთავარი სამხედრო ბაზის – აკრის დაცემის შესახებ. გარდა ამისა, ის საყურადღებო ცნობებს გვანდის მამლუქების მიერ სირიის საპორტო ქალაქ ტარტუსიდან დაახლოებით 3 კმ-ზე მდებარე კუნძულ რუადის, იმავე არვადის, ალების თაობაზეც.

აკრის ალების შემდეგ მამლუქებმა ზედიზედ გაანადგურეს ჯვაროსანთა ციხე-სიმაგრეების ნაშთები და აიძულეს ჯვაროსნები, დამცრობილი იერუსალიმის სამეფო კუნძულ კვიპროსზე გადაეტანათ. 1299/1300 წ. კვიპროსელები შეეცადნენ ხელახლა დაეკავებინათ ტარტუსი და შეექმნათ პლაცდარმი კუნძულ არვადზე მამლუქთა წინააღმდეგ, რათა შეთანხმებულად ემოქმედათ ილხანებთან ერთად, რომელთა ლაშქარიც 1299 წელს შეიჭრა სირიაში. მაგრამ მონღოლთა დახმარებამ დააგვიანა და ჯვაროსნების დიდი ნაწილი კვიპროსზე დაბრუნდა. 1301 წელს რომის პაპმა ბონიფაციუს VIII (1294-1303) კუნძული ტამპლიერებს გადასცა საკუთრებაში.²⁴⁸ ტამპლიერებმა კუნძულზე მუდმივი გარნიზონი ჩააყენეს, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა 120 რაინდი, 500 ქვეითი მშვილდოსანი და 400 სერჟანტი, ორდენის მარშლის ბართოლემეი კინსის ხელმძღვანელობით. ეს ძალა შეადგენდა XII საუკუნის იერუსალიმის სამეფოს ტამპლიერთა კონტინგენტის თითქმის ნახევარს.²⁴⁹

²⁴⁷ М. Мелвилъ. *История ордена тамплиеров*, пер. с французского Г.Ф. Цыбулько (СПб, 2006), 490.

²⁴⁸ Peter W. Edbury. *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374* (Cambridge, 1991), 106.

²⁴⁹ Malcolm Barber. *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple* (Cambridge, 1994), 24. ადრიან ბოასი არვადის ექსპედიციას ტამპლიერთა გედის სიმღერას უწოდებს. Adrian J. Boas. *Archaeology of the Military Orders* (London, 2006), 218.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მამლუქებმა, რომლებმაც გააცნობიერეს ჯვაროსნებისა და მონღოლების ალიანსისა და ჯვაროსანთა ახალი ლაშქრობის დაწყების საშიშროება, ალყა შემოარტყეს არვადს და აიღეს ის. არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ვარდი (გარდ. 1349 წ.) გვაძლევს საომარი მოქმედებების დაწყების თარიღს – ჰიჯრის 702 წლის მუჰარრამს/ 1302 წლის 28 აგვისტოდან 24 სექტემბრის ჩათვლით.²⁵⁰ ან-ნუეაირის ცნობით, არვადი დაეცა 702 წ. 2 საფარს/ 1302 წ. 26 სექტემბერს.²⁵¹ კუნძულის დაკარგვით ჯვაროსნებმა დაკარგეს უკანასკნელი პლაცდარმი წმინდა მიწაზე.

„ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკიდან“ ჩანს, რომ არვადზე გასალაშქრებლად სულტანს დახმარება სთხოვა ტრიპოლის ამირამ სანდამურმა. მან მიიღო 16 გალერა და მცირე საბრძოლო გემი და მძიმე ბრძოლით დაიპყრო კუნძული.²⁵² ქრონიკაში აღწერილია საბრძოლო მოქმედება არვადზე და აღნიშნულია, რომ მუსლიმები შეუვალობას შეჰპირდნენ კუნძულის დამცველებს დანებების სანაცვლოდ, მაგრამ როცა ეს მოხდა, სიტყვა გატეხეს და იმის მაგივრად, რომ საშუალება მიეცათ მათთვის, უსაფრთხოდ დაეტოვებინათ არვადი, ყველა სირიელ ქვეით მშვილდოსანს (რომლებმაც

²⁵⁰ Ibn al-Wardi. *Tarikh Ibn al-Wardi*, ტ. 2, 243.

²⁵¹ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t.32, ed. F.M.Shaltut (al-Qahira, 1998), 19. იმავე თარიღს იძლევა აგრეთვე ალ-‘აჟნი (Al-‘Ayni. *‘Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 185); აბუ ლ-ფიდა წერს, რომ არვადი მუჰარრამის თვეში დაიპყრეს (Abu al-Fida’. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu ‘l-Fida’, Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 40). ალ-მაკრიზი აღნიშნავს, რომ ეს მოხდა 18 საფარს, პარასკევს/18 ოქტომბერს (*Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir Ahmad ‘Ata, Beirut, 1418/1997, 354). არვადისთვის ბრძოლის შესახებ წერდნენ: მარინო სანუდო (გარდ. 1338 წ.), ფრანჩესკო ამადი (გარდ. 1566 წ. ვენეციაში), ფლორიო ბუსტრონი (XVI ს-ის II ნახევარი), რომელმაც გამოიყენა და გააგრძელა ამადის ნაშრომი: Marino Sanudo Torsello. *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, translated by Peter Lock (Farnham, 2011), 385-6; *Chroniques d’Amadi et de Strambaldi*, publiees par Rene de Mas Latrie (Paris, 1891), 238-9; Florio Bustron, *Chronique de l’ile de Chypre*, publiee par Rene de Mas Latrie (Paris, 1886), 132-3. ამადის და ბუსტრონის ნაშრომების შესახებ, რომელთა მონათხრობი მამლუქების მიერ 1302 წ. არვადის აღების თაობაზე ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს, იხ. George Hill. *A History of Cyprus* (Cambridge, 1948), 1146; Anne Gilmour-Bryson. *The Trial of the Templars in Cyprus* (Leiden, 1998), 2. არვადის დაპყრობა განხილულია შემდეგ შრომებში: P.-V.Cleaverie. *La Contribution des templiers de Catalogne*, 183-84; Peter W. Edbury. *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, 105-6. ჯონათან რილი-სმიტის აზრით, რუადთან ტამპლიერთა დანაკარგი ისე მძიმე იყო, რომ მან ორდენის პარალიზება გამოიწვია. Jonathan Riley-Smith. *The Structures of the Orders of the Temple and the Hospital in c. 1291*. – *The Medieval Crusade*, ed. by Susan J. Ridyard (Woodbridge, 2004), 142; თუმცა ი. ბურგტორფი არ იზიარებს ამ მოსაზრებას. Jochen Burgdorf. *The Central Convent of Hospitallers and Templars* (Leiden, 2008), 137.

²⁵² Paul Crawford. *The ‘Templar of Tyre’: Part III of the ‘Deeds of the Cypriots’*, 160-1.

დიდი ზარალი მიაყენეს მტერს) თავი მოჰკვეთეს, ხოლო ტამპლიერები დაატყვევეს და კაიროში გადაგზავნეს.²⁵³

ქრონიკის ავტორი იუწყება, რომ არვადზე ლაშქრობის ინიციატორი ამირა სანდამური „იყო ქრისტიანი, შობილი ქრისტიანი მამისა და დედი-სგან, მიწაზე, რომელსაც ეწოდება საქართველო“.²⁵⁴ არაბულ ნარატიულ წყაროებში ეს პიროვნება, რომელმაც დახმარება სთხოვა სულტანს ფლოტი²⁵⁵ და მონაწილეობდა არვადის დაპყრობაში, არის სულტანის ნა'იბი, ანუ ნაცვალი ტრიპოლიში და საზღვაო სანაპიროზე (საჰილ), ამირა **საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი ალ-მანსური**.²⁵⁶ არაბულ წყაროებში დამოწმებული ამ ამირას სახელი „ქურჯ“ გვაძლევდა საშუალებას გვევარაუდო, რომ ასანდამური იყო ქართველი. „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკის“ ცნობა ამ ვარაუდს **უეჭველს** ხდის.²⁵⁷

რა ვიციტო საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი ალ-მანსურის შესახებ?

არაბულ ნარატიულ წყაროებში ამ მამულე ქი ამირას სრული სახელი, არაბულ-ისლამური სახელების მსგავსად, რთულია. „საიფ ად-დინ“ არის ლაკაბი, ანუ ტიტული, „ასანდამურ ქურჯ“ – ‘ალამი, ანუ საკუთარი სახელი, ხოლო „ალ-მანსურ“ – ნისბა, რაც წარმომავლობა-კუთვნილებაზე მიუთითებს.

ტიტული, ანუ ლაკაბი „საიფ ად-დინ“, არაბულად „სარწმუნოების მახვი-

²⁵³ იქვე. ან-ნუვაირის თანახმად, არვადზე „მოიკლა ყველა იქ მყოფი ფრანკი და დაატყვევეს ვინც გადარჩა. მოკლული იყო 2 ათასამდე და დატყვევებული – 500-მდე. მუსლიმთა ლაშქარმა ნადავლად აიღო ყველაფერი, რაც იყო კუნძულზე“. ტყვეები სულტანის კარზე გაიგზავნა ერთ-ერთი ტრიპოლიელი ამირას თანხლებით. Al-Nuwayri, *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t.32, ed. F.M.Shaltut, 19.

²⁵⁴ ინგლისურ თარგმანში: Georgia (Paul Crawford, *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, 160-61); ძველ ფრანგულ ტექსტში: Corgie (Les Gestas des Chipois, 309, პარაგრ. 635) და Jorgie (Les Gestes des Chipois. – *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, 852, პარაგრ. 635).

²⁵⁵ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 40; Ibn al-Wardi. *Tarikh Ibn al-Wardi*, t.2, 242; Al-'Ayni. *'Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 184.

²⁵⁶ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 40; Ibn al-Wardi. *Tarikh Ibn al-Wardi*, t.2, 242; Al-'Ayni. *'Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 184; Al-Nuwayri, *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t.32, ed. F.M.Shaltut, 19.

²⁵⁷ პ. კროუფორდსაც ეჭვი არ ეპარება, რომ ალ-ქურჯი ქართველს აღნიშნავს: „ემირი სეიფ ად-დინ ესენდემური, აშკარად ქართველი წარმომობით, ტრიპოლის და სირიის სანაპიროს გუბერნატორი იყო; გარდაიცვალა 1310 ან 1311 წელს. მისი წარმომობის გამო ცნობილი იყო, როგორც ალ-ქურჯი (ქართველი) (al-Kurji). Paul Crawford, *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, 153, შენ. 2.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ლი“, არცთუ იშვიათი იყო მამლუქ ამირებში ასანდამურის დროს.²⁵⁸ ორმაგი ‘ალამის, ანუ საკუთარი სახელის პირველი ნაწილი „ასანდამურ“ თურქულა და ნიშნავს „მტკიცე რკინას“, ²⁵⁹ ხოლო „ქურჯ“, ნაწარმოებია ეთნიკური სახელიდან „ალ-ქურჯ“, რაც ნიშნავს ქართველს.

ასანდამურის ნისბა „ალ-მანსური“ მომდინარეობს მისი პატრონის სახელის ერთ-ერთი კომპონენტიდან – „ალ-მანსურ“. ვინაიდან „ალ-მანსურ“ მამლუქ სულტანთა რთულ შედგენილ სახელში კალაფუნამდე არ ჩანს,²⁶⁰ შეიძლება ითქვას, რომ საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი ალ-მანსური, მამლუქთა სულტნის ალ-მანსურ საიფ ად-დინ კალაფუნის (1279-1290) მამლუქი იყო. იშვიათად გვხვდება ასანდამურის კიდევ ორი ნისბა, ალ-აშრაფი და ან-ნასირი, დაკავშირებული ბაჰრელ მამლუქთა სულტნებთან ალ-აშრაფ ხალილთან და ან-ნასირ მუჰამადთან.²⁶¹

„ასანდამურ ქურჯის“ სახელით ეს ამირა გვხვდება ალ-მაკრიზის (გარდ. 1442 წ.), იბნ ჰაჯარ ალ-‘ასკალანის (გარდ. 1449 წ.)²⁶² და სხვა არაბ ავტორთა თხზულებებში. ბაიბარს ალ-მანსური (გარდ. 1325 წ.) და ალ-‘აინი (გარდ. 1451 წ.) ამ საკუთარ სახელს ნისბის (ანუ წარმომავლობა-კუთვნილების) ფორმით – „ასანდამურ ალ-ქურჯი“ – ასახელებენ,²⁶³ ხოლო ან-ნუვაირი (გარდ. 1333 წ.) – როგორც ‘ალამის,²⁶⁴ ისე ნისბის ფორმით.²⁶⁵ ნისბის ფორმით არის მისი სახელი გადმოცემული 703 წ. 1 რაბი’ I-ის/1303 წ. 14 სექტემბრის წარწერაში

²⁵⁸ მაგალითად, ამ ტიტულს ატარებდნენ ძმები, ამირები: ქურჯი (რომელმაც მოკლა სულტანი ლაჯინი) და თულჯი. მოგვიანებით, მამლუქთა ხანის დასასრულამდე, ის იყო ერთადერთი ტიტული, რომელიც ენიჭებოდა მამლუქ ამირას. David Ayalon. Names, titles and ‘nisbas’ of the Mamluks, 191-192 (The title with the element al-Din).

²⁵⁹ J. Sauvaget. Noms et surnoms de Mamelouks, 36, #11.

²⁶⁰ К. Э. Босворт. *Мусульманские династии* (Москва, 1971), 93.

²⁶¹ Saracenic Heraldry: A Survey by L. A. Mayer (Oxford, 1933), 80; Paul E. Chevedden. [Book Review], Heinz Gaube, *Arabische Inschriften aus Syrien. – Begruter Texte und Studien*, vol. 17 (Begrut, 1978), 164.

²⁶² Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a‘yan al-mi‘a al-thamina*, ტ.1, 387-8, №988; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma‘rifa Duwal al-Muluk*, t.1, ed. M. M. Ziyada, 785, 816, 818, 841, 886, 900 და სხვ.

²⁶³ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta‘rikh al-hijra*, 351, 373; Al-‘Ayni. *Iqd al-Juman fi ta‘rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. 4, 82, 140, 218. თუმცა, ერთ შემთხვევაში ალ-‘აინის (ტ. 4, 233) ეს სახელი ‘ალამის (ქურჯი) ფორმით მოაქვს.

²⁶⁴ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, ტ.27, 416; Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, Ed. al-Sayyid al-Baz al-‘Arini, ტ. 31, 58, 67,88, 252, 274 .

²⁶⁵ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, ტ.32, 19; Ibn al-Wardi. *Tarikh Ibn al-Wardi*, ტ. 2, 243.

კირქვის ფილაზე, რომელიც ტარტუსის მუზეუმშია დაცული.²⁶⁶ ძალზე ხშირად, მამლუქთა ნისბები, როგორც ეს გაარკვია დ. აიალონმა, რეალურად არ ასახავს ეთნიკურ წარმომავლობას,²⁶⁷ მაგრამ, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ასანდამურთან დაკავშირებით, არაბული ისტორიულ-ბიოგრაფიული თხზულებების ნისბა „ალ-ქურჯი“ და, მით უმეტეს, „ალამი „ქურჯი“, დამოუკიდებელი წყაროს, „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკის“ გათვალისწინებით, მხოლოდ და მხოლოდ მის ქართულ წარმომავლობაზე მიგვანიშნებს.

ამრიგად, ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოში დომინირებულ ყივჩაღ, ჩერქეზ და სხვა ეთნიკური წარმომავლობის მამლუქთა გვერდით, შეიძლება დავადასტუროთ ქართველი მამლუქი ამირაც.

ბაჰრელთა სასულტნოში ქართველი მამლუქები, რაოდენობრივად, არსებული ცნობებით, არ იყვნენ მრავალრიცხოვანნი, რის გამოც ვერ შექმნიდნენ სერიოზულ დაჯგუფებას ეთნიკური სოლიდარობის ნიადაგზე,²⁶⁸ მაგრამ, ინდივიდუალურად, მამლუქთა რიგებიდან გამოსული ქართული წარმოშობის ამირები საკმაოდ ანგარიშგასაწევ ძალას წარმოადგენდნენ. ამას მოწმობს ასანდამურ ქურჯის მოღვაწეობა.

ზემოთ აღინიშნა, რომ ასანდამურ ქურჯი იყო სულტან კალაფუნის (1279-1290) მამლუქი, მაგრამ მისი შეძენა კალაფუნს შეეძლო გასულტნებამდეც, როცა ის ქმნიდა მამლუქთა საკუთარ დაჯგუფებას (ალ-მანსურია). როგორც ცნობილია, ისლამური განათლების მიღებისა და საგანგებო სამხედრო წვრთნის შემდეგ²⁶⁹ მამლუქი ხდებოდა ჩვეულებრივი მეომარი და შეეძლო დანიშნულებულიყო პირადი თვისებების წყალობით. ჩვეულებრივ, მაღალ თანამდებობაზე ასვლის შანსი ჰქონდა სულტნისა და არა ამირას მიერ განთავისუფლებულ მონას. თუმცა გამონაკლისი ყოველთვის არსებობდა. ჩანს, ასანდამური იყო კალაფუნის მამლუქი და მისგან გათავისუფლებული.

²⁶⁶ Chevedden [Book Review], Heinz Gaube, *Arabische Inschriften aus Syrien*, 164.

²⁶⁷ D. Ayalon. Names, titles and 'nisbas' of the Mamluks, 213-217 (The Mamluk's affiliation to his patron), 217-218 (Transferred 'nisbas'), 218-219 (Arbitrary changes of 'nisbas'), 219-223 (Misleadings 'nisbas' to races, regions and towns).

²⁶⁸ გვაქვს ცნობა, რომ სულტანმა ქიბთულამ 1294 წ. სექტემბერში თავისი ხუშდამის 'იზზად-დინ ალ-ხაზინდარ ალ-მანსურის დაპატიმრება დაავალა ორ ქართველ ამირას: საიფად-დინ ასანდამურ ქურჯის და 'იზზად-დინ აიბაქ ქურჯის. Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, t. 31, 287, მაგრამ ამის საფუძველზე რაიმე შორსმიმავალი დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ასანდამურ ქურჯის არ ჰქონოდა ურთიერთობა ბურჯელ მამლუქთა მეთაურთან – საიფად-დინ ქურჯისთან, ან 1299 წ. 22 დეკემბერს ვადი ხაზნადართან, მონღოლებთან ბრძოლაში დაღუპულ აკუმ ქურჯი ალ-ჰაჯიტთან, მაგრამ რა დონის იყო ეს ურთიერთობა, უცნობია.

²⁶⁹ D. Ayalon. Mamluk, 318 (Completion of training and manumission).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დამასკოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული ერთი საფლავის ქვის წარწერა იუწყება, რომ ის ეკუთვნის ალ-მალიქ ალ-მანსურის (სულტან კალავუნის) და ალ-მალიქ ალ-აშრაფის (სულტან ხალილის) *სილაჰდარის* (საჭურველ-თმტვირთველის) საიფ ად-დინ ასანდამურის ცოლს, რომელიც გარდაიცვალა 690 წ. 9 რაჯაბს/1291 წ. 8 ივლისს.²⁷⁰

ლ. მაიერი ფიქრობს, რომ ამ წარწერის ასანდამურში იგულისხმება ასანდამურ ქურჯი. თუ ასეა, უკვე კალავუნისა და მისი ვაჟის ალ-აშრაფ ხალილის ზეობის წლებში, ასანდამურს მამლუქთა სახელმწიფოში ეკავა ცხრა თანამდებობიდან ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი - სამხედრო-ადმინისტრაციული თანამდებობა, შედიოდა უმაღლეს სამხედრო ეშელონებში და როგორც ათასეულის წინამძღოლი/ამირ ალფ - იმ 110-120 კაციან სამეფო მამლუქების ჯგუფში (*თულბ*), რომელსაც ეწოდებოდა *სილაჰდარია*. სულტნის საჯარო გამოჩენის დროს მისი მოვალეობა იყო ეტარებინა სულტნის იარაღი.²⁷¹ მაგრამ ამ თანამდებობის მიღწევას წლები და თავის გამოჩენა სჭირდებოდა.

- 692 წ. რაჯაბში/7.VI-6.VII. 1293 წ. კალავუნის მემკვიდრემ, სულტანმა ალ-აშრაფ ხალილმა ასანდამური დანიშნა დამასკოს გარეთ მდებარე ტერიტორიების გამგებლად (*ვალი ბარრ დიმაშკ*) და ამ თანამდებობაზე ის რჩებოდა 695 წლის შავვალამდე/ 1296 წლის აგვისტომდე, ვიდრე არ გადააყენეს.²⁷²

696 წლის 11 ან 17 მუჰარრამს/1296 წლის 9 ან 15 ნოემბერს ასანდამურ ქურჯი დააპატიმრა და დამასკოს ციტადელის სატუსალოში გამოკეტა სულტანმა ქიბუღლამ (694/1295-696/1297).²⁷³ ამის მიზეზი, ალბათ, სულტნისადმი ასანდამურის არალოიალობა იყო.

697/1298 წლის გაზაფხულზე, როცა ახალმა სულტანმა ალ-მანსურ ჰუსამ ად-დინ ლაჯინმა²⁷⁴ (1297-1299) დაიწყო სამხედრო ექსპედიცია კილიკიის სომხეთის წინააღმდეგ ამირა ბადრ ად-დინ ბექთაშ ალ-ფახრის ხელმძღ-

²⁷⁰ *Saracenic Heraldry: A Survey by L. A. Mayer*, 80, №1.

²⁷¹ Shai Har-El. Silahdar. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. IX (Leiden, 1997), 609-610.

²⁷² Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, t. 31, 306; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.1, ed. M. M. Ziyada, 785, 816.

²⁷³ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.1, ed. M. M. Ziyada, 818; Ibn Taghri Birdi. *al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-l-Qahirah*, ed. Muhammad Husayn Shams al-Din (Beirut, 1413/1992), t.8, 53.

²⁷⁴ სულტან ლაჯინის წინამორბედი ქიბუღლა ტახტიდან გადადგა 1297 წ. 22 დეკემბერს და ამით შეინარჩუნა სიცოცხლე და თავისუფლება. ის დაინიშნა სარხადის ციხის მმართველად, ხოლო სულტან ან-ნასირ მუჰამადის მეორე მმართველობის დროს, გადაიყვანეს ჰამას ნაიბად, სადაც მსახურობდა 703/1303 წლამდე. P. M. Holt. *The Sultanate of al-Mansur Lachin* (696-8/1296-9), 525.

ვანელობით, ასანდამურ ქურჯი უკვე თავისუფალია. მან, სხვა მამლუქ ამირებთან ერთად, მონაწილეობა მიიღო კილიკიის წინაღმდეგ ომში, როცა მამლუქებმა დაიპყრეს სომეხთა ყველა ძლიერი ციხე ევფრატის სამხრეთით (ჰამუს, თალ ჰამდუნ, კუვაირა, ან-ნაკირ, ჰაჯარ შალღან, სარფანდქარ, მარ'აში).²⁷⁵ ასანდამურმა, ჩანს, ამ კამპანიაში თავი გამოიჩინა, რადგანაც მას არაბულ წყაროებში, კილიკიის მთავარი ქალაქის სისის მიხედვით, უწოდებდნენ „სისის დაპყრობათა ხელმძღვანელს“ (*მუთავალი ფუთუჰათ სის*)²⁷⁶. ამირა ბექთაშმა ყველა დაპყრობილი ციხე გადასცა სწორედ საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯის, რომელიც იქ დაინიშნა სულტნის ნა'იზად და თავის რეზიდენციად აირჩია თალ ჰამდუნი.²⁷⁷ იმის ნაცვლად, რომ ახლად მოპოვებული მიწები გაეუდაბურებინა და ისე გაეუკაცრიელებინა, როგორც ევფრატის საზღვარი, სულტანმა ლაჯინმა ბრძანა, გაგრძელებულიყო მათი დამუშავება.²⁷⁸ აბუ ლ-ფიდას მიხედვით, სტიუარტი ამ გადამწყვეტილებას შეცდომად თვლის, რადგანაც ეს ტერიტორიები დაუბრუნდა სომეხებს, როცა დაიწყო ყაზან ყაენის ლაშქრობა.²⁷⁹

1299 წლის 7 დეკემბერს როგორც კი ილხან ყაზან ყაენის დიდმა ლაშქარმა, სომეხებისა და ქართველების რაზმების თანხლებით, კალ'ათ ჯა'ბართან (ჯა'ბარის ციხესთან) გადალახა ევფრატი და შეიჭრა სირიაში, ასანდამურ ქურჯიმ გაყიდა ადრე აღებული მოსავალი, დატოვა მის გამგებლობაში გადაცემული ციხეები, რომელთაც ხელახლა დაეუფლნენ მონღოლთა მოკავშირე სომეხები²⁸⁰ და დაბრუნდა სულტანთან. ამის შემდეგ ის ჩაება მონღოლთა წინააღმდეგ ომში.

1299 წლის 22 დეკემბერს, ჰომსის ჩრდილოეთით, ვადი ხაზნადართან, მონღოლებმა დაამარცხეს მამლუქები, 14 წლის სულტან ან-ნასირ მუჰამადის მეთაურობით.²⁸¹ ბრძოლაში, სადაც მონღოლთა ლაშქარში მყოფი „ვახტანგი

²⁷⁵ A.D. Stewart. *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns Het'um II (1289-1307)*, (Leiden, 2001), 106-122.

²⁷⁶ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.1, ed. M. M. Ziyada, 886.

²⁷⁷ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 29.

²⁷⁸ იქვე.

²⁷⁹ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 29; A. D. Stewart. *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns Het'um II (1289-1307)*, 123.

²⁸⁰ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada, t.1, 841.

²⁸¹ ამ ბრძოლის შესახებ იხ. Reuven Amitai. *Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)*, 243-44; მისივე, Wadi al-Khaznadar. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. XI (Leiden, 2002), 18.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

(ქართველთა მეფე) და სპანი მისნი მწნედ ბრძოდეს²⁸² მამლუქთაგან ბევრი დაიღუპა. სხვა ამირებთან ერთად მოკლეს მამლუქი ამირა აკუმ ქურჯი ალ-ჰაჯიბი. სულტანი და გადარჩენილი მამლუქები ეგვიპტეში გაიქცნენ. „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკის“ თანახმად, გაქცეულ მამლუქთაგან ზოგმა ზღვას მიაშურა. ნაწილი, 4 ათასი მამლუქი და 4 ამირა, მათ შორის სანდამორიც (ასანდამურ ქურჯი) გაემართა კრაკ დე შევალიესკენ და შემდეგ ჯუბეილისკენ. ახლომახლო რაიონების ქრისტიანული მოსახლეობა თავს დაესხა მათ და 4 ათასი მუსლიმიდან გადარჩა მხოლოდ ოთხი ამირა და მათი თანმხლები 300 თუ 400 კაცი, „თავიანთი კარგი ცხენების წყალობით“.²⁸³ ალ-‘აინი რამდენადმე განსხვავებულად მოგვითხრობს ამ ამბავს. ბეგრუთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ალ-ქასრავანის მთის (ჯაბალ) მოსახლეობა (ბედუინები, დრუზები), თავს დაესხა მუსლიმებს. მთაზე ცხენებით ასვლა შეუძლებელი იყო და მაშინ ასანდამურ ქურჯი, რომელიც იყო „მამაცი და უშიშარი“, ცხენიდან ჩამოხდა, მოუწოდა მამლუქ ამირებს დაქვეითებულიყვნენ და წინ წაუძღვა მთისკენ. ამის შემყურე მთიელების გულში „შიშმა დაისადგურა“, საბოლოოდ დამარცხდნენ და, მორჩილების ნიშნად, მამლუქებს მძევლები მისცეს.²⁸⁴

მამლუქებზე გამარჯვების შემდეგ ყაზან ყაენი შევიდა დამასკოში, ხოლო მონღოლთა სხვა რაზმებმა განაგრძეს მსვლელობა პალესტინისკენ და მიაღწიეს ლაზას, ხებრონსა და იერუსალიმს.

1300 წ. 5 თებერვალს ყაზანმა დატოვა დამასკო და, მონღოლთა მთელ ძალებთან ერთად, სირიაც, სადაც გაზაფხულზე ისევ დაბრუნდნენ მამლუქები. მონღოლთა უკუქცევის შემდეგ ასანდამურ ქურჯის კარიერა აღმასვლით გაგრძელდა. 1300, ან არა უგვიანეს, 1301 წლისა, ის დაინიშნა სულტნის ნა’იბად ტრიპოლიში (ტარაბლუსში),²⁸⁵ რომელიც ჯვაროსანთა

²⁸² ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატიანე*, 210; დ. გოჩოლიშვილი, საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 108.

²⁸³ Paul Crawford. *The “Templar of Tyre”. Part III of the “Deeds of the Cypriots”*, 153.

²⁸⁴ Al-‘Ayni. *Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. 4, 81-2. რ. ამიტაი, იბნ ად-დავადარის მიხედვით, წერს, რომ თავდამსხმელები იყვნენ ბედუინები ან დრუზები. Reuven Amitai. *Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)*, 243.

²⁸⁵ 699 წ. 16 შა’ბანს/1300 წ. 7 მაისს - Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada, ტ. I, 900; ან 700 წ., რომელიც დაიწყო 16.IX.1300 წ. Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada, ტ. I, 914, და Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, ტ. 31, 58; იმავე ალ-მაკრიზის ცნობით, ასანდამურ ქურჯი ტრიპოლიში წავიდა 701 წ., რომელიც დაიწყო 1301 წ. 6 სექტემბერს და დამასკოში იყო 11 მუჰარრამს/1301 წ. 16 სექტემბერს. Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada, ტ. I, 931. რამდენიმე დღეში მას შეეძლო თავისი სამფლობელოსთვის მიეღწია.

დროს საგრაფოს ცენტრი იყო და 1289 წ. 26 აპრილს დაიპყრო სულტანმა კალაუენმა.²⁸⁶

ნა'იბი, რანგით ათასეულის წინამძღოლი/ამირ ალფ, მამლუქთა სა-სულტნოს სირიის მთავარ პროვინციებში იყო სულტნის მოადგილე, ნაცვა-ლი. ნა'იბები მართავდნენ სირიის 6 პროვინციას: დამასკოს, ჰალაბის, ტრიპოლის (ტარაბულუსის), ჰამას, საფადისა და ალ-ქარაქის სანაიბოებს (ნიაბა).²⁸⁷ ტრიპოლის სანაიბოში შედიოდა რამდენიმე დიდი და მცირე ოლქი, მათ შორის ლატაკიისა (ლაზიკია) და ტარტუსის, უმნიშვნელოვანესი ციხეე-ბი: ჰისნ ალ-აქრად (იგივე კრაკ დე შევალიე), აქარი, საჰიუნი (დღევანდელი სალაჰ ად-დინის ციხე, ლატაკიასთან), მარკაბი და სხვ.²⁸⁸ ტრიპოლის სანაი-ბო იყო მესამე თავისი მნიშვნელობით დამასკოსა და ჰალაბის შემდეგ.

მამლუქებმა საგანგებო ყურადღება მიაქციეს ტრიპოლის განაშენიანე-ბას, ტრიპოლისა და საზღვაო სანაპიროს გამაგრებას ჯვაროსანთა ხელახა-ლი მუქარის თავიდან ასაცილებლად. ამ მოვალეობას ასანდამურ ქურჯიმ წარმატებით გაართვა თავი. სწორედ მისი ინიციატივით და მონაწილეობით მოხდა ტამპლიერთა ბაზის ლიკვიდაცია კუნძულ არვადზე 1302 წ. (იხ. ზე-მით). **შეიძლება ითქვას, რომ ამ ქართველი მამლუქი ამირას წყალობით, ჯვაროსნებმა ლევანტის სანაპიროზე დაკარგეს უკანასკნელი ფორპო-სტი და მათ საბოლოოდ ამოეკვეთათ ფეხი სირიიდან.**

1303 წ. გაზაფხულზე ილხანთა ლაშქარი ისევ შეიჭრა სირიაში კუთლულ-შაჰის ხელმძღვანელობით. 702 წ. შა'ბანში/1302 წ. 21.III-18.IV. ასანდამურ ქურჯი, სირიისა და ეგვიპტის სხვა მამლუქ ამირებთან ერთად, გამოვიდა მონღოლთა წინააღმდეგ.²⁸⁹ ბრძოლა მოხდა 702 წ. 11 შა'ბანს /1303 წ. 31 მარტს ჰამას აღმოსავლეთით, თადმორიდან რაკკასკენ მიმავალ გზაზე, ალ-კავმთან, ალ-ურდის მახლობლად. იბნ ჰაჯარ ალ-'ასკალანი აღნიშნავს ასანდამურ ქურჯის განსაკუთრებულ წარმატებას, როდესაც მან 1500 კა-ციტ დაამარცხა მონღოლთა 4-ათასიანი ლაშქარი და გაათავისუფლა მათ მიერ დატყვევებული დაახლ. ათასი თურქმანი ტყვე.²⁹⁰ მართალია, არაბული წყაროებით, ტრიპოლის ნა'იბთან ერთად იბრძოდნენ სხვა მამლუქი ამირე-ბიც, მაგრამ, მათ სწორედ ასანდამურ ქურჯი ხელმძღვანელობდა.²⁹¹

²⁸⁶ F. Buhl [C. E. Bosworth], *Tarābulus (or Atrābulus) al-Shām*. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. X (Leiden, 2000), 215.

²⁸⁷ H. A. R. Gibb. Na'ib. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. VII (Leiden, 1993), 915.

²⁸⁸ 'Abd al-'Aziz Salim. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikh al-Islami* (Alexandria, 1967), 210-16.

²⁸⁹ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.1, ed. M. M. Ziyada, 931.

²⁹⁰ Ibn Hajar al-'Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a'yan al-mi'a al-thamina*, t. I, 388, 988.

²⁹¹ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M. Shaltut, ტ. 27, 415; ალ-'აინი მხეველს,

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ეს, თუნდაც ლოკალური მასშტაბის გამარჯვება, რომელშიც ხელმძღვანელი როლი ტრიპოლის ამირას – ასანდამურ ქურჯის ეკუთვნოდა, იყო **პირველი მარცხი ყაზან ყაენის ლაშქრისა**²⁹² სირიის კამპანიაში 1303 წელს. მაგრამ ამ მარცხს ხელი არ შეუშლია მონღოლთა ძირითადი ძალებისთვის გზა განეგრძოთ სამხრეთით.

20-22 აპრილს ასანდამურ ქურჯი მონაწილეობდა მარჯ ას-სუფარის (იმავე შაკჰაბის) ბრძოლაში მონღოლთა წინააღმდეგ, დამასკოს სამხრეთით 13 კმ-ზე, მომცრო ქალაქ ალ-ქისვასთან²⁹³ და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა გამარჯვებაში.²⁹⁴

ამრიგად, მამლუქებმა რევანში აიღეს ვადი ალ-ხაზნადართან დამარცხების გამო და გამარჯვებაში თავისი წვლილი შეიტანა ასანდამურ ქურჯიმ. მონღოლთა 1299-1303 წლის სამხედრო კამპანია სირიაში წარუმატებლად დასრულდა.

1289 წ. სულტანმა კალაუნმა მიწასთან გაასწორა ტრიპოლი. ახალი ტრიპოლი ძველი ქალაქის აღმოსავლეთით, 2 კმ-ზე, ციტადელის ძირში, მდ. აბუ 'ალის სანაპიროებზე აშენდა. ქალაქის პირველი მამლუქი მმართველის – საიფ ად-დინ ბალაბან ატ-ტაბახის (1290-92) დროს აქ რაიმე მნიშვნელო-

თუ ზურგს შევაქცევ [მტერს], ვიდრე არ მივაღწევ მიზანს. და თუ მოგვკედები, სიკვდილზე ღირსეული არაფერი იქნება ჩემთვის“. ეს სიტყვები ყველა მამლუქმა გაიმეორა და ასანდამურ ქურჯიმ პირველად შეუტია ბორცვზე დაბანაკებულ მონღოლებს. Al-'Ayni. *'Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 231.

²⁹² Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, t. 27, 415; ალ-'აინი აღწერს მამლუქთა სამზადისს გადამწყვეტი ბრძოლის წინ, როცა ასანდამურს უთქვამს: „გავეყრები ყველა ცოლს, გავათავისუფლებ ყველა მხევალს და მამლუქს, თუ ზურგს შევაქცევ [მტერს], ვიდრე არ მივაღწევ მიზანს. და თუ მოგვკედები, სიკვდილზე ღირსეული არაფერი იქნება ჩემთვის“. ეს სიტყვები ყველა მამლუქმა გაიმეორა და ასანდამურ ქურჯიმ პირველად შეუტია ბორცვზე დაბანაკებულ მონღოლებს. Al-'Ayni. *'Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 221.

²⁹³ მარჯ ას-სუფარის ბრძოლის შესახებ იხ. Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, t. 27, 416, ტ. 32, 28; Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, 375-8; Al-'Ayni. *'Iqd al-Juman fi ta'rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, t. 4, 231-44; Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*, том 3, пер. Л. К. Арендса, 196; ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატიანე*, 209; Выдержки из “Летописи” Нерсеса Палиенца, 99-100; A. Boyle. *Dynastic and Political History of the Il-Khans.*— z 394.

²⁹⁴ ან-ნუვაირი მოკლედ იუწყება, რომ მარჯ ას-სუფარის ბრძოლაში მონღოლთა ლაშქარში იყვნენ ქართველებიც. Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, ტ. 32, 29; უფრო ვრცლად ამის შესახებ მოგვითხრობს ქართული წყარო, რომელიც აღნიშნავს დიდ მსხვერპლს მონღოლთა და ქართველთა შორის: ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატიანე*, 212; დ. გოჩოლიშვილი, საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში, 110.

ვანი ნაგებობა არ აშენებულა. პირველი სტრუქტურა, დიდი მეჩეთი (ალ-მან-სური ალ-ქაბირ) 1293 წ. ააგო სულტანმა ალ-აშრაფ ხალილმა.

ასანდამურ ქურჯიმ, რომელიც 1300-01 წლიდან ტრიპოლის ნა'იბად რჩებოდა 709 წლის 5 ზულ კა'დამდე/1310 წლის 6 აპრილამდე, თავისი წვლილი შეიტანა ქალაქის განაშენიანებაში.²⁹⁵ 700-709/1301-09 წლებში ტრიპოლიში მან ხელახლა ააშენა მმართველის სასახლის სიახლოვეს მდებარე ჯვაროსანთა დროინდელი დანგრეული სანჯილის (St. Gill) ციხის დიდი ნაწილი, გაუკეთა კარიბჭე (ბავება) და საბრძოლო ბურჯები.²⁹⁶ 'აბდ ალ-'აზიზ სალიმი მიიჩნევს, რომ ასანდამურ ქურჯის აგებულია ბურჯები პორტის დასაცავად, მათ შორის, სილამაზით გამორჩეული „ლომების ბურჯი“ (ბურჯ ას-სიბა').²⁹⁷

ასანდამურ ქურჯიმ ტრიპოლიში „ააშენა კაისარია“²⁹⁸ და წისქვილი (ტაჰუნ), თავისი მამლუქებისთვის – ლამაზად ნაგები სახლები, რომლებთანაც წყალი მიედინებოდა არხებით და შედიოდა მათ ბარაკებში (ტიბაკ).²⁹⁹ ტრადიციით, 1309 წელს, მდ. აბუ 'ალის მარჯვენა ნაპირზე, მან ააშენა ტრიპოლის ერთ-ერთი ყველაზე ლამაზი ნაგებობა ხან მანზილ, დეკორატიული ფასადით, რომლის რეკონსტრუირებული ნაწილი გადატანილია ციტადელში.³⁰⁰

ტარტუსის მუზეუმში დაცულია მარკაბის ციხიდან გადმოტანილი კირქვის ფილაზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც იუწყება, რომ ასანდა-

²⁹⁵ Ira Lapidus. *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge, 1984), 73.

²⁹⁶ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 40; 'Abd al-'Aziz Salim. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikh al-Islami*, 438; M. M. Piana. From Montpelerin to Tarabulus al-Mustajadda: The Frankish-Mamluk Succession in Old Tripoli. – *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayybid and Mamluk Eras*, VI, eds. U. Vermeulen and K.D'Hulster, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 183 (Leuven, 2010), 332.

²⁹⁷ 'Abd al-'Aziz Salim. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikh al-Islami*, 443-44; მაგრამ, მ. პიანას თანახმად, ის ააგო ამირა აიტამიშმა სულტან აზ-ზაჰირ ბარკუკის (1390-1399) მეორე მმართველობის დროს. M. Piana. From Montpelerin to Tarabulus al-Mustajadda: The Frankish-Mamluk Succession in Old Tripoli, 320.

²⁹⁸ საზოგადოებრივი შენობების დიდი კომპლექსი, რომელშიც შედიოდა დუქნები, სახელოსნოები, საწყობები და ხშირად სასტუმროებიც.

²⁹⁹ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M.Shaltut, ტ.31, 58.

³⁰⁰ Hayat Salam-Liebich. *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program for Islamic Architecture (Cambridge, 1983), 171. ავტორი იმონებს სხვა გამოკვლევებს, რომლებიც ხან მანზილის მშენებლობას ასანდამურს მიაწერენ, წყაროს მითითების გარეშე: Bruce Condé. *Tripoli of Lebanon* (Beirut, 1961), 119-20; Paul Collart et al., *La ville de Tripoli et son développement historique* (Paris, Unesco, 1954), 12, n. 7; 'Abd al-'Aziz Salim. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikh al-Islami*, 453.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მურ ქურჯის 703 წლის 1 რაბი' I-ში/1303 წ. 14 ოქტომბერს იქ აუშენებია მინარეთი და ივანი.³⁰¹

დასასრულ, აღვნიშნავ, რომ ასანდამურ ქურჯიმ, ან-ნუვაირის ცნობით, ტრიპოლიში „ააშენა დიდი აბანო და შეთანხმდნენ ვაჭრები და მოგზაურები მთელი ქვეყნიდან, რომ მსგავსი აბანო სხვა რომელიმე ქვეყანაში არ აგებულა“.³⁰² იბნ ბატუტა, რომელიც 1326 წელს ესტუმრა ტრიპოლის, მას „სანდამურის აბანოს“ (ჰამამ სანდამურ) უწოდებს.³⁰³ 701/1301 წ. აშენებული ეს აბანო, რომელიც ამჟამად ჰაჯიბის აბანოს სახელითაა ცნობილი, დღემდე მოქმედია.³⁰⁴ და, საერთოდ, ისევ ან-ნუვაირის ცნობით, ასანდამურ ქურჯი „იყო შემძლე, ბევრი რამ გაეკეთებინა“.³⁰⁵

იბნ ჰაჯარ აღ-‘ასკალანის თანახმად, ასანდამურ ქურჯი იყო კარგი გარეგნობის, მაღალი, კარგი მჭამელი, სასტიკი, მამაცი, სახელი ჰქონდა გავარდნილი მტრების ქვეყანაში და იყო ძლიერი დამცველი ზინდიკებისგან (ამ შემთხვევაში ურწმუნოთაგან, ანუ მონღოლთაგან),³⁰⁶ ზრუნავდა თავის მამლუქებზე, რომელთა რაოდენობა 500-მდე იყო და ზოგიერთი ამირა გახადა.³⁰⁷ ასანდამურ ქურჯის ხოტბა შეასხა იბნ აღ-ბაბას სახელით ცნობილმა სირიელმა პოეტმა ბადრ ად-დინ მუჰამად ბ. ‘აბდ ალლაჰ აღ-მაღაზიმ, რომელიც მასთან დამასკოდან ტრიპოლიში გაემგზავრა და იქ აღესრულა 705 წ. რაბი' II-ს თვეში/1305 წ. ოქტომბერ-ნოემბერში.³⁰⁸

ას-საფადი და აღ-‘ასკალანი აღნიშნავენ, რომ ასანდამური იყო სისხლისმღვრელი, დაღვარა სისხლი მრავალრიცხოვანი მკვლელობით.³⁰⁹ მართალია, ისინი კონკრეტულ ფაქტებს არ ასახელებენ, მაგრამ არვადის

³⁰¹ Chevedden [Book Review], Heinz Gaube, *Arabische Inschriften*, 164. ივანი ისლამურ არქიტექტურაში არის დიდი თალიანი დარბაზი, რომლის სამი მხარე კედლებითაა შემოსაზღვრული, ხოლო მეოთხე ღიაა და გადის შიდა ეზოში.

³⁰² Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M. Shaltut, ტ.31, 58. ამ აბანოს ლექსი უძღვნა ტრიპოლიში კანცელარიის მდივანმა (ქათიბ ინშა') შამს ად-დინ ბ. აბი ლ-მაჰსინ აჰმად ბ. აუსუფ ბ. ია'კუბ ატ-ტაჰიმ. Al-Safadi. *Kitab al-wafi bi l-wafayyat*, t. 8, 194-95, #1371.

³⁰³ *Rihla Ibn Battuta* (Beirut, 1384/1964), 65.

³⁰⁴ ‘Abd al-‘Aziz Salim. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikh al-Islami*, 452-453.

³⁰⁵ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M. Shaltut, t.31, 58.

³⁰⁶ Al-Safadi. *Kitab al-wafi bi l-wafayyat*, ტ.9, 147, #1813; Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a‘yan al-mi‘a al-thamina*, t.1, 387-8, # 988.

³⁰⁷ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, ed. F.M. Shaltut, ტ.31, 58.

³⁰⁸ Al-‘Ayni. *Iqd al-Juman fi ta‘rikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, ტ. 4, 415-6; Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a‘yan al-mi‘a al-thamina*, ტ. 3, №1255.

³⁰⁹ Al-Safadi. *Kitab al-wafi bi l-wafayyat*, t. 9, 147; Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a‘yan al-mi‘a al-thamina*, t. 1, 387.

დაპყრობის შემდეგ მისი დამცველების სასტიკი დასჯა, რასაც „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკა“ მოგვითხრობს, ამის მაუწყებელია. გარდა ამისა, არაბი მოგზაური იბნ ბატუტა, რომელიც ასანდამურს, „ტვიროსელი ტამპლიერის ქრონიკის“ მსგავსად, სანდამურს უწოდებს, აღნიშნავს, რომ „მის შესახებ მრავალ ამბავს ჰყვებოდნენ, თუ როგორი სასტიკი იყო დამნაშავეთა მიმართ“.³¹⁰

ასანდამურ ქურჯის კარიერა მოულოდნელად სულტანმა ან-ნასირ მუჰამადმა დაასრულა. კალავუნის ვაჟი ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადი ტახტზე ავიდა 693 წ. მუჰარრამში/1293 წ. დეკემბერში, 8 წლის ასაკში. ის ტახტზე აიყვანა ქითბულა ალ-მანსურის ფრაქციამ. ქითბულა გახდა სულტნის ნაცვალი, ნა'იბ ას-სალტანა, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ, 1294 წლის დეკემბერში, ის დაეუფლა ტახტს. 696 წლის მუჰარრამში/1296 წლის თებერვალში ქითბულა დაამხო ლაჯინმა, რომელმაც 697 წლის საფარში/1298 წლის იანვარში ან-ნასირი გაასახლა ალ-ქარაქში. ლაჯინის მოკვლის შემდეგ, 698 წ. ჯუმადა I-ში/1299 წ. თებერვალში, ან-ნასირი ხელახლა მოიწვიეს სულტნად, მაგრამ ამ დროს, ფაქტობრივად, ძალაუფლებას ფლობდნენ სულტნის ნაცვალი (ნა'იბ ას-სალტანა) სალარ ალ-მანსური და უსთადარი ბაიბარს ალ-ჯაშნაქირი.

1309 წლის თებერვალში სულტანმა ან-ნასირ მუჰამადმა გამოაცხადა, რომ საპილიგრიმოდ მიემგზავრებოდა მექაში და თავისი მამლუქების (ნასირია) თანხლებით დატოვა კაირო. როდესაც ალ-ქარაქს მიაღწია, აქ დაბანაკდა და შეატყობინა სალარსა და ბაიბარს ტახტიდან გადადგომის შესახებ. სულტნად გამოცხადდა ბაიბარს ალ-ჯაშნაქირი, ალ-მალქ ალ-მუზაფფარის ტიტულით. მაგრამ მისი პოზიცია არ იყო მყარი და მამლუქთა ფრაქციებს შორის დაპირისპირება გრძელდებოდა.

ბურჯელ მამლუქთა ძლიერი ჯგუფი კაიროში და დამასკოს ჩერქეზი გამგებელი აკუშ ალ-აფრამი მხარს უჭერდნენ თავიანთ თანამემამულეს – ბაიბარსს, მონღოლი სალარის წინააღმდეგ. სამაგიეროდ, ჰამას ნა'იბს კიბჯაკ ალ-მანსურის (ყივჩაღი), ტარაბულუსის ნა'იბს ასანდამურ ქურჯის და ჰალაბის გამგებელს ქარა-სუნკურ ალ-მანსურის საიდუმლო მიწერ-მოწერა ჰქონდათ ან-ნასირთან და მხარდაჭერა გამოუცხადეს მას.³¹¹ ან-ნასირ მუჰამადმა 1310 წლის 4 იანვარს დატოვა ალ-ქარაქი და 11 დღის შემდეგ, წინააღმდეგობის გარეშე, შევიდა დამასკოში. ბაიბარსი გადადგა, გაიქცა და 1310

³¹⁰ Rihla ibn Battuta, 65.

³¹¹ Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan a-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709_741/1309-1341*, 3rd ed. (Kuwait, 2000), 98-9.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნლის 5 მარტს ან-ნასირმა ხელახლა დაიკავა სულტნის ტახტი კაიროში, ამ-ჯერად – დიდი ხნით.

ან-ნასირ მუჰამადი კაიროში დაბრუნდა მტკიცე გადანყვეტილებით, შეექმნა ძლიერი ხელისუფლება. ის ეყრდნობოდა საკუთარ მამლუქებს და მათი ლოიალობის შენარჩუნების მიზნით დაიწყო კალაფუნის მიერ შექმნილი ბურჯელთა ჩერქეზული დაჯგუფების შევიწროება-გადაყენება-დაპატიმრება. სამაგიეროდ, მან ამირების რანგში აიყვანა თავისი 32 მამლუქი. პირველ ხანებში სულტანმა ხელუხლებლად დატოვა მამამისის მამლუქთა დაჯგუფება ალ-მანსურია, ნაწილი დატოვა თავის თანამდებობებზე, ხოლო ნაწილს უბოძა ახალი მნიშვნელოვანი თანამდებობები სირიაში. სულ რაღაც ორ წელიწადში, 1311 წლისთვის, სულტანმა მათი უმეტესობა დააპატიმრა და სიკვდილით დასაჯა, ხოლო 1312 წლის სექტემბერში ამირას რანგში აღაზევა 46 საკუთარი მამლუქი.³¹²

ასანდამურ ქურჯი, რომელმაც მხარი დაუჭირა ნასირს ხელახლა გასულტნებაში, 709 წ. 5 ზულ კადას/1310 წ. 6 აპრილს სულტანმა დანიშნა ნა'იბად ჰამაში, ხოლო ჰამას გამგებელი კიბჯაკი გადაიყვანა ჰალაბში.³¹³ ასანდამური ერთხანს კაიროში რჩებოდა. 1310 წ. აპრილშივე, როცა ნასირ მუჰამადის ბრძანებით ლაზაში დააპატიმრეს მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგე, ყოფილი სულტანი ბაიბარს ალ-ჯაშნაქირი, კაიროში მის ჩამოსაყვანად გაიგზავნა ასანდამურ ქურჯი.³¹⁴

ასანდამური თავის ახალ სამფლობელოში – ჰამაში შევიდა 24 მუჰარრამს/23 ივნისს.³¹⁵ მალე ჰამა პოლიტიკური ინტრიგების ობიექტი გახდა. სულტანმა შეატყობინა თავის ყოფილ პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეს სალარს, რომელიც შავბაქის ციხეს განაგებდა, რომ დანიშნული იყო ჰამას გამგებლად და უბრძანა ასანდამურს დაეტოვებინა ჰამა. მაგრამ როცა სალარი კაიროში ეახლა სულტანს რაბი' II-ის ბოლოს/1310 წ. 10 სექტემბერს, ის დააპატიმრეს და სატუსალოში შიმშილით მოკვდა ოქტომბერში.³¹⁶ შემ-

³¹² სულტან ან-ნასირ ნასირ მუჰამადის ამ პოლიტიკის შესახებ, იხ. R. Amitai. The remaking of the military elite of Mamluk Egypt by al-Nasir Muhammad B. Kalawun. – *Studia Islamica*, 72 (1990), 145-6; A. Levanoni. *A Turning Point in Mamluk History*, 28-29; Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan al-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709_741/1309-1341*, 96-108; P. M. Holt. *Al-Nasir Muhammad b. Kalawun*, 991.

³¹³ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 75, 79.

³¹⁴ ასანდამურ ქურჯიმ ბაიბარსი კაიროში ჩაიყვანა 709 წლის 14 ზულ-კა'და/1310 წლის 15 აპრილს და ის სულტნის ბრძანებით, დაუყოვნებლივ მოაშთეს.

³¹⁵ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah* (672-732/1273-1331), 53.

³¹⁶ იქვე; Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan*

დეგ აიუბიანთა ნაშიერმა და ცნობილმა ისტორიკოსმა ალ-მალიქ ალ-მუ'აი-იად აბუ ლ-ფიდამ პირობა მიიღო სულტნისგან, რომ დაინიშნებოდა ნაიბად ჰამაში, რომელიც მისი წინაპრების სამემკვიდრეო ადგილი იყო. ამ დროს რაბი' II-ის 20-ში/16 სექტემბერს მოკვდა საზღვაო სანაპიროს გამგებელი ალ-ჰაჯ ბაჰადური. სულტანმა ისარგებლა ხელსაყრელი მომენტიტ და მის ადგილზე დანიშნა ასანდამური.

710 წ. 18 ჯუმადა I-ს/710 წლის 13 ოქტომბერს აბუ ლ-ფიდამ სულტნის ბრძანებულების საფუძველზე მიიღო ჰამას ნაიბად დანიშვნის სიგელი. ასანდამურის ახალი დანიშვნის სიგელი და საპატიო ხალათი სულტანმა გაგზავნა მანქუთამურ ატ-ტაბბახის ხელით, რომელიც დამასკოში ჩავიდა 23 ჯუმადა I-ს/18 ოქტომბერს და შემდეგ ჰამაში ეახლა ასანდამურ ქურჯის. ასანდამური არ დასთანხმდა ამ თანამდებობაზე და მან ქუთამურს დამასკოში უკან გაატანა დანიშვნის სიგელიცა და საპატიო ხალათიც.³¹⁷ ეს, უეჭველად, მისი შეცდომა იყო.

ამასობაში, 1 ჯუმადა I-ში/25 ოქტომბერს გარდაიცვალა ჰალაბის ნაიბი საიფ ად-დინ კაბჯაკი და სულტანმა ჰალაბი საგამგებლოდ უბოძა ასანდამურს. აბუ ლ-ფიდა კი 18 ჯუმადა II-ს/12 ნოემბერს გაემართა ჰამასკენ. ასანდამურ ქურჯი ამ დროს ჯერ კიდევ ჰამაში იყო. სულტნის გადანყვეტილებით უკმაყოფილო ასანდამურ ქურჯიმ გადანყვიტა არ დაეშვა აბუ ლ-ფიდას შესვლა ჰამაში და შეაჩერა ის ჰამასა და ჰომსს შორის. მხოლოდ გაფრთხილებამ, რომ ამას ცუდი შედეგები მოჰყვებოდა, აიძულა ის, დაეტოვებინა ჰამა, რომელიც აბუ ლ-ფიდამ 23 ჯუმადა II-ს/16 ნოემბერს დაიკავა.³¹⁸ ასანდამურ ქურჯიმ გადაინაცვლა ჰალაბში, რომელიც დამასკოს შემდეგ მნიშვნელობით მეორე სანაიბო იყო სირიაში.

ალ-მაკრიზის ვერსიით, ასანდამური, რომელმაც არ შეუშვა აბუ ლ-ფიდა ჰამაში, ელოდებოდა სულტნის ბრძანებულებას. ამ დროს მან შეიტყო კიბჯაკის გარდაცვალება, გაემართა ჰალაბს, დაიკავა ის და მხოლოდ ამის შემდეგ ითხოვა სულტნისგან მის გამგებლად დანიშვნა. სულტანი განრისხდა, მაგრამ არ გაამჟღავნა ეს.³¹⁹ აბუ ლ-ფიდასთან დაპირისპირება, სულტნის ბრძანების უგულებელყოფა და ჰალაბში თვითნებურად გამგზავრება ასანდამურის მეორე შეცდომა იყო.

al-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709_741/1309-1341, 103.

³¹⁷ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 53-4.

³¹⁸ იქვე, 54.

³¹⁹ al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, ტ. II, 457.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მართალია, ასანდამური ჰალაბში სულტნის ნაიბად დაინიშნა, მაგრამ მისი ბედი ნასირ მუჰამადს გადაწყვეტილი ჰქონდა. საბაბი მალე გამოინახა. ბაიბარს ალ-მანსურის თანახმად, მას „აცნობეს ამბები ასანდამურ ქურჯისა, რის გამოც ის სძულდათ; ხმები მისი ბოროტგანზრახულობებისა (მაფასიდი) და ქვეშევრდომთა მიმართ უსამართლობების შესახებ - აღემატებოდა შარიათის დადგენილებებს. და ისურვა [სულტანმა] მისი გადაყენება, რათა დაეხსნა ჰალაბის მოსახლეობა შევიწროებისა და ზიანის მიზეზებისგან“.³²⁰ ძნელი სათქმელია, სიმართლეს მოგვითხრობს თუ არა ბაიბარს ალ-მანსური. სხვა არაბი მემოტიანეები ამის შესახებ არაფერს წერენ. მაგრამ ერთი რამ შეიძლება ითქვას. მამლუქთა საზოგადოება შორს იყო სათნოებისგან და არც ძალმომრეობა იყო მათთვის უცხო. ეს მოხერხებულად გამოიყენა ან-ნასირ მუჰამადმა თავისი მიზნის განსახორციელებლად.

სულტნის ბრძანებით, ღაზას გამგებელი ქარაი ალ-მანსური, სხვა ამირებთან ერთად, იმ საბაბით, რომ მოულოდნელად უნდა ელაშქრათ სისზე, გაძლიერებული ჯარით გაემართა ჰალაბში ასანდამურ ქურჯის დასაპატიმრებლად. ამასთან, ან-ნასირ მუჰამადმა მას მისწერა საომრად გამზადებულიყო. ჰალაბის გულდამშვიდებული ნა'იბი, 6-თვიანი მმართველობის შემდეგ, წინააღმდეგობის გარეშე დააპატიმრეს და ბორკილებით გაგზავნეს კაიროში 12 ზუღ-ჰიჯჯას/1311 წ. 2 მაისს.³²¹

ასანდამურ ქურჯი ჩასვეს კაიროს ციტადელის სამხედრო სატუსალოში, რომელიც სულტან კალავუნმა ააშენა მამლუქი ამირებისთვის და „საძულველ ციხეს“ უწოდებდნენ. იქ იყო საშინელი პირობები, ხოლო პატიმართა ტანჯვა – ენით აუწერელი. მყრალი სუნი ტრიალებდა ციხეში, რომელიც, ამავე დროს, სავსე იყო ღამურებით.³²²

კალავუნისა და აშრაფ ხალილის სილაჰდარი, ტრიპოლის აღმშენებელი, სულტნის მრავალგზის ნა'იბი, მონაწილე არაერთი ბრძოლისა, სადაც უჩვენა მამაცობა და სამხედრო ნიჭი, კაცი, რომელმაც ხელი შეუწყო ან-ნასირ მუჰამადს, ხელახლა დაბრუნებულიყო სასულტნო ტახტზე და რომლის ურჩობაც ჰამაში იყო შეცდომა, მაგრამ არა მომაკვდინებელი დანაშაული, ცხადია,

³²⁰ Baybars al-Mansuri. *Kitab al-Tuhfa al-Mulukiyya*, 223, 227.

³²¹ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 56; Ibn Hajar al-'Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a'yan al-mi'a al-thamina*, ტ. 1, 388, №988; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 93; Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan a-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709_741/1309-1341*, 107-8.

³²² D. Ayalon. Discharges from service, banishments and imprisonments in Mamluk society. – *Israel Oriental Studies*, 2 (1972), 40.

თვლიდა, რომ უსამართლოდ დაისაჯა. მან ჰკითხა თურმე სულტანს: „რა არისო ჩემი დანაშაული“. – „არა გაქვსო დანაშაული“, უპასუხა სულტანმა, მაგრამ შეახსენა მისივე რჩევა, არ დაეტოვებინა სახელმწიფოში დიდი ყოჩი და ალეზარდა საკუთარი მამლუქები. – „შენს გარდა, დიდი ყოჩი არავინ დამრჩაო“.³²³

ასანდამურ ქურჯის, მიუხედავად ლოიალობისა, მხარდაჭერისა და ბაჰრელ მამლუქთა სახელმწიფოს წინაშე დამსახურებისა, სულტანი მაინც არ ენდობოდა. ამჯობინებდა დაყრდნობოდა საკუთარ მამლუქებს, რომლებიც მასზე იყვნენ დამოკიდებულნი და, მისი აზრით, გაცილებით ლოიალურებიც. ის შეიძლება ნაწილობრივ მართალი იყო, მაგრამ ფაქტია, მან გაანადგურა მამლუქთა ელიტის დიდი ნაწილი, რომლის მხრებზეც 1298-1303 წლებში გადაიარა კილიკიის სომხეთსა და ილხანთა წინააღმდეგ ბრძოლების მთელმა სიმძიმემ.

რა ბედი ეწია ასანდამურ ქურჯის სახლს (ბაჰთ), რომელშიც არსებული წესით იქნებოდნენ, როგორც ოჯახის წევრები, ისე მისი მამლუქები, რომელთა რიცხვი, როგორც ითქვა, 500-მდე იყო?³²⁴ მისი ერთი მეუღლე ალესრულა ადრე, 1291 წ. (იხ. ზემოთ), ხოლო დანარჩენების ბედი უცნობია. მისი ქალიშვილი, რომლის სახელიც არ იხსენიება, სულტან ან-ნასირ მუჰამადის მამლუქის, ამირა 'ალა ად-დინ მულლატი ალ-ჯამალის (გარდ. 730 ან 732 წ.) ცოლი გახდა და მისგან რამდენიმე შვილი შეეძინა.³²⁵ ასანდამურ ქურჯის მამლუქები, როგორც ეს ხდებოდა გადაყენებული ან გარდაცვლილი ამირას შემთხვევაში, სულტნის, ან სხვა ამირების სამსახურში გადავიდოდნენ, ანდა მათ სულტანი და სხვა ამირები გაინაწილებდნენ,³²⁶ ხოლო მისი ქონება – დიდძალი ცხენი, ქსოვილი და იარაღი, აბუ ლ-ფიდას ცნობით მთლიანად ხაზინას გადაეცა.³²⁷

კაიროდან ასანდამურ ქურჯი გადაიყვანეს ჯერ ალექსანდრიის, ხოლო შემდეგ – ალ-ქარაქის ციხეში,³²⁸ სადაც აღმოჩნდა სულტნის მიერ შერისხულ

³²³ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 94; David Ayalon. *Studies on the Structure of the Mamluk Army (1250-1517)* - I, 209-210.

³²⁴ Ibn Hajar al-'Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a 'yan al-mi'a al-thamina*, t.1, 387-88.

³²⁵ al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, ტ. III, 160. იქვე ამ ამირას გარდაცვალების თარიღიც. იხ. აგრეთვე, Ibn Hajar al-'Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a 'yan al-mi'a al-thamina*, t.IV (Beirut, 1414/1993), 354-55.

³²⁶ D. Ayalon. *Studies on the Structure of the Mamluk Army-II*, 460.

³²⁷ Abu al-Fida'. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah (672-732/1273-1331)*, 56; Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 93.

³²⁸ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 105. ალექსანდრიის ციხე ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო საპატიმრო იყო მამლუქთა სასულტნოში. აქ იგზავნებოდა დიდი უმრავლესობა დაპატიმრებული მამლუქებისა, 88

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სხვა მამლუქ ამირებთან ერთად. ხანგრძლივი პატიმრობის შემდეგ, ის ციხის სატუსაღოში ერთ ღამეში მოაშთეს სხვა რამდენიმე ამირასთან ერთად. ეს მოხდა 716 წ.,³²⁹ ან 721 წ. ზუ ლ-კა'დას თვეში³³⁰/22.XI-21.XII. 1321 წ.

ასე დაასრულა ცხოვრება საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯიმ, ქართული წარმოშობის მამლუქმა ამირამ, ერთ-ერთმა იმ ქართველთა შორის, რომლებმაც თავისი კვალი დატოვეს ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოს სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე.

იყვნენ თუ არა ქართველი მამლუქები ბურჯელ მამლუქთა სასულტნოში?

არაბული წყაროებით, ბურჯელ მამლუქთა სახელმწიფოში ეთნიკურად წამყვანი ელემენტი იყო ჩერქეზული. თუმცა, მამლუქთა ოლიგარქიაში იყვნენ არაჩერქეზებიც და ქართველ მონებს ჰყიდდნენ ეგვიპტეში.

ბურჯელ მამლუქთა მმართველობის ადრეულ ფაზაში მათ რიგებში ჩანს ამირა **ქურჯი** აშ-შამსი, რომელიც მოღვაწეობდა XIV ს. 70-80-იან წლებში.³³¹

შაფი'იტი თეოლოგი შამს ად-დინ მუჰამად ბ. აჰმად ალ-მინჰაჯი ალ-ასიუტი (გრად. 889/1484 წ.) ქართველ მონებს იხსენიებს სხვა ეთნიკურ ჯგუფებთან ერთად, რომლებიც შეჰყავდათ ეგვიპტეში.³³² მაგრამ საეჭვოა, რომ მათი რაოდენობა დიდი იყო.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული თვალსაზრისით, ქართველი იყო ჩერქეზული წარმოშობის ეგვიპტის ბურჯელი სულტანი, ზაჰირ ად-დინ კანსავჰი (1498-1501).³³³ ეს თვალსაზრისი ემყარება XIX ს-ის ფრანგი ორიენტალისტის მ. დელაპორტის ინფორმაციას.³³⁴ ის კი ასახელებ-

სირიაში ასეთი ციხეები იყო ქარაქი და საფადი. D. Ayalon. Discharges from service, banishments and imprisonments in Mamluk society, 42-43.

³²⁹ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.2, ed. M. M. Ziyada, 168.

³³⁰ Ibn Hajar al-'Asqalani. *Al-Durar al-kamina fi a'yan al-mi'a al-thamina*, t. I, 388. 1321 წელს მიიჩნევს ასანდამურ ქურჯის სიკვდილით დასჯის თარიღად ალ-ჰაჯი, Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan a-Nasir Muhammad B. Qalawun*, 709-741/1309-1341, 108.

³³¹ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, t.3, ed. M. M. Ziyada, 344, 364, 394, 781.

³³² Al-Asyuti, Shams al-din Muhammad b. Ahmad al-Minhaji. Jawhir al-'uqud wa rnu'in al-kudat wa-l muvakk'i'in wa l-Suhada. Ed. By M.H.Al-Fiqqi (Cairo, 13374/1955), 96-97. D. Little. Six Fourteenth Century Purchase Deeds for Slaves from al-Haram Aš-Šarīf. –*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Band 131, Heft 2 (1981), 304...

³³³ გ. ბეი მამიკონიანი. ქართველი მამლუქები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის ბრძოლაში, 129; დ. ჯანელიძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტეში*, 11.

³³⁴ M. Delaporte. Abrégé chronologique de l'histoire des sultans Mamlouks d'Égypte depuis leur

და XVII საუკუნის არაბი ისტორიკოსის ალ-ისჰაკის (გარდ. 1623, ან 1626 წ.) ისტორიულ თხზულებას, რომელიც დღეისთვის არაერთხელაა გამოცემული. ამ ნაშრომის 1998 წლის კაიროს გამოცემის გადამოწმებამ მიჩვენა, კანსავჰი, სულტან კაით ბაის ფავორიტი მხევლის ძმა იყო ჩერქეზი და „არ იცოდა სხვა ენა გარდა ჩერქეზულისა“.³³⁵ მის ჩერქეზულ წარმომავლობაზე წერს კანსავჰის თანამედროვე იბნ იასიც.³³⁶ ამდენად კანსავჰის ქართული წარმომავლობა არ დასტურდება.

origine jusqu'à la conquête des Français. – *Description de l'Égypte ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'Armée française*, t. XV (Paris, 1826), 310.

³³⁵ Al-Ishaqi al-Manufi, Muhammad ibn 'Abd al-Mu'ti. *Kitab Akhbar al-Awal fi man tasarrafa fi Misr min Arbab al-Duwal* (Cairo, 1998), 143.

³³⁶ *Die Chronik des Ibn Ijas*, III, 404, 437.

თავი II

პალესტინის წმინდა ადგილები საქართველოსა და ეგვიპტის დიპლომატიურ ურთიერთობებში

1. დიპლომატიური ურთიერთობები ბაჰრელ მამლუქებთან

საქართველოს და ბაჰრელი მამლუქების დიპლომატიური ურთიერთობების დაწყებას წინ უსწრებდა ომები ილხანთა სახელმწიფოსა და მამლუქთა სასულტნოს შორის, რის შესახებაც ზემოთ უკვე იყო საუბარი. 1260 წლის დეკემბერში დასრულდა სირიისთვის ბრძოლის პირველი ფაზა მონღოლებსა და ილხანებს შორის. მალე სირია გახდა მამლუქთა სახელმწიფოს პროვინცია და მოხდა მამლუქთა სამხედრო-პოლიტიკური რეჟიმის სტაბილიზაცია ახალი სულტნის ბაიბარსის (1260-1277) ხელმძღვანელობით. მამლუქთა გამარჯვება იმედს უსახავდა ქართველებს, რომ მონღოლები არ იყვნენ დაუმარცხებლები. ეს გარემოება უბიძგებდა მათ, საკუთარი ინტერესების შესაბამისად, გამომხაურებოდნენ მამლუქთა ეგვიპტის სულტნის ბაიბარსის დიპლომატიურ ინიციატივებს. სწორედ ბაიბარსის მიერ გაგზავნილი ელჩების პასუხად, 663/24.X.1264-13.X.1265 წ. ეგვიპტის სულტანს ბაიბარსს ეწვია დასავლეთ საქართველოს მეფის დავით რუსუდანის ძის (დავუდ იბნ სუდან) ელჩი, ძღვენით და წერილით - არაბულად. მეფე, რომელიც უდასტურებდა მას სიყვარულსა და მეგობრობას, აღნიშნავდა, რომ სულტნის ელჩები ხშირად მოდიოდნენ მასთან.¹ ჩანს, ურთიერთობები დავით ნარინსა და ბაიბარსს შორის, უკვე რამდენიმე წლით ადრე დაიწყო.

იბნ 'აბდ აზ-ზაჰირი და იბნ ალ-ფურათი აღნიშნავენ, რომ ბაიბარსმა ელჩები (კუსსად) გაგზავნა ქართველთა (ალ-ქურჯ) მეფესთან, რომლის სახელი მითითებული არ არის და როცა ისინი საჩუქრით უკან ბრუნდებოდნენ, ქარმა [მათი ხომალდი] გარიყა ტარაბლუსთან (ტრიპოლისთან). ელჩები დააპატიმრა ტარაბლუსის მფლობელმა (საჰიბ), რომელიც დიდ ზიანს

¹ Al-'Ayni. *'Iqd al-juman fi tarikh ahl al-zaman*, I, 408; Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, ed. M.M. Amin, 101. რამადანის თვე-17.VI-16.VII. 1265 შაფი', 207; Chr. Muller, J. Pahlitzsch. Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. – *Arabica*, 51, fasc.3 (July, 2004), 258-290.

აყენებდა მეზობელ მუსლიმებს და გაუგზავნა ისინი ჰულაგუს.² ჰულაგუ გარდაიცვალა 19 რაბი' II 663 /1265 წ. 8 თებერვალს. მაშასადამე ეს ამბავი მოხდა სადღაც 1265 წ. დამდეგამდე.

ტარაბლუსის მფლობელი იყო გრაფი ბოჰემუნდ VI (1251-1275), იმავ-დროულად ანტიოქიის მთავარი, კილიკიის მეფის – ჰეთუმის სიძე და მისი მოკავშირე. 1260 წელს, როცა ჰულაგუ სირიაში შეიჭრა, ის ილხანის მოხარკე გახდა, მონაწილეობდა ჰალაბის აღებაში და სანაცვლოდ ჰულაგუსგან მიიღო ადრე მუსლიმთა მიერ დაპყრობილი ანტიოქიის სამთავროს ქალაქები და სიმაგრეები, მათ შორის ლატაკია. იმავე წლის 1 მარტს ის სიმამრთან ერთად თან ახლდა ჰულაგუს სარდალს ქეთ-ბულას, რომელმაც დაიკავა დამასკო.³ 1264 წლის ივლისში ისინი დაესწრნენ თავრიზის მახლობლად მოწვეულ ჰულაგუს ბოლო ყურულთაის.⁴ იბნ ალ-ფურათი მას უწოდებს „თათართა ერთ-ერთ მთავარ მხარდამჭერს“.⁵

დიდი ალბათობით, ქართველთა მეფე იყო დავით ნარინი და მისი ურთიერთობა ბაიბარსთან ილხანისთვის სიახლე არ იქნებოდა. მაგრამ ბაიბარსის ელჩების დაპატიმრებით და ჰულაგუსთან გაგზავნით, ბოჰემუნდი ერთხელ კიდევ უდასტურებდა მონღოლებს თავის ლოიალობას და იმედოვნებდა მომავალ მხარდაჭერას. ეს უაღრესად სასურველი იყო, თუმცა მას განხორციელება არ ეწერა.

‘აინ ჯალუთთან გამარჯვების (იხ. ზემოთ) შემდეგ სირია მამლუქთა სასულტნოში შევიდა. 1265 წლის დამდეგს ბაიბარსი მამლუქთა ორი დიდი ლაშქრით შევიდა სირიაში. მისი მთავარი სამიზნე გახდა სომხეთის მეფე ჰეთუმი და ანტიოქიის მთავარი ბოჰემუნდ VI. 1268 წ. ტარაბლუსთან მიმდგარი ბაიბარსი მოულოდნელად ანტიოქიისკენ დაიძრა, 1268 წელს აიღო ქალაქი და მოაწყო იქ ქრისტიანთა საშინელი ჟლეტვა.

მამლუქთა დიპლომატიური კონტაქტები საქართველოსთან გრძელდებოდა ჰულაგუს სიკვდილის შემდეგაც. ‘აბდ აზ-ზაჰირის ცნობით, 666 წ. რაჯაბში /17.III-15.IV.1268 წ. ბაიბარსის ელჩი დაბრუნდა საქართველოდან ქა-

² Ibn ‘Abd al-Zahir, Muhyi al-Din. *Al-Rawd al-zahir fi sirat al-Malik al-Zahir*. Ed. by ‘Abd al-‘Aziz Ibn ‘Abdallah al-Khuwaytir (Al-Riyad, 1396/1976), 299-300; Thorau. *The lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*. Translated by P. M. Holt (London and New York, 1992), 150, შენ. 57. *Ayyubids, Mamluks and Crusades: Selections from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn al-Furat*. vol. I, text., 146; vol. II. translation, 115.

³ J.A. Boyle. *Dynastic and Political History of the Il-khans* Boyle, 351.

⁴ Steven Runciman. *A History of the Crusades*. Vol. III (London, 1971), 319. იქვე ს. რენსიმანის თანახმად, ყურულთაის ესწრებოდა დავითი, ქართველთა მეფე, ჩანს დავით VII.

⁵ *Ayyubids, Mamluks and Crusades: Selections from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn al-Furat*, vol. I, text, 141; vol. II, translation, 115.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

რთველი მეფეების ორი წერილით სულტანთან. ერთი მათგანი ეკუთვნოდა აფხაზთა მეფეს (დავით ნარინს) და მეორე დავითს - თბილისის მეფეს. შინაარსი ამ წერილებისა იყო ის, რომ ისინი გამოვიდნენ თათართა მორჩილებიდან სულტნის (ბაიბარსის) გამო; აფხაზთა მეფე წერდა, რომ ის შეუერთდა ბერქეს (ოქროს ურდოს გამგებელს - გ.ჯ.), რადგანაც შეიტყო, რომ ის სულტნის მოყვარული იყო.⁶

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ ორივე მეფეში ფაქტობრივად მხოლოდ ერთი – დავით ნარინი იგულისხმება.⁷ მაგრამ წყარო ასეთი დასკვნის საშუალებას არ იძლევა. ქ. მიულერისა და ი. პალიჩის აზრით, აშკარაა, რომ ბეიბარსს ურთიერთობა ჰქონდა ორივე ქართულ სამეფოსთან. დავით ნარინმა დაახლ. 1268 წ. მხარი დაუჭირა თეგუდარის აჯანყებას აბალას წინააღმდეგ და გაუნია მას მასპინძლობა. აბალამ განაახლა თავისი ცდები დაეპყრო აფხაზეთი, მაგრამ კვლავ წარუმატებლად. რაც შეეხება აღმ. საქართველოს მეფეს – დავით VII-ს, 1260 წ. წარუმატებელი აჯანყების შემდეგ ის კვლავ ეძებდა შესაძლებლობას, გათავისუფლებულიყო მონღოლთა ბატონობისგან. ვინაიდან დამოკიდებულება ბიძაშვილ-მამიდაშვილს შორის ყოველთვის კარგი იყო, ასევე შესაძლებელია, რომ ორივე წინასწარ შეთანხმდა ბაიბარსთან თავიანთ ურთიერთობებზე.⁸

დიპლომატიური მისიების გაცვლა ქართულ სამეფოებსა და ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოსთან ისახავდა პოლიტიკურ მიზნებს. ორივე მხარე ცდილობდა შეეძინა მოკავშირე ილხანთა ირანის წინააღმდეგ ბრძოლებში. რეალური შედეგი ასეთმა ურთიერთობებმა არ გამოიღო. სამაგიეროდ, როგორც შემდგომ წლებში განვითარებულმა მოვლენებმა უჩვენა, მამლუქ სულტნებთან დიპლომატიური ურთიერთობები ქართველი მეფეებისთვის იყო აუცილებელი, რათა შეენარჩუნებინათ ქართული სავანეები პალესტინაში. პირველი დადებითი შედეგი ამ ურთიერთობისა, რაც დავით ნარინის დამსახურებაა, იყო მამლუქთა მიერ მიტაცებული იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის დაბრუნება.

⁶ Ibn ‘Abd al-Zahir. *Al-Rawd al-zahir fi sirat al-Malik al-Zahir*. Ed. by ‘Abd al-‘Aziz Ibn ‘Abb dallah al-Khuwaytir, 299; P. Thorau. *The lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, 150. პგნ. 59.

⁷ გ. ალასანია. ქართველი მეფეების საგარო პოლიტიკის ისტორიიდან მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარში, 28-29.

⁸ Chr. Muller, J. Pahlitzsch. *Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem*, 271-274.

იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის მიტაცება მამლუქთა მიერ და მისი დაბრუნება ქართველებისთვის

იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი XIII საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგს, ეგვიპტის სულტან ბაიბარს I-ის ზეობის დროს, ეგვიპტელმა შეიხ-მა ხადირ (იმავე ხიდარმა) ბ. აბუ ბაქრ ალ-მიჰრანიმ⁹ საკუთარი ხელით მოკლა, ან მოაკვლევინა თავის მონას,¹⁰ მონასტრის წინამძღვარი ლუკა მუხაის ძე აბაშიძე. მონასტერი მეჩეთად გადააკეთეს და მის დაბრუნებას დიდი დრო და ძალისხმევა დასჭირდა. ეს საკითხი ქართული და არაბული წყაროების საფუძველზე განიხილა დ. გოჩოლიევილი. მისი დასკვნით, ვინაიდან ლუკა მოიკლა 27 ივნისს, ეს უნდა მომხდარიყო XIII ს-ის 70-იანი წლების დამდეგს და არ უნდა სცილდებოდეს 1272 წლის 27 ივნისს, შეიხ ხადირის დაპატიმრებამდე. ეს უკანასკნელი საგანგებო ტრიბუნალის წინაშე წარსდგა 671 წ. 12 შავვალს/1273 წ. 2 მაისს და სიკვდილამდე – 1277 წლამდე საპატიმროში იჯდა.¹¹ თარიღის უფრო დაზუსტება არ ხერხდება.

სხვა ვერსიას გვთავაზობს არაბი ავტორი ლაზი იბნ ალ-ვასიტი ტრაქტატში „რადდ ‘ალა აჰლ აზ-ზიმმა ვა მან თაბა‘აჰუმ“ („პასუხი ზიმ-მიებს და მათ მიმდევრებს“), რომელიც დაინერა ეგვიპტეში XIII ს-ის ბოლოს ან XIV ს-ის დამდეგს. ის იუწყება, რომ წმინდა იერუსალიმში ჯვრის მონასტრის მახლობლად მცხოვრები ჯგუფი ადგილობრივი ქრისტიანებისა – ქართველები და სომხები იყვნენ მონღოლთა ჯაშუშები. ისინი წერდნენ მათ მუსლიმთა ამბების, ეგვიპტის ლაშქრების და იმ ამირების შესახებ, ვინც

⁹ მის შესახებ იხ.: L. Pouzet. Hadir Ibn Abi Bakr al-Mihrani (m. 7. muh. 676/11 Juin 1277), *šayh du sultan mamelouk Al-Malik az-Zahir Baibars*. – *Bulletin d'Études Orientales*, 30 (1978), 173-178; P.M. Holt. An Early Source on Shaykh Khadir al-Mihrani. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 46, No. 1(1983), 33-39; P. Thorau. *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*. Tr. P.M. Holt, 225-29.

¹⁰ უცნობი ავტორი. ლუკა იერუსალიმელის წამება. – *ქართული პროზა*, წიგნი III (თბილისი, 1982), 21-22.

¹¹ დ. გოჩოლიევილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორიიდან (XIII ს-ის 70-იანი წლები). – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის *მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია)*, 4 (1975), 107-111; მისივე. *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ*, 28-32; შეიხ ხადირის შესახებ არის საგანგებო ნაშრომები: L. Pouzet. Hadir Ibn Abi Bakr al-Mihrani (m. 7. muh. 676/11 Juin 1277), *šayh du sultan mamelouk Al-Malik az-Zahir Baibars*, 173-178; P. M. Holt. An Early Source on Shaykh Khadir al-Mihrani, 33-39; P. Thorau. *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, 225-29; ჯვრის მონასტრის ჩამორთმევა და მეჩეთად გადაკეთება განხილულია: Chr. Muller, J. Pahlitzsch. *Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem*, 271-274.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მოკვდა, დააპატიმრეს და ვინც აჯანყდა, ანდა როცა იყო სიმშვიდე. ამას ისინი იგებდნენ აღდგომის ეკლესიის მომლოცველთაგან. მან (სულტანმა) ბრძანა სიკვდილით დაესაჯათ ჯაშუშები და ისინი, ვისთანაც იყვნენ დაკავშირებული. მან, აგრეთვე ბრძანა, რომ ეს ეკლესია გადაეკეთებინათ მეჩეთად.¹²

1300 წ. დამდეგს, როგორც ზემოთ ითქვა, მეფე ვახტანგ III, რომელიც მონღოლთა რიგებში იბრძოდა მამლუქთა წინააღმდეგ, მცირე ხნით შევიდა იერუსალიმში. ის მატერიალურად დაეხმარა ჯვრის მონასტრის ბერებს,¹³ მაგრამ არ მოიპოვება რაიმე ცნობა იმის თაობაზე, რომ „მან დროებით გაათავისუფლა მონასტერი, რომელიც ქართველ-ილხანთა ჯარის იერუსალიმიდან წასვლის შემდეგ კვლავ მუსლიმთა ხელში გადავიდა“.¹⁴

ქართულმა წყაროებმა ჯვრის მონასტრის დაბრუნების თარიღი არ შემოგვინახეს. სამაგიეროდ, ის მოიძიება XIV-XV სს. არაბი ავტორების თხზულებებში. ორჯერ, ხუთი წლის შუალედით, დასახელებულია ჰიჯრის 705/24.VII.1305—12.VII.1306 და 710/31.V—1310-19.V.1311 წლები, როდესაც, მონასტრის დაბრუნების მიზნით, კაიროში იმყოფებოდნენ ქართველი ელჩები. შესაბამისად, სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება როგორც ერთი, ისე მეორე თარიღი. მკვლევრები, სხვადასხვა არგუმენტის საფუძველზე, უპირატესობას ერთ-ერთ მათგანს ანიჭებენ. ბუნებრივია, საბოლოოდ უნდა დადგინდეს, თუ როდის დაიბრუნეს ქართველებმა მონასტერი. გარდა ამისა, ისიც უნდა გაირკვეს, თუ რა პირობით მოხდა მონასტრის დაბრუნება. ყოველივე ეს ახალი არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების საფუძველზე არის შესაძლებელი.

¹² Richard Gottheil. An Answer to the Dhimmis.— *Journal of the American Oriental Society*, 41 (1921), 383-457; ჩემთვის საინტერესო ცნობა იხ.: 411-412 (არაბ. ტექსტი), 452 (ინგლ. თარგმანი); Butrus Abu-Manneh. The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period. — *XXI. Deutscher Orientalistentag Vorträge. Berlin, 24-29 March 1980* (Wiesbaden, 1983), 163-167; გამოხმაურება ამის თაობაზე იხ. გ. ჯაფარიძე. ქართველები იერუსალიმში ახლადმიკვლეული არაბული დოკუმენტების შუქზე. — *ლიტერატურული საქართველო*, 7 (2344), 15.11 (1985), 14; დ. გოჩოლეიშვილი. XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები, 32; J. Pahlitzsch. Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310). — *East and West in the Crusader States. Context-Contacts - Confrontations*. III. Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000 (Orientalia Lovaniensia Analecta, 125). Ed. by K. Ciggaar and H. Teule (Leuven, 2003), 41.

¹³ ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), 41-43.

¹⁴ ელდარ მამისთვალიშვილი. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი (გორი, 2014), 131-132.

*

პირველი მკვლევარი, რომელმაც ჯვრის მონასტრის დაბრუნების თარიღად 1305 წელი დაასახელა, იყო ცნობილი რუსი აღმოსავლეთმცოდნე და ნუმისმატი ვ. ტიზენგაუზენი.¹⁵ ის იმონებდა XV საუკუნის ეგვიპტელი ისტორიკოსების ალ-მაკრიზის,¹⁶ ალ-‘აინის¹⁷ და მუჯირ ად-დინ ალ-ჰანბალის, იგივე ალ-‘ულაიმის¹⁸ (გარდ. 1521 წ.) თხზულებებს. შემდეგ ეს თარიღი გვხვდება სხვა მრავალი მკვლევრის¹⁹ ნაშრომებში, რომლებიც ჯვრის მონასტრის ისტორიას ეძღვნება.

¹⁵ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах. – *Записки восточного отделения императорского русского археологического общества*, т. I, вып. III (СПб, 1886), 208-216.

¹⁶ იქვე, 212, შენ. 3. ვ. ტიზენგაუზენმა ალ-მაკრიზის თხზულება დაიმონა ე.კატრმერის მიერ შესრულებული ნაწილობრივი ფრანგული თარგმანის მიხედვით É. Quatremère. *Histoire des sultans Mamlouks de l'Égypte*, II, 2 (Paris, 1845), 255.

¹⁷ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах, 212, შენ. 3; ბადრ ად-დინ ალ-‘აიდ ნი. ‘იკდ ალ-ჯუმან ფი თა’რიხ აჰლ აზ-ზამან, ტ. IV. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სანქტ-პეტერბურგის განყოფილების ხელნაწერი, 524, გვ. 238; ეს თხზულება უკვე გამოცემულია: Al-‘Ayni. *‘Iqd al-Juman fi ta’rikh ahl al-zaman*, ed. M.M.Amin, IV, 378-79.

¹⁸ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах, 212, შენ.3; *Histoire de Jérusalem et d’Hébron depuis Abraham jusqu’à la fin du XVe siècle de J.C.: Fragments de la Chronique de Moudjir-ed-Dyn*, traduits sur le texte arabe par Henry Sauvaire (Paris, 1876), 173; იხ. აგრეთვე ახალი გამოცემა: Mujir al-Din al-Hanbali. *Al-Uns al-Jalil fi Tarikh al-Quds wa al-Khalil*, II (Beirut, 1973), 51; მუჯირ ად-დინის შესახებ იხ. Н. Busse. Mudjir al-Din al-‘Ulaymi. – *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, VII (Leiden-New York, 1993), 294.

¹⁹ А. Цагарели. Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. – *Православный Палестинский сборник*. Т.4, вып. первый (СПб, 1888), 95; Д.Кипшидзе. Житие Прохора, Муч. Луки и Муч. Николая Двали. – *Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе*, т. II (Ленинград, 1927), 47; ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), 43, 48; პ. ინგოროყვა. რუსთველიანას ეპილოგი. – თხზულებათა კრებული, ტ. I (თბილისი, 1963), 697, 733; ბ. სილაგაძე. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის, 103; ი. სიხარულიძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XII-XIV საუკუნეებში (თბილისი, 1980), 167; დ. ნინიძე. საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია XIV საუკუნის ბოლოსა და XV საუკუნის დამდეგს. – ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. I ნაწილი (თბილისი, 1998), 482-83; მისივე, „წმინდა ადგილი“ და XIII-XV საუკუნეთა ქართული დიპლომატია (II ნაწილი). – ქართული დიპლომატია. წელიწდეული, 6 (თბილისი, 1999), 38-39; ე. მამისთვალიშვილი. ქართველები და ბიბლიური სამყარო (გორი, 1998), 83; მისივე, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია (ქართული პერიოდი), (გორი, 2002), 26-27; D. Lang. Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346). – *Bulletin of the School of Oriental and Asian Studies*, vol. XVIII, pt.I (1955), 79. Butrus Abu-Manneh. The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period, 163-167; D. Ninize. Aus der Geschichte des Kampfes um die Befreiung des Kreuzklosters zu Jerusalem. – *Georgica*, 18 (1995), 5-13 და სხვ.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ალ-მაკრიზის თანახმად, ჰიჯრის 705/24.VII.1305 – 12.VII.1306 წელს კაიროს ეწვივნენ კონსტანტინოპოლის მეფის (ე.ი. ბიზანტიის იმპერატორის) ელჩი ქართველ ელჩთან ერთად, სამეფო საჩუქრით და წერილით, რომელშიც იყო შუამდგომლობა, რომ გახსნილიყო იერუსალიმის ჯვრის ეკლესია (ქანისა), რათა ქართველებს იქ მოელოცათ. სამაგიეროდ, ქართველები ალუთქვამდნენ სულტანს მორჩილებას და, საჭიროების შემთხვევაში, დახმარებას. მათი თხოვნა დაკმაყოფილდა – სულტანმა ბრძანა ეკლესიის გახსნა და ელჩები უკან დაბრუნდნენ სათანადო პასუხით.²⁰

ალ-‘აინი იმავე ჰიჯრის 705 წ. მოგვითხრობს, რომ ქართველი ელჩები კონსტანტინოპოლიდან, ალექსანდრიის გავლით, იმპერატორ ალაშქარის (ლასკარის, ე.ი. ანდრონიკე II-ის) ელჩებთან ერთად ეწვივნენ კაიროს წერილით, რომელშიც ითხოვდნენ რამდენიმე ხნით ადრე მათთვის წართმეული და მეჩეთად გადაკეთებული ჯვრის ეკლესიის დაბრუნებას. ალ-‘აინი იმომებს იბნ ქასირის ცნობას, რომლის თანახმადაც, მონასტერი აზ-ზაჰირ ბაი-ბარსის დროს ქართველებს წაართვა შეიხმა ხადირმა და გადააკეთა ზავიად (სუფიების სავანედ), მერე კი დასძენს, რომ ეკლესია დაუბრუნდათ ქართველებს ‘ალიმთა²¹ ფათეების²² საფუძველზე და მიეცათ მათ უფლება სწორად ამხედრებულიყვნენ ცხენებზე, მაშინ როცა ადრე სხდებოდნენ გვერდულად.²³

თითქოს ყველაფერი გარკვეულია, მაგრამ იგივე ალ-მაკრიზი და ალ-‘აინი, 705 წლის გარდა, ქართველი ელჩების ხელმეორე ვიზიტს კაიროში ჯვრის მონასტრის განთავისუფლების მიზნით, ხელახლა ეხებიან და ამას იხსენიებენ 710/31.V-1310—19.V.1311 წლის ამბებშიც. ალ-მაკრიზის ცნობა 710/1310-11 წლის ამ ელჩობის შესახებ ცნობილი გახდა მას შემდეგ, რაც განხორციელდა მისი თხზულების ას-სულუქის აკადემიური გამოცემა მუსტაფა ზიადას მიერ (მანამდე ამ თხზულებას იმონმებდნენ კატრმერის ნაწი-

²⁰ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах, 212, შენ. 3. al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir Ahmad ‘Ata, t. II, 391.

²¹ ‘ალიმები (‘ალიმ, მრ. ‘ულამა) იყვნენ ღვთისმეტყველების, ისტორიულ-რელიგიური გადმოცემებისა და ისლამის ეთიკურ-სამართლებრივი ნორმების მცოდნენი (იმამები, მუფთიები, ყადიები და სხვ.), როგორც თეორეტიკოსი სწავლულები, ისე განათლების, სასამართლო და სხვა პრაქტიკულ სფეროებში მოღვაწე პირები.

²² არაბ. ფათავა (მრ. ფათავა) - უმაღლესი რელიგიური ავტორიტეტის მიერ გამოტანილი საღვთისმეტყველო-სამართლებრივი დასკვნა.

²³ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах, 212; Al-‘Ayni. *‘Iqd al-juman fi tarikh ahlal-zaman*, ed. M.M.Amin, IV, 378; რაც შეეხება იბნ ქასირს (გარდ. 1373 წ.), ცნობილ სირიელ არაბ თეოლოგსა და ისტორიკოსს, მის ვრცელ ისტორიულ თხზულებაში – Al-Bidaya wa-l-Nihayya fi al-tarikh, t. XIV, ეს ცნობა ჯვრის მონასტრის თაობაზე, არ მოიპოვება.

ლობრივი ფრანგული თარგმანის მიხედვით, სადაც თხრობა მთავრდება ჰიჯრის 708/1308-9 წლის ამბებზე²⁴) და მოიპოვება სხვა უახლეს (1997 წ.) გამოცემაშიც.²⁵

ალ-‘აინის ინფორმაცია 710 წ. ქართველთა ელჩობის შესახებ იცოდა ჯერ კიდევ ვ. ტიზენგაუზენმა და დაასახელა ის სქოლიოში, მაგრამ არ თარგმნა.²⁶ აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სანქტ-პეტერბურგის განყოფილების ხელნაწერის (№524, 280) საფუძველზე ის დაიმონმა დ. გოჩოლეიშვილმა.²⁷ ალ-‘აინის თხზულების ‘იკდ ალ-ჯუმანის გამოცემა (მ. მ. ამინის რედაქციით) გასული საუკუნის 90-იან წლებში დაიწყო, დღემდე დაიბეჭდა ხუთი ტომი, ჰიჯრის 712/1312 წლის ამბების ჩათვლით და ხელმი-საწვდომია მკვლევართათვის.

ალ-მაკრიზი წერს, რომ 710 წლის რაჯაბის თვეში, რომელიც მოიცავს პერიოდს 1310 წ. 24 ნოემბრიდან 23 დეკემბრის ჩათვლით, ჯვრის მონასტრის დახსნის მიზნით, კაიროში ჩავიდნენ ქართველი ელჩები, მაგრამ მათი თხოვნა არ დაკმაყოფილდა.²⁸ სამაგიეროდ, ალ-‘აინის თანახმად, თხოვნა დადებითად გადაწყდა.²⁹

დ. გოჩოლეიშვილმა ყურადღება მიაქცია ეგვიპტელი ქრისტიანი (კოპტი) ისტორიკოსის მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა’ილის ქრონიკასაც (ან-ნაჰჯ ას-სადიდ ვა ლ-ფარიდ ვა ლ-დურრ ალ-ფარიდ ფიმა ბა’დ თა’რიხ იბნ ალ-‘ამიდ), რომელიც დასრულდა 759/1357-58 წ. და მოგვითხრობს ბაჰრელ მამლუქთა პერიოდზე 1260-1348 წლებში. აქ ჯვრის მონასტრის გათავისუფლების თარიღად დასახელებულია ასევე 710/1310-11 წელი.³⁰ ალ-‘აინის

²⁴ É. Quatremère. *Histoire des sultans Mamlouks de l’Égypte*, II, 2, 282-88.

²⁵ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, t. 2, ed. M. M. Ziyada (Cairo, 1957). *Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir Ahmad ‘Ata (Beirut, 1418/1997).

²⁶ В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о Грузинах, 213; ალ-‘აინის შესახებ იხ.: W. Marçais. Al-‘Aini, Abu Muhammad Mahmud b. Ahmad b. Musa Badr al-Din. – *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. I (Leiden, 1986), 790-791.

²⁷ დ. გოჩოლეიშვილი. *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები*, 38.

²⁸ al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma’rifat Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir Ahmad ‘Ata, II, 458.

²⁹ Al-‘Ayni. *Iqd al-juman fi tarikh ahl al-zaman*, ed. M.M.Amin, V, 188-189; დ. გოჩოლეიშვილი, *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები*, 37-38.

³⁰ Moufazzal Ibn Abil-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, texte Arabe, publiée et traduit en Français par E. Blochet, 195; დ. გოჩოლეიშვილი. *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები*, 38-39; E. Bloche-ს გამოცემაში თხრობა სრულდება 716/1316 წ. დანარჩენი ნაწილი 1341 წლამდე გამოსცა და გერმანულად თარგმნა S. Kortantamer-მა. *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi l-Fada’il* (Freiburg und Breisgau, 1973). მუფადდალ

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

და მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილის ცნობების საფუძველზე მკვლევარმა სწორედ ამ თარიღს – 1310 წელს მიანიჭა უპირატესობა.³¹

დასახელებულ არაბ ავტორებს დავუმატებთ, აგრეთვე, შიჰაბ ად-დინ ან-ნუვაირის (გარდ. 733/1333 წ.) მრავალტომიან თხზულებას *ნიჰაიათ ალ-არაბ ფი ფუნუნ ალ-ადაბ*, რომელიც დაიწერა უფრო ადრე – 1314-1331 წლებში, ვიდრე მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილისა და ალ-‘აინის თხზულებები.

ან-ნუვაირი ასევე ასახელებს ქართველთა ორ დიპლომატიურ მისიას ეგვიპტეში ჯვრის მონასტრის დახსნის მიზნით 705 და 710 წლებში, რაც ადრე არ იყო გათვალისწინებული ამ საკითხის მკვლევართა მიერ. პირველის შედეგზე მემადიანე არაფერს წერს,³² მეორე კი იყო წარმატებული.³³

ამრიგად, არაბი ავტორების: ან-ნუვაირის, მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილის, ალ-მაკრიზის და ალ-‘აინის ცნობების საფუძველზე ირკვევა, რომ ჯვრის მონასტრის გასათავისუფლებლად ეგვიპტეში 710/1310 წელსაც იმყოფებოდნენ ქართველთა ელჩები. ამასთან, ამ დროს მათი მისიის წარუმატებლობაზე წერს მხოლოდ ალ-მაკრიზი, ხოლო პოზიტიურ შედეგს აღნიშნავენ ან-ნუვაირი, მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილი და ალ-‘აინი. მათგან ან-ნუვაირი და მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილი მომხდარი ამბის თანამედროვეები იყვნენ.

უკანასკნელად, ჯვრის გათავისუფლების თარიღს შეეხო გერმანელი მკვლევარი ი. პალიჩი.³⁴ მან კრიტიკულად შეისწავლა ყველა ზემოდასახელებული არაბული წყარო (ან-ნუვაირის გარდა) და დამატებით მოიხმო ბაიბარს ალ-მანსურის (გარდ. 725/1325 წ.) თხზულება *ზუბდათ ალ-ფიქრა ფი თა'რიხ ალ-ჰიჯრა*.³⁵ ბაიბარს ალ-მანსური (დაახლ. 645/1247 – 725/1325 წწ.) იყო მამლუქთა ელიტის წევრი, მონაწილეობდა მრავალ სამხედრო კამპანიაში და პოლიტიკურ ამბებში, მათ შორის XIV ს. პირველ ათწლეულში, როცა ქართველებმა დაიბრუნეს ჯვრის მონასტერი. მან ხელი შეუწყო ნასირ

ბ. აბი ლ-ფადა'ილის შესახებ იხ. J. den Heijer. al-Mufaddal b. Abi l'Fada'il. – *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol.VII (Leiden-New York, 2003), 305.

³¹ დ. გოჩოლეიშვილი. *XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები*, 39; აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო ადრე, 1960 წ. დოლგერმა დააფიქსირა 1310 წ. ელჩობა და დაასახელა წყაროებიც: მუფადდალ ბ. აბი ლ-ფადა'ილი და ალ-მაკრიზი (პარიზის ხელნაწერის მიხედვით). *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 4.Teil: Regesten von 1282-1341. Bearbegtet von F. Dölger (München und Berlin, 1960), 52-53, შგვ. 2317.

³² Al-Nuwayri, *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t.32, ed. F.M.Shaltut, 96.

³³ იქვე, 166.

³⁴ J. Pahlitzsch. *Georgians and Greeks in Jerusalem* (1099-1310), 35-51.

³⁵ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*. Ed. by D.S. Richards.

ნასირ ად-დინ მუჰამად ბ. კალაუნის მესამედ დაბრუნებას ხელისუფლების სათავეში 1309 წელს და იმავე წლის მარტში გახდა სულტნის მოადგილე მართლმსაჯულების სახლში (ნა'იბ დარ ალ-'ადლ). 1312 წლის აგვისტოში სულტანმა ის ხუთი წლით დააპატიმრა და 1318 წ., განთავისუფლების შემდეგ, გარდაცვალებამდე, კვლავ დაიკავა მაღალი თანამდებობები მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაციასა და სასამართლოში.³⁶

ბაიბარს ალ-მანსურის ნაშრომებიდან შემოხსენებული ზუბდა მთავარი ია. ბაიბარს ალ-მანსური - სხვა შემოდასახელებულ არაბ ისტორიკოსთაგან ყველაზე ადრეული - ქართველთა ელჩების კაიროში ჩასვლისა და ჯვრის მონასტრის დაბრუნების თარიღად სწორედ ზუბდაში ასახელებს 705/1305 წელს.³⁷ შეიძლება ითქვას, რომ ბაიბარს ალ-მანსური მომხდარი ამბის თანამედროვე იყო.

ი. პალიჩის თანახმად, მონასტრის დახსნის მიზნით, ეგვიპტეში ჩავიდა ქართველი ელჩების ერთი ჯგუფი. ბაიბარს ალ-მანსურის „ქრონოლოგიური პრიორიტეტის“ და ალ-მაკრიზის პირველი ცნობის (იხ. ზემოთ) საფუძველზე, მისი აზრით, ეს ელჩობა უნდა დათარიღდეს 705 წლით.³⁸ ი. პალიჩი წერს: „შესაძლებელია, რომ იბნ აბი ლ-ფადა'ილმა ან მისმა წყარომ დაუშვეს შეცდომა, როცა ბიზანტიურ-ქართული ელჩობა დაათარიღეს 710 წლით. შემდეგ ალ-'აინი და ალ-მაკრიზი წააწყდნენ ცნობებს ელჩების ორი ჯგუფის შესახებ, რომელთაგან ერთი დათარიღებული იყო 705 წლით, როგორც ეს დაწერეს ბაიბარს ალ-მანსურმა და ალ-მაკრიზის უცნობმა დამოუკიდებელმა წყარომ, და მეორე, დათარიღებული 710 წლით, როგორც ამას წერდა იბნ აბი ლ-ფადა'ილი ან მისი წყარო. ამიტომ XV საუკუნის ორი ისტორიკოსი იძულებულნი იყვნენ ეფიქრათ, რომ იყო ორი ელჩობა“.³⁹

³⁶ ბაიბარს ალ-მანსურის ცხოვრების შესახებ იხ. E. Ashtor. Baybars al-Mansuri. – *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I (Leiden, 1986), 1127-1128; D.S. Richards. *Introduction*, წიგნში: Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*. Ed. by D.S. Richards, XV-XXV, შენ.18. თუმცა უნდა აღინიშნოს ამ რანგის მეცნიერისთვის სრულიად გაუგებარი, ალბათ უყურადღებობით გამოწვეული შეცდომები. ერთი მხრივ, ის მართებულად წერს, რომ ბაიბარს ალ-მანსური დააპატიმრეს 712 წლის 2 რაბი' II-ში/1312 წლის 7 აგვისტოს (D.S. Richards. *Introduction*, XVIII), ხოლო ცოტა ქვემოთ ასახელებს 709 წელს (*Introduction*, XIX).

³⁷ Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra*, 385-6.

³⁸ J. Pahlitzsch. *Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310)*, 45.

³⁹ იქვე, 45-46. ამავე დროს 49-ე სქოლიოში ი. პალიჩი წერს: „ძალზე შესაძლებელი ჩანს, რომ [ქართველთა] ელჩები გაიგზავნენ ან-ნასირ მუჰამადთან მას შემდეგ, რაც მან მესამედ მოიპოვა ძალაუფლება 709 წელს, იმ მიზნით, რომ ეთხოვათ მისთვის დამტკიცება ქართველთა უფლებებისა იერუსალიმში: მართალია, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს არქივის 710 წლით დათარიღებული (VII.B.1/5) დოკუმენტის რამდენიმე ფურცელი ნაკლულია, უფრო სავარაუდოა, რომ ის ეხება წმინდა ჯვრის მონასტერს“.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ი. პალიჩის თვალსაზრისი, რომ არაბ ავტორთა ერთმა ჯგუფმა შეცდომა დაუშვა და ჩათვალა, რომ კაიროში ჯვრის მონასტრის გასათავისუფლებლად იყო არა ორი, არამედ ერთი ელჩობა, მიუღებელია. იყო ორი ელჩობა. მე ზემოთ დამატებით დავასახელებ 710 წელს ჯვრის მონასტრის დაბრუნების კიდევ ერთი თანამედროვის, XIV ს. პირველი ათწლეულის ამბების თვითმხილველის და თანადამხდურის, ან-ნუვაირის ინფორმაცია,⁴⁰ რომელიც ი. პალიჩმა არ გაითვალისწინა. გარდა ამისა, არის სხვა, უფრო სერიოზული არგუმენტიც.

ან-ნუვაირი იცნობდა და იმონებდა ზუბდათ ალ-ფიქრას და მიუთითებდა, რომ ის მოდიოდა 724/1323-24 წლამდე, მაგრამ ამ თხზულების კრიტიკული გამოცემა, რომელიც განახორციელა დ.ს. რიჩარდსმა და რომელსაც ეყრდნობოდა პალიჩი, სრულდება 709/1309-10 წლის ამბების ჩათვლით. რა მოხდა მერე, ცხადია, აქ არ იხსენიება. მაგრამ ბაიბარს ალ-მანსურის სხვა ნაშრომი - *ქითაბ ათ-თუჰფა ალ-მულუქია ფი დ-დავლა ათ-თურქია*, რომელიც გამოცემულია 'აბდ ალ-ჰამიდ ჰამდანის მიერ 1987 წელს,⁴¹ მოიცავს პერიოდს 647/1249 წლიდან – 711/20.V.1311-8.V.1312 წლამდე⁴² და მოკლედ იხსენიებს 721/1321 წ. ამბებსაც. დ. რიჩარდსი წერს, რომ ამ ორი თხზულების „დეტალური შედარება არ ჩატარებულა, მაგრამ ძნელია გაექცე იმ დასკვნას, რომ, საერთოდ, თუჰფა არის ზუბდას შემოკლებული ვერსია, თუმცა კი ის შეიცავს რამდენიმე მნიშვნელოვან დამოუკიდებელ პასაჟს“. ⁴³ ეს დამოუკიდებელი

ეს დოკუმენტი, რომელიც ჩვენს ხელთაა, მართლაც, 710 წლით არის დათარიღებული იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის კატალოგში, რომელიც მოამზადა აგამემონ ცელიკამ. Αγαμέμνων Τσελίκας. Καταγραφή του Αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου, Ε, Μορφωτικό Ίδρυμα Εσπικής Τραπέζης (Αθήνα, 1992), 396. მაგრამ მისმა გულდასმით შესწავლამ დამარწმუნა, რომ, სინამდვილეში, ის თარიღდება 918 წლის 1 ჯუმადა I-ით, ანუ 1512 წლის 15 ივლისით და წარმოადგენს ფრაგმენტს სულტნის ბრძანებულებისა, რომელიც გაცა ქართველთა მეფის ელჩზე ბიხნა ბეგზე, იმავე ბეგნა ჩოლოყაშვილზე, როცა ის იმყოფებოდა კაიროში.

⁴⁰ Al-Nuwayri. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t. 32, 166..

⁴¹ Baybars al-Mansuri. *Kitab al-Tuhfa al-Mulukiyya Fi al-Dawla al-Turkiyya*. Édité par A.S. Hamdan.

⁴² დ. რიჩარდსი კიდევ ერთ უზუსტობას უშვებს, როცა წერს, რომ *ქითაბ ათ-თუჰფა* მოიცავს პერიოდს 709/1310 წლამდე (D. Richards. Introduction. – Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra*, XIX).

⁴³ D. Richards. Introduction. – Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra*, XX; მკვლევრის მიერ ამ დასკვნის საილუსტრაციოდ დამოწმებულია ა. ჰამდანის და დ. ლიტლის შრომები (A.S. Hamdan. Un mot sur Baybars al-Mansuri et son oeuvre, La Tuhfa. – *Annales Islamologiques*, XX, 1984, 55-60; D. P. Little. *An Introduction to Mamluk Historiography*. Wiesbaden, 1970, 9-10).

პასაჟები ასახავს თუნდაც ჰიჯრის 710-711/1310–1312 წლების ამბებს, რომლებიც არ შევიდა ზუბდაში.

ქითაბ ათ-თუჰფაში, რომელიც ი. პალიჩმა არ გაითვალისწინა, ბაიბარს ალ-მანსური არაფერს წერს 705 წელს ეგვიპტეში ქართველთა ელჩობის შესახებ, სამაგიეროდ, ამის შესახებ მოგვითხრობს 710 წელს და აღნიშნავს, რომ ამ დროს კაიროს ეწვია მრავალი ხელმწიფის ელჩი, მათ შორის ქართველებისა - ჯვრის ეკლესიის დაბრუნების მიზნით. თუ ი. პალიჩის ლოგიკას გავეყვები და ბაიბარს ალ-მანსურის, როგორც მომხდარი ამბის თანამედროვის უპირატესობას ვაღიარებ, რაც ეჭვს არ იწვევს, უნდა ვაღიარო ისიც, რომ ჯვრის განთავისუფლება 705 წელს ვერ მოხდებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბაიბარს ალ-მანსური (ისევე, როგორც ან-ნუვაირი, ანდა ალ-მაკრიზი და ალ-‘აინი), ამის შესახებ 710 წელს ხელახლა აღარ დაიწყებდა საუბარს. ეპიზოდი ჯვრის მონასტრის გათავისუფლებასთან დაკავშირებით, რაც არ შევიდა ზუბდათ ალ-ფიქრაში, იმ გასაგები მიზეზით, რომ ის დასრულდა 709/1309-10 წ., შეტანილია ქითაბ ათ-თუჰფაში, რომელიც დასრულდა 711 /1311-12 წელს. ან-ნუვაირი, თავად 710 წლის ამბების მომსწრე, ალბათ იცნობდა ბაიბარს ალ-მანსურის ინფორმაციასაც, მაგრამ ეს უკანასკნელი, სრულიად უნიკალურია. ბაიბარს ალ-მანსური წერს:

„მოვიდნენ ქართველი ელჩები კონსტანტინე დავითის ძის, საქართველოს და თბილისის მფლობელის (საჰიბ) მხრიდან. მათ სთხოვეს მას [სულტან ნასირ ად-დინ მუჰამმადს] დაბრუნება ჯვრის ეკლესიისა (ქანისათ ალ-მუსალლაბა), რომელიც [მათ] წარუღეს წარსულში ძალით. ცნობილია, რომ ის იყო მათი ძველი დროიდან და იქ მათი ბერების მეთაური ცხოვრობს. მისმა ყოვლისმომცველმა მართლმსაჯულებამ, შარიათის აღმსრულებელმა, საზოგადოებრივი ინტერესების დაცვის და ხრიკებისთვის ზღუდის აღმართვის სურვილით, დააყოვნა (თამაჰჰალა) მისი დაბრუნება. მან მისწერა მას [კონსტანტინეს] და უბრძანა, ეზრუნა მისი სამეფოს მიწებზე მცხოვრებ მუსლიმებზე, მფარველობა გაენია მათთვის, დაეცვა ისინი ზიანისგან და დახმარებოდა მათ, შეესრულებინათ თავიანთი რელიგიური მოვალეობები ჭეშმარიტი სარწმუნოებისა, რომ მათი ხმა გაეგონათ მეჩეთებში და მაღალი მინარეთებიდან; რომ ის კარგად მოჰყოლობდა ხშირად წამსვლელ-მომსვლელ ვაჭრებს, დაეცვა ისინი მათი საქონლის შემოტანისა და გატანის დროს“.⁴⁴

⁴⁴ Baybars al-Mansuri. *Kitab al-Tuhfa al-Mulukiyya Fi al-Dawla al-Turkiyya*, 221.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მოტანილი ცნობა თვისებრივად განსხვავდება სხვა ადრე დასახელებული არაბი ავტორების ინფორმაციისგან. ირკვევა, რომ:

1. 1310 წელს ქართველი ელჩები ეგვიპტეში გაგზავნა ლიხთ-იქეთის მეფემ კონსტანტინე დავითის ძემ (1293-1327), დავით ნარინის ვაჟმა, რის შესახებაც ადრე ცნობა არ მოგვეპოვებოდა.

2. სულტანმა ჯვრის მონასტრის დასაბრუნებლად ქართველ მეფეს მოსთხოვა: ჯერ ერთი, მფარველობა გაეწია საქართველოში მცხოვრები მუსლიმებისათვის და მიეცა მათთვის უფლება, რომ თავისუფლად შეესრულებინათ თავიანთი რელიგიური მოვალეობები და მეორე, კარგად მოჰყოლოდა მუსლიმ ვაჭრებს და დაეცვა მათი ინტერესები.

ბაიბარს ალ-მანსური ამ პირობების ჩამოთვლის შემდეგ დასძენს, რომ ისინი მრავალ სარგებლობას მოუტანდა ისლამს და იყო მნიშვნელოვანი ყველასთვის, დიდებულისა და მდაბიოსათვის.⁴⁵ მემატიანის ცნობით, კაიროში მყოფი ელჩები, რომელთა შორის ქართველებიც იყვნენ, პატივცემნი დაბრუნდნენ თავიანთ წარმგზავნელებთან.⁴⁶

დაიბრუნეს თუ არა მონასტერი ქართველებმა, ბაიბარს ალ-მანსურის ცნობაში აშკარად არ ჩანს. როგორც ითქვა, სულტანმა „დააყოვნა“ მონასტრის დაბრუნება. XIV-XV საუკუნეების არაბული ნარატიული წყაროების შესწავლამ მიჩვენა, რომ 710/1310-11 წლის შემდეგ, ჯვრის მონასტრის დაბრუნების მიზნით, ქართველთა ელჩები კაიროში სულტანთან **ალარ ჩა-სულან**. უკვე ეს იძლევა საფუძველს დასკვნისათვის, რომ აღნიშნული 710/1310-11 წელი, ამ მხრივ, გადამწყვეტი იყო. სავსებით მოსალოდნელია, რომ კონსტანტინეს ელჩებმა, რომელთაც სათანადო ინსტრუქტაჟი წინასწარ ექნებოდათ მიღებული მეფისგან, დასთანხმდნენ სულტნის მიერ წამოყენებულ პირობებს და ამის საფუძველზე ჯვრის მონასტერი დაუბრუნდა ქართულ ქრისტიანულ თემს იერუსალიმში.

ასე რომ მოხდა, ამას გვიდასტურებს იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში (შემდეგში იბმსბ) დაცული ერთი არაბული დოკუმენტი (VII.B.2.38) – სულტან ან-ნასირ მუჰამადის ბრძანებულება, რომელიც დათარიღებულია 710 წლის 8 რამადანით, ე.ი. 1311 წლის 29 იანვრით.

სულტნის ამ ბრძანებულებაში ჩანს, რომ მონასტერი ამ დროს უკვე ქართველთა ხელთ იყო. ჯვრის მონასტერში ცხოვრობდა ბერი სადუნ ალ-ქურჯი (ქართველი), რომლის იდენტიფიკაცია არ ხერხდება. სულტანი ბრ-

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ იქვე.

ძანებს, რომ პატივი მიაგონ სხენებულ ბერს, იმ ბერებს, რომლებიც მასთანაა და, საერთოდ, იმ ქართველებს, რომლებიც არიან ამ და იერუსალიმის ყველა სხვა ეკლესიაში. ის უშიშროების გარანტიას აძლევს, აგრეთვე, ჯვრის მონასტერსა და სხვა ეკლესიებში მყოფ ქართველებს და ქართველ პილიგრიმებს. აქვე აღნიშნულია ქართველი ბერის გარდაცვალების შემთხვევაში მისი ქონების კუთვნილების საკითხიც. მემკვიდრის ყოლის შემთხვევაში ეს ქონება მისი საკუთრება ხდებოდა.⁴⁷ მემკვიდრეობის საკითხი, საფიქრებელია, მანამდე მტკიცენული პრობლემა იყო ქართული სამონასტრო თემისთვის.

ბაიბარს ალ-მანსური არ ასახელებს 710 წლის იმ თვეს, როცა ქართველი ელჩები ეწვივნენ კაიროს. ალ-მაკრიზის და ალ-‘აინის ცნობებით, რომლებიც ზემოთ იყო ნახსენები, ეს უნდა მომხდარიყო მუსლიმური კალენდრის მეშვიდე თვეში – რაჯაბში, ე.ი. 1310 წლის 24 ნოემბრიდან 23 დეკემბრის ჩათვლით. თუ საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ზემოხსენებული ბრძანებულების თარიღის გავითვალისწინებით, აშკარაა, რომ ჯვრის მონასტერი ქართველებს დაუბრუნდა დროის იმ მონაკვეთში, რომელიც თავსდება 710 წლის რაჯაბ-რამადანის თვეებში, 1310-1311 წლების მიჯნაზე, **არა უადრეს 1310 წლის 24 ნოემბრისა და არაუგვიანეს 1311 წლის 28 იანვრისა.**

ჯვრის მონასტრის დაბრუნების საბოლოო ეტაპზე მეფე კონსტანტინე დავითის ძის მონაწილეობა პირველად, გამოკვეთილად, ბაიბარს ალ-მანსურის თხზულებაში არის აღნიშნული.⁴⁸ მართალია, ის არ იყო „თბილისის მფლობელი“, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ კონსტანტინე სწორედ ასე უწოდებდა საკუთარ თავს სულტნისადმი გაგზავნილ წერილში.

705 წელს, ალ-მაკრიზის ცნობით, ქართველები სულტანს, ჯვრის მონასტრის დაბრუნების სანაცვლოდ, საჭიროების შემთხვევაში, „მორჩილებას

⁴⁷ გ. ჯაფარიძე, გ. ბუაჩიძე. XIV ს. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერის ისტორიის არაბული დოკუმენტი. – კრ. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, V, (თბილისი, 2008), 235-243, ინგლისური რეზიუმე, 275-76, 236, 239 სტრ. 25-27.

⁴⁸ ჯვრის მონასტრის 239 ალაპის მიხედვით, ელ. მეტრეველი ასკვნის, რომ კონსტანტინეს უკავშირდება ჯვრის მონასტრის „ახლად შეკაზმვა“, რაც მონასტრის მოხატვას და შემკობას უნდა გულისხმობდეს. კონსტანტინეს ინიციატივით და სახსრებით, ჩანს, ჩატარდა გარკვეული სამხატვრო-სააღმშენებლო მუშაობა, რასაც ქართველებისთვის ახლად დაბრუნებული მონასტერი დიდად საჭიროებდა. იხ. ელ. მეტრეველი. *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.)*, 43, 138; დ. ნინიძე. „წმინდა ადგილი“ და XIII-XV საუკუნეთა ქართული დიპლომატია (II ნაწილი), 149; მისივე, *იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი მეფე კონსტანტინეს ვინაობისათვის. – საქართველოს პრეზიდენტის სტიპენდიანტ ახალგაზრდა მეცნიერთა პროექტი*, IV (თბილისი, 2002), 23-24.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

და დახმარებას“ ჰპირდებოდნენ. „მორჩილებაზე“ საუბარი, იმ დროს, როცა მონღოლები ჯერ კიდევ მძლავრობდნენ საქართველოში, ზედმეტია. არც ის ჩანს, თუ რა „დახმარება“ უნდა გაეწიათ ქართველებს სულტნისთვის. ეს იმ შემთხვევაში, თუ ამ ცნობაში აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარს ვიგულისხმებთ. მაგრამ. გ. ალასანია მართებულად თვლის, რომ 1305 წლის ელჩობაც კონსტანტინე დავითის ძის მიერ იყო წარგზავნილი.⁴⁹ გარდა ამისა „მორჩილება და დახმარება“ შეიძლება იმდროინდელი დიპლომატიური ეტიკეტის შემადგენელი იყო.

ბაიბარს ალ-მანსურის ცნობიდან ირკვევა, რომ სულტანმა თავისი პირობები წაუყენა ქართველ მეფეს. ის ჯვრის მონასტრის დაბრუნების სანაცვლოდ საქართველოში მუსლიმთა მფარველობას და მუსლიმ ვაჭართა ინტერესების დაცვას ითხოვდა. ეს პირობები, რომლებიც ნაცვალგების პრინციპს ემყარებოდა, ჩანს მისაღები იყო ქართული მხარისთვის და შემდეგ ხორციელდებოდა ქართველი მეფე-მთავრების მიერ. ამით ისინი ინარჩუნებდნენ სულტნების კეთილგანწყობას ქართული სამონასტრო თემის მიმართ წმინდა მიწაზე.

ჩემ ხელთ არსებულ XV-XVI ს. დამდეგის არაბულ დოკუმენტებში, რომლებიც დაცულია იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკასა (VII.B.1.7–30.VIII. 1440 წ., VII.B.2.30 – 16.VII.1442 წ., VII.. 1.5 – 1.VIII 1318 წ.) და ფრანცისკელთა არქივში (№83,⁵⁰ - 15.VIII.1512 წ.⁵¹), გამოთქმულია ეგვიპტის სულტნების კმაყოფილება საქართველოში მუსლიმი მოსახლეობის კარგი მდგომარეობით და აღნიშნულია მუსლიმი ვაჭრების დაცვის ინტერესიც.

როგორც 705, ისე – 710 წლებში, ქართველთა ელჩები ბიზანტიის იმპერატორის ელჩებთან ერთად ჩავიდნენ კაიროში. ი. პალიჩი მიიჩნევს, რომ

⁴⁹ გ. ალასანია. ქართველ მეფეთა საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, 29. დიპლომატიურ მისიას კაიროში ვერ გაგზავნიდა ვერც დავით VII და ვერც ვახტანგ III. დავითი გახიზნული იყო მთებში და დაკავებული მონღოლებთან ბრძოლით. ვახტანგ III მონაწილეობდა ყაზან ყაენის ლაშქრობებში მამლუქთა წინააღმდეგ და ამდენად, მიუღებელი იქნებოდა მამლუქთა სულტნის კარისთვის.

⁵⁰ გ. ჯაფარიძე. სულტან ბარკუყის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან. – *ქართული დიპლომატია. წელიწადი, 9* (თბილისი, 2002), 666-667; იერუსალიმის ფრანცისკელთა არქივის შესახებ იხ.: Eutimio Castellani. *Catalogo dei Firmani ed altri legali emanati in lingua araba e turca concernenti i Santuari le proprietà i diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme* (Gerusalemme, 1922).

⁵¹ კასტელანის კატალოგში დოკუმენტის თარიღად არასწორადაა მითითებული 919 წ. 15 ჯუმადა II/1513 წ. 19 აგვისტო. მსგავსი უზუსტობები კატალოგში არცთუ იშვიათია.

ჯვრის მონასტრის დაბრუნება მოხდა ბიზანტიის იმპერიის მონაწილეობით.⁵² ის წერს, რომ ბიზანტიის ურთიერთობა მამლუქებთან საერთოდ კარგი იყო. მამლუქები დაინტერესებულნი იყვნენ თავიდან აეცილებინათ რაიმე ზიანი ჩრდილოეთი კავკასიიდან სამხედრო ტყვეების იმპორტის დროს (რაც გემე-ბით, შავი ზღვით ხდებოდა), ხოლო ბიზანტიის იმპერია — კარგი ურთიერ-ობების შენარჩუნებით ძლიერ მეზობელთან, ოქროს ურდოსთან, რომელიც მამლუქების მოკავშირე იყო. საქართველოს პოლიტიკური დასუსტების (XIII ს. II ნახევარი) და ბიზანტიის იმპერიის კონსოლიდაციის პირობებში, მიხეილ პალეოლოგის (1258-1282) და მისი ვაჟის ანდრონიკე II-ის (1282-1328) დროს, ბიზანტიას შეეძლო აღედგინა თავისი, როგორც მართლმადიდებელი ქრის-ტიანების დამცველის, როლი წმინდა მიწაზე. თავის მხრივ, ანდრონიკეს ალბათ იმედი ჰქონდა მტრების წინააღმდეგ ქართველთა მხარდაჭერისა, რადგანაც მან გაგზავნა ელჩები საქართველოს მეფესთან და სთხოვა ჯარი კატალანელთა წინააღმდეგ, დაახლოებით, იმავე დროს, 1305/6 წ., როცა ბი-ზანტიელების და ქართველების ელჩები იმყოფებოდნენ კაიროში.⁵³

⁵² იქვე, 49; უფრო ადრე რ. ჟანენი წერდა, რომ ეს მოხდა იმპერატორ ანდრონიკე II-ის მხარდაჭერით. იხ. R. Janin. Les Géorgiens à Jérusalem. — *Échos d'Orient*. t.XVI -Année (Paris, 1913), 34; რ. ჟანენი. ქართველები იერუსალიმში. — ჟურნ. *რელიგია* (1992, 18), 109.

⁵³ ი. პალიტიან დამონებულია: A.E.Laiou. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972), 175. თავის მხრივ, ა. ლაიუ ასახელებს ბიზანტიელი ისტორიკოსის გიორგი პახიმერეს (გარდ. 1310 წ.) „ისტორიას“ (Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis, ed. I.Bekker, II (Bonn, 1835), 592, 620 და Franz Dölger-ის მიერ შედგენილ ნაშრომს — *Regesten* (no. 2292), რომელიც ასევე იმონ-მებს პახიმერეს. ეს ცნობა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ „გეორგიკაში“ თარგმნილ ექსცერპტ-ებში პახიმერეს თხზულებიდან, სამწუხაროდ, არ შევიდა (გეორგიკა. ბიზანტიელი მწ-ერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი მეშვიდე. ტექსტები ქართული თარგ-მანებით გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1967, 48-88) და, საერთოდ, ქართველი ისტორიკოსების ყურადღების მიღმა დარჩა. ის თავისთავად საინტერესო და მნიშვნელოვანია ამ პერიოდის ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთო-ბების ისტორიისთვის. მართალია, ფ. დოლგერის და ა. ლაიუს შრომები გასული საუკუ-ნის 60-70-იან წლებში გამოიცა, მაგრამ რომ არა ი. პალიჩი, შესაძლებელია, კიდევ დიდხ-ანს დარჩენილიყო უცნობი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის. სხვა საქმეა, თუ რამდე-ნად მართებულია მისი დამონება ჯვრის მონასტრის დაბრუნებასთან დაკავშირებით. ა. ლაიუ წერს, რომ ანდრონიკე II-მ კავშირი შეკრა გენუასთან და, გარდა ამისა, პოეტ მანუელ ფილის მონაწილეობით ელჩები გაუგზავნა საქართველოს მეფეს, რათა ეთხოვა ჯარი კატალანელთა (რომლებიც სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდნენ იმპერიას — გ.ჯ.) წი-ნააღმდეგ. ქართველებმა აღუთქვეს დახმარება ისე, რომ არ მოუთხოვიათ რაიმე კომ-პენსაცია, თავიანთი ხარჯების დაფარვის გარდა, მაგრამ მომდევნო მოლაპარაკებები ჩაიშალა და მხოლოდ მცირედნი ჩავიდნენ კონსტანტინოპოლში. ა. ლაიუ დასძენს, რომ „თუნდაც უშედეგო მოწოდება საქართველოსადმი რამდენადმე საინტერესოა. ბიზანტი-ელები ინარჩუნებდნენ მჭიდრო კავშირებს საქართველოსთან იმ დროს, როცა იმპერია

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბიზანტია-მამლუქთა ეგვიპტის და საქართველოს ურთიერთობის ამ ზოგადი პოზიტიური ფონის გარდა, რასაც წარმოგვიდგენს ი. პალიჩი, ანდრონიკე II-ის შუამდგომლობის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა ზემოდასახელებულ არაბულ წყაროებში არ ჩანს. უფრო საფიქრებელია, რომ ბიზანტიელთა და ქართველთა ელჩებს 705 და 710 წლებში საკუთარი ამოცანები ჰქონდათ გადასაჭრელი.

შევეცდები ავხსნა არაბულ წყაროებში დამონმებული ჯვრის მონასტრის ქართველებისთვის დაბრუნების ორი თარიღი.⁵⁴ ვფიქრობ, ეს ძნელი არ არის, თუ დავუშვებ, რომ საქმე გვაქვს აღნიშნულ საკითხზე მოლაპარაკების სხვადასხვა ფაზასთან. საფიქრებელია, რომ 705/1305-6 წელს მიღწეულ იქნა პრინციპული შეთანხმება მონასტრის დაბრუნების თაობაზე, მაგრამ მისი რეალიზაცია გაჭიანურდა 710/1310 წლამდე. ამის მიზეზი უეჭველად იყო უარყოფითი, მწვავე რეაქცია და მძლავრი წინააღმდეგობა იერუსალიმის მუსლიმი ღვთისმეტყველებისა და სამართლისმცოდნეებისა, რომლებისთვისაც მიუღებელი აღმოჩნდა მეჩეთად გადაკეთებული მონასტრის დაბრუნება. მათი განწყობილების შესახებ მოგვითხრობს არაბი ენციკლოპედისტი იბნ ფადლ ალლაჰ ალ-‘უმარი (გარდ. 1349 წ.). ის იუწყება,⁵⁵ რომ

იყო ძლიერი და ქართველი მეომრები იყვნენ ყველაზე უფრო მამაცთა შორის ბიზანტიელთა არმიებში. ახლა, როცა ბიზანტია იყო ისე სუსტი, რომ საფრთხე დამუქრა მათ დედაქალაქსაც კი, ქართველთა აღთქმული დაპირება არის ამაღლელებელი ცნობა იმის თაობაზე, რომ ამ შორეულ არეალზე იმპერიის დიდება ჯერ კიდევ ახსოვდათ და მას შეეძლო გამოენვია გარკვეული რაოდენობა ემოციისა“ (A.E.Laiou. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, 175, 353). არც აქ (პახიმერეს მიხედვით) და არც არაბულ წყაროებში არ არის რაიმე მითითება ჯვრის მონასტერთან დაკავშირებით საქართველო-ბიზანტიის შეთანხმებული მოქმედებისა.

⁵⁴ ცნობათა სიმრავლე მონასტრის გათავისუფლების შესახებ, ვ. კიკნაძის აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ საქართველოს არამყარი პოლიტიკური მდგომარეობის გამო ჯვრის მონასტერი ხელიდან ხელში გადადიოდა და საჭირო გამხდარა მისი რამდენჯერმე გამოხსნა (იხ.: ვ. კიკნაძე. *საქართველო XIV საუკუნეში*, თბილისი, 1989, 63; Vazha Kiknadze. *The Eurasian State of Georgia in the Fourteenth Century. The Mongol Era and its End*. With a Foreword by G.L. Kavtaradze, Lewiston, New York, 2013, 74). მაგრამ, ჩემ ხელთ არსებული მასალებით, მონასტრის ასე ხელიდან-ხელში გადასვლა 1310 წლის შემდეგ არ დასტურდება, ვიდრე XVII ს-ში ის საბოლოოდ არ დაისაკუთრა ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ.

⁵⁵ Al-‘Umari, Ibn Fadl Allah. *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*. Ed. Ahmad Zaki Pasha (Cairo, 1242/1924), 339-40; გ.ჯაფარიძე. XIV საუკუნის არაბი ენციკლოპედისტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის შესახებ. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის *მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია)*, 3 (1985), 179-186 (იხ. ამ ცნობის არასრული ფრანგული თარგმანიც (Textes geographiques Arabes sur la Palestine par le R.P.A.-S. Marmaradjji, Paris, 1951, 78-79). ჯვრის მონასტრისადმი მიძღვნილი, XIV ს. პოეტის, აბუ ‘ალი ჰასან ალ-ლაზის (გარდ. 1352 წ.) ლექსის გამოკლებით.

ჰაფიზ (ყურანის ზეპირად მცოდნე) 'ალამას (გამოჩენილ მეცნიერს), აბუ სა'იდ ალ-'ალლა'ის – ცნობილ ფაკიჰსა (სამართლისმცოდნეს) და მუჰადდისს (ჰადისების მცოდნეს), იერუსალიმში სალაჰიას მადრასას მასწავლებელს⁵⁶ და იერუსალიმის სხვა 'ალიმებსა და ღვთისმოსავთ, ქრისტიანთათვის ამ მონასტრის დაბრუნების გამო თითქოსდა თვალზე ლიბრი გადაეკრათ და ყელზე ძვალი დაადგათ. ალ-'უმარი წერს, რომ ასე იქნება, ვიდრე მონასტერი არ გათავისუფლდება და არ დაუბრუნდება მუსლიმებს. თავად კი დაიფიცა: „ალ-ლაჰს აღვუთქვამ, რომ თუ კი ხელი მიმიწვდა, არ მოვეშვები, ვიდრე [მონასტერი] არ დაუბრუნდება [მუსლიმებს]“.

მიუხედავად მუსლიმ ღვთისმეტყველთა, სამართლისმცოდნეთა და ალ-'უმარის ასეთი მტრული განწყობილებისა და წინააღმდეგობისა, ქართულმა დიპლომატიამ ჰიჯრის 710/1310-1311 წლების მიჯნაზე დიდი წარმატება მოიპოვა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი ქართველებს დაუბრუნდა.

სულტან ან-ნასირ მუჰამადის 710 წლის ზემოხსენებული ბრძანებულება (იბმსბ, №VII.B.2.38) მნიშვნელოვანი იურიდიული აქტია ჯვრის მონასტრისა და, საერთოდ, იერუსალიმის ქართული სამონასტრო თემის უფლებების და უშიშროების დასაცავად. თუმცა, საფრთხე მაინც არსებობდა და მის უვნებელყოფას ისახავდა მიზნად ასევე ჩემ მიერ გამოქვეყნებული სულტანის 720 წ. 18 რაბი' ალ-ავვალის/1320 წლის 28 აპრილის ბრძანებულება (იბმსბ, №VII.B.2.35),⁵⁷ რომელიც იმავდროულად შეუვალობის წიგნიცაა (ამან) ჯვრის მონასტრის წინამძღვრისადმი.

უმაღლესი ხელისუფლების კეთილგანწყობის მიუხედავად, ქართული სამონასტრო თემისადმი, მისი ბრძანებები დროდადრო მაინც ირღვეოდა. ამ შემთხვევაში, ქართული მხარე საჩივრით შედიოდა სულტანის კარზე და არც-თუ იშვიათად, წარმატებით იცავდა მინიჭებულ უფლებებს. ასე, მაგალითად, 733 წ. ჯუმადა II-ის/1333 წ. 4 მარტის ბრძანებულებაში (იბმსბ, VII.B.1.11) სულტანი ან-ნასირ მუჰამადი წერდა, რომ მის კარზე საქართველოდან მისულმა ბერებმა იჩივეს, რომ მათ აწუხებდნენ და არ ეპყრობოდნენ მათ ხელთ არსებული სულტანის დადგენილებების შესაბამისად. სულტანმა უბრძანა (ჩანს, იერუსალიმის) გამგებელს, რომ ბერებს მოქცეოდა მზრუნველობით, გაენია მფარველობა, თანახმად ადრე გაცემული სამეფო ბრძანებულებით.

⁵⁶ აბუ სა'იდ ალ-'ალლა'ი იყო თეოლოგიისა და სამართლის საკითხებზე 50-ზე მეტი შრომის ავტორი იხ. ჯაფარიძე. XIV საუკუნის არაბი ენციკლოპედიტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის შესახებ, 182-183, შენ. 28.

⁵⁷ გ. ჯაფარიძე, გ. ბუაჩიძე. XIV ს. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტრის ისტორიის არაბული დოკუმენტი, 235-243.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბებისა, მათგან გადახვევისა და მითითებებზე უარის თქმის გარეშე.

მეჩეთი ჯვრის მონასტრის ეკლესიაში გაუქმდა. ეს მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ სხვა მსგავსი მაგალითის მოძიება ისტორიაში ძალზე ძნელია. მოგვიანებით, ოსმალთა ბატონობის დროს, იერუსალიმის მუსლიმი კლერიკალების დიდი სურვილისა და არაერთი სასამართლო დავის მიუხედავად, მეჩეთის აღდგენა მუსლიმებმა ვერ შესძლეს.⁵⁸

1305 წლის ელჩობამ, რომელმაც ვერ გადაჭრა ჯვრის მონასტრის დაბრუნების საკითხი, გადაჭრა სხვა უმნიშვნელოვანესი საკითხი. ესაა გოლგოთას გადაცემა ქართველებისთვის.

1891-1898 წწ. ბერძენმა არქივარიუსმა ა. პაპადოპულოს-კერამევსმა ხუთ ტომად გამოსცა „ანალექტა“ (Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας), τὸμ. 3ος, (Ἐν Περσούπολει) / (Analecta Ierosolymiticis Stachyologias), მრავალი ტექსტი და მოკლე ჩამონათვალი დოკუმენტებისა, რომლებიც ეხებოდა კონკრეტულად იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ისტორიას. დოკუმენტების კატალოგში უმეტესობა ოსმალთა ხანისაა. ამავე დროს, მასში არის მითითებებიც წინაოსმალური ხანის არაბულ დოკუმენტებზეც.⁵⁹

„ანალექტას“ IV ტომში მე-10 ნომრად დასახელებულია 707 წ. 12 შავ-ვალის/1308 წ. 5 აპრილის დადგენილება,⁶⁰ რომლის თანახმადაც, წმ. გოლგოთას სალოცავი მართლმადიდებელ ივერთა საკუთრებაა.⁶¹

გოლგოთას გადაცემა ქართველებისთვის უფრო მეტად მფლობელო-

⁵⁸ იხ.: 1564 წლის 30 დეკემბრის ოსმალთა სულტნის ბრძანება იერუსალიმის ყადისადმი U. Heyd. *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to Mühimme Defter* (Oxford, 1960), 176-77, №117-18; ო. სალამე, გ. ბენ-ორენი (წინუაშვილი). *ქართველები იერუსალიმში XVI საუკუნის სამი არაბული დოკუმენტის მიხედვით* (თბილისი, 1991), 7-23, 10-14.

⁵⁹ Speros Vryonis. The History of the Greek Patriarchate of Jerusalem as Reflected in Codex Patriarchicus No. 428 (1517-1805). – *The Third International Conference on Bilad al-Sham: Palestine*. 19-24 April, 1980. Vol. I (Jerusalem, 1983), 155.

⁶⁰ A. Papadopoulos-Kerameus. *Analekta hierosolymitikēs stachyologias*, IV (Petroutolei, 1897), 441, №10; Speros Vryonis. The History of the Greek Patriarchate of Jerusalem as Reflected in Codex Patriarchicus No. 428 (1517-1805), 156, #10; გ. ჯაფარიძე. სულთან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან, 677-78; ამ დადგენილების ჭეშმარიტებაში ეჭვი შეჰქონდა გ. გოლუბოვიჩს (G. Golubovich. *Bibliotheca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, t. IV, Quaracchi, 1923, 128, შენ. 1), მაგრამ ეს საბუთი მას ნანახი არ ჰქონდა და მისი სკეპტიციზმი, ამ მკვლევრის მაღალი მეცნიერული ავტორიტეტის მიუხედავად, შეიძლება აიხსნას მისი პროფრანცისკული პოზიციით (გ. ჯაფარიძე. სულთან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან, 678, შენ. 1).

⁶¹ თარგმანი ბერძნულიდან შეასრულა თამარ მესხმა. იხ.: გ. ჯაფარიძე. სულთან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან, 678, შენ. 1.

ბაში, ვიდრე საკუთრებაში, შეეძლო იერუსალიმის ადგილობრივ მმართველს, ადგილობრივი შარიათის სასამართლოს დადგენილების საფუძველზე. მაგრამ, არსებული წესით, ის უნდა დაემტკიცებინა ეგვიპტის სულტანს, ამ შემთხვევაში ან-ნასირ მუჰამადს, რომელმაც რამდენიმე წლით ადრე - 1305 წ. მიიღო ქართველი მეფის ელჩი. სწორედ მას შეეძლო მიემართა სულტანისთვის თხოვნით, გოლგოთას შესახებ.

რამდენადმე მოგვიანებით, 1308 წლის აპრილში, გოლგოთა გადაეცა ქართველებს და ისინი იყვნენ პირველი ქრისტიანები, რომლებსაც, იერუსალიმიდან ლათინთა საბოლოო განდევნის (1244 წ.) შემდეგ, მფლობელობაში მიეცათ ქრისტიანთა ეს წმინდა ადგილი. გადაწყვეტილების მიღება არ იქნებოდა იოლი და არ გამოვრიცხავ, რომ სწორედ ეს გარემოება გახდა მისი დროებითი დაყოვნების (1308 წლამდე) მიზეზი.

მკვლევრების ნაწილი თვლის, რომ ქართველებისთვის გოლგოთას გადაცემა მოხდა ბიზანტიის იმპერატორის ანდრონიკე II-ის დახმარებით,⁶² მაგრამ საამისო წყარო არ არსებობს, ხოლო პაპადოპულოს-კერამევსის მიერ დასახელებული დოკუმენტი, ამ თვალსაზრისის დაშვების შესაძლებლობას არ იძლევა.

საერთოდ, ქართველებისა და ბერძნული საპატრიარქოს თანამშრომლობა წმინდა მიწაზე შესასწავლია, არა მარტო ბერძნული კუთხით, რასაც სხვაგან გვთავაზობს ი. პალიჩი, არამედ ქართული კუთხითაც, რის შესახებაც მასალები იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაშია მოსაძიებელი.

•

716/1316-17 და 720/1320 წლებში არაბულმა წყაროებმა დააფიქსირეს ქართველთა ელჩები ეგვიპტის სულტანების კარზე. მკვლევრები თვლიდნენ,

⁶² R. Janin. *Les Géorgiens à Jérusalem*, 34; რენე ჟანენი. ქართველები იერუსალიმში. – *რელიგია* 10, (1992), 9; J. Pahlitzsch. *Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310)*, 49; ი. პალიჩი იცნობს „ნანალექტას“ ინფორმაციას, მაგრამ შეცდომით წერს თარიღს - 7 შავვალს და მის შესატყვისად ასახელებს 31 აპრილს, 31 მარტის ნაცვლად. მაშინ როცა დოკუმენტი თარიღდება 1308 წ. 5 აპრილით. ამავე დროს, ის იმონმებს ქრისოსტომოს პაპადოპულოს ნაშრომს (Chrysostomos Papadopoulos. – *Ἡ ἐρά μὲν τοῦ Σταυροῦ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ Θεολογικῇ Σχολῇ* – *ჟურნ. Nea Sion*, 2, 1905, 655), რომელსაც სათანადო წყარო არა აქვს და სადაც საერთოდ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ ბიზანტიელები დაეხმარნენ ქართველებს. თავად ი. პალიჩიც წერს, რომ არც სხვა წყაროები გვანვდიან ახალ ცნობას ბიზანტიელთა შუამავლობის თაობაზე და ჩვენთვის გაუგებარია, რატომ უნდა დაეხმარებოდა უფრო ძლიერი ბერძნული საპატრიარქო ქართველებს, დაუფლებოდნენ გოლგოთას - ქრისტიანთათვის ამ უწმინდეს და უმნიშვნელოვანეს ადგილს მაშინ, როცა თავად შეეძლო მიეღო ის ეგვიპტის სულტანისგან.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

რომ ელჩობები ორგანიზებული იყო გიორგი ბრწყინვალის მიერ. მაგრამ 1316/17 წ. ტახტზე ჯერ კიდევ იჯდა გიორგი მცირე და არა გიორგი ბრწყინვალე, რომელიც, როგორც ამჟამად არის მიღებული, გამეფდა 1318 წელს.

ალ-მაკრიზის ცნობით, 716/1316-17 წ. სულტნის კარზე მოვიდა 8 ელჩი, მათ შორის ქართველთა ელჩები. უეჭველია, ეს მოხდა სხვადასხვა დროს. პირველად დასახელებულია ოქროს ურდოს გამგებლის – უზბეკის, ქართველთა მეფისა და უზბეკის ნათესავის – ტულაის ელჩები საჩუქრებით. მათ გაეცა პასუხი და გაიგზავნა მათი ხელით საჩუქრები. მიზანი და შედეგი ქართველთა ელჩების მისიისა, უცნობია. თუმცა, როცა საერთოდ ელჩებს ჩამოთვლის, ალ-მაკრიზი წერს, რომ თითოეულმა გამოხატა სულტნისადმი თავისი მორჩილება,⁶³ რაც მიღებული იყო იმდროინდელი დიპლომატიური ეტიკეტით.

ალ-‘აინის თანახმად, 720 წ. 28 რაბი’ I-ს/1320 წ. 8 მაისს სულტანმა ან-ნასირ მუჰამადმა მიიპატიჟა ეგვიპტეში მყოფი ოქროს ურდოს გამგებლის – უზბეკის, ბიზანტიის იმპერატორისა და ქართველთა მეფის ელჩები. ისინი წარსდგნენ სულტნის წინაშე და თითოეულმა გადასცა მას თავისი წერილი (დღევანდელი პრაქტიკით, ალბათ, რწმუნების სიგელი) და საჩუქარი.⁶⁴ როგორც 1316 წ., ისე 1320 წ., სულტნის კარზე მისულთა შორის არ იყვნენ ილ-ხანის ელჩები. ჩანს, ორივე შემთხვევაში ქართველი ელჩი წარადგენდა არა აღმოსავლეთ, არამედ დასავლეთ საქართველოს მეფეს – კონსტანტინე დავითის ძეს,⁶⁵ რომელსაც ჰქონდა დასახელებულ გამგებლებთან (უზბეკი, ბიზანტიის იმპერატორი) მჭიდრო ურთიერთობა.

1320 წლის ელჩობასთან დაკავშირებით, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ადრე იყო გამოთქმული მოსაზრება (ივ. ჯავახიშვილი, ა. მენთეშაშვილი), რომ ამ დროს ქართველებმა დაიხსნეს ჯვრის მონასტერი.⁶⁶ ეს თვალსაზრისი მკვლევართა მიერ არ იქნა გაზიარებული,⁶⁷ მაგრამ ამჟამად, მის რეანიმაციას შეეცადა ე. მამისთვალიშვილი.

⁶³ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad ‘Abd al-Qadir Ahmad ‘Ata, II, 517.

⁶⁴ В.Г. Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т.1 (Санкт-Петербург, 1884), 84 (არაბული ტექსტი), 520 (რუსული თარგმანი).

⁶⁵ გ. ალასანია. ქართველი მეფეების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, 31-33; მისივე, საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხი გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში. – გ. ალასანია. *საისტორიო კრებული: წელიწდეული* (თბილისი, 2012), 46.

⁶⁶ ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. – ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებების სრული კრებული* თორმეტ ტომად, ტ. III (თბილისი, 1982), 175; ა. მენთეშაშვილი. საქართველოს და ეგვიპტის ურთიერთობიდან. – *ჟურნ. დროშა*, 9 (1958), 19.

⁶⁷ ელ. მეტრეველი. *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.)*, 45; გ. ალასანია. ქართველი მეფეების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, 31.

ე. მამისთვალისშვილის თანახმად:

– ჯვრის მონასტრის სრული გათავისუფლება გიორგი ბრწყინვალის დამსახურებაა. მისი გამეფებისთანავე (1318 წ.), გამწვავდა ეგვიპტის სულტანთან ურთიერთობა, ილხანთა ყაენთან და ჩობან ნოინთან მისი კარგი დამოკიდებულების გამო. ეგვიპტის სულტნის კარზე ილხანთა სახელმწიფო განიხილებოდა როგორც მტრული. ამის გამო ეგვიპტის ხელისუფლება ავიწროებდა ქართველებს იერუსალიმში.⁶⁸

– გიორგი V ცდილობდა ილხანთა ძალის გამოყენების მუქარით (როგორც ამის შესახებ გვაცნობებს ალ-‘უმარი⁶⁹), ან კათოლიკურ ევროპასთან ერთად, ახალ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში თავისი შეიარაღებული ძალების მონაწილეობის მუქარით (როგორც მოღწეული წერილობითი წყაროების ცნობებით ირკვევა⁷⁰), აეძულებინა ეგვიპტის სულტანი, წასულიყო დათმობებზე და დაებრუნებინა ქართველებისთვის წმინდა ადგილები.

– ალ-‘უმარი ცდილობს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართველებისთვის დაბრუნების, მუსლიმანთა გაგებით, არაპოპულარული კომპრომისი იმით გაამართლოს, რომ ქართველი მეფე ილხანთა გამგებლის აბუ სა‘იდის (1317-1335) ვაზირის ჩობანის (ჯუბანის) მეგობარია და ეს ცნობილი და ძლიერი პიროვნება გიორგი მეფეს სულთანთან შუამდგომლობს. იმავე დროს ცნობილია, რომ ქართველთა მეფე ჩობანს ეგვიპტის წინააღმდეგაც აქეზებს.⁷¹

– მხოლოდ მაშინ, როცა დარწმუნდა რომ მარტო წერილებითა და შანტაჟით მიზანს ვერ მიღწევდა, გიორგი V-მ თავისი ელჩი გაგზავნა ეგვიპტეში.⁷² ეს მოხდა 1320 წელს. გიორგი V ბრწყინვალემ გაითვალისწინა ეგვიპტის სულტნის ეკონომიკური და სამხედრო ინტერესები, რომელიც მას კავკასიისა და კერძოდ, საქართველოს მიმართ გააჩნდა. სულტნის მიერ ჯვრის და სხვა მონასტრების დათმობა მოხდა ეკონომიკური და პოლიტიკური მოსაზრებებით. საფიქრებელია, რომ ეგვიპტელმა ვაჭრებმა საქართველოში თავისუფალი მიმოსვლისა და ვაჭრობის უფლება მიიღეს. პოლიტიკური გარიგება კი ის უნდა ყოფილიყო, რომ გიორგი V აღარ წააქეზებდა ჩობან ნოინს ეგვიპტის წინააღმდეგ.⁷³

სამწუხაროდ, ე. მამისთვალისშვილი არ იცნობს ისტორიულ რეალობას.

⁶⁸ ე. მამისთვალისშვილი. *იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი*, 137-138.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ იქვე, 140-141.

⁷² იქვე, 138.

⁷³ იქვე, 143.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1318 წლის შემდეგ ილხანთა ირანისა და მამლუქთა სასულტნოს ურთიერთობის გამწვავება არ მომხდარა. პირიქით, იყო ორი სახელმწიფოს დაახლოება, რაც ჯერ კიდევ მას შემდეგ დაიწყო, რაც ილხანებმა ისლამი მიიღეს. ამ პროცესში აქტიურად იყო ჩართული ჩობანი, რომელიც აღარ წარმოადგენდა ეგვიპტესთან დაპირისპირებულ მხარეს და ამის გამო მეფე გიორგი მას ეგვიპტის წინააღმდეგ ვერ გამოიყენებდა. მამლუქებსა და ილხანებს შორის 1323 წ. ზავიც დაიდო (იხ. ზემოთ) და ამის გამო, ქართველთა რაიმე შანტაჟი ეგვიპტის სულტნის მიმართ, მხოლოდ და მხოლოდ მკვლევრის სურვილია. ილხანთა და მამლუქთა დაზავება უკვე განხილულია უცხოურ და ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში (იხ. თავი I, შენ. 4), რომელიც ე. მამისთვალისშვილს უნდა გაეთვალისწინებინა, მაგრამ არ გაითვალისწინა.

გიორგი ბრწყინვალეს გააქტიურება წმინდა მიწაზე, გ. ალასანიას აზრით, 1323 წლის შემდეგ არის მოსალოდნელი.⁷⁴ ეს ჩანს მის დიდ ყურადღებაში, ჯვრის მონასტრის აღდგენისა და მონასტრის მოვლა-პატრონობის მიზნით. მეფის ძალისხმევას უეჭველად შეუწყობდა ხელს ჩობანთან ახლო ურთიერთობა.

ბაჰრელ მამლუქთა ბატონობის დროს გრძელდებოდა დიპლომატიური კონტაქტები საქართველოსა და მამლუქთა სასულტნოს შორის. ქართველთა ძალისხმევა კონცენტრირებული იყო პალესტინაში, წმინდა მიწაზე ქართულ სავანეების მოვლა-პატრონობასა და შენარჩუნებაზე. სულტნების კანცელარიაში სხვადასხვა მუსლიმ და ქრისტიან გამგებლებთან, მათ შორის ქართველებთან მიმონერის დროს არსებობდა მიმართვის საგანგებო ფორმები.⁷⁵

ქართული სამონასტრო თემი ბაჰრელ მამლუქთა ეგვიპტეში

ქართული სამონასტრო თემის მოღვაწეობა ადრეულ შუა საუკუნეებში დამონმებულია ეგვიპტეში. IV საუკუნეში აქ მოღვაწეობდა ცნობილი ბიზანტიელი მწერალი ევაგრე პონტოელი, რომელიც ეროვნებით ქართველად არის მიჩნეული.⁷⁶ ქართული ტრადიციით, V საუკუნეში პეტრე იბერს აუგია

⁷⁴ გ. ალასანია. ქართველი მეფეების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, 31.

⁷⁵ В.Г.Тизенгаузен. Заметка Элькалкашанди о грузинах, 208-216; D. Lang. *Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVII/1 (London, 1955), 78-79; დ. გოჩოლიშვილი. XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები, 51, 52; ქართული დიპლომატიის ისტორია (ქრესტომათია). (თბილისი, 2004), 220-21.

⁷⁶ კ.კეკელიძე. მეოთხე საუკუნის საზღვარგარეთელი ქართველი მოაზროვნე და მოღვაწე. – *ეტიუდები*, ტ. VI (თბილისი, 1960), 5-17; ს. ყაუხჩიშვილი. *გეორგიკა*, VII (თბილისი,

ეკლესია ეგვიპტის უდაბნოში.⁷⁷ ზოგიერთი მკვლევარი (მ. თარხნიშვილი, ზ. ალექსიძე)⁷⁸ სწორედ მის სახელს უკავშირებს ქართული ტიპის ერთ ეკლესიას, რომელიც თებეს ნეკროპოლზე გათხარა პროფ. მონერე დე ვილარმა და IX-X სს-ით დაათარილა.⁷⁹ ადრეულ პერიოდში ქართველ ქრისტიანთა ინტერესს ეგვიპტისადმი, საფიქრებელია, განაპირობებდა ის ქრისტიანული ტრადიცია, რომლითაც ეგვიპტეში დაიდო ბინა პალესტინიდან ლტოლვილ-მა ღვთისმშობელმა მარიამმა თავისი პირმშოთი – იესოთი.⁸⁰

სხვა რაიმე მითითება ეგვიპტეში ქართული-ეკლესია მონასტრების შესახებ მკვლევრებს არ მოუპოვებათ. ამდენად, საინტერესო უნდა იყოს ეგვიპტელი ისტორიკოსის იბნ ად-დავადარის ერთი ცნობა, რომელიც სწორედ ამ საკითხს ეხება.

იბნ ად-დავადარი თავისი მრავალტომიანი თხზულების IX ტომში, რომელიც სულტან ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადის მოღვაწეობას ეძღვნება, მოგვითხრობს, რომ 1321 წელს კაიროსა და მის მიმდებარე ფუსტატში, რომელიც ეგვიპტის დედაქალაქი იყო 969 წლამდე,

„გაჩნდა საშინელი ხანძარი. ეს იყო ქრისტიანთა ნამოქმედარი და მიზეზი (კი გახდა) ის, რომ გამოიცა მაღალი ბრძანება (ალ-მარსუმ აშ-შარიფ), რათა დაენგრიათ ქართველთა ეკლესია (ქანისათ ალ-ქურჯ), რომელიც ცნობილი იყო ალ-ჰამრას (ალ-ჰამრა'ა) სახელით. მდებო ხალხი თავს დაესხა დასანგრევად რამდენიმე ეკლესიას. ესენია: აზ-ზუჰრის, წმ. მინას, შვიდი წყაროს, მწვრთნელთა, ბარჯავანის უბნის, რამლა ალ-ჰუსაინიას და კაიროს ეკლესიები. სულ შვი-

1967), 106-117; ლევან მენაბდე. *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, II (თბილისი, 1980), 9, 289; ს. მახარაშვილი. ევაგრე პონტოელის ცხოვრება-მოღვაწეობა და მის თხზულებათა ქართული თარგმანი. – კრ. *ძველი ქართული მწერლობის მატრიანე*, I (თბილისი, 1984), 3-39.

⁷⁷ ს. ყუბანეიშვილი. *ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომატია*, ტ. I (თბილისი, 1946), 262; გ. წერეთელი. *უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან* (თბილისი, 1960), 5, შენ. 2, 26.

⁷⁸ M. Tarkhnishvili. Un vestige de l'art Georgien en Egypte. – *Bedi Kartlisa*, No. 32-33 (1959), 24-26; მ. თარხნიშვილი. ქართული ხელოვნების ნეშტი ეგვიპტეში. – *ბედი ქართლისა*, №11 (1952), 25-26; მისივე, წერილები. – *ქართული ეკლესიის ისტორია, მასალები და გამოკვლევები*. კრებული შეადგინა და გამოკვლევა დაურთო თამარ ჭუმბურიძემ (თბილისი, 1994), 273-276; *ეპისტოლეთა წიგნი*. სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ (თბილისი, 1968), 264.

⁷⁹ U. Monneret de Villard. Un Chiesa di tipo georgiano nella necropoli tebana. – *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, I (Boston, 1950), 495-500.

⁸⁰ Otto F.A. Meinardus. *In the Steps of the Holy Family From Bethlehem to Upper Egypt* (Cairo, 1963).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დი ეკლესია. მდაბიოებმა დაანგრეს ისინი და ძლიერ გაძარცვეს. [საპასუხოდ] ქრისტიანებმა დაიწყეს ხანძრის გაჩენა მისრსა (ფუს-ტატში-გ.ჯ.) და კაიროში, სხვადასხვა ადგილზე“.⁸¹

1321 წლის ანტიქრისტიანულმა გამოსვლებმა და ქრისტიანული მოსახლეობის მღელვარებამ დიდი მსხვერპლი და მატერიალური ზარალი გამოიწვია ქვეყანაში. მაგრამ იბნ ად-დავადარი ყოველივე ამას მოკლედ მოგვითხრობს. უფრო ვრცლად და დანვრილებით გადმოგვცემს ამ ამბებს XV საუკუნის ეგვიპტელი ისტორიკოსი ალ-მაკრიზი (გარდ. 1445 წ.).⁸²

ალ-მაკრიზის ცნობით, ანტიქრისტიანული გამოსვლები დაიწყო კაიროს ერთ-ერთ უბანში, სადაც სულტნის ბრძანებით წყალსაცავს აშენებდნენ. სამშენებლო ზონაში მოჰყვა აზ-ზუჰრის ეკლესია. 1321 წლის 8 მაისს, პარასკევს, როცა ეგვიპტის ხელისუფალნი კაიროს საკრებულო მეჩეთში ლოცულობდნენ, მდაბიო ხალხი თავს დაესხა ამ ეკლესიას, დაარბია, გაძარცვა და დაანგრია ის. ამის შემდეგ, კაიროში, ფუსტატში, ალექსანდრიასა და ეგვიპტის სხვა ქალაქებში, მუსლიმებმა თითქმის ერთდროულად დაარბიეს და დაანგრიეს ქრისტიანთა სხვა სავანეებიც.⁸³

⁸¹ *Die Chronik des Ibn ad-Dawadari*, Neunter Teil, *Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nasir Muhammad Ibn Qala'un*, ed. Hans Robert Roemer, 306. ამ ცნობას პირველად ყურადღება მივაქციე 1988 წ. გ. ჯაფარიძე. ქართველთა ერთი ეკლესიის შესახებ ეგვიპტეში. – *ჟურნ. მნათობი*, 6 (1988), 157-159. ის დაიბეჭდა შეზღუდული სამეცნიერო აპარატით, რაც ქვემოთ სრული სახითაა წარმოდგენილი და შევსებული ახალი ცნობებით. უკანასკნელ ხანებში 1321 წლის კაიროს ანტიქრისტიანულ გამოსვლებს საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა სანკტ-პეტერბურგელმა არაბისტმა კ. პანჩენკომ: К.А.Панченко. Поджог Каира 1321 г. и проблема христианского терроризма в Мамлюкском государстве. – *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 3: Филология, Вып. 4(26), (2011), 96-124. მკვლევარმა, საკითხის შესახებ, სხვა არაბულ წყაროებთან ერთად, იცის იბნ ად-დავადარის თხზულება და მისი ზემოდასახელებული ცნობაც, მაგრამ რატომღაც არ იხსენიებს ქართველთა ეკლესიას. რაც შეეხება ქრისტიანთა მძლავრ რეაქციას, რაც განაპირობა ეგვიპტეში მუსლიმთა ანტიქრისტიანულმა გამოსვლებმა, ის ამას ქრისტიანული ტერორიზმის ჩარჩოებში ათავსებს.

⁸² 1988 წლის გამოცემისგან განსხვავებით, აქ ვეყრდნობი ალ-მაკრიზის თხზულებების უახლეს გამოცემებს: Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, II (Beirut, 1418/1997), 36-39; Al-Maqrizi. *Al-Mawa'iz wa al-I'tibar bi-dhikr al-khitat wa al-athar*. Ed. Ayman Fu'ad Sayyid. Volume IV/2 (London, 1424/2002), 1066-1067.

⁸³ კაიროში, ფუსტატში და პროვინციებში დანგრეული ეკლესიების რაოდენობამ 60-ს მიაღწია. Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, II, 39; ამბავი ანტიქრისტიანული გამოსვლებისა და ქრისტიანთა რეაქციისა ალ-მაკრიზის თხზულებიდან *ალ-ხიტატ თარგმნილია ინგლისურად ტ. ევეტის მიერ: Account of the Monasteries and Churches of the Christians of Egypt; Forming the Concluding Sections of the Khitat of al-Maqrizi*. – *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring*

ანტიქრისტიანული გამოსვლები, ერთი შეხედვით, მდაბიოთა ინიციატივით დაიწყო და ალ-მაკრიზის თანახმად, ამან ძლიერ შეაწუხა სულტანი ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადი.⁸⁴ მაგრამ იბნ ად-დავადარის ზემომოტივით მოკლე ცნობა სანინალმდეგოს მეტყველებს. ის ბრძანება, რომელიც ქართველთა ეკლესიის დასანგრევად გამოიცა, მონშობს, რომ 1321 წლის ანტიქრისტიანული გამოსვლები სულტნის მიერ იყო სანქცირებული, თუმცა ის არ იყო, კონკრეტულად, ქართველების წინააღმდეგ მიმართული.

იბნ ად-დავადარის ცნობაში ჩვენთვის მთავარი და საყურადღებოა ქართველთა ეკლესიის მოხსენიება. სამწუხაროდ, არაბი ისტორიკოსის თხზულებაში ეს ეკლესია მხოლოდ ერთხელ არის დასახელებული და არ ჩანს, სად მდებარეობდა ის, კაიროში თუ ფუსტატში. ანდა შესრულდა თუ არა სულტნის ბრძანება, მისი დანგრევის თაობაზე. მაგრამ იბნ ად-დავადარი აღნიშნავს, რომ ქართველთა ეკლესია ცნობილი იყო ალ-ჰამრა'ას სახელით. ეს მითითება კი საშუალებას გვაძლევს, რომ მის შესახებ დამატებითი ცნობები სხვა არაბულ წყაროებში მოვიძიოთ.

აბუ სალიჰ ალ-არმანი, რომელმაც XIII ს-ის დასაწყისში დაგვიტოვა დიდი ნაშრომი ეგვიპტის ეკლესია-მონასტრების შესახებ, მიუთითებს, რომ ალ-ჰამრა'ა აშენებული იყო ფუსტატში.⁸⁵ ის მდებარეობდა ალ-ჰამრა'ა ად-დუნიას უბანში, რომელიც ქრისტიანებით დასახლებულ ალ-ჰამრას დიდ რაიონში შედიოდა.

აბუ სალიჰ ალ-არმანის ცნობით, ეკლესია ალ-ჰამრა იგივე წმ. გიორგის ეკლესიაა. XI საუკუნისთვის ის საკმაოდ დანგრეული ყოფილა და განუახლებიათ ფატიმიანი ხალიფა ალ-მუსთანსირის (1036-1094) დროს.⁸⁶ წმ. გიორგის ამ ეკლესიას (ქანისათ აბი ჯირჯ) იხსენიებს იბნ დუკმაკიც (XIV ს.), რომელიც კიდევ უფრო აზუსტებს მის ადგილმდებარეობას. ეს ეკლესია იყო აშენებული კაიროს არხის დასავლეთით, ნილოსთან, ბუსთან ას-სუქქარას (სუქქარას ბაღის) მახლობლად.⁸⁷ მინიშნება ამის თაობაზე აქვს

Countries, attributed to Abu Salih, the Armenian. Edited and translated from the Original Arabic by B. T.A.Evetts, with Added Notes by Alfred J. Butler (Oxford, 1895), 328-346. დაწვრილებით ამ გამოსვლების შესახებ იხ. Hayat Nasser Al-Hajj. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan a-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709_741/1309-1341*, 192-203 და შმდ.

⁸⁴ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, III, 37.

⁸⁵ *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries, attributed to Abu Salih, the Armenian*, 87-88.

⁸⁶ იქვე, 87-88, 97.

⁸⁷ Ibn Dukmak. *Description de l'Egypte* (Le Caire, 1893), 108.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აბუ სალიჰსაც,⁸⁸ ხოლო ალ-მაკრიზი ერთ შემთხვევაში ალ-ჰამრას ბუსთან ას-სუქქარას ეკლესიასაც კი უწოდებს.⁸⁹

ზემოდასახელებულ ეგვიპტელ ავტორთა შორის იბნ ად-დავადარი ერთადერთია, რომელიც ალ-ჰამრას ქართველთა ეკლესიას უწოდებს.

შეიძლება გაჩნდეს კითხვა: იბნ ად-დავადარის ცნობაში, რომელიც ქართველთა ეკლესიის დანგრევას ეხება, შეცდომით ხომ არ წერია ქართველები, არაბ. *الكل*/ალ-ქურჯ, ნაცვლად გიორგის, არაბ. *ჯირჯ-ისა* (*جرج*)? ამ სიტყვების გრაფიკული მოხაზულობა უდავოდ ახლოსაა ერთმანეთთან. მაგრამ ეს არის მხოლოდ გარეგნული მსგავსება. გასათვალისწინებელია, რომ კაიროს წმ. გიორგის ეკლესიას არაბი ავტორები უწოდებდნენ არა უბრალოდ *ქანისათ ჯირჯ-ს* (რასაც შეეძლო გამოეწვია შეცდომა), არამედ *ქანისათ აბი ჯირჯ-ს*. გარდა ამისა, საკუთარი სახელი ჯირჯ (ანდა მისი სხვა ფორმები: ჯირჯა, ჯირჯის, ჯირჯიუს) არტიკლის გარეშე იწერება. ზედმეტი იმის თქმა, რომ ეს იცოდა იბნ ად-დავადარი და ძნელი დასაშვებია, რომ მექანიკურად შეეცვალა წმინდანის სახელი ეთნიკური სახელით. ტექსტის შერყვნას ვერც გადამწერლებს დავაბრალებთ, რადგანაც ამ თხზულების ერთადერთი ვრცელი ხელნაწერი, რომელიც სტამბულში თოფჯაფის ბიბლიოთეკაში ინახება, ავტოგრაფია. იბნ ად-დავადარიმ კარგად იცოდა ვინ იყვნენ ქართველები (ალ-ქურჯ), მომსწრე იყო 1321 წლის ამბებისა და ნაკითხული ექნებოდა სულტნის ზემოხსენებული ბრძანებაც, რომელიც ქართველთა ეკლესიის დანგრევას მოითხოვდა.

იბნ ად-დავადარის თანახმად აშკარაა, რომ 1321 წლისთვის ალ-ჰამრას ეკლესია ფუსტატში ქართველებს ეკუთვნოდათ. მაგრამ, ამავე დროს, მე არ მაქვს საფუძველი ვამტკიცო, რომ ის უეჭველად ქართველებმა ააშენეს და მას ყოველთვის ქართველები ფლობდნენ.

იმ მცირერიცხოვანი ცნობებიდან, რომლებიც ალ-ჰამრას შესახებ არსებობს, ჩანს, რომ XI საუკუნიდან მოყოლებული - XIII საუკუნის დასაწყისამდე, როცა წერდა აბუ სალიჰ ალ-არმანი, ის კოპტების ხელთ იყო. მაგრამ ცნობილია ისიც, რომ ეგვიპტის ხელისუფალთა მიერ ეკლესიების დახურვა, ერთი რელიგიური თემისთვის მათი ჩამორთმევა და მეორესთვის გადაცემა, არცთუ იშვიათად ხდებოდა ეგვიპტესა და სირია-პალესტინაში. შესაძლებელია, ალ-ჰამრა'ს ეკლესია გადაეცა ქართველებს XII-XIII საუკუნის მიჯნაზე

⁸⁸ *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries, attributed to Abu Salih, the Armenian*, 87-88.

⁸⁹ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, III, 36.

ან ცოტა მოგვიანებით, როცა საქართველოსა და აიუბიანთა ეგვიპტეს შორის კარგი ურთიერთობა არსებობდა. ეს შეიძლება მომხდარიყო XIV საუკუნის დასაწყისშიც, როცა ქართველებმა დაიხსნეს ჯვრის მონასტერი.

აღსანიშნავია, რომ 1310 წელს, როცა კაიროში ჯვრის მონასტრის დასახსნელად ჩავიდა საქართველოსა და ბიზანტიის ელჩები, სულტნის ხელისუფლებამ დაადგინა, რომ მათთვის გაეხსნათ მეღვინეობის (ე.ი. მართლმადიდებლების) ეკლესია – კაიროსა და ფუსტატში (მისრ) და იაკობიტებისა – კაიროში და სინაგოგა.⁹⁰ ამ ცნობაში, რომელიც ალ-მაკრიზის ეკუთვნის, სამწუხაროდ, ეკლესიის სახელები, რაც მთავარია – ფუსტატისა, აღნიშნული არ არის.

დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ალ-ჰამრა/ე.ი. ქართველთა ეკლესია, რომელიც ითვლებოდა „ქრისტიანთა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ეკლესიად“, სადაც იყო „დიდძალი სიმდიდრე“, 1321 წლის ანტიქრისტიანული გამოსვლების დროს დაინგრა. 1321 წელსვე თითქმის მთლიანად განადგურდა ალ-ჰამრას ქრისტიანული უბანიც. მომდევნო ხანებში მოხერხდა ზოგიერთი ეკლესიის (მაგალითად, წმ. მინას) აღდგენა. მაგრამ ალ-ჰამრა, იგივე ქართველთა ეკლესია, აღარ აღუდგენიათ. XV საუკუნის I ნახევარში მის ადგილზე სუფიური საფანე – შაიხ იუსუფ ალ-‘აჯამის ზავია იყო აშენებული.⁹²

მიუხედავად იმისა, რომ 1321 წელს ქართველმა ქრისტიანებმა კაიროში დაკარგეს ეკლესია ალ-ჰამრა, იგივე ქართველთა ეკლესია, ამის შემდეგაც მათი ინტერესი კაიროს მიმართ არ ჩამქრალა. XIV საუკუნის 50-80-იან წლებში ქართველთა ყოფნა კაიროში აღნიშნული აქვთ იტალიელ მოგზაურებს ნიკოლო პოჯიბონსის და ლეონარდო ფრესკობალდის.⁹³ შეიძლება გამოითქვას ფრთხილი ვარაუდი, რომ XIV ს-ში ეგვიპტეში არსებობდა მცირერიცხოვანი სამონასტრო თემი.

⁹⁰ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, II, 458; Al-'Ayni. *Iqd al-juman fi tarikh ahl al-zaman*, ed. M.M. Amin, IV, 188-189.

⁹¹ Al-Maqrizi. *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata, III, 37.

⁹² Al-Maqrizi. *Al-Mawa'iz wa al-I'tibar bi-dhikr al-khitat wa al-athar*. Ed. by Ayman Fu'ad Sayyid. Volume III, 377, 385.

⁹³ Niccolo of Poggibonsi. *A Voyage Beyond the Seas: 1346-1350*. Translated by T. Bellorini and E. Hoade (Jerusalem, 1945), 89; Gucci and Sigoli Frescobaldi. *Visit to the Holy Places of Egypt, Sinai, Palestine, and Syria in 1384*. Translated from the Italian by Theophilus Bellorini and Eugene Hoade (Jerusalem, 1948), 47; G. Peradze. An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine. – *Georgica*, No. 4 and 5 (1937), 232, 233, პეგ. 13. A.S. Atiya. *The Crusade in the Later Middle Ages* (London, 1938), 174. A.D. Von Den Brincken. *Die "Nationes Christianorum Orientalum" im Verständnis der Latenischen Historiographie* (Köln-Wien, 1973), 122.

2. დიპლომატიური ურთიერთობები ბურჯელ მამლუქებთან არაბული დოკუმენტური წყაროების მიხედვით

სამცხის ათაბაგი ივანე და სულტნები ბარსბაი და ჯაკმაკი. XV საუკუნის 30-40-იან წლებში გამოიკვეთა დიპლომატიური ურთიერთობები სამცხე-საათაბაგოს გამგებელ ივანე ათაბაგსა და ეგვიპტის სულტნებს ბარსბაისა და ჯაკმაკს შორის.

ალ-მალიქ ალ-აშრაფ ბარსბაი (1422-1438) იყო სულტან ბარკუყის მამლუქი. ის დანიშნა სულტან შეიხის (1412-1421) დროს და გახდა ტარაბლუსის (ტრიპოლის) გამგებელი. როგორც არაერთმა მამლუქმა ამირამ, ვერც მან აიცილა თავიდან პატიმრობა და რამდენიმე წელი გაატარა მარკაბის და დამასკოს ციხეებში. დიდი გავლენა მოიპოვა თათარის გასულტნების (1421) დროს. როცა თავად დაეუფლა ტახტს, მან განაახლა აკრძალვები ქრისტიანებზე და ებრაელებზე შესულიყვნენ სახელმწიფო სამსახურში. ბარსბაიმ განამტკიცა ეგვიპტის ექსკლუზიური უფლებები მენამულ ზღვაზე, იემენსა და ევროპას შორის ვაჭრობაზე. 1426-27 წლებში მან დაიპყრო კვიპროსი. გარდაიცვალა შავი ჭირის ეპიდემიის დროს.

ალ-მალიქ აზ-ზაჰირ საიფ ად-დინ ჯაკმაკმა (1438-1453), ახალგაზრდობაში სულტან ბარკუყის (1382-1389, 1390-1399) მამლუქმა, თანდათან კარიერის სხვადასხვა საფეხური გაიარა და აღზევდა მთავარი ჰაჯიბის (მეკარის), მთავარი ამირ ალ-ახურისა (მეჯინიბის) და ათაბაგის (მთავარსარდლის) პოსტებამდე. სულტანმა ბარსბაიმ (1422-1438), გარდაცვალების წინ, ჯაკმაკი დანიშნა თავისი ვაჟის — ალ-მალიქ ალ-‘აზიზ იუსუფის რეგენტად. იუსუფი მიუღებელი აღმოჩნდა ერთმანეთთან დაპირისპირებულ მამლუქთა სხვადასხვა ფრაქციისთვის. დაიწყო შინაბრძოლები. საბოლოოდ გაიმარჯვა 65 წლის ჯაკმაკმა. ბარსბაის 15 წლის ვაჟი - იუსუფი დაამხეს, და საპყრობილეში გამოკეტეს. ჯაკმაკმა ძვირფასი საჩუქრებით მალე მოიგო სხვა მამლუქი ამირებისა და მათი მამლუქების გულები, შეძლო დაემარცხებინა იუსუფის აჯანყებული მომხრეები სირიაში და სიკვდილით დასაჯა ისინი.

ჯაკმაკს სურდა, სულტან ბარსბაის მსგავსად, აღეკვეთა ხმელთაშუა ზღვაზე ქრისტიანთა მეკობრეობა და 1440 წ. ფლოტი გაგზავნა კვიპროსიდან კ. როდოსზე და მოაოხრა მიმდებარე მცირე კუნძულები. 1442 და 1444 წლებში ის წარუმატებლად ცდილობდა დაეპყრო როდოსი და საბოლოოდ დაუზავდა მის რაინდებს. სხვა მხრივ, ჯაკმაკის საგარეო პოლიტიკა იყო წარმატებული. მას კარგი ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ მუსლიმ გამგებლებთან. მან ნება დართო თემურ ლენგის ვაჟს — შაჰ რუხს, გაეგზავნა მექაში ქისვა, ქააბას ტაძრის გადასაფარებლად, მიუხედავად იმისა, რომ ეს

იყო ეგვიპტის სულტნების პრივილეგია. ჯაკმაკი კარგ ურთიერთობაში იყო ოსმალთა სულთანთან და მცირე აზიის ბეილიქების გამგებლებთან.

ჯაკმაკი მკაცრ პოლიტიკას ატარებდა ეგვიპტელი ებრაელებისა და ქრისტიანებისადმი, მაგრამ ეს ხელს არ უშლიდა კარგი ურთიერთობა ჰქონოდა ქრისტიანულ საქართველოსთან.

ივანე ათაბაგის ურთიერთობაში ბარსბაისთან და ჯაკმაკთან, არსებული მასალით, მთავარი ადგილი ეკავა გოლგოთას კუთვნილების საკითხს.

გოლგოთაზე ქართველები პირველად გამოჩნდნენ XI ს-ის 50-იანი წლებიდან, როცა ეს წმინდა ადგილი მათ მიეკუთვნათ, მაგრამ, მას შემდეგ, რაც ჯვაროსნებმა დაიპყრეს იერუსალიმი, მათ დატოვეს ის.

გოლგოთა (კალვარი), ლათინთა ბატონობის დროს ჩატარებული რეკონსტრუქციის შემდეგ, ორდონიანი ნაგებობა იყო სამი თაღიანი სამლოცველოთი. ქვედა დონე ეკავა ადამის სამლოცველოს, სადაც გადმოცემით, დაკრძალეს ადამიანთა მოდგმის მამამთავარი ადამი, ხოლო ზედა დონე – ორ სამლოცველოს. ერთია ქრისტეს განმსჭვალვისა – მის სამხრეთ (მარჯვენა) ნაწილში, სადაც ჯვარზე მიამსჭვალეს ქრისტე, ხოლო მეორე – ჯვრის აღმართვისა – მის ჩრდილო (მარცხენა) ნაწილში.

სალაჰ ად-დინის მიერ 1187 წელს იერუსალიმის აღების შემდეგ, ლათინებმა დატოვეს აღდგომის ეკლესია. კ. ჰინტლიანის თანახმად, სალადინის დროიდან მოყოლებული 1426 წლამდე, გოლგოთა სომეხთა ხელთ იყო. მაგრამ ქართველებმა, რომელთაც ოჯახური კავშირები ჰქონდათ მამლუქებთან, ქრთამებით მოახერხეს კონტროლის დაწესება მასზე.⁹⁴ ჰინტლიანს არ მოაქვს რაიმე საბუთი. სამაგიეროდ, ცნობილია სულთან ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადის 1308 წლის 5 აპრილის ბრძანებულება, რომლის ძალითაც გოლგოთა გადავიდა ქართველების მფლობელობაში.⁹⁵ ეს აძლევდა ქართველებს უპირატეს უფლებას გოლგოთაზე სხვა ქრისტიანულ თემებთან შედარებით. მაგრამ ფაქტია, ამ წმინდა ადგილის დასაკუთრებას ცდილობდნენ და არცთუ წარუმატებლად, სომეხები და ფრანცისკელები.⁹⁶

⁹⁴ K. Hintlian. *History of the Armenians in the Holy Land* (Jerusalem, 1989), 42.

⁹⁵ გოჩა ჯაფარიძე. სულთან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან, 677-78.

⁹⁶ ფრანცისკელთა, ანუ „მინორიტ ძმათა ორდენი“ (*Ordo Fratrum Minorum*) 1209 წელს დააარსა ფრანცისკ ასიზელმა (1182-1226). წმინდა მიწაზე ფრანცისკელთა სამეურვეოს ისტორიის შესახებ იხ. Leonhard Lemmens. *Die Franziskaner im HL.Lande. I: Teil, Die Franziskaner auf dem Sion* (1336-1551), (Münster in Westfalen, 1916); Giuseppe Nazzaro. *The Franciscan Presence in the Holy Land*, translated and edited by Peter F. Vasko, John Boettcher (Jerusalem, 1995); Sabino De Sandoli. *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century* (Cairo, 1990), 77-94.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ფრანცისკელთა ზურგს უკან იდგა ნეაპოლის სამეფო, რომელიც 1332-33 წლებში წმინდა ადგილების დაბრუნების მიზნით მოლაპარაკებებს აწარმოებდა სულტან ნასირ ად-დინ მუჰამადთან. საბინო დე სანდოლის თანახმად, ამის შედეგად ფრანცისკელებმა მიიღეს გოლგოთას სამხრეთი ნაწილი,⁹⁷ მაგრამ შეთანხმების განხორციელება ერთბაშად არ მომხდარა.

ჩემ ხელთაა იერუსალიმის ფრანცისკელთა არქივში⁹⁸ დაცული 918 წლის 2 ჯუმადა II-ის /ე.ი. 1512 წლის 15 აგვისტოს დოკუმენტი, რომელშიც დასახელებულია ადრინდელი საბუთები, საიდანაც ჩანს, რომ ქართველებს დაუეკარგავთ საკურთხეველი გოლგოთაზე. დასახელებულია სულტან ბარსბაის წერილი ქართველთა მეფისადმი. მეფე ითხოვდა მისგან „სამეფო წყალობებს, რათა წმინდა იერუსალიმში მცხოვრებ ქართველთა თემს მფლობელობაში მიეღო კუმამას (აღდგომის ტაძრის) საკურთხეველი; სომხებს და ქრისტიანთა [სხვა] თემებს ხელი აეღოთ ხსენებულ საკურთხეველზე და სულტანს ეზრუნა ქართველებზე“ (სტრ. 36-40). კონტექსტიდან გამომდინარე, კუმამას საკურთხეველში გოლგოთას საკურთხეველი იგულისხმება. სულტანმა ბარსბაიმ დააკმაყოფილა ქართველთა მეფის თხოვნა, „გადასცა ქართველთა რელიგიურ თემს ეს საკურთხეველი და ალაგმა სომეხთა და სხვა ქრისტიანთა ხელები მისგან“ (სტრ. 40-41). ამ გადაწყვეტილების თაობაზე, სულტანმა მისწერა თავის ნა'იბს იერუსალიმში 836 წლის 13 შავვალს/1433 წლის 3 ივნისს (სტრ. 41-42).

სამწუხაროდ, ქართველთა მეფის წერილი ბარსბაისადმი და ამ სულტანის ხსენებული ბრძანებულება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში, თუ ცელიკას მიერ შედგენილი კატალოგიტ ვიმსჯელებთ, არ ჩანს. კასტელანის კატალოგიტ, ის არ არის ფრანცისკელთა არქივშიც, მაგრამ იმ ამბავს, რომ ბარსბაის დროს გოლგოთა ქართველებს გადაეცა სამცხის ათაბეგის ივანეს (1391-1444) ძალისხმევით, იუნყება სომხური ჰიშტაკარანი.⁹⁹ ზუსტი თარიღი დასახელებული არ არის, მაგრამ იგულისხმება XV საუკუნის 30-იანი წლები.¹⁰⁰ მკვლევრები

⁹⁷ Sabino De Sandoli. *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century*, 43, 47; ვლადიმერ კეკელია. ქრისტიანი ერები უფლის საფლავის ტაძარში XIV საუკუნეში. – *აღმოსავლეთი და კავკასია*, 5 (2007), 69.

⁹⁸ Eutimio Castellani. *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanate in lingua araba e turca concernati I Santuari le proprieta I diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme*, N83.

⁹⁹ სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშტაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდულაძემ (თბილისი, 1978), 57-58.

¹⁰⁰ იქვე, 57-58; Avedis K. Sanjian. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domin-*

სავარაუდო თარიღად მიიჩნევენ 1422 და 1430 წლებს (ტ. სავალანინცი,¹⁰¹ ა. აბდალაძე,¹⁰² მ. სტეფანაძე¹⁰³), ან 1426 წელს (კ. ჰინტლიანი). 1512 წლის 15 აგვისტოს დოკუმენტში დასახელებული ბარსბაის საბუთით შეიძლება ითქვას, რომ მან გოლგოთა ქართველებს გადასცა, დაახლოებით, **1433 წლის ივნისში**.

1512 წლის 15 აგვისტოს დოკუმენტში დასახელებულია აგრეთვე სულთან ჯაკმაკის 843 წ. 18 მუჰარრამის/1439 წლის 1 ივლისის სამეფო ცირკულარული ბრძანებულება იერუსალიმისა და ლაზას ყველა მოსამართლისადმი, რომელიც ქართველთა მეფის ბერებს აძლევდა არამარტო უფლებას გოლგოთას ეკლესიაზე – იერუსალიმის აღდგომის ტაძარში, არამედ უფლებასაც, გაეხსნათ იქ სამხრეთის კარები. ბრძანებულება უკრძალავდა სომეხთა რელიგიურ თემსა და ფრანკებს (ე.ი. ფრანცისკელებს) შეენუხებინათ ისინი ამასთან დაკავშირებით (სტრ. 47-50).

ეს დოკუმენტი დაცული უნდა იყოს იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში, მაგრამ მისი მიკვლევა ა. ცელიკას კატალოგის მიხედვით, არ მოხერხდა. საბუთი საკმაოდ მნიშვნელოვანია. ის ადასტურებს სომხური ჰიმნთაქარანის ცნობას, რომ გოლგოთა სულთან ჯაკმაკის დროს **საბოლოოდ** ჩამოართვეს სომეხებს და გადასცეს ქართველებს.¹⁰⁴

ჰიმნთაქარანში აღნიშნულია, რომ სომეხმა არქიეპისკოპოსმა მართიროსმა ქართველებთან დაპირისპირების დროს რამდენჯერმე დაიბრუნა და დაკარგა გოლგოთა. ბოლოს ეს მოხდა, ჩანს, სულთან ჯაკმაკის ბრძანებით, **სწორედ 1439 წლის ივლისში**. ქართველების შენუხება გოლგოთას გამო აეკრძალათ არამარტო სომეხებს, არამედ ფრანცისკელებსაც.

ამავე წელს სომეხებმა, რომლებმაც იმედი დაკარგეს დაებრუნებინათ გოლგოთა, სულტნის ნებართვით, „უფლის წმ. საფლავისა და წმ. გოლ-

ion (Cambridge, 1965), 72-73.

¹⁰¹ ტ. სავალანინცი თავის „იერუსალიმის ისტორიაში“ ასახელებს როგორც 1422, ისე 1430 წელსაც. დამოწმებულია: *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიმნთაქარანების) ცნობები*, 157.

¹⁰² ა. აბდალაძე. ჰიმნთაქარანის ქრონოლოგიის გათვალისწინებით, თვლის, რომ მეორე თარიღი – 1430 წელი უფრო მისაღები ჩანს. იხ.: *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიმნთაქარანების) ცნობები*, 157.

¹⁰³ მაია სტეფანაძე. ქართველთა მდგომარეობა იერუსალიმის წმინდა მიწაზე VII-XVII საუკუნეთა საერთაშორისო აქტების მიხედვით. – *ქართული დიპლომატია, ნელინდეული*, 5 (1998), 447-48.

¹⁰⁴ *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიმნთაქარანების) ცნობები*, 58-59, 156.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

გოთას პირდაპირ“ ცარიელ ადგილზე ააშენეს ეკლესია, რომელსაც მეორე გოლგოთა უწოდეს.¹⁰⁵ 1439 წელს გოლგოთას დაკარგვით დამწუხრებული ა. სანჯიანი, ცდილობს დაამციროს ქართველთა წარმატება: „ქართველების გამარჯვება დიდხანს არ გაგრძელებულა, რადგანაც მალე, 1440 წელს მათი სამეფოს დაცემის შემდეგ, მათი მონასტრები და სინმინდეები ნმინდა ქალაქში, გოლგოთას ჩათვლით, მათი ერთმორწმუნე ბერძნების კონტროლის ქვეშ გადავიდა“. 1440 წელს ქართველთა სამეფო არ დაცემულა და შეუძლებელია, ა. სანჯიანმა არ იცოდეს ისიც, რომ სინამდვილეში, ქართველები იერუსალიმში თავიანთ ეკლესია-მონასტრებს და სხვა სინმინდეებს, მათ შორის გოლგოთას, კიდევ ორ საუკუნეზე მეტ ხანს ინარჩუნებდნენ. უბრალოდ, მას ობიექტურობამ უღალატა.

რა განაპირობებდა ბარსბაისა და ჯაკმაკის „პროქართულ“ პოლიტიკას?

ამის პასუხს იძლევა იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული **დღემდე უცნობი** ერთი წერილი (26.VIII.2.30), რომელიც ჯაკმაკმა 1442 წლის 16 ივლისს გაუგზავნა საქართველოში, ახალციხეში მცხოვრებ მუსლიმთა ელიტას (შეიხები, ფაკიჰები, ყურანის მკითხველები, სუფიები) და საერთოდ, მის ყველა მუსლიმს.¹⁰⁶ ჯაკმაკის წერილი არის პასუხი ახალციხის მუსლიმთაგან უფრო ადრე მიღებულ წერილზე. მათ სულტანისთვის გაუგზავნიან თავიანთი ელჩი *იმამი* ჯამალად-დინ მაჰმუდი და მისი თანმხლები, რომლის სახელიც არ იხსენიება. *იმამი* ყოველდღიურ ცხოვრებაში ლოცვის ხელმძღვანელია მეჩეთში. ის შეიძლება ყოფილიყო მუსლიმთა რელიგიური თემის მეთაურიც ახალციხეში და ამდენად, ახალციხელ მუსლიმთა მისია წარმომადგენლობითი იყო.

ახალციხელებმა სთხოვეს სულტანს, რომ უკან დაბრუნებულ ჯამალად-დინთან და მის თანამგზავრთან ერთად, მათთვის გაეგზავნა ორი ‘ალიმი – მეცნიერი, ხუტბის¹⁰⁷ ანუ ქადაგებისათვის.

¹⁰⁵ იქვე, 59-60; Avedis K. Sanjian. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, 173.

¹⁰⁶ იხ.: გ. ჯაფარიძე. მამლუქთა ეგვიპტის სულტანი ჯაკმაკი და ახალციხის მუსლიმები. – კრებ. *გივი წულაია – 80* (თბილისი, 2015), 234-241.

¹⁰⁷ ხუტბაში, რომელიც, პარასკევის (ნაშუადღევს ლოცვამდე) გარდა, იკითხება ისლამში ორი დიდი დღესასწაულის - მსხვერპლშენიერვის (‘იდ ალ-ადჰა) და გახსნილობის (‘იდ ალ-ფიტრ) დროს და სხვა განსაკუთრებულ შემთხვევაში, იმამ-ხატიბი ადიდებდა ალლაჰს, ითხოვდა კურთხევას მოციქულისთვის, კითხულობდა ნაწყვეტს ყურანიდან, ლოცულობდა მორწმუნეთათვის და ასწავლიდა ღვთისმოსაობას. ხუტბამ მოიპოვა დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა ერთი პუნქტის გამო: მასში უნდა ყოფილიყო მოხსენიებული მოქმედი ხალიფა, მის შემდეგ - სულტანი და სხვა ადგილობრივი მმართველებიც. ხუტ-

რატომ სჭირდებოდათ ახალციხელებს 'ალიმები? 'ალიმები მრავალმხრივ ცოდნას ფლობდნენ, იცოდნენ ღვთისმეტყველება, ისტორიურ-რელიგიური გადმოცემები, ისლამის ეთიკურ-სამართლებრივი ნორმები, იყვნენ როგორც თეორეტიკოსები, ისე პრაქტიკოსები განათლების ტრადიციულ სფეროებში, შეეძლოთ სამართალწარმოება შარიათისა და ისლამური წესჩვეულების შესრულების საფუძველზე. ჩანს, ისინი არამართო დაეხმარებოდნენ იმამ ჯამალ ად-დინ მაჰმუდს ხუტბის მომზადებაში, არამედ მონოდებული იყვნენ თავიანთი ცოდნა შეეტანათ ახალციხის მუსლიმურ თემში.

ახალციხელთა წარმომადგენლები ჯაკმაკმა დიდი პატივით მიიღო. ისინი ეგვიპტეში უნდა ჩასულიყვნენ არა უგვიანეს 845/1442 წლის გაზაფხულისა. ეს იქიდან ჩანს, რომ მათ შეასრულეს პილიგრიმობა (ჰაჯჯ) მექაში, რომელიც დაიწყო 845 /1442 წლის 17 აპრილს და დასრულდა 23 აპრილს. ჯამალ ად-დინ მაჰმუდმა მოციქულ მუჰამადის საფლავიც მოინახულა მედინაში, მისი თანამგზავრი კი ჰიჯაზის გზაზე აღესრულა. ჯაკმაკმა, ის, როგორც იუწყება 1442 წლის 16 ივლისის წერილში, უკან, ახალციხეში დააბრუნა „პატივგაგები და პატივცემული“. სულტანმა მას გააყოლა ორი 'ალიმი, რომლებიც მას უნდა დახმარებოდნენ ახალციხის საკრებულო მეჩეთში ხუტბის ორგანიზებისთვის და მათ სახარჯოდ უბოძა 100 ოქროს დინარი. ჯაკმაკმა პირობას მისცა ახალციხელ მუსლიმებს, რომ „მათზეა ჩვენი სამეფო ყურადღება. თუნდაც შორს იყვნენო“ და ითხოვა, ეცნობებინათ მისთვის ახალი ამბები.

რატომ მიმართეს ახალციხელმა მუსლიმებმა მაინცადა მაინც ჯაკმაკს? ეგვიპტის სულტანი, ისევე როგორც მისი წინამორბედები, პრეტენზიას აცხადებდნენ განსაკუთრებულ სტატუსზე მუსლიმ გამგებელთა შორის იმის გამო, რომ ისინი კონტროლს უწევდნენ მუსლიმთა ყველაზე წმინდა ადგილებს – მექასა და მედინას, გამოდიოდნენ პრაქტიკულად ყველა მუსლიმის მფარველად და ამდენად, დაინტერესებული უნდა ყოფილიყვნენ ქრისტიანულ საქართველოში მცხოვრებ მუსლიმთა ბედითაც.¹⁰⁸ გარდა ამი-

ბის უფლება გახდა ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი მმართველის დამოუკიდებლობისა. მაგრამ ამ პუნქტს, ახალციხის შემთხვევაში, არ შეიძლება დიდი პოლიტიკური დატვირთვა მიენიჭოს. ის მხოლოდ აკმაყოფილებდა ადგილობრივ მუსლიმთა ამბიციებს.

¹⁰⁸ B. Abu Manneh. The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period. – *Egypt and Palestine. A Millennium of Association (868-1948)*. Ed. by A.Cohen and G. Bear (New York, 1984), 102-112; გ. ჯაფარიძე. დიპლომატიური კონტაქტები საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის XIV-XVI ს-ის დასაწყისში იერუსალიმში აღმოჩენილი არაბული დოკუმენტების მიხედვით. – *ქართული დიპლომატია. წელიწდეული*, 1 (თბილისი, 1994), 211.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სა, ახალციხის მუსლიმები სარგებლობდნენ სამცხის ათაბაგ ივანეს კარგი ურთიერთობით ეგვიპტის სულტნებთან, როგორც ჯაკმაკთან, ისე მის წინამორბედ ბარსბაისთან.¹⁰⁹

ახალციხელმა მუსლიმებმა კარგად წარუდგინეს სულტანს ადგილსამყოფელი ქვეყანა. მისწერეს, რომ ზოგიერთ მუსლიმ ვაჭარს აყაჩაღებენ ქართველთა (ალ-ქურჯ) ქვეყნის ფარგლებს გარეთ, ხოლო ისინი მიდიან სულტნის დიდებულ სადგომებში და ყვებიან, ქართველებმა დაგვაყაჩაღესო, რაც მათი მონაწილეობით.

ახალციხელმა მუსლიმებმა აცნობეს ჯაკმაკს, რომ ისინი ცხოვრობენ ქალაქ ახალციხეში (ახალ სილა) დიდებითა და პატივით და რომ მისი გამგებელი ივანე (ივანე ათაბაგი, 1391-1444) დიდი პატივისცემით ეპყრობა მათ, პატივს სცემს მათ მეჩეთებს და დიდ ყურადღებას აქცევს მათ მიერ [რელიგიური] წესების შესრულებას.

აღნიშნულია, და საერთოდ, რამდენადაც ვიცით, ეს ამ სახის პირველი ცნობაა, რომ ახალციხის მუსლიმები მრავალრიცხოვანი ყოფილან.

რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკა მუსლიმთა მიმართ საქართველოში, რომელიც დაამკვიდრა დავით IV აღმაშენებელმა 1122 წლიდან, მოქმედებდა მისი მემკვიდრეების დროსაც. მისი შენარჩუნება, ჩანს, იყო აუცილებელი საქართველოს ყველა ქართველი მეფე-მთავრისთვის, რომლებიც დაინტერესებული იყვნენ ქართული სინმინდეების მოვლა-პატრონობით წმინდა მიწაზე.¹¹⁰ ასე იყო სამცხე-საათაბაგოშიც.

ახალციხელმა მუსლიმებმა სთხოვეს სულტანს და ამ შემთხვევაში არ შეიძლება არ დავინახო ათაბაგ ივანეს დაინტერესება, გაორკეცებულიყო მისი მზრუნველობა წმინდა იერუსალიმში მცხოვრები ქართველი ბერებისადმი, რათა მათ არ შექმნოდათ სიძნელეები და ამის სანაცვლოდ, მუსლიმებიც იქნებოდნენ აგრეთვე პატივგებულნი ქართველთა მხრიდან.

სულტანმა საპასუხო წერილში აღნიშნა, რომ ნასიამოვნები დარჩა იმით,

¹⁰⁹ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.), 156-60.

¹¹⁰ ამ აუცილებლობამ განაპირობა ის, რომ 1310 წ. მუსლიმთაგან მიტაცებული ჯვრის მონასტრის გათავისუფლების ნაცვლად, დასავლეთ საქართველოს მეფემ კონსტანტინე დავითის ძემ მიიღო ეგვიპტის სულტნის ან-ნასირ ნასირ მუჰამადის მოთხოვნა „ეზრუნა მისი სამეფოს მიწებზე მცხოვრებ მუსლიმებზე, მფარველობა გაენია მათთვის, დაეცვა ისინი ზიანისგან და დახმარებოდა მათ, შეესრულებინათ თავიანთი რელიგიური მოვალეობები ჭეშმარიტი სარწმუნოებისა (ე.ი. ისლამისა)“. გ. ჯაფარიძე. როდის დაუბრუნეს ქართველებს მამლუქების მიერ მიტაცებული ჯვრის მონასტერი? – შოთა მესხია, 90. საიუბილეო კრებული მიძღვნილი შოთა მესხიას დაბადების 90 წლისთავისადმი (თბილისი, 2006), 294.

რომ ახალციხეში მუსლიმები ცხოვრობდნენ უშიშრად, კეთილდღეობაში და პატივში. სანაცვლოდ, ჯაკმაკმა გამოსცა ბრძანებულებები ქართველ ბერებთან დაკავშირებით წმინდა იერუსალიმში, რათა გაორკეცებულიყო მათ მიმართ სულტნის მზრუნველობა და ეს აცნობა თავის ნაცვალს (ნა'იბ) იერუსალიმში.

სულტანი წერს, რომ მან დაუბრუნა თავისი სამეფო პასუხი ახალციხის მფლობელს (საჰიბ), რომელშიც მადლობა მოახსენა მას მუსლიმთა მიმართ კარგი დამოკიდებულების გამო და მასაც სთხოვა გაორკეცება მზრუნველობისა და პატივისცემისა მუსლიმთა მიმართ მის სამფლობელოში.¹¹¹

ამრიგად, ეგვიპტის და ქართველ ხელისუფალთა ურთიერთობაში კარგად გამოკვეთილი საერთო ინტერესები არსებობდა. ნაცვალგების პრინციპი უბიძგებდა ჯაკმაკს ეზრუნა მუსლიმთა კეთილდღეობაზე საქართველოში და შესაბამისად, ქართველ ქრისტიანებზე სასულტნოში. ივანე ათაბაგი, რომელიც თავის სამფლობელოში ახორციელებდა მუსლიმთა მიმართ რწულშემწყნარებლურ პოლიტიკას, ამით წარმატებით იცავდა ქართული ქრისტიანული თემის ინტერესებს წმინდა მიწაზე და აფართოებდა მათ იმუნიტეტს.

დანართი. სულტან ჯაკმაკის წერილი ახალციხის მუსლიმებისადმი, 846 წ. 7 რაბი' I / 1442 წ. 16.VII. ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა იერუსალიმში (VII.B. 2.30).

1. სამეფო [ბრძანებულება] დიდებულ, ღვთისმოსავ შაიხების, ფაკიჰების, ყურანის მკითხველების, სუფიებისა
2. და ყველა მუსლიმისადმი – ალლაჰიმც განადიდებს მათ – რომლებიც ცხოვრობენ ქალაქ ახალციხეში, ქართველთა ქვეყანაში (ბილად ალ-ქურჯ)
3. რომ იმოქმედონ მისი [ბრძანებულების] შინაარსის საფუძველზე, თანახმად იმისა, რაც განმარტებულია მის შესახებ.
4. სახელით ალლაჰისა, მოწყალისა მწყალობელისა,
5. გამოიცა განკარგულება სამეფო ამაღლებული ბრძანებით, ხელმწიფის,

ჯაკმაკი

6. სულტან ალ-მალქ აზ-ზაჰირ საიფ ად-დინისა –
7. მაღალი ალლაჰიმც აღამაღლებს მას, პატივს მიაგებს, გააავრცელებს

¹¹¹ უფრო ადრე, ჯაკმაკი ქართველი მეფისადმი 1440 წლის 30 აგვისტოს გაგზავნილ წერილში კმაყოფილებით აღნიშნავდა, რომ „მუსლიმებს მის (ქართველთა მეფის) ქვეყანაში ჩვენი სამეფო მართლმსაჯულების [პატივისცემისა], ჩვენდამი პატივისცემისა და მისი [მეფის] ზრუნვის გამო, კარგად ეპყრობიან“. გ. ჯაფარიძე. *ბენა ჩოლოყაშვილი ეგვიპტეში და წმინდა მიწაზე*, 103.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

- და აღასრულებს მას-
- 8 რომ ეს სამეფო პასუხი იწერება ღვთისმოსავი შაიხებისთვის, ფაკი-
ჰების, ყურანის მკითხველების,
 - 9 სუფიებისა და ყველა მუსლიმისადმი, რომლებიც ცხოვრობენ ქალაქ
ახალციხეში, (ახალ სილა) ქართველთა ქვეყანაში –
 - 10 მაღალი ალლაჰიმც გააძლიერებს მათ - აცნობებს მათ, რომ სამეფო
კარზე მოვიდა მათი წერილი,
 - 11 რომელიც შეიცავს შემდეგს: ისინი ცხოვრობენ ხსენებულ ქალაქ ახალ-
ციხეში დიდებით და პატივით
 - 12 და რომ მისი გამგებელი ივანე დიდი პატივისცემით ეპყრობა მათ, პა-
ტივს სცემს მათ მეჩეთებს და დიდ ყურადღებას აქცევს
 - 13 მათი[რელიგიური]წესების შესრულებას. რომ ისინი მრავალრიცხოვანი
ხალხია, მავედრებელნი მაღალი ალლაჰისა, რომ მან ხანგრძლივად
[სულტნის] სამეფო დღეები.
 - 14 რაც მოახსენეს, არის ის, რომ ზოგიერთ ვაჭარს აყაჩაღებენ ქართველ-
თა (ალ-ქურჯ) ქვეყნის ფარგლებს გარეთ, ხოლო ისინი
 - 15 მოდიან [სულტნის] დიდებულ სადგომებში და ყვებიან, რომ ქა-
რთველებმა დააყაჩაღეს ისინი და რომ
 - 16 ეს მათი მონაწილეობითაა. რაც ითხოვეს, ისაა, რომ არ მიიღოს ეს ქა-
რთველებთან დაკავშირებით
 - 17 და გააორკეცოს მზრუნველობა წმინდა იერუსალიმში მცხოვრებ
ბერებისადმი, მათთვის სიძნელების შეუქმნელად.
 - 18 ისე, რომ იქნებიან მუსლიმები აგრეთვე პატივგებულინი ყურადღებით
ქართველთა მხრიდან. ამას გარდა,
 - 19 სთხოვეს მას [სულტანს], რომ გაიგზავნოს მათთან ორი ‘ალიმი ხუტ-
ბის მინბარისთვის მათ ელჩთან, იმამ
 - 20 ჯამალ ად-დინ მაჰმუდთან და მის თანამგზავრთან ერთად. ცნობილი გახ-
და ეს დანვრილებით და გავიხარეთ მათი უსაფრთხოებით და იმით, რომ
 - 21 ცხოვრობენ კეთილდღეობასა და პატივში. და გამოიცა ჩვენი ბრძანებ-
ულებები წმინდა იერუსალიმში ქართველ ბერებთან დაკავშირებულ
თხოვნაზე,
 - 22 გავაორკეცეთ მათ მიმართ ჩვენი მზრუნველობა და მოვექეცით მათ
მათი ყველაზე სრული წესების შესაბამისად. მივწერეთ წმინდა იერუ-
სალიმის ნა’იბს
 - 23 მის თაობაზე ყველაფერი და დავუბრუნეთ ჩვენი სამეფო პასუხი ახალ-
ციხის მფლობელს (ნა’იბ), რომელშიც ვაცნობეთ ამის თაობაზე, მად-
ლობა მოგახსენეთ

გოჩა ჯაფარიძე

- 24 მას და [ვთხოვეთ] გააორკეცოს მზრუნველობა მუსლიმთა მიმართ და
გაზარდოს მათი პატივისცემა. ჩვენ უკვე დავაბრუნეთ იმამი ჯამალ
ად-დინ
- 25 მაჰმუდი პატივნაგები და პატივცემული მას შემდეგ, რაც მან შეას-
რულა ჰაჯჯი ალლაჰის წმინდა სახლში და მოინახულა საფლავი ნი-
ნასნარმეტყველის,
- 26 ჩვენი ბატონის, მუჰამმადის - მასზეა საუკეთესო ლოცვა და მშვიდო-
ბა. რაც შეეხება მის თანამგზავრს, ის აღესრულა მაღალ ალლაჰთან,
როდესაც ადგა
- 27 წმინდა ჰიჯაზის გზას. და ჩვენ უკვე გამოვგზავნეთ ხსენებულ ჯამალ
ად-დინ მაჰმუდთან ერთად ორი 'ალიმი ახალციხის საკრებულო მეჩე-
თის ხუტბისათვის, დახმარება აღმოუჩინეთ
- 28 ხარჯით – ასი დინარის ოდენობით და გამოვგზავნეთ პატივგებულნი,
პატივნაცემნი, კმაყოფილნი, გულდამშვიდებულნი და თვალგახარე-
ბულნი.
- 29 და, ჭეშმარიტად, მათზეა ჩვენი სამეფო ყურადღება. თუნდაც შორს
იყვნენ, გვაცნობებენ თავიანთი სიახლეების შესახებ - და მაღალი ალლაჰი
- 30 განადიდებს მათ თავისი მაღლით და გულუხვობით, თუ ინებებს
მაღალი ალლაჰი.
- 31 დაინერა რაბი' ალ-ავევალის თვის 7-ში,
- 32 846 [16.VII.1442] წელს,
- 33 თანახმად სამეფო ბრძანებისა,
- 34 დიდება მაღალ ალლაჰს. ალლაჰიმც აკურთხებს მუჰამმადს, მის
ოჯახს, მის მიმდევრებს და მიესალმება
- 35 საკმარისია ჩვენთვის ალლაჰი და ის უმჯობესი მფარველია
- 36 ამინ.

ქართველები და სულტანი კა'ით ბაი

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე დიდი ხანია ტრიალებს ინფორმაცია
ეგვიპტეში სულტან კა'ით ბაისთან მეფე კონსტანტინე II-ის კარის მოძღვა-
რის კირ ნილოსის ელჩობის შესახებ. ის მომდინარეობს 1495 წლის 10 მარ-
ტით დათარიღებული ესპანეთის დედოფლის იზაბელასადმი კონსტანტინე
II-ის მიერ გაგზავნილი წერილიდან.¹¹² მკვლევართა აზრით, კირ ნილოსის

¹¹² წერილის გაგზავნის ისტორია, მისი რუსული და ქართული თარგმანების
შესახებ იხ. იასე ცინცაძე. *მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის*
128

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ელჩობა მოხდა „1492 წ. შემდგომ -1496 წლამდე“ (ი. ჯავახიშვილი¹¹³), 1493-94 წლებში (ი. ცინცაძე)¹¹⁴, 1494 წ. (ე. ხინთიბიძე),¹¹⁵ 1492-1493 წლებს შორის, 1492 წლის მეორე ნახევარში, ან არაუგვიანეს 1493 წლის გაზაფხულისა (მ. პაპაშვილი).¹¹⁶

კაიროში კა'ით ბაის ნილოსი „დიდი სიხარულით მიუღია“.¹¹⁷ კონსტანტინეს წერილში არ ჩანს, რა მიზნით იმყოფებოდა ქართველი ელჩი ეგვიპტეში. ფიქრობენ, რომ ეს დაკავშირებული იყო ანტიოსმალური კოალიციის შექცერის ცდასთან.¹¹⁸ მათი მოლაპარაკება „სიტყვიერად მაღალ დონეზე“ ჩატარდა, მაგრამ შედეგი არ მოჰყვა.¹¹⁹ ეს გასაკვირი არც არის. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ ეგვიპტე-ოსმალეთის მძიმე სამხედრო კონფრონტაციის შემდეგ, 1491 წ. კა'ით ბაი დაუზავდა ოსმალეთის სულტანს ხელსაყრელი პირობებით. მაშინ, როცა ორ სახელმწიფოს შორის რაიმე დაპირისპირება აღარ შეინიშნებოდა, კა'ით ბაისთვის მიუღებელი იქნებოდა ანტიოსმალურ კოალიციაში მონაწილეობა. 1492 წლიდან კა'ით ბაის საშინაო პრობლემებიც აწუხებდა, თუდაც საშინელი შავი ჭირი, რომელსაც დიდი მსხვერპლი მოჰყვა. არა მგონია, რომ ამ პირობებში სულტანი მოინდომებდა აერია ოსმალეთთან დალაგებული ურთიერთობა.¹²⁰

ისტორიისათვის (XV-XVII საუკუნეები), (თბილისი, 1965), 3-10; 81-86; ინგლისური თარგმანი: Elguja Khintibidze. Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century. – *Mediterranean Historical Review*, vol.6, Number 2 (December 1991), 80.

¹¹³ ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, 452.

¹¹⁴ ი. ცინცაძე. მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XV-XVII საუკუნეები), 11.

¹¹⁵ Elguja Khintibidze. Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century, 79.

¹¹⁶ მ. პაპაშვილი. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ევროპული პოლიტიკის ისტორიიდან. – *საისტორიო ვერტიკალები*, 2 (2002), 72.

¹¹⁷ ი. ცინცაძე. მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XV-XVII საუკუნეები), 12, 83; Elguja Khintibidze. Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century, 80.

¹¹⁸ ი. ცინცაძე. მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XV-XVII საუკუნეები), 12-13; Elguja Khintibidze. Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century, 79; მ. პაპაშვილი. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ევროპული პოლიტიკის ისტორიიდან, 70, 72.

¹¹⁹ მ. პაპაშვილი. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ევროპული პოლიტიკის ისტორიიდან, 70.

¹²⁰ შეიძლება ეს მნიშვნელოვანი არ იყოს, მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ არაბულ წყაროებში არ არის აღნიშნული 1491-1494 წლებში საქართველოდან რაიმე დიპლომატიური მისია ეგვიპტეში.

კაიროდან კირ ნილოსი იერუსალიმს გაემგზავრა, სადაც შეხვდა ესპანეთის მეფის ფერდინანდ II-ის ელჩს და მისგან შეიტყო გრანადის საამიროდან ესპანელთა მიერ არაბების განდევნის შესახებ,¹²¹ რაც მოხდა 1492 წ. 2 იანვარს. ნილოსის მომდევნო დიპლომატიური საქმიანობა წინამდებარე ნაშრომის ინტერესების სფეროში არ შედის.

კა'ით ბაის სამხედრო აქტივობა ნთქავდა მის ფინანსურ რესურსებს, რის გამოც სულტანი აკისრებდა იძულებით შეწირულობებს (*მუსადარა*) თავის ქვეშევრდომებს - მდიდარ მოქალაქეებს, ვაჭრებს და არამუსლიმურ თემებს. მსგავსი რამ ხდებოდა წმინდა მიწაზეც.

ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ერთი დოკუმენტიდან (№VII.B.2.26), რომლის თარიღია 888 წ. 18 ჯუმადა II-ს/ 1483 წლის 24 ივლისი, ირკვევა, რომ კა'ით ბაის კარს წარედგინა პეტიცია ქართველთა მეფის სახელით (*ბი-ისმ მალიქ ალ-ქურჯე*). მეფის საგანგებო ელჩობა ამ დროს კაიროში არ ჩანს. პეტიცია ალბათ წარადგინა ქართულმა სამონასტრო თემმა. მეფე, რომლის სახელი არ იხსენიება და უნდა იყოს კონსტანტინე II ქართლ-იმერეთის მეფე (1479-1484),¹²² აცნობებდა სულტანს, რომ წმინდა იერუსალიმის ნა'იბი ითხოვდა იერუსალიმსა და ჯვრის მონასტერში მცხოვრებ ქართველთა კრებულისგან 60 დირჰამს სამხედრო ექსპედიციისთვის (*ათ-თაჯრიდა*) და ითვისებდა ამ თანხას. ამ დროს, 888

¹²¹ მ. პაპაშვილი. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ევროპული პოლიტიკის ისტორიიდან, 71; ე. მამისთვალიშვილი თავდაპირველად ვარაუდობდა, რომ კირ-ნილოსი ეგვიპტეში 1493-1494 წლებში ანტიოსმალური კავშირის დამყარების მიზნით გაიგზავნა. იხ.: ე. მამისთვალიშვილი. *საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობები XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნეში /ევროპული წყაროების მიხედვით/,* (თბილისი, 1981), 96. მისივე. *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია. I (XV-XVI სს.),* 94. მან, ისევე როგორც სხვა მკვლევრებმა არ გაითვალისწინეს ის გარემოება, რომ მამლუქებსა და ოსმალებს შორის ამ დროს უკვე ზავი იყო დადებული. ახლახან ე. მამისთვალიშვილმა შეიცვალა თვალსაზრისი: „შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მისი ეგვიპტის სულთანთან გაგზავნის უმთავრესი მიზანი, იერუსალიმში გოლგოთაზე ქართველთა ინტერესების დაცვაში სულთნის მხარდაჭერა იყო“. მკვლევარი იმონებს საკუთარ ნაშრომს *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია*, 100-104, სადაც მსგავსი არაფერი არ წერია. ამასთან ის არ ასახელებს სათანადო ლიტერატურას გოლგოთას თხემის დაყოფის თაობაზეც. მით უმეტეს, რომ ამ საკითხზე არცთუ დიდი ხნის წინათ ყურადღება მოკლედ გავამახვილე. გ. ჯაფარიძე. ბენა ჩოლოყაშვილი ეგვიპტეში და წმინდა მიწაზე 1512-1514 წლებში (ბრძოლა წმინდა ადგილებისთვის), 109. 1491-1493 წლებში გოლგოთას გარშემო ფრანცისკელებთან დაპირისპირებაში, რასაც იერუსალიმში ჩატარებული შარიათის სასამართლო ოქმები იუწყება, ქართველი მეფის ჩარევა არ ჩანს.

¹²² მზია სურგულაძე. *ბაგრატიონთა სამეფო სახლი*. გენელოგიური ტაბულები შეადგინეს მზია სურგულაძემ და მიხეილ ქავთარიამ (თბილისი, 1995), 51.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნ. 4 რაბი' II-დან/1483 წ. 12 მაისიდან, ეს ნა'იბი იყო ჯანიმ ალ-აშრაფი.¹²³

საექსპედიციო თანხების აკრეფა, თანაც უკანონოდ, არ იყო ერთჯერადი. იერუსალიმის ნა'იბი ყოველთვის (*ქულლუ ვაკთ*¹²⁶) ითხოვდა მას და ბუნებრივია, ვიფიქრო, რომ ამის თაობაზე ქართველი მეფე არაერთხელ იყო ინფორმირებული, მაგრამ მისი ჩარევა დაემთხვა იმ დროს, როცა საექსპედიციო თანხების აკრეფა კვლავ აუცილებელი გახდა. 888 წლის ჯუმადა II-ის თვეში/რომელიც დაიწყო 7 ივლისს, კაიროში მოვიდა ამბავი, რომ ოსმალთა ნაქეზებით, 'ალი დავლათი, ზუ ლ-კადრიანთა თურქმანული დინასტიიდან, 1483 წლის ივლის-აგვისტოში შემოეწყო ქ. მალატიას,¹²⁴ რომელიც ამ დროს მამლუქებს ეკუთვნოდა.

კა'ით ბაიმ დაუყოვნებლივ გაგზავნა სამხედრო ექსპედიცია მალატიისკენ. თუ ადრე არა, ამავე დროს ხელახლა უნდა დაწყებულიყო საექსპედიციო თანხების მოძიება-შეკრება.

პეტიცია ქართველი მეფის სახელით იმის მაჩვენებელია, რომ საექსპედიციო თანხები ქრისტიანული სამონასტრო თემების, ყოველ შემთხვევაში, ქართველების გადასახდელი არ იყო და მეფეს ადვილად შეეძლო ეშუამდგომლა სულტნის წინაშე, გაუქმებულიყო უკანონო გადასახადი. გარდა ამისა, აღნიშნული დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ სხვა პირებიც უქმნიდნენ სიძნელეებს ქართველებს და სამეფო ბრძანებულებების საფუძველზე ცდილობდნენ გამოეძალათ მათგან ქრთამი.

პეტიცია მეფის სახელით მამლუქთა სულტანმა ყურად იღო. მან უბრძანა იერუსალიმის ხელისუფალთ, მოქცეოდნენ ქართველებს ყურადღებით და დაბრკოლებების შექმნის გარეშე, თანახმად მათი წესისა; არ ყოფილიყო შემოტანილი მათზე რაიმე სიახლე, არ განახლებულიყო მათი შევინროება, მოქცეოდნენ მათ სამეფო მართლმსაჯულების შესაბამისად და თანახმად იმ სამეფო ბრძანებულებებისა, რომლებიც მათ ხელთ იყო, უსიტყვოდ, უყოყმანოდ, დათმობისა და უყურადღებობის გარეშე. უეჭველია, რომ იერუსალიმის ნა'იბს დაევალა შეეჩერებინა საექსპედიციო თანხების აკრეფა.

დანართი. იბმსბ, № VII. B. 2.26

888 წ. 18 ჯუმადა II/ 1483 წ. 24.VII.

1 სახელითა ალლაჰისა მონყალისა მწყალობელისა

¹²³ Mujir al-Din, al-Hanbali. *Al-Uns al-Jalil fi Tarikh al-Quds wa al-Khalil*, II, 231.

¹²⁴ Al-Hanafi, Muhammad Ahmad Iyas. *Bada'I' al-zuhur fi waqa'I' al-duhur*. Ed. Muhammad Mustafa (Cairo, 1404/1984), 202; Kamal Mujani. The Expences of Mamluk Army during the Burji Period. – *Advances in Natural and Applied Sciences*, 6 (3), (2012), 307.

- 2 გამოიცა განკარგულება სამეფო ამაღლებული ბრძანებით, ხელმწიფის,
კა'ით ბაი
- 3 სულთან ალ-მალიქ ალ-აშრაფ საიფ ად-დინისა
აღსრულდეს. დაე, შესრულდეს სამეფო ბრძანებულება
- 4 - მაღალი ალლაჰიმც აღამაღლებს მას, პატივს მიგებს, გაავრცელებს
ცის კიდემდე და აღასრულებს მას –
- 5 რომ დაიწეროს ეს სამეფო ბრძანებულება, ყველასთვის, ვისაც ეხება,
[ესენია]:
- 6 ნა'იბები, ზედამხედველები, კადიები,¹²⁵ მოსამართლეთა მოადგილეები
და [ისლამის] ხელისუფალნი -
- 7 ალლაჰიმც გააძლიერებს მათ – [რომლითაც] ვაცნობებთ მათ, რომ ჩვენ
სამეფო კარს წარედგინა პეტიცია
- 8 ქართველთა მეფის სახელით. მასში ის იტყობინება, რომ წმინდა იერუ-
სალიმის ნა'იბი
- 9 ყოველთვის მოითხოვს წმინდა იერუსალიმსა და ჯვრის მონასტერში
მცხოვრებ
- 10 ქართველთა კრებულისგან და აკისრებს მათ 60 დირჰამს სამხედრო ექს-
პედიციისთვის (ათ-თაჯრიდა) და იღებს მათგან
- 11 თანხას თავისთვის და შემდეგ არის ისეთი, ვინც სიძნელეებს უქმნის
მათ და მიაქვს მათთან ჩვენი სამეფო ბრძანებულებები,
- 12 რათა გამოძალოს და დასტყუოს მათ ქრთამი. ჩვენი ბრძანებულებაა
მათთვის, რომ
- 13 დაწესდეს შემდეგი: მოექცნენ ხსენებულთ ყურადღებით და დაბ-
რკოლების გარეშე,
- 14 თანახმად მათი წესისა; არ იქნას შემოტანილი მათზე რაიმე სიახლე და
არ განახლდეს მათზე
- 15 შევიწროება, მოექცნენ მათ სამეფო მართლმსაჯულებით და თანახმად
იმ სამეფო ბრძანებულებებისა, რომლებიც მათ ხელთაა, უსიტყვოდ
- 16 და უყოყმანოდ, ამაში დათმობის და უყოყმანობის გარეშე.
- 17 და სამეფო ბრძანებულებები ამით დასტურდებიან სრულად. მაღალი
ალლაჰი იძლევა წარმატებას,
- 18 თუ ისურვებს მაღალი ალლაჰი.
- 19 დაიწერა ჯუმადა II-ის 18-ში,
- 20 888 წელს,

¹²⁵ ყადი, მუსლიმთა მოსამართლე.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

21 თანახმად სამეფო ბრძანებულებისა.

22 დიდება ალლაჰს ერთსა და ალლაჰიმც აკურთხებს ჩვენ ბატონ მუჰამადს, მის ოჯახს, მის მიმდევრებს და მიესალმება.

კახეთის მეფე ავგიორგი და სულტანი კანსავჰ ალ-ღავრი (ბენა ჩოლოყაშვილის ელჩობა ეგვიპტეში)

XVI საუკუნის პირველ ათწლეულში მამლუქთა ეგვიპტის პოზიციებს მენამულ და ხმელთაშუა ზღვებზე მნიშვნელოვანი პრობლემები შეუქმნეს, ერთი მხრივ, პორტუგალიელებმა, რომლებიც დაემუქრნენ ეგვიპტის მონოპოლიურ ვაჭრობას ინდოეთთან და, მეორე მხრივ, როდოსელმა ჰოსპიტალიერებმა, რომლებიც დაუსჯელად დათარეშობდნენ ხმელთაშუა ზღვაში, ენეოდნენ მეკობრეობას და არბევდნენ ეგვიპტის დელტასა და მამლუქთა სახელმწიფოს სირიის სანაპიროს.¹²⁶

ინდოეთთან მონოპოლიური ვაჭრობა მამლუქთა სასულტნოს შემოსავლის უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენდა. ინდურ სანელებლებზე დასავლეთ ევროპაში დიდი მოთხოვნა იყო. იაფად შეძენილი ინდური საქონელი მუსლიმ ვაჭრებს გემებით შეჰქონდათ, ერთი მხრივ, ადენისა და ჯიდას პორტების გავლით, ეგვიპტეში – სუეცისა და ალექსანდრიის პორტებში, ხოლო მეორე მხრივ, ჰორმუზიდან – ბასრაში და აქედან სახმელეთო გზით – ჰალაბში (სირია). სანელებლები, რომელთაც დიდი ბაჟი ედებოდათ, ეგვიპტისა და სირიის ქალაქებიდან ვენეციელებს გაჰქონდათ დასავლეთ ევროპაში.¹²⁷

¹²⁶ ეგვიპტე-როდოსის ჰოსპიტალიერების ამ ურთიერთობების შესახებ იხ. Ahmad Darraj. *Al-Mamalik wa-l-Faranj fi-l-qarn al-tasi' al-Hijri al-khamis 'ashar al-Miladi* (Cairo, 1961), 141-141; Ettore Rossi. The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523. – *A History of the Crusades*, ed. by Kenneth M. Setton, vol. III (Madison, 1975), 331-32; Palmira Brummett. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany, 1994), 24-25, 52, 40-44, 78, 116, 168-69.

¹²⁷ ეგვიპტე-პორტუგალიის დაპირისპირების შესახებ იხ. Ahmad Darraj. *Al-Mamalik wa-l-Faranj*, 132, 135-138; E. Denison Ross. The Portuguese in India and Arabia between 1507 and 1517. – *Journal of the Royal Asiatic Society and Ireland*, 4, (Oct., 1921), 545-62; M. Sobernheim. Kansuh, al-Malik al-Ashraf Saif al-Din min Baiberdi al-Ghuri. – *E.J.Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, vol. IV (Leiden, 1987), 720-21; Peter M. Holt, Kansawh al-Ghawri. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. IV (1978), 512; M. M. Ziada. The Mamluk Sultans, 1291-1517. – K. M. Setton (gen. ed.), *A History of the Crusades*, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries (Madison, 1975), 510-11; Palmira Brummett. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, 35, 112-16; Nazeer Ahmed. The Portuguese Devastations in the Indian Ocean. – *Islam in Global History: From the Death of Prophet Muhammad to the First World War*, vol. 2 (Ridgmont, 2000), 85-94, 89-92.

1510-1511 წლებში ეგვიპტის ურთიერთობა კათოლიკურ ევროპასთან უაღრესად გამწვავდა და ასე გაგრძელდა 1512 წელსაც. კანსავჰ ალ-ღავრის რისხვა წმინდა მიწაზე დაემუქრა ქრისტიანული სამყაროს მთავარ სალოცავს – აღდგომის ეკლესიას, რომლის კომპლექსშიც შედიოდა ქრისტეს საფლავის სამლოცველო და გოლგოთა. ის დაიკეტა ქრისტიანი პოლიგრიმებისთვის. დაარბიეს და დააპატიმრეს ფრანცისკელი ბერები, რომლებიც იერუსალიმში წარმოადგენდნენ კათოლიკურ ევროპას.

ასეთ ვითარებაში, 917 წლის 19 ჯუმადა I-ს/1511 წლის 14 აგვისტოს, ხუთშაბათს, მამლუქთა სატახტო ქალაქს ეწვია ქართველთა ელჩი. XVI საუკუნის ეგვიპტელი ისტორიკოსი იბნ იასი მოკლედ მოგვითხრობს, რომ ის კარგად მიიღო კანსავჰ ალ-ღავრიმ, პატივი მიაგო მას და წაიკითხა მის მიერ გადაცემული წერილი,¹²⁸ მაგრამ არ იუწყება, თუ რამდენი ხანი დაჰყო მან კაიროში და რა დავალება ჰქონდა მას. არც ის ჩანს, თუ რომელი ქართველი მეფისგან იყო ის წარმოგზავნილი. სამწუხაროდ, ამის თაობაზე ქართული წყაროებიც დუმს.

ქართველი ელჩი კაიროში მცირე ხნით დარჩა. ეს მცირე დროც კი საკმარისი იქნებოდა, რომ შეეტყო ეგვიპტის მამლუქთა და კათოლიკური ევროპის გამწვავებული ურთიერთობის ამბავი და, რა თქმა უნდა, წმინდა მიწაზე შექმნილი ვითარებაც. შეიტყობდა ფრანცისკელთა ორდენის ბერების – იმ დროს წმინდა მიწაზე ქართველთა მთავარი მეტოქეების – დარბევა-დაპატიმრებისა და, რაც მთავარია, აღდგომის ეკლესიის დახურვის შესახებ, რაც საშუალებას აღარ აძლევდა ქართველ პოლიგრიმებს, იქ მოელოცათ. აღდგომის ტაძრის დახურვა მტკივნეული იყო იმიტომაც, რომ იქ მდებარეობდა ქრისტიანთა უმთავრესი სიწმინდე – გოლგოთა, რომელზედაც ქართველებს ჰქონდათ პრეტენზია. საქართველოში ამ შემაშფოთებელ ინფორმაციას სწორედ ეს ელჩი ჩაიტანდა და გაავრცელებდა.

10 თვის შემდეგ, 1512 წლის ივნისში, კაიროს კვლავ ეწვია ქართველთა მეფის ელჩი, რომლის მიღებაც სულტნის კარზე, უეჭველად მიუთითებს იმაზე, რომ ის სულ სხვა პიროვნება იყო. ის იყო კახეთის მეფის ავგიორგის ელჩი ბენა ჩოლოყაშვილი. როგორც ირკვევა, ქართველი ელჩის მიზანს წარმოადგენდა შექმნილ ვითარებაში ქართული სამონასტრო თემის პოზიციების გაძლიერება-განმტკიცება წმინდა ადგილებში. მაგრამ, მანამდე, წმინდა ადგილების დასახსნელად სრული ძალით ამოქმედდა ევროპული დიპლომატია.

¹²⁸ Die Chronik des Ibn Ijas. 4. Teil: A.H. 906-921 / A.D. 1501-1515, 234.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ეგვიპტეს ეწვია საფრანგეთის მეფის ლუი XII -ის (1498-1515) ელჩი ანდრე ლე როი და ვენეციის ელჩი დომენიკო ტრევიზანი, სენატორი, რომელმაც თავი გამოიჩინა პოლიტიკური მოქნილობით და ვენეციის რესპუბლიკის მიერ ადრე დაკისრებული დავალებების წარმატებით შესრულებით.¹²⁹

ტრევიზანის ელჩობის შედეგებში ჩვენთვის საინტერესოა წმინდა ადგილების საკითხი. სულტანმა ნება მისცა იერუსალიმის ფრანცისკელ ბერებს, დაბრუნებულიყვნენ თავიანთ მონასტრებში, რაც მათ სწრაფად გააკეთეს. ვენეციელთა პილიგრიმების გაღერებს ახლა შეეძლოთ განეახლებინათ თავიანთი მოგზაურობა წმინდა მიწაზე და ხელახლა გაიხსნებოდა წმინდა საფლავის ეკლესია, რაზედაც სულტანმა საფრანგეთის ელჩს უარი უთხრა.

დომენიკო ტრევიზანმა 2 აგვისტოს დატოვა ეგვიპტე. ფრანცისკელებმა, ჩანს, იერუსალიმში დაბრუნების ნებართვა მიიღეს, არა უადრეს, ივლისის მიწურულისა და, არა უგვიანეს, აგვისტოს დამდეგისა. 15 აგვისტოს ფრანცისკელთა თემი უკვე მონაწილეობდა შარიათის იმ სასამართლო დავაში, რომელიც გაიმართა ქართველებთან გოლგოთას გარშემო.

1512 წლის ივნისის თვეში, იმ დროს, როდესაც კაიროში იმყოფებოდნენ საფრანგეთისა და ვენეციის ელჩები, სულტანს აცნობეს, რომ მის კარზე მოდიოდნენ სეფიანთა და ქართველთა მეფის (*მალექ*) ელჩები.

სეფიანთა ელჩობას წინ უსწრებდა მწვავე უთანხმოება მამლუქებსა და სეფიანებს შორის. მან კულმინაციას მიაღწია 1512 წლის ივნისის დამდეგს. 3 ივნისს სისის მამლუქმა გამგებელმა ეგვიპტის სულტანს გაუგზავნა 10 წითელდოლბანდიანი სეფიანი მეომრის თავი, რომლებიც აოხრებდნენ მის სამფლობელოს. კანსავჰ ალ-ღავრიმ ბრძანა, რომ თავები შუბებზე ჩამოეცვათ და გამოეფინათ კაიროს ქუჩებში, შემდეგ კი ისინი ჩამოჰკიდა კაიროს კარიბჭეებზე: ბაბ ალ-ფუთუჰზე და ბაბ ან-ნასრზე. ეს არასასიამოვნო იყო შაჰ ისმაილისთვის. მან ეგვიპტეში გაგზავნა 100-კაციანი დელეგაცია, რომელსაც გააყოლა თავრიზში ორი წლის მანძილზე დაკავებული კანსავჰ ალ-ღავრის ელჩი, მამლუქი ამირა თამურ-ბეგ.

სეფიანთა და ქართველთა მეფის ელჩები, ჩანს, გზად შეხვდნენ ერთმანეთს და ერთდროულად შევიდნენ კაიროში. მათი შეხვედრა, დაბინავება და

¹²⁹ დ. ტრევიზანისა და ანდრე ლე როის ელჩობები აღწერეს ამ ელჩობების წევრებმა ზ. პაგანიმ და ჟან თენომ. *Viaggio di Domenico Trevisan, ambasciatore veneto al Gran Sultano del Cairo nell'anno 1512, descritto da Zaccaria Pagani di Belluno*, ed. N. Barozzi (Venice, 1875); Thénaut Jean, Trevisano Domenico. *Le voyage d'Outremer: Égypte, Mont Sinai, Palestine. Suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Égypte, 1512*. Publié et annoté par Ch. Schefer (Paris, 1884).

თანხლება კანსავჰ ალ-ღავრიმ დაავალა მუჰთასიბ ზაინ ად-დინ ბარაქათ ბ. მუსას. ზ. პაგანი, რომელიც დომენიკო ტრევიზანს ახლდა კაიროში, მოგვითხრობს, რომ 25 ივნისს კაიროში შევიდა Georgian-ად ნოდებული ქრისტიანი ხალხის მეფის ელჩი 20-მდე მხედრის თანხლებით. ელჩს ეცვა მოოქროვილი ფარჩის ტანსაცმელი და ეხურა პატარა ქუდი, რომელსაც შემოვლებული ჰქონდა სიასამურის ბეწვი.¹³⁰

918 წლის 14 რაბი' II-ს/1512 წლის 29 ივნისს კანსავჰ ალ-ღავრიმ ჯერ მიიღო სპარსეთის მეფის ელჩი, რომელმაც სულტანს გადასცა შაჰის შეურაცხმყოფელი და უხეში წერილი, რამაც ის გააცოფა. ჰ. რაბის აზრით, შაჰი კიცხავდა სულტანს სეფიანი მეომრების თავების კაიროს ქუჩებში გამოფენის გამო და დასცინოდა კიდეც იმის გამო, რომ არ შეეძლო შებრძოლებოდა მას. სეფიანთა ელჩობა კაიროში ერთ თვეზე ნაკლებ ხანს გაჩერდა და უკან დაბრუნდა კანსავჰ ალ-ღავრის ასევე შეურაცხმყოფელი პასუხით.

როგორც იბნ იასი, ისე ზ. პაგანი აღნიშნავენ, რომ 29 ივნისს, სწორედ იმავე დღეს, როცა სულტანი შეხვდა სპარსეთის ელჩს, მან მიიღო ქართველთა მეფის ელჩიც. იბნ იასი წერს, რომ ელჩმა სულტანს მიართვა

„დიდძალი საჩუქარი, მათ შორის სიასამურის, ფოცხვერისა და ციყვის ბეწვები, შალის ქსოვილი და ამის გარდა, სხვა დიდძალი რამ“.¹³¹

მამლუქებს განსაკუთრებული მიდრეკილება ჰქონდათ ბეწვეულისკენ. ზამთრის თვეებში ისინი იცვამდნენ სიასამურის, ყარყუმის, კვერნის, თახვისა და ნაცრისფერი ციყვის ბეწვებით განწყობილ ტანსაცმელს. ბეწვით იყო დაფარული ის საპატიო ხალათები, რომლებითაც განსაკუთრებულ შემთხვევებში ასაჩუქრებდნენ ხოლმე სხვადასხვა პირს; ციყვისა და თახვის ბეწვებით განწყობილ მოსასხამებს ატარებდნენ მამლუქთა სამეფოს თეოლოგებიც.¹³²

¹³⁰ ზ. პაგანის საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა საქართველოზე. ის წერს, რომ „ქართველთა მეფის ელჩი და მისი მხლებლები მოვიდნენ შორეული ქვეყნიდან, რომელიც მდებარეობს სუფიების (სეფიანთა – გ.ჯ.) სახელმწიფოს გადაღმა, ინდოეთის მხარეს, სამოცი დღის სავალზე“. Voyage du Magnifique et Tres Illustre Chevalier et Procureur de Saint-Marc Domenico Trevisan. – Thenaud Jean, Trevisano Domenico. *Le voyage d'Outremer: Égypte, Mont Sinai, Palestine. Suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Égypte, 1512*. Publié et annoté par Ch. Schefer, 200.

¹³¹ იქვე, 266; Ibn Iyas. *Journal d'un bourgeois du Caire. Chronique d'Ibn Iyâs*, vol.2, 249.

¹³² ე. აშტორი წერს, რომ მამლუქი გამგებლები, რომლებიც დიდად იყვნენ დაინტერესებული ბეწვეულით და დაბალი ბაჟების დაწესებით, ხელს უწყობდნენ მის იმპორტს. ის აღნიშნავს, რომ მამლუქები, თვით სულტანიც კი, ხშირად ძალით, უფულოდ ართმევდნენ იტალიელ ვაჭრებს ბეწვეულს. Eliyahu Ashtor. *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton, 1983), 163-164.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ჩანს, ქართველმა ელჩმა კარგად იცოდა ის დიდი მოთხოვნილება, რომელიც იყო ბენვეულზე მამლუქთა სასულტნოში. ძვირფასი საჩუქარი სულტნის კეთილგანწყობის მოპოვების ხერხი იყო, თუმცა, მის მიერ მირთმეული ძღვენი ვერ შეედრებოდა ფინანსურად შეუდარებლად ძლიერი საფრანგეთისა და ვენეციის ელჩების ანდრე ლე როისა და, განსაკუთრებით, დომენიკო ტრევიზანის საჩუქრებს.¹³³ ამასთან, შეიძლება ითქვას, რომ იბნ იასის ცნობა უნიკალურია იმ თვალსაზრისით, რომ გვიჩვენებს, თუ როგორი ხელდამშვენებულები მიდიოდნენ ქართველი ელჩები ეგვიპტის სულტნების კარზე.

იბნ იასი მოგვითხრობს, რომ 26 რაბი' I-ს/11 ივლისს სულტანმა საპატიო ხალათი უბოძა საფრანგეთის მეფის ელჩს და გამგზავრების ნება დართო. იმავე დღეს მან წვეულება გამართა ქართველთა მეფის ელჩის პატივსაცემად, ციტადელის ძირში იპოდრომის წყალსაცავთან, მასაც უბოძა საპატიო ხალათი და ასევე ნება დართო გამგზავრებისა. მაგრამ სულტნის მასპინძლობა კაიროში ამით არ დასრულებულა. ის კიდევ ერთ თვეზე მეტ ხანს გაგრძელდა.

არაბი მემატიანის თანახმად, რაბი' II-ის თვის (16 ივნისი – 14 ივლისი) საოცარი ამბავი იყო ის, რომ კანსავჰ ალ-ღავრისთან შეიკრიბა 14-მდე ქვეყნის – მათ შორის ქართველთა – მეფის ელჩები და თითოეულს ერთი-ერთზე (პირისპირ) ჰქონდა შეხვედრა სულტანთან. იბნ იასის თანახმად, 29 რაბი' II-ს/14 ივლისს, სამშაბათს, ელჩების პატივსაცემად, სულტანმა იპოდრომზე გამართა ცხენბურთი, რომელსაც ესწრებოდა ყველა ელჩი. მისი დასრულების შემდეგ სულტანი ავიდა სასახლის ეზოში და დაესწრო ხარებისა და ყორების შერკინებას. მერე მან გამართა დიდებული ნადიმი, რომელსაც

¹³³ ანდრე ლე როიმ სულტანს მიართვა ხელმწიფის შესაფერისი დიდძალი (ჰაფილა) საჩუქარი: მოოქროვილი მთის ბროლის ჭურჭელი, მაუდისა და ხავერდის ქსოვილი, ოქროქსოვილი აბრეშუმი, ოქროს მონეტები და სხვ. დომენიკო ტრევიზანის დიდძალი ძვირფასი საჩუქარი, რომელიც მიჰქონდა 100-მდე მტვირთავს, იყო: მთის ბროლის ჭურჭელი, 8 ოქროქსოვილის, 14 ხავერდისა და 26 ატლასის სამოსი, ორი დამასკური, აგრეთვე სხვა მრავალი აბრეშუმის ოქროქსოვილი, ალისფერი და მენამული ქსოვილები, სიასამურის, ყარყუმის და მრავალი ციყვის ბენვი და 50 თავი პიაჩენცას ყველიც (მილანიდან 67 კმ-ზე მდებარე პიაჩენცაში დამზადებული ყველი დღესაც არის ამ ქალაქის სამზარეულოს ღირშესანიშნაობა. იხ. Culinary routes and Wine Trails in Piacenza.- Romagna/Piacenza/page/119/8/119/Itinerari-enogastronomici-e-Strade-del-Vino aPiacenza. html). ძღვენი სულტანმა სათითაოდ დაათვალიერა და გამოხატა თავისი სიამოვნება და კმაყოფილება სენიორის (ვენეციის მთავრობის უმაღლესი ორგანოს) საჩუქრით. *Die Chronik des Ibn Iyas*. 4. Teil: A.H. 906-921 / A.D. 1501-1515, 257, 259; Ibn Iyas. *Journal d'un bourgeois du Caire, chronique d'Ibn Iyâs*, 240, 242; Kenneth M. Setton. *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Volume 3, The Sixteenth Century to the Reign of Julius III. Memoirs of the American Philosophical Society 161 (Philadelphia, 1984), 31.

ესწრებოდნენ ხელმძღვანელი ამირები და ელჩები. შუადღის ლოცვის შემდეგ კი საღამომდე მამლუქებმა მოაწყვეს შეჯიბრი შუბებით ვარჯიშში (რაც შედიოდა ფურუსიას – სამხედრო და ფიზიკური მომზადების კომპლექსში), რითაც გაოცდნენ ელჩები.

იბნ იასი, რომელიც აღწერს ქართველთა მეფის ელჩის მიღების დეტალებს, არაფერს ამბობს მის მიზნებზე. სამაგიეროდ, ზ. პაგანიმ დააფიქსირა კაიროში გავრცელებული ხმები:

„ამტკიცებენ, რომ ისინი (ქართველები) მოვიდნენ, რათა ეთხოვათ გახსნა წმინდა საფლავის ეკლესიისა, რომელიც ორი წელი დახურული იყო და რომლის დროსაც მასში შესვლა არ შეეძლო არცერთ ქრისტიანს“.

თუ კაიროში გავრცელებული ხმები მართალი იყო, ქართველთა მეფის ელჩს, დომინიკო ტრევიზანის მსგავსად, საკმაოდ მნიშვნელოვანი დავალება ჰქონდა. ზემოთ აღინიშნა, რომ იბნ იასის ცნობით, აღდგომის ეკლესია დაიკეტა მხოლოდ ფრანკებისთვის, ზ. პაგანის თანახმად კი – ყველა ქრისტიანისთვის. ამ ქრისტიანთა შორის ქართველებიც იყვნენ და ქვემოთ ვნახავთ, რომ ქართველების, ისევე როგორც აღმოსავლეთის ქრისტიანების პილიგრიმოზა აღდგომის ეკლესიაში, სულტნის ბრძანებით, 8 თვის შემდეგ აღდგა.

ზ. პაგანის ინფორმაცია ძვირფასია, მაგრამ – არასრული. ქართველ ელჩს კიდევ სხვა რამდენიმე მნიშვნელოვანი სათხოვარი ჰქონდა სულტანთან. ამას იუწყება ჰიჯრის 918 წლის 1 ჯუმადა I-ს/1512 წლის 15 ივლისს გაცემული სულტნის ბრძანებულება,¹³⁴ რომელიც ქართველი ელჩის შესახებ მოგვითხრობს. ა. ცელიკასი მას ათარიღებს 710/1310 წლით, რაც გამორიცხულია, ვინაიდან მასში მოხსენიებულია სულტან კა'ით ბაის (1468-1496) ბრძანებულებები და, რაც მთავარია, ელჩის სახელი – ბინა ბიქ (ბეი) (სტრ. 19). 1512-1514 წლების სხვა არაბულ დოკუმენტებში, რომლებიც ქვემოთაა მოტანილი, ქართველი ელჩის სახელი უფრო სრულადაა: ბიინა ბიქ და ბიინა ბიქ იბნ შულუკა, ან შულაკა ბიქ.¹³⁵ სახელი ბიინა იგივე ბეენაა, ხოლო

¹³⁴ იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა, VII.B.1.5

¹³⁵ იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა, VII.B.2.59, სტრ. 5, 13 და იერუსალიმის ფრანცისკელთა არქივი, Eutimio Castellani. *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanate in lingua araba e turca concernati I Santuari le proprieta I diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme* (Gerusalemme, 1922), #78, სტრ. 29. ვინაიდან არაბულ ტექსტში დიაკრიტიკული ნიშნები არ არის, შესაძლებელი ორივე წაკითხვა. ქართულ „ჩინ“-ს, რომელიც არაბულში არ არის, ცვლის „მინ“.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

იბნ შულუკა/შულაკა შეესაბამება ჩოლაყასშვილს (ასე ასახელებს ბენა თავის გვარს). ამრიგად, ქართველთა მეფის ელჩია ბენა ჩოლოყაშვილი, კახეთის მეფის ავგიორგის სახლთუხუცესი, რომელიც ჯვრის მამად გაიგზავნა იერუსალიმში¹³⁶ და რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

1512 წლის 15 ივლისის ბრძანებულება არასრულია (სულ 53 სტრიქონი), აკლია საწყისი სტრიქონები. ნაკლული შესავალი ნაწილიდან მოულოდნელად ირკვევა, რომ ეგვიპტის სულტანს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა ქართველთა მეფესთან, რომლის ვინაობა არ იხსენიება და იგულისხმება კახეთის მეფე ავგიორგი. მეფეს სულტანისთვის თავისი ელჩის ბენა ჩოლოყაშვილის (ბინა ბიქ) ხელით გაუგზავნია წერილი, მეფე ახსენებდა მას, რომ

– თანახმად წინამორბედი მამლუქი სულტანებისგან მიღებული სამეფო ბრძანებულებებისა, არ ყოფილა წესად, ვინმეს შეეწუხებინა ქართველთა მონასტერი (რომელშიც, უეჭველია, იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი იგულისხმება), მისი კუთვნილი ეკლესიები, მათი მიწები და ბალები (სტრ. 2-3).

– ხსენებული მონასტრის გამო, მეფის ქვეყანაში მცხოვრებ მუსლიმებს არავინ აწუხებდა მეჩეთებში, სადაც ისინი ღოცულობდნენ და თავყვანს სცემდნენ ღმერთს (სტრ. 7).

– და ისევ ხსენებული მონასტრის გამო, მუსლიმთათვის დაიწერა ბრძანებულება, რომ არვის აეღო მათგან რაიმე უკანონოდ, არ შეეწუხებინათ ისინი და მთლიანად გაეთავისუფლებინათ გამოსაღებებისგან (სტრ. 8-10).

მიუხედავად ამისა, ატყობინებდა მეფე სულტანს, მაცნობეს, რომ წმინდა იერუსალიმში ამ მონასტრისა და მისი კუთვნილი ეკლესიების მცხოვრებთ აწუხებენო და ამის გამო ის სთხოვდა სულტანს, გამოეცა ბრძანება, რომ

– ებრუნათ მათზე, ვინც ცხოვრობდა მონასტერსა და მის კუთვნილ ეკლესიებში.

– არავის შეეწუხებინა ისინი მათი მიწების, ბალებისა და სამონასტრო ქონების (ავკაფ) გამო – შესაბამისად სულტანის ძველი ბრძანებულებისა, რომელიც მეფემ გამოატანა თავის ელჩს (სტრ. 14-17).

¹³⁶ ბენა ჩოლოყაშვილი თავად წერს („ქ აცხოვნე პატრონი მეფე მეფეთა გიორგი, და მაცხოვნე მეცნიერება(ქ)ის ჩოლაყას შჭლი ბენა - აქაიერუს მს მოვინიე ქესს“ (1512წ.) - Цагарели А. Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. – *Православный Палестинский сборник*. Т.4, вып. первый, СПб, 1888, 167-168, მენ.1), თუ როდის მიაღწია იერუსალიმს. ეს მოხდა 1512 წელს, სადაც ჩავიდა კაიროდან. ამდენად, წმინდა მიწაზე მისი მოღვაწეობა დაიწყო 1512 და არა 1511 წელს, როგორც ეს ზოგჯერ გვხვდება ქართველ მკვლევართა შრომებში.

მეფეს იმედი ჰქონდა და, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არცთუ უსაფუძვლოდ, რომ მის თხოვნას შეისმენდნენ და დააკმაყოფილებდნენ.

კანსავჰ ალ-ღავრი ბრძანებდა, რომ იერუსალიმის მოსამართლეებისა და ისლამის საქმეთა გამგეთათვის გაეგზავნათ სულტნის ბრძანებულება (ალ-მარსუმ აშ-შარიფ), რათა მათ

– ეზრუნათ ხსენებულ მონასტერზე და ქართველთა რელიგიური თემის კუთვნილ ეკლესიებზე, იქ მათ წარმომადგენლებზე და მათ სამონასტრო ქონებაზე (ავკაფ). პატივი ეცათ მათთვის და გაენიათ მფარველობა (სტრ. 23-25);

– ბადრაგებს (ალ-ხუფარა') და უდაბნოთა მეთვალყურეებს (არბაბ ალ-იდრაქ) არ შეენუხებინათ ქართველთა რელიგიური ჯგუფები და წმინდა მიწაზე მოსული პილიგრიმები გზებზე, არ მიეყენებინათ მათთვის ვნება და ზიანი, არ შეექმნათ სიძნელეები და ძველი წესის თანახმად, არ დაეკისრებინათ მათთვის ერთი ზედმეტი ღირჰამიცი კი (სტრ. 27-30);

– მოჰყრობდნენ მათ პატივისცემით და გაენიათ მფარველობა, რომ არავის, მოსამართლეებსა და დანარჩენ ხალხს (ალ-ჯუნუს), არ შეენუხებინა ქართველთა კუთვნილი ადგილები, მათი მონასტრები (სტრ. 31-32);

– მოჰქცეოდნენ ყველაფერში, რაც უკავშირდებოდა მათ, იქნებოდა ეს წყალი და სხვა რამ, შესაბამისად არსებული წესისა, როგორც ეს იყო სულტან აშრაფ კა'ით ბაის და წინამორბედ მეფეთა დროიდან – უკანასკნელ დღეებამდე (სტრ. 33-34).

ელჩს ებრძანა თავის მეფესთან დაბრუნება. სულტანი გამოთქვამდა სურვილს, რომ ქართველთა მეფეს გაეგრძელებინა მასთან სიყვარული და გულწრფელი მეგობრობა, ეცნობებინა თავისი ამბები, სიახლეები და მიზნები. წერილობითი პასუხი მეფესთან მან გაატანა ელჩს (სტრ. 43-45). მასვე ნება დაერთო, გამგზავრებულიყო იერუსალიმს მოსალოცად. სულტანი ბრძანებდა, რომ ქართველთა ელჩს, რომელიც დახასიათებულია როგორც უაღრესად მორიდებული და ღირსეული ადამიანი (სტრ. 39), მოჰპყრობდნენ შესაფერისი პატივისცემით (სტრ. 21).

მიუხედავად იმისა, რომ ბენა ჩოლოყაშვილმა გამგზავრების ნებართვა მიიღო, ის ერთხანს კიდევ დარჩა კაიროში. 10 ჯუმადა I-ს, შაბათს/24 ივლისს სულტანმა მას კვლავ უბოძა საპატიო ხალათი და ხელახლა დართო ნება თავის ქვეყანაში გამგზავრებისა.¹³⁷ მაგრამ სამშობლომდე წინ ჯერ იერუსალიმი იყო. ბენა ჩოლოყაშვილმა თავისი დავალების ნაწილი წარმატებით გადაჭრა, მაგრამ ავგიორგის წერილი შეიცავდა სხვა თხოვნებსაც, რომლებიც ზემოგანხილულ ნაკლულ ბრძანებულებაში არ აისახა.

¹³⁷ Die Chronik des Ibn Ijas. 4. Teil: A.H. 906-921 / A.D. 1501-1515, 273.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

იერუსალიმში მოსაგვარებელი იყო რამდენიმე მნიშვნელოვანი პრობლემა. ამას სხვა არაბული დოკუმენტი იუწყება.

11 ჯუმადა I-ს/1512 წლის 25 ივლისს სულტანმა გამოსცა ახალი ბრძანებულება, რომელიც გაეგზავნა მის ნა'იბს (ნაცვალს) იერუსალიმში, ორი წმინდა ადგილის (კლდის გუმბათის, ანუ ას-სახრას და ალ-აკსას მეჩეთების) ზედამხედველს, ხებრონისა (არაბ. ალ-ხალილ) და ქარაქის გამგებელს – ამირა საიფ ად-დინ იუსუფ ალ-აშრაფის. შინაარსი ამ ბრძანებულებისა, რომელიც ცალკე ვერ მოვიპოვეთ, შეტანილია იერუსალიმის ფრანცისკელთა არქივში დაცულ 918 წლის 2 ჯუმადა II-ის/ ე.ი 1512 წლის 15 აგვისტოს დოკუმენტში¹³⁸ (პრეამბულა, სტრ. 2-24). ის სულტანის სახელზე დაიწერა, მოკვლევის შედეგებთან ერთად (სტრ. 25-66).

მოკვლევა შედგა მას შემდეგ, რაც ბენა ჩოლოყაშვილი იერუსალიმში ჩავიდა. მოკვლევის საფუძველზე დაწერილ დოკუმენტში – შარიათის ოქმის პრეამბულაში წერია, რომ სულტანის კარზე მოვიდა „მისი უმაღლესობა, პატივცემული, საპატიო, პატივსაცემი, თავმდაბალი“ ქართველთა მეფის ელჩი. მან სულტანს გადასცა მეფის წერილი, რომელშიც იყო რამდენიმე თხოვნა, დასახელებული წინა დოკუმენტში – 1512 წლის 15 ივლისის ბრძანებულებაში. ფრანცისკელთა დოკუმენტში უკვე პირდაპირ წერია, რომ ქართველთა ელჩის მიერ გადაცემულ წერილში იყო თხოვნა, რომ სულტანს გამოეცა „სამეფო ბრძანებულება ჯვრის მონასტერზე და მასში მცხოვრებ ჯამაათსა და მათ ეკლესიებზე ზრუნვის თაობაზე“ (სტრ. 7). დამატებით არის თხოვნა, რომ ქართველებს შეეკეთებინათ და აღედგინათ დანგრეული ეკლესია (სტრ. 8), რომლის სახელი არ იხსენიება.

სულტანი უბრძანებდა თავის ნა'იბს (ნაცვალს), რომ

– გამოეჩინა „სრული ზრუნვა ქართველთა ელჩზე“, მის ჯამაათზე და ამაღაზე, პატივი ეცა და მფარველობა გაეწია მათთვის, აღმოეფხვრა ის მიზეზები, რომელთაც მოჰქონდათ ვნება და ზიანი მათთვის, მათი მონასტრის, მისი ვაკუფების (სამონასტრო ქონების), მისი პილიგრიმებისა და ზვრებისთვის (სტრ. 19-20);

– არავის ჰქონდა უფლება, შეეწუხებინა ისინი და მათ უნდა მოჰქცეოდნენ არსებული წესის თანახმად; ეკრძალებოდა ნებისმიერს მათი შეწუხება,

¹³⁸ Eutimio Castellani. *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanate in lingua araba e turca concernati I Santuari le proprieta I diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme*, #83. აქ დოკუმენტის თარიღი არასწორადაა განსაზღვრული: უნდა იყოს 919 წლის 15 ჯუმადა II, ე.ი. 1513 წ. 18 აგვისტო, 918 წლის 2 ჯუმადა II-ის/ ე.ი 1512 წლის 15 აგვისტოს ნაცვლად.

მათთვის ვნების ან ზიანის მიყენება და სიძნელეების შექმნა, რაიმე სიახლის შემოტანა და შევიწროების განახლება (სტრ. 20-21).

სულტანი თავის ნა'იბს ახსენებდა, რომ

– ჭეშმარიტად, ჩვენს სამეფო სადგომსა და ხსენებულ ქართველთა მეფეს შორის არის სიყვარული და მიმონერა, ხოლო მის ქვეყანაში მცხოვრები მუსლიმები სარგებლობენ უაღრესი პატივისცემით (სტრ. 21-22);

– ამის გამო ჩვენც პატივს მივაგებთ ქართველებს. ისე, რომ ხსენებული მონასტერი, მისი სამონასტრო ქონება, ზვრები და რაც მას ეკუთვნის, უაღრესად დაცულია და იმყოფება ჩემი მფარველობის ქვეშ (სტრ. 22-23);

– ჯამაათი, რომელიც მონასტერში ცხოვრობს, იქ მომსვლელები და მისი პილიგრიმები, არიან პატივგებულნი, მფარველობის ქვეშ; „მათ ექცევიან სრული კეთილგანწყობით. ისინი არიან ჩვენი სამეფო უდიდებულესობის მფარველობის ქვეშ“ (სტრ. 23).

უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ეგვიპტის სულტანი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა მუსლიმთა კარგ მდგომარეობას ქართველი მეფის სამფლობელოში, რაც შემთხვევითი არ იყო. მიუხედავად ისლამურ აღმოსავლეთთან უწყვეტი სავაჭრო ურთიერთობებისა, იმდროინდელ კათოლიკურ ევროპაში ისლამისა და მუსლიმთა მიმართ მტრული განწყობილებები სუფევდა. ესპანეთში მუსლიმთა უკანასკნელი საყრდენის - გრენადის დაცემის (1492 წ.) შემდეგ, რელიგიური რჯულშემწყნარებლობა მალე შეცვალა მუსლიმთა დევნა-შევიწროებამ. 1502 წელს გრენადის მუსლიმებს შესთავაზეს მონათვლა ან დეპორტაცია. მუსლიმთა განსხვავებული მდგომარეობა კახეთის სამეფოში იყო იმის საფუძველი, რომ მსგავსი პატივი მიეგოთ ქართველებისთვის პალესტინაში. ნაცვალგების პრინციპი უბიძგებდა სულტანს, შეესრულებინა ქართველი მეფის თხოვნა, რომლის განხორციელებაც სავალდებულო იყო სულტნის ქვეშევრდომთათვის: დაეცვა ქართველთა მონასტრები, მათი ქონება, მრევლი და პილიგრიმები.

ბუტრუს აბუ მანე, ხაიფელი (ისრაელი) მკვლევარი, წერდა:

„ეგვიპტის სულტანი, ისევე როგორც მისი წინამორბედები, პრეტენზიას აცხადებდნენ განსაკუთრებულ სტატუსზე მუსლიმ გამგებელთა შორის იმის გამო, რომ ისინი კონტროლს უწევდნენ მუსლიმთა ყველაზე წმინდა ადგილებს – მექასა და მედინას, პრაქტიკულად გამოდიოდნენ ყველა მუსლიმის მფარველად და ამდენად, დაინტერესებულნი უნდა ყოფილიყვნენ ქრისტიანულ საქართველოში მცხოვრებ მუსლიმთა ბედითაც. ქართველებმა, რომლებსაც კარგად ესმოდათ ეს და რომლებიც, თავის მხრივ, ატარებდნენ მუს-

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ლიმთა მიმართ რჯულშემწყნარებლურ პოლიტიკას თავის ქვეყანაში, გადაწყვიტეს ესარგებლათ ამით, რათა დაეცვათ საკუთარი თემი იერუსალიმსა და პალესტინაში და გაეფართოვებინათ მათი იმუნიტეტი“.¹³⁹

იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტრის მუსლიმთა ტყვეობიდან დახსნის ერთ-ერთი პირობა, რომელიც ეგვიპტის სულტანმა ან-ნასირ მუჰამადმა წაუყენა კონსტანტინე დავითის ძეს 1310 წელს, იყო ის, რომ

„ეზრუნა მისი სამეფოს მიწებზე მცხოვრებ მუსლიმებზე, მფარველობა გაენია მათთვის, დაეცვა ისინი ზიანისგან და დახმარებოდა მათ, შეესრულებინათ თავიანთი რელიგიური მოვალეობები“.¹⁴⁰

სულტანი ჯაკმაკი ქართველი მეფისადმი 844 წლის 1 რაბი' II-ს/1440 წლის 30 აგვისტოს გაგზავნილ წერილში კმაყოფილებით აღნიშნავდა, რომ „მუსლიმებს მის ქვეყანაში ჩვენი სამეფო მართლმსაჯულების [პატივისცემისა] და მისი [მეფის] ზრუნვის გამო, კარგად ეპყრობიან. მან აღმართა მინარეთები ისლამისა მათ საკრებულო მეჩეთებში, მეჩეთებსა და სამლოცველოებში“ (სტრ. 15-17).

კიდევ ერთ დოკუმენტში – ბრძანებულებაში, რომელიც სულტანმა ჯაკმაკმა 846 წლის 7 რაბი' I-ს/1442 წლის 16 ივლისს გაუგზავნა ახალციხის ყველა მუსლიმს,¹⁴¹ ნათქვამია, რომ ახალციხის გამგებელი იოანე

„დიდი პატივისცემით ეპყრობა მუსლიმებს, პატივს სცემს მათ მეჩეთებს და დიდ ყურადღებას აქცევს მათი რელიგიური ნესების შესრულებას“ (სტრ. 12-13).

მუსლიმთა მიმართ რჯულშემწყნარებლური პოლიტიკა, ზემომოტანილი დოკუმენტებით კახეთშიც დასტურდება.

ეგვიპტის სულტანი, როგორც ჩვენ ხელთ არსებული არაბული დოკუმენტები გვიჩვენებენ, მოუწოდებდა იერუსალიმის გამგებელს, იერუსალიმის ყადიების (მოსამართლეების), შეიხების, წარჩინებულებისა და უხუცესების თანდასწრებით, გამოეკვლია ეს საკითხები ანგარების გარეშე და ქართველთა პრეტენზიები, თუ ისინი მართებული იყო, დაეკმაყოფილებინა (სტრ. 12-15). მოკვლევის საფუძველზე დაწერილი დოკუმენტი, შარიათის ოქმი – ნა'იზის, ყადიებისა და სასამართლოს სხდომის დამსწრეთა ხელმოწერით, უნდა გადაგზავნილიყო სულტანთან, ხოლო ქართველთა ელჩისთვის

¹³⁹ Butrus Abu Manneh. The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period, 102-112, 108, 109.

¹⁴⁰ გოჩა ჯაფარიძე. როდის დაუბრუნეს ქართველებს მამლუქების მიერ მიტაცებული ჯვრის მონასტერი?, 289-306, 294, 296.

¹⁴¹ იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა, № VII. B. 2.30.

ნება უნდა დაერთოთ, აღედგინა ის, რაც დაინგრა მათი მონასტრიდან, რაიმე სიახლის შეტანის გარეშე (სტრ. 15-17).

სულტანი ატყობინებდა თავის ნა'იბს, რომ ელჩი გაემგზავრა იერუსალიმს ამ მიზნით და მოსალოცად მას შემდეგ, რაც შემოსეს ძვირფასი ხალათით და კიდევ ერთხელ ბრძანებდა, გამოეჩინათ ზრუნვა ელჩის, მისი ამაღლისა და მისი თემის მიმართ; მოითხოვდა, რომ აღმოეფხვრათ მიზეზები, რომელთაც ვნება და ზიანი მოჰქონდათ ქართველთა მონასტრის, სამონასტრო ქონების, პილიგრიმებისა და ზვრებისთვის; ქართველების შეწუხება-შევიწროება ყველას ეკრძალებოდა (სტრ. 17-20).

სულტნის ბრძანებულება, უეჭველია, იმედს უნერგავდა ბენა ჩოლოყაშვილს, რომ წარმატებით გადაჭრიდა თავის პრობლემებს. მაგრამ სამისოდ ის უნდა დაპირისპირებოდა წმ. იაკობის მონასტრის გამო სომხურ საპატრიარქოს, რომელმაც მანამდე, სულტნის დადგენილებით, ქართველებს დაუბრუნა გოლგოთა და ფრანცისკელებს, რომლებიც სიონის მთიდან მეთოდურად იმაგრებდნენ თავიანთ პოზიციებს იერუსალიმსა (აღდგომის ეკლესიაში) და პალესტინის სხვა წმინდა ადგილებში. იმ დროისთვის ისინი უკვე ფლობდნენ გოლგოთას ნაწილსაც. ძნელი სათქმელია, იცოდა თუ არა ბენა ჩოლოყაშვილმა ის, რომ ბრძანებულების გაცემის დროს – 25 ივლისს დომენიკო ტრევიზანის მოლაპარაკებები სულტანთან წარმატებით მიმდინარეობდა და ასევე წარმატებით დასრულდა. დაკავებულ ფრანცისკელთა საკითხიც მათთვის სასარგებლოდ გადაიჭრა და ისინი გაათავისუფლეს არაუადრეს ივლისის მიწურულისა, ანდა არაუგვიანეს აგვისტოს დამდეგისა.

ბენა ჩოლოყაშვილმა ყველაფერი გააკეთა იმისთვის, რომ დაეცვა და განემტკიცებინა ქართული სამონასტრო თემის ინტერესები. ის დაუპირისპირდა პოლიტიკურად და ფინანსურად შეუდარებლად მძლავრ ვენეციასა და საფრანგეთს. ძალები არათანაბარი იყო. ბენა ჩოლოყაშვილს ნამდვილად არ ექნებოდა ისეთი ფინანსური შესაძლებლობები, რითაც შთაბეჭდილებას მოახდენდა იერუსალიმში სულტნის ნა'იბსა და შარიათის სასამართლოზე. ხოლო კათოლიკურ ევროპასთან კარგი ურთიერთობის შენარჩუნება, მიუხედავად ქართველებისადმი კეთილგანწყობისა, ეგვიპტის სულტნისთვის პრიორიტეტული იყო.

ერთი მხრივ, კათოლიკე ფრანცისკელთა დიდმა ფულმა და ქრთამმა, ხოლო მეორე მხრივ, ეგვიპტის მამლუქთა პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა ინტერესებმა, საშუალება არ მისცა ბენა ჩოლოყაშვილს ქართველების სასარგებლოდ საბოლოოდ გადაეჭრა გოლგოთას საკითხი, თუმცა **მან შეინარჩუნა სტატუს-კვო ამ წმინდა ადგილის ნაწილში და პერსპექტივაში**

შეუნარჩუნა ის მართლმადიდებელ ქრისტიანებსაც, რაც დღეისთვის, ქართველების გარდა, აღარავის ახსოვს.

შეიძლება ითქვას, რომ წმინდა ადგილებისთვის ბრძოლაში ქართველებს ქრისტიანთა მხრიდან პრაქტიკულად მოკავშირე არ ჰყავდათ.

სომხები, ფრანჩესკო სურიანოს ცნობით, იყვნენ ბერძნებისა და ქართველების მოსისხლე მტრები.¹⁴² რაც შეეხება ბერძნებს, ისევ სურიანოს თანახმად, ყველა სხვა ქრისტიანი ხალხი გამოდიოდა ამ „ვერაგი ერეტიკოსების“ წინააღმდეგ, ქართველების გარდა.¹⁴³ მიუხედავად ამისა, გოლგოთასთვის ფრანცისკელებთან დავის დროს, არ ჩანს იერუსალიმის მართლმადიდებლური (მელქიტა) საპატრიარქოს მხარდაჭერა ქართული სამონასტრო თემისადმი. ის გარეგნულად გულგრილი რჩებოდა გოლგოთას მიმართ, შორიდან ადევნებდა თვალყურს ქართველების უთანასწორო ბრძოლას და ელოდა ხელსაყრელ მომენტს, რათა თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა კათოლიკეებთან დაპირისპირება. ეს მოგვიანებით აღასრულა ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ. მართალია, ქართულმა სამონასტრო თემმა მელქიტებთან და აღმოსავლეთის სხვა ქრისტიანულ ჯგუფებთან ერთად შეთანხმებულად იმოქმედა აღდგომის ეკლესიაში პილიგრიმობის განახლებისათვის და პილიგრიმთა პრივილეგიების აღსადგენად, მაგრამ ეს იყო იშვიათი შემთხვევა, რასაც საერთო ინტერესები განაპირობებდა.

ბრძოლა გოლგოთას დასაუფლებლად, უკიდურეს შემთხვევაში იქ სტატუს-კვოს შესანარჩუნებლად, ქართული სამონასტრო თემის უკანასკნელი მცდელობა იყო მამლუქთა ბატონობის მიწურულს.

მამლუქთა სასულტნო, რომელთანაც ქართველ მეფე-მთავრებს დიდი ხნის მანძილზე საკმაოდ ინტენსიური ურთიერთობები ჰქონდათ, არსებობის უკანასკნელ წლებს ითვლიდა. 1517 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს ეგვიპტე და ბოლო მოუღეს მამლუქთა დამოუკიდებელი სასულტნოს არსებობას. წმინდა მინა შევიდა ოსმალთა იმპერიის შემადგენლობაში. ამიერიდან ქართველებს თავიანთი ინტერესების დაცვა უწევდათ ოსმალთა სულტნების კარზე და ადგილობრივ, კორუმპირებულ ოსმალთა მოხელეებთან. ამავე დროს გაძლიერდა ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო, რომელიც სულ უფრო დიდ პრეტენზიას აცხადებდა ყოფილიყო დომინანტი, არა მარტო მართლ-

¹⁴² Francesco Suriano. *Treatise of the Holy Land*. Translated from the Italian by Fr. Theophilus Bellerini O.F.M. and Fr. Eugene Hoade O.F.M. with a Preface and Notes by Fr. Bellarmino Bagatti O. F. M. (Jerusalem, 1947), 88.

¹⁴³ იქვე.

გოჩა ჯაფარიძე

მადიდებლურ, არამედ მონოფიზიტურ სამონასტრო თემებშიც. დღევანდელი გადასახედიდან შეიძლება ითქვას, რომ ის გაცილებით საშიში აღმოჩნდა ქართული სამონასტრო თემისთვის წმინდა მინაზე, ვიდრე მუსლიმი კლერიკალები, კათოლიკე ფრანცისკელები, თუ სომეხი მონოფიზიტები.

თავი III

ქართული წარმოშობის მამლუქები ოსმალთა ეგვიპტეში XVI-XVIII ს-ის I ნახევარში

ეგვიპტის დაპყრობა ოსმალეთის მიერ ¹

1491 წელს ეგვიპტის სასულტნოსა და ოსმალეთის იმპერიას შორის დაიდო ზავი, რომელიც არ იყო მყარი. მალე ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩნდა ახალი ძლიერი ძალა: შიიტური სეფიანთა ირანი, რომელიც იყო მტერი როგორც სუნიტური ოსმალეთისა, ისე მამლუქთა სასულტნოსი. XVI ს-ის დასაწყისიდან მამლუქები მუდმივად ამბობდნენ უარს მხარი დაეჭირათ ოსმალეთისთვის და აშკარად ამჯობინებდნენ შორიდან მეთვალყურის პოზიციას დაეკავებინათ შიიტური ირანის გამგებლის შაჰ ისმაილის წინააღმდეგ იმ იმედით, რომ გადაეკიდებინათ ისინი ერთმანეთისთვის. ასეთი პოლიტიკა მამლუქთა წინააღმდეგ განაწყობდა ოსმალეთს, რომელიც სამხედრო-პოლიტიკური აღმავლობის გზაზე იდგა.

1512 წ. აპრილში ოსმალეთის ტახტზე ავიდა სულტანი სელიმ I იავუზი (მრისხანე), რომელიც მამლუქთა მთავარი პოლიტიკური მოწინააღმდეგე გახდა. 1514 წლის აგვისტოში ჩალდირანის ბრძოლაში შაჰ-ისმაილის ლაშქრის სასტიკი დამარცხების და აღმოსავლეთის საზღვრებთან ირანისგან უშუალო სამხედრო საფრთხის თავიდან აცილების შემდეგ, სელიმ I-ს

¹ *Die Chronik des Ibn Ijas. 5. Teil: A.H. 922-928 / A.D. 1516-1522*, 69-70, 137; Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран* (Москва, 2001), 24-35; Peter M. Holt. *The age of the crusades: the Near East from the eleventh century to 1517* (A History of the Near East, ed. P. M. Holt), (London and New York, 1986), 196-197, 201; მისივე, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* (London, 1966), 29-39; მისივე, *The Pattern of Egyptian Political History from 1517-1798*. – P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt* (London, 1968), 80; M. Winter. *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, 6. 13; Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle* (Paris-Louvain-Dudley, Peeters, 2006), 6-7, 11; С. Х. Хотко. *Черкесские (адыгские) правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках* (Майкоп, 1995), 223; მისივე, *Генезис черкесских элит в султанате мамлюков и Османской империи* (Майкоп, 1999), 210.

საშუალება მიეცა, უშუალოდ დაეწყო მამლუქთა წინააღმდეგ სამხედრო კამპანიის მომზადება.

1515 წ. პირველ ნახევარში ოსმალებმა დაამარცხეს ალბისთანის პრომამლუქური გამგებელი და მისი მოჭრილი თავი ეგვიპტის სულთან კანსავჰ ალ-ლავრის გაუგზავნეს. ეს ფაქტობრივად შეიძლება ჩაითვალოს, როგორც პირველი ნაბიჯი ორ სახელმწიფოს შორის ახალი ომისთვის.²

ოსმალთა სამხედრო დემარშის საპასუხოდ, კანსავჰ ალ-ლავრიმ გამოაცხადა მობილიზაცია, მაგრამ მისი არმიის სამხედრო მდგომარეობა მძიმე იყო. მამლუქთა არმიის არტილერიის მთავარი ძალა - მალ-რიბელები უარს ამბობდნენ მონაწილეობა მიეღოთ საომარ მოქმედებებში ერთმორწმუნეთა წინააღმდეგ. ცალკეული მამლუქი ამირები, კერძოდ, ჰალაბის გამგებელი საიფ ად-დინ ხაირ-ბეგი დაადგინეს ლალატის გზას. სელიმ I-ის შემოსევის დროს კანსავჰ ალ-ლავრიმ შეძლო გამოეყვანა 60-ათასიანი ლაშქარი, რომელიც ითვლიდა 12-15 ათას მამლუქ მხედარს, ბედუინთა რაზმებს და სირიელ მოლაშქრეებს.³

მხარეთა შეტაკება მოხდა 24 აგვისტოს, ჰალაბის ჩრდილოეთით - მარჯვ დაბიკთან (დაბიკის ველზე). თავდაპირველად, წარმატება მამლუქთა მხარეზე იყო, რომლებმაც შეძლეს გაენადგურებინათ ოსმალთა მხედრობის - სიფაჰიების დიდი ნაწილი. მაგრამ ოსმალთა უპირატესობამ შეიარაღებაში, ცეცხლმსროლელ იარაღში, პირველ ყოვლისა არტილერიაში, საომარი მოქმედებების ტაქტიკაში და ზოგიერთი მამლუქი ამირას ლალატმა ბრძოლის ბედი სელიმის საარგებლოდ გადაწყვიტა. კანსავჰ ალ-ლავრი ბრძოლაში დაიღუპა. როდესაც აშკარა გახდა მარცხი, მას გული გაუსკდა, ან იბნ იასის ცნობით, სანამლავი დალია და თავი მოიკლა.⁴

5 დღის შემდეგ, 29 აგვისტოს, ოსმალთა ძლევამოსილი სულტანი შევი-

სულტანი სელიმ I იაფუზი

² P.M. Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, 36-37; В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 83.

³ В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 83.

⁴ *Die Chronik des Ibn Ijas*. 5. Teil: A.H. 922-928 / A.D. 1516-1522, 137. В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 84; Stanford J. Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Volume 1. *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808* (Cambridge, 1976), 84.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

და ჰალაბში და 5 დღის განმავლობაში დაბანაკდა მის იზოდრომზე. ჰალაბში მან ხელთ იგდო კანსაჰჰ ალ-ღავრის საგანძური, რამაც საშუალება მისცა, დაეფინანსებინა თავისი ლაშქრობა.⁵

მამლუქთა მარცხის შემდეგ მთელ სირიაში დაიწყო ანტიმამლუქური გამოსვლები, სირიელი აჯანყებულები ბედუინებთან ერთად ანადგურებდნენ მამლუქთა გარნიზონებს და თავს ესხმოდნენ უკან დახეულ მამლუქებს.

სელიმმა ჰალაბში თავი გამოაცხადა „ორი წმინდა ქალაქის (მექას და მედინას – გ.ჯ.) მსახურად“ (ხადიმ ალ-ჰარამაინ აშ-შარიფაინ).⁶ ამ საპატიო ტიტულის მიღებით, რომელსაც ადრე მამლუქი სულტნები ატარებდნენ, სელიმ I თავს აცხადებდა ყველა მუსლიმის საერო და სასულიერო მეთაურად.

16 სექტემბერს სულტანი სელიმი დაიძრა დამასკოს მიმართულებით, 19-22 სექტემბერს დაიკავა ჰამა, ჰომსი და ტრიპოლი, 28 სექტემბერს მიადგა დამასკოს კედლებს და 9 ოქტომბერს შევიდა ქალაქში, პრაქტიკულად რაიმე წინააღმდეგობის გარეშე.⁷

სელიმი დამასკოში გაჩერდა თითქმის 2,5 თვე. აქ ის იღებდა დელეგაციებს ტრიპოლიდან, ბეირუთიდან, საიდადან და სირიის სხვა ქალაქებიდან, რომლებიც უდასტურებდნენ მას თავიანთ ლოიალობას.⁸

1516 წლის ბოლოს სელიმმა დაიკავა მთელი სირია. ახლა ის არ იყო წინააღმდეგი დაედო ზავი მამლუქებთან იმ პირობით, რომ ისინი აღიარებდნენ თავს მის ვასალებად და გადაიხდიდნენ ხარკს. მაგრამ ასეთი ულტიმატუმი მიუღებელი აღმოჩნდა მამლუქი დიდებულებისთვის, რომლის სათავეში იდგა კანსაჰჰ ალ-ღავრის 38 წლის ძმისშვილი ტუმან ბაი. მან უარი განაცხადა მიეღო ზავი.⁹ ოსმალთა ელჩები, რომლებიც მამლუქთა აზრით, გამომწვევად

⁵ მ. ტიკაძე. იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ. – *მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები*, II (თბილისი, 1973), 46-58; მ. სვანიძე. *თურქეთის ისტორია* (თბილისი, 2007), 103-4; Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 28-34; M. Winter. The Ottoman occupation. – *The Cambridge History of Egypt. Volume I. Islamic Egypt*. Edited Carl F. Petry, 499; Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle*, 9-11.

⁶ В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 84.

⁷ მ. ტიკაძე. იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ, 56; Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 33; N. Eliseeff. Dimashk. – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. II (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 277; Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle*, 9-10.

⁸ Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle*, 9-11; Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 33.

⁹ *Die Chronik des Ibn Ijas*. 5. Teil: A.H. 922-928 / A.D. 1516-1522, 125. В.Е.Смирнов. *Роль*

იქცეოდნენ, დახოცეს, რამაც შეუძლებელი გახადა საზავო მოლაპარაკება და ომის გაგრძელება გარდუვალი გახდა. მეორე მხრივ, საომარი მოქმედებების ესკალაციისკენ სელიმს უბიძგებდნენ მისი მამლუქი მოკავშირეები ხაირ ბეგის დაჯგუფებიდან, რომლებიც ისწრაფოდნენ სრულად გამოეყენებინათ ოსმალთა სამხედრო მანქანა პოლიტიკური მოწინააღმდეგეების გასანადგურებლად. როგორც მართებულად აღნიშნავს პ. მ. ჰოლტი, მამლუქთა იმპერიის კრაზი მნიშვნელოვნად განაპირობა ფრაქციულმა ბრძოლამ თვით მამლუქთა საზოგადოებაში.¹⁰

სელიმმა დამასკო დატოვა 922 წ. 20 ზუ ლ-კა'დას/15 დეკემბერს. 26 ზუ ლ-კა'დას/21 დეკემბერს, ხან იუნიستان, ლაზას მახლობლად, მეორედ დაამარცხა მამლუქები.¹¹ წინააღმდეგობისა და მამლუქთა მხარდაჭერისთვის სულტანმა გააძარცვინა ლაზა და რამლა. შემდეგ შევიდა იერუსალიმში, სადაც ილოცა აღ-აკსას მეჩეთში და მოახლოებული მსხვერპლთშენიარვის დღესასწაულთან დაკავშირებით გამოყო სამსხვერპლო საქონელი. ის მოკლე ხნით ეწვია ხებრონსაც, სადაც მოინახულა მუსლიმთა სათაყვანებელი იბრაჰიმის საფლავი.¹²

1516-1517 წლების მიჯნაზე, პალესტინაზე კონტროლის დამყარების შემდეგ, სელიმი დაიდრა ეგვიპტისკენ.

მამლუქთა ახალმა სულტანმა ტუმან ბაიმ¹³ მოკლე ხანში შეკრიბა მამლუქთა დეზორგანიზებული რაზმები, რომლებიც გააძლიერა იმ დროისთვის იემენიდან დაბრუნებული სამხედრო კორპუსით.

გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა კაიროს ჩრდილოეთ გარეუბანში – რაიდანიასთან 1517 წლის 22 იანვარს, სადაც მამლუქებმა მოაწყვეს გამაგრებები და განალაგეს არტილერია. ტუმან ბაი იმედოვნებდა ხანგრძლივი წინააღმდეგობა გაენია მტრისთვის, მაგრამ ამოდ. ოსმალთა მხარეზე გადასულმა დამასკოს ყოფილმა მამლუქმა გამგებელმა ჯანბირდი აღ-ლაზალიმ სელიმს გადასცა ინფორმაცია ეგვიპტის არმიისა და არტილერიის დისპოზიციის შესახებ. ბრძოლა მალე მამლუქთა მძიმე დამარცხებით დასრულდა და ოსმალები შევიდნენ კაიროში.

военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.), 84.

¹⁰ P.M. Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, 39; მისივე, *The Pattern of Egyptian Political History from 1517-1798*, 80.

¹¹ Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle*, 11.

¹² იქვე, 11-12.

¹³ ტუმან ბაის შესახებ იხ. P.M. Holt. *The Last Mamluk Sultan al-Malik al-Ashraf Tuman-Bay. – Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, t. 25 (2001), 234-246.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ტუმან ბაიმ მიმდევრებთან და ბედუინთა ზოგიერთი ტომის მხარდაჭერით გააგრძელა წინააღმდეგობა, ვიდრე 1517 წლის 2 აპრილს საბოლოოდ არ დამარცხდა კაიროს ჩრდილოეთით 50 კმ-ზე ვარდანთან.¹⁴

ტუმან ბაი გაიქცა, მაგრამ მას ბუჰაირას პროვინციის არაბი ბედუინების შეიხებმა უღალატეს, ერთგულების ფიცი გატეხეს და ტუმან ბაი სელიმს გადასცეს. ხაირ ბეგმა ურჩია სელიმს მისი, როგორც სისხლის სამართლის დამნაშავის სიკვდილით დასჯა. 14 აპრილს ეგვიპტის უკანასკნელი სულტანი კაიროში ბაბ აზ-ზუვაილას თაღზე ჩამოახრჩვეს. მამლუქთა სასულტნომ არსებობა დაასრულა.

ტუმან ბაის სიკვდილით დასჯა

1517 წელს, ოსმალეთის სულტანმა სელიმ I-მა ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ, უკანასკნელი ხალიფა ალ-მუთავაქილ III (1508-1516) სტამბულში გადაიყვანა. მოგვიანებით, არა უადრეს XIX ს-ისა, ოსმალეთში შეიქმნა ყალბი ვერსია იმის თაობაზე, რომ მუთავაქილმა სულტან სელიმს ნებაყოფლობით გადასცა თავისი უფლება სახალიფოზე. მართალია, ეს თვალსაზრისი არ იქნა გაზიარებული (ვ. ბარტოლდი, ვ. გორდლეესკი), მაგრამ ამ დროიდან, ოსმალთა სულტნები ხალიფას ტიტულსაც ატარებდნენ.

მონანილობდნენ თუ არა ქართველები ოსმალებთან ერთად ეგვიპტის დაპყრობაში? ტიმოთე გაბაშვილი რომელმაც იმოგზაურა წმინდა მიწაზე, იერუსალიმში მოსმენილი ზეპირი გადმოცემის საფუძველზე, თავისი თხზულების ორ (B და C) რედაქციაში წერდა, რომ სულტან სელიმს ეგვიპტის დაპყრობის დროს, ე.ი.

1516-17 წლებში თან ახლდა ქართლის მეფე გიორგი. მადლიერმა სულტანმა, მეფეს, მისივე თხოვნით უბოძა „სამკვიდრო“ მისი ახალ იერუსალიმში.¹⁵ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გიორგი IX გამეფდა 1525 წ., იგი ვერ შეძლებ-

¹⁴ Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 36-37; Benjamin Lellouch. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle*, 13-17; P.M. Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, 40; მისივე, *The age of the crusades: the Near East from the eleventh century to 1517*, P.201; В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 85.

¹⁵ ტიმოთე გაბაშვილი. *მიმოსვლა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა (თბილისი, 1956), 225.

და მონაწილეობა მიეღო სელიმ I-ის ლაშქრობაში ეგვიპტის მამლუქთა წინააღმდეგ. მაგრამ იერუსალიმზე 1516-17 წლებში ქართველთა ლაშქრობის შესახებ ტ. გაბაშვილის მიერ მოტანილი ზეპირი ინფორმაციის რეანიმაცია სცადა ე. მამისთვალიშვილმა. მას მიაჩნია, რომ ამ

„ცნობაში არის სინამდვილის ელემენტი. კერძოდ ის, რომ ქართველები მონაწილეობდნენ სულთან სელიმის პალესტინაში ლაშქრობაში. ეს აისახა ფრანგულ დოკუმენტურ წყაროებში. მაგრამ იქ ლაპარაკია არა ქართლის მეფე გიორგი IX-ზე (1525-1527), არამედ სამცხის ათაბაგობის მოსურნე მანუჩარზე (1516-1518), რომელიც ებრძოდა თავის ძმისშვილს ყვარყვარე III-ს (1516-1535)“.

დინასტიურ ბრძოლაში დამარცხებულმა მანუჩარმა ბაიბურდის ბეგის ყიზილ აჰმედ ოღლის/ან მირზა ბეგის მეშვეობით დახმარებისთვის ოსმალეთის სულტანს მიმართა:

„მართალია, 1516 წლის 16 მარტს სტამბულში მანუჩარის თხოვნა მიიღეს, მაგრამ ოსმალეთის მაშინდელი საგარეო ვითარება საშუალებას არ აძლევდა მაშინვე ჩარეულიყო სამცხე-საათაბაგოს საქმეებში. სელიმ I მამლუქების წინააღმდეგ საომრად მიდიოდა. მანუჩარს სხვა არაფერი არ დარჩენოდა გარდა იმისა, რომ სულთანის ჯარს გაჰყოლოდა მამლუქების წინააღმდეგ ომში¹⁶ [დასახელებულია 29:75]. სირიის მამლუქთა განადგურებისა და მათი სატახტო დამასკოს აღების შემდეგ, 1516 წლის 23 ოქტომბერს სულთანმა მიიღო „საქართველოს ბეგი მანუჩარი და საქართველოს სხვა წარჩინებულები“

ე. მამისთვალიშვილის დასკვნით, ვინაიდან

„მამლუქთა წინააღმდეგ ომში ოსმალებთან ერთად ქართველების მონაწილეობაზე რადგან სხვა რაიმე ცნობა არ გაგვაჩნია, ამიტომ, შეიძლება ვარაუდი, რომ იმ ზეპირი გადმოცემის საფუძველი, რომელიც ტიმოთე გაბაშვილმა იერუსალიმში ჩაიწერა, იყო მანუჩარისა და მასთან ერთად სხვა ქართველი დიდებულების ოსმალთა ბანაკში ყოფნა. ისიც უნდა ითქვას, რომ 1516 წ. 23 ოქტომბერს, როცა სელიმ I-მა მანუჩარი და სხვა ქართველები მიიღო, იერუსალიმი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა. ამდენად გამორიცხული არ არის, რომ ქართველებს სულთ-

¹⁶ დამოწმებულია: ვ. ჩოჩიევი. *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით)*. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომი (თბილისი, 1972), 75.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნისათვის მართლაც რამე ეთხოვათ იერუსალიმის სინმინდეების შესახებ“.¹⁷

საბოლოოდ კი მივიღეთ ის, რომ

„ტ. გაბაშვილის ცნობა ასახავს რეალობას, მხოლოდ მასში, ათაბაგ მანუჩარის ნაცვლად, ფიგურირებს ქართლის მეფე გიორგი IX, რომელიც აღწერილი ამბებიდან 9-10 წლის შემდეგ გამეფდა. [ტ. გაბაშვილის] მოყვანილ ციტატაში სხვა ყველაფერი სიმართლეს წარმოადგენს: სულთან სელიმის მიერ მამლუქთა სახელმწიფოს განადგურება, ქართველი ბატონის, მანუჩარის, მასთან ყოფნა“.¹⁸

ე. მამისთვალისშვილი არ ასახელებს ფრანგულ დოკუმენტურ წყაროებს, რომლებიც დაადასტურებდა ქართველების მონაწილეობას პალესტინაში სულთან სელიმის ლაშქრობაში, თუმცა მეცნიერული სიზუსტე ამას ავალდებულებდა. უბრალოდ, ასეთი წყაროები არ არსებობს. სამაგიეროდ არსებობს ოსმალთა ფერიდუნ ბეის *მეჯმუ‘ა-ი მუნშა‘ათ-ი სელატინ* / „სულტნების მიმოწერის კრებული“, სპეციალურ ლიტერატურაში ფერიდუნ ბეის¹⁹ კრებული სახელწოდებითაც ცნობილი, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად შემოიტანა ვ. ჩოჩიევმა.²⁰ სწორედ ეს წყარო, რომელსაც არ ასახელებს ე. მამისთვალისშვილი, მოგვითხრობს იმის შესახებ, რომ ოსმალეთის სულტანმა დამასკოში მიიღო მანუჩარი. მაგრამ ვნახოთ, თუ როგორ მიმდინარეობდა ოსმალთა ექსპანსია მამლუქთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ.

¹⁷ ე. მამისთვალისშვილი. *ქართველები და ბიბლიური სამყარო*, 106-7; მისივე, *საქართველო იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVIII სს.)*, (თბილისი, 2008), 12.

¹⁸ ე. მამისთვალისშვილი. *ქართველები და ბიბლიური სამყარო*, 106-7; მისივე, *საქართველო იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან*, 13.

¹⁹ აჰმედ ბ. ‘აბდ ალ-კადირ ფერიდუნ ბეგი (გარდ. 991/1538 წ.) იყო დიდი ვეზირის, მეჰმედ ფაშა სოკოლუს (1565-1579) პირადი მდივანი და ოსმალეთის კანცელარიის უფროსი (1570-76 და 1581-83 წლებში) - J. H. Mordtmann [Menage V. L.]. Feridun Beg. - *The Encyclopaedia of Islam* (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 278; მისი ნაშრომი *მუნშე‘ათუ ს-სელატინ*, რომელიც დაასრულა 982/1575 წ. და წარუდგინა სულთან მურად III-ს, შედგებოდა 250 ტომისა (*ჯუშ’*) და 11 სექციისგან 11 ოსმალთა სულტნის მიხედვით (სელიმ II-მდე) და შეიცავდა 1800 დოკუმენტს, თუმცა დღეისათვის ამ ნაშრომის ცნობილი ნუსხები ამ მოცულობის არ არის. *მუნშე‘ათუ ს-სელატინ* – კრებული ოფიციალური დოკუმენტებისა (წერილები, ფირმანები, ბერათები, დღიურები/რუზ-ნამე ლაშქრობებისა და სხვ.) ორჯერ დაიბეჭდა სტამბულში 1264-5/1848-9 და 1274-5/1858 წლებში (შესაბამისად 735 და 840 დოკუმენტი) და ძირითადად სანდო წყაროდ ითვლება. ვ. ჩოჩიევი. *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით)*, 3-7.

²⁰ ვ. ჩოჩიევი. *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით)*, 75.

1516 წ. 24 აგვისტოს, ჰალაბის ჩრდილოეთით, მარჯ-დაბიკთან, სელიმ I-მა სასტიკად დაამარცხა მამლუქები. ბრძოლაში დაიღუპა მამლუქთა სულტანი კანსავჰ ალ-ღავრი. 5 დღის შემდეგ, 29 აგვისტოს, ძლევამოსილი სულტანი შევიდა ჰალაბში და 5 დღით დაბანაკდა მის იზოდრომზე. ჰალაბში მან ხელთ იგდო კანსავჰ ალ-ღავრის საგანძური, რამაც საშუალება მისცა, დაეფინანსებინა თავისი ლაშქრობა.²¹

მანუჩარი რომ „სულთნის ჯარს გაჰყოლოდა მამლუქების წინააღმდეგ ომში“ (ე.მამისთვალიშვილი), მაშინ მონაწილეობა უნდა მიეღო ბრძოლაში მარჯ დაბიკთან. ამის შემდეგ, ერთგული სამსახურისთვის, მას უეჭველად ექნებოდა შანსი, შეხვედროდა ძლევამოსილ სულტანს უკვე ჰალაბში (აგვისტოს ბოლო, სექტემბრის დამდეგი), მაგრამ ეს მოხდა მხოლოდ დამასკოში და, თანაც, საკმაოდ მოგვიანებით.

16 სექტემბერს სულტანი სელიმი დაიძრა დამასკოსკენ, 28 სექტემბერს მიაღწა მის კედლებს და 9 ოქტომბერს შევიდა ქალაქში პრაქტიკულად რაიმე წინააღმდეგობის გარეშე. დამასკოში ის გაჩერდა თითქმის 2,5 თვე. აქ სულტანი იღებდა დელეგაციებს სირიის სხვადასხვა ქალაქიდან, რომლებიც უდასტურებდნენ მას თავიანთ ლოიალობას.

მან სწორედ აქ მიიღო მანუჩარი, მხლებლებთან ერთად, 922 წლის 26 შავვალს, ე.ი. 1516 წლის 23 ნოემბერს,²² და არა 23 ოქტომბერს, როგორც ეს ზოგჯერ არასწორადაა აღნიშნული ქართულ ისტორიოგრაფიაში.²³ მანუ-

²¹ მ. ტიკაძე. იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ, 46-58.

²² J.-L. Bacqué-Grammont. *Études turco-safavides*, VI. Notes et documents sur les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1521. – J.L. Bacqué-Grammont et Ch. Adle. *Les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1524* (Istanbul, 1991), 58.

²³ ვ. ჩოჩიევმა არასწორად გადაიყვანა მუსლიმური წელთაღრიცხვის თვე და რიცხვი (26 შავვალი) ქრისტიანულზე, როგორც 23 ოქტომბერი. იხ. ვ.ჩოჩიევი, *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით)*, 75 და, შემდეგ, ეს გადაუმოწმებლად გაიმეორეს ე. მამისთვალიშვილმა (იხ. ზემოთ), ც. ღვაბერიძემ და მ. სვანიძემ (ც. ღვაბერიძე. 1527 წელს იერუსალიმში ქართველთა ლაშქრობის შესახებ. – *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები*. VIII, 2008, 121; საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და საქართველო (XVI საუკუნე). მ. სვანიძის რედ. თბილისი, 2008, 54); ნოემბერს გულისხმობს ც. აბულაძეც (*თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის*. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ, თბილისი, 1983, 12). უკანასკნელ ხანებში ე. მამისთვალიშვილმა სწორად დაასახელა თარიღი – 23 ნოემბერი. ე. მამისთვალიშვილი. *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია, I (XV-XVI სს.)*, (თბილისი, 2009), 128.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ჩარს ის შეხვდა მარჯ დაბიკთან გამარჯვებიდან 3 თვის შემდეგ. ეს აჩვენებს, რომ მანუჩარი მხოლოდ დამასკოში წამოეწია ოსმალეთის სულტანს.

ე. მამისთვალიშვილი, რომელიც (ვ.ჩოჩიევის მიხედვით) წერს, რომ „მანუჩარს სხვა არაფერი არ დარჩენოდა გარდა იმისა, რომ სულთნის ჯარს გაჰყოლოდა მამლუქების წინააღმდეგ ომში“, ²⁴ სხვაგან აღნიშნავს, რომ დოკუმენტური წყაროს (როგორც ითქვა, სინამდვილეში ეს არის არა ფრანგული წყარო, არამედ ფერიდუნ ბეის კრებული – გ.ჯ.) მიხედვით, „ქართველები ოსმალთა ბანაკში იმყოფებოდნენ, მაგრამ სამხედრო ოპერაციებში არ მონაწილეობდნენ“. ²⁵

ამრიგად, ე. მამისთვალიშვილი, რომელიც ეძებს სიმართლის მარცვლებს ძველ ქართველ ისტორიკოსთა შრომებში, მანუჩართან დაკავშირებით, თავისდა უნებურად, აშკარა წინააღმდეგობაში ვარდება. ერთი მხრივ, მანუჩარი სულტნის ჯარს გაჰყვა მამლუქების წინააღმდეგ ომში, და მეორე მხრივ, სამხედრო ოპერაციებში არ მონაწილეობდა, თუმცა ოსმალთა ბანაკში იმყოფებოდა. განა რით დაიმსახურა ათაბაგობის მოსურნე მანუჩარმა ეს პატივი, მაშინ როცა სხვები ომობდნენ და სისხლს ღვრიდნენ? განა ასე ძვირად უღირდა მისი სიცოცხლე სულტანს? ან თვით მანუჩარმა როგორ გადადო თავი, როცა „მამლუქების წინააღმდეგ ომში“ მიჰყვებოდა სელიმს, რა გარანტია ჰქონდა, რომ ერთგულების დასამტკიცებლად სულტანი მას მონინავეთა შორის არ დააყენებდა? ამ კითხვებზე პასუხი იოლია. დამასკოში ჩასვლამდე მანუჩარი საომარი ოპერაციების საზღვრების გარეთ იმყოფებოდა, ხოლო დამასკოში ყოფნისას, ნოემბერსა და დეკემბრის პირველ ნახევარში, მამლუქებთან ბრძოლები არ მიმდინარეობდა.

ფერიდუნ ბეის ზემოხსენებული კრებულის თანახმად, 922 წ. 15 ზუღაქა დას, ე.ი. 1516 წ. 10 დეკემბერს, დივანი შეიკრიბა და სელიმმა მანუჩარს „საქართველოს ბეგობა“ უბოძა. ²⁶ ამავე დივანზე, საქართველოს მოსაზღვრედ ძლიერი საბეგლარბეგოს შექმნის მიზნით, ზემოხსენებულ ყიზილ აჰმედ მირზა ბეგს ბაიბურდის, თერჯანისა და ერზინჯანის ბეგლარბეგობა ებოძა.

სულტანმა 22 დეკემბერს მანუჩარის სახელზე ბარათი გასცა, ყიზილ აჰმად მირზა ბეგსაც შეხვდა და ადგილზე დაბრუნება უბრძანა. ²⁷ ჟ.-ლ. ბაკე-

²⁴ ე.მამისთვალიშვილი. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობები XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნეში (თბილისი, 1981), 125.

²⁵ ე. მამისთვალიშვილი. ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 108.

²⁶ თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევიდა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ, 12.

²⁷ იქვე, 12.

გრამონის თანახმად, დეკემბრის ბოლო კვირებში მანუჩარი და მისი კომპანიონი ყიზილ აჰმად მირზა ბეგი უკან დაბრუნდნენ, პირველი – ტაოში, მეორე – ბაიბურდში.²⁸ ყოველივე ეს მოხდა მაშინ, როცა სელიმი პალესტინისკენ მიემართებოდა.

ე. მამისთვალისთვის თანახმად, როცა (1516 წ. 23 ოქტომბერს) სულტანმა დამასკოში მანუჩარი მიიღო,

„იერუსალიმი ოსმალებს უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ. ამდენად, გამორიცხული არ არის, რომ ქართველებს იერუსალიმის სინმინდეებთან დაკავშირებით სულთნისთვის მართლაც რაიმე ეთხოვათ“.²⁹

როგორც ზემოთ ითქვა, სულტანმა მანუჩარი მიიღო 23 ნოემბერს. არც მაშინ და არც მომდევნო თვის დიდ მანძილზე პალესტინა მას ჯერ კიდევ არ ემორჩილებოდა. არც იერუსალიმი იყო დაპყრობილი. დამასკოში მანუჩარი იმიტომ ეახლა სულტანს, რომ მისგან წყალობად „საქართველოს ბეგობა“, ანუ სამცხის ათაბაგობა მიეღო, რაც შეძლო კიდევ. ძალზე საეჭვოა, რომ მას დამასკოში სულტნისთვის დამატებით მოეთხოვა „ახალი იერუსალიმი“, მით უმეტეს, რომ პალესტინა ჯერ კიდევ არ იყო ოკუპირებული ოსმალთა მიერ (როგორც წერს ე. მამისთვალისი) და ამ თხოვნისთვის³⁰ არც დრო და არც პირობები არსებობდა.

ამრიგად, მანუჩარის მონაწილეობა არ ჩანს პალესტინისა და, კონკრეტულად, იერუსალიმის დაპყრობაშიც. თუმცა პალესტინის დიდი ნაწილის იარაღით დაპყრობა არც მომხდარა. ოსმალების სულტანმა დამასკო და სირიის დიდი ნაწილი, პალესტინის ჩათვლით, სამართავად უბოძა მამლუქ ამირას - ჯანბირდი ლაზალის, რომელმაც უღალატა მამლუქებს და ოსმალთა მხარეზე გადავიდა.

ე. მამისთვალისთვის თანახმად, თუ ტიმოთე გაბაშვილის ციტატაში (რომელიც ზემოთაა მოტანილი) შევცვლით მეფე გიორგის მანუჩარით, სხვა ყველაფერი სიმართლეს წარმოადგენს.

რა არის ეს „სხვა ყველაფერი“? სულტან სელიმის მიერ მამლუქთა სახელმწიფოს განადგურება, რასაც დამტკიცება არ ესაჭიროება? მაგრამ რა ვუყოთ იმას, რომ განეული სამსახურისთვის „ქართველთა ბატონმა“ თითქოსდა მიიღო ქართული სინმინდეები იერუსალიმში 48-50 წლით? მსგავსი რამ არ მომხდარა.

²⁸ J.-L. Bacqué-Grammont. Études turco-safavides, VI. Notes et documents sur les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1521, 59.

²⁹ ე. მამისთვალისი. ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 106-7.

³⁰ ამ თხოვნის შესაძლებლობა წმინდა მიწაზე ქართული სინმინდეების დაცვის საქმეში სამცხის ათაბაგების დამსახურების შესხენებით, როგორც ამას აკეთებს ე. მამისთვალისი, ამ შემთხვევაში უადგილოა.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ფერიდუნ ბეგის ზემოხსენებული ცნობის მიხედვით, რეალობაა მხოლოდ და მხოლოდ ათაბაგობისა და ძალაუფლების მოსურნე მანუჩარის ურთიერთობა ოსმალეთის სულტანთან. ის ერთ-ერთი და არა უკანასკნელი ეპიზოდია ქართველ რენეგატთა ისტორიაში. ის სრულიადაც არ ადასტურებს ტიმოთე გაბაშვილის ცნობის ჭეშმარიტებას, მით უმეტეს, რომ ტიმოთემ **არც კი იცოდა** მანუჩარის თავგადასავალი. და, საერთოდ, გაუგებარია, რატომ და როგორ უნდა შეცვლილიყო მოგვიანებით ქართულ წყაროებში ათაბაგი მანუჩარი მეფე გიორგით, თუმცა – გასაგები, თუკი ტიმოთე გაბაშვილის მიერ მოტანილი ზეპირი გადმოცემა ყალბია.³¹

ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ სელიმმა ქვეყნის გამგებლად ლალატის საფასურად, დანიშნა – ჰალაბის ყოფილი მამლუქი გამგებელი ხაირ ბეგი.

ხაირ ბეგის ეთნიკური წარმომავლობა და კარიერა. მამლუქთა ისტორიის ცნობილი სპეციალისტი მაიკლ უინტერი ხაირ ბეგთან დაკავშირებით წერდა, რომ ის დაიბადა საქართველოში, და არა ჩერქეზეთში მამლუქთა უმრავლესობის მსგავსად და არასდროს იყო მონა. იბნ იასი დარწმუნებულია, რომ მას სძულდა ჩერქეზი მამლუქები.³² აღნიშნავდა, რომ ხაირ ბეგის მამა იყო მალბაი ალ-ჯარქასი, ეთნიკურად აბაზა (ვაქაანა ჯინსუჰუ აბაზა), ანდა – ხაირ ბეგი იყო ეთნიკურად ჩერქეზი, აბაზა (ჯარქასი ალ-ჯინს, აბაზა). ხაირ ბეგი დაიბადა ქართველთა ქვეყნის მახლობლად, სოფელ სამსუმში,³³ პ. ჰოლტის საეჭვო იდენტიფიკაციით, სამსუნში³⁴ (რომელიც იმ დროს იყო არა სოფელი, არამედ ქალაქი).

პ. ჰოლტის თანახმად, ხაირ ბეგის მამა მალბაი ბ. 'აზდ ალლაჰ ჯარქასი იყო ჩერქეზი მონებით მოვაჭრე მუსლიმი აბაზა. ეს მან ჩაუყვანა ეგვიპტის სულტან კა'ით ბაის თავისი ხუთი ვაჟი,³⁵ რომელთაგან ყველაზე მეტად ხაირ ბეგი დაწინაურდა. სულტან კანსავჰ ალ-ლავრის დროს, მან დაიკავა მთავარი ჰაჯიბის (ჰაჯიბ ალ-ჰუჯჯაბ) მნიშვნელოვანი პოსტი და 910/1504-5 წ. დაინიშნა ჰალაბის გამგებლად და თავი გამოიჩინა, როგორც სასტიკმა, მაგრამ

³¹ ამ ისტორიას სხვა გაგრძელებაც აქვს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ მოიკიდა ფეხი იმ თვალსაზრისმა, რომ 1527 ან 1529 წლებში ქართველებმა მართლაც მოაწყეს ლაშქრობა იერუსალიმზე ოსმალეთის სულტნის თხოვნით, მაგრამ ამჯერად მას არ შეეხება, რადგანაც ცდება წინამდებარე თემის ფარგლებს.

³² M. Winter. The Ottoman Occupation, 507.

³³ *Die Chronik des Ibn Ijas*. 5. Teil: A.H. 922-928 / A.D. 1516-1522, 483.

³⁴ P.M. Holt. Kha'ir Beg (Khayir or Khayr Bey). – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. XII, Supplement (Leiden, 2012), 524.

³⁵ *Die Chronik des Ibn Ijas*. 5. Teil: A.H. 922-928 / A.D. 1516-1522, 483; P.M. Holt. Kha'ir Beg (Khayir or Khayr Bey), 524.

ნიჭიერმა ადმინისტრატორმა. იყო ძალზე მდიდარი და ინახავდა მამლუქთა დიდ სახლს (ბაჰთ), როგორც თავისი ძალაუფლების საყრდენს.

სელიმ I-ის შემოსევის დროს, მარჯვ დაბიკთან ბრძოლაში, ხაირ ბეგმა უღალატა კანსავჰ ალ-ლავრის და არ მიიღო ბრძოლაში მონაწილეობა, რითაც ხელი შეუწყო ოსმალთა გამარჯვებას. 1517 წლის 24 აგვისტოს, ვიდრე ეგვიპტეს დატოვებდა, სელიმ I-მა 1518 წ. 10 თებერვალს ის დანიშნა თავის ნაცვლად ეგვიპტეში. ხაირ ბეგმა ნააქეზა სელიმი სიკვდილით დაესაჯა დატყვევებული ტუმან ბეგი. ამავე დროს, მისი დამსახურებაა, რომ სელიმმა შეაჩერა დამარცხებული და დატყვევებული მამლუქების სრული განადგურება. თავისი მოღვაწეობა ეგვიპტის ბეილარბეიდ ხაირ ბეგმა იმით დაიწყო, რომ დააპატიმრა ბაიაზიდ II-ის შვილიშვილი კასიმ ბეგი, რომელსაც კანსავჰ ალ-ლავრიმ მისცა თავშესაფარი და სიკვდილით დასაჯა ის.

ხაირ ბეგს უფლება მიეცა გაეტარებინა დამოუკიდებელი საშინაო პოლიტიკა და მან მიიღო *მალიქ ალ-უმარას* ტიტული. ძველი ადმინისტრაციული სისტემა მნიშვნელოვანწილად იქნა შენარჩუნებული. მამლუქებმა დაკარგეს მიწები, მაგრამ მის დროს ეგვიპტე გათავისუფლდა გადასახადებისგან, თუმცა ხაირ ბეგი ძვირფას ძღვენს უგზავნიდა ოსმალეთის სულტანს. მას ჰქონდა საკუთარი სასახლის კარი, რომელიც კაიროს ციტადელში მდებარეობდა და პირადი ჯარი, რომელიც შედგებოდა მამლუქებისა და ბედუინთა ლაშქრისგან. ეგვიპტე გარკვეულწილად ინარჩუნებდა ავტონომიას ხაირ ბეგის გარდაცვალებამდე 1522 წლის 5 ოქტომბერს.

სხვა გზა აირჩია კიდევ ერთმა მოღალატე მამლუქმა ამირამ ჩერქეზმა ჯანბირდი ალ-ლაზალიმ.

ჯანბირდი ალ-ლაზალი სირიის გამგებლად დაინიშნა 1518 წლის 16 თებერვალს.³⁶ თავდაპირველად ის ერთგულად ატარებდა ოსმალურ პოლიტიკას, დაუნდობლად ახშობდა ბედუინთა აჯანყებებს. ქვეყანაში დამყარდა სიმშვიდე და უშიშროება. ოსმალთა რაზმების გარდა, ალ-ლაზალიმ შექმნა საკუთარი არმია, რომელიც შედგებოდა ბედუინებისა და მამლუქებისგან. ამასთან, ალ-ლაზალის გარემოცვა ვერ იტანდა ოსმალთა ბატონობას.

1520 წ. 22 სექტემბერს, როცა გარდაიცვალა სელიმ I, ჯანბირდი ალ-ლაზალიმ დაიწყო აჯანყება. მან გამოაცხადა სირიის ჩამოშორება ოსმალეთის იმპერიისგან და 1520 წ. 31 ოქტომბერს მიიღო ტიტული *ალ-მალიქ ალ-აშ-რაფ აბუ ლ-ფუთუჰათ* - მამლუქთა სამეფო ტიტული, ბრძანა მოეხსენიებინათ პარასკევის ხუტბაში და მოჭრა საკუთარი მონეტა. ჯანბირდი ალ-ლა-

³⁶ P. M. Holt. Al-Ghazali, Djanbirdi.—*The Encyclopaedia of Islam*. New, Vol. II (Leiden, 1991), 1042.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ზალიმ გაანადგურა ოსმალთა გარნოზონი დამასკოში, განდევნა თურქები ბეირუთიდან, ტრიპოლიდან, ჰამადან. მაგრამ ხაირ ბეგმა მხარი არ დაუჭირა აჯანყებას.

1520 წლის ნოემბრის დამდეგს ჯანბირდი ალ-ლაზალიმ 23-ათასიანი არმიით ილაშქრა ჰალაბზე, რომელმაც არ სცნო ის. მიუხედავად საარტილერიო დაბომბვისა, ქალაქმა გაძლო ანატოლიიდან ოსმალთა ჯარის მოსვლამდე. 22 დეკემბერს ალ-ლაზალიმ დაიწყო უკანდახევა. მისი ნაცვლები ტრიპოლიში, ბეირუთსა და სხვა ქალაქებში ოსმალთა გამოჩენისთანავე გაიქცნენ. 1521 წლის 27 იანვარს დამასკოს მახლობლად, მასტაბასთან ბრძოლაში ჯანბირდი ალ-ლაზალი დამარცხდა და დერვიშის სამოსში გადაცმული გაიქცა, მაგრამ დაიჭირეს და 6 თებერვალს სიკვდილით დასაჯეს.³⁷

ოსმალები შევიდნენ დამასკოში, სირიის ავტონომია გაუქმდა, ქვეყანა დაიყო სამ ეიალეთად, რომელთა ცენტრები იყო დამასკო, ჰალაბი და ტრიპოლი, რომელთაც ამიერიდან განაგებდნენ ოსმალთა ფაშები. ისინი უშუალოდ ემორჩილებოდნენ პორტას. მამლუქები თანდათან გაითქვიფნენ ოსმალთა გაბატონებულ კლასში.³⁸

განსხვავებით სირიისგან, სადაც ავტონომიის განადგურება განაპირობა ამბოხებული გამგებლის გამოსვლამ, ეგვიპტის „ოსმანიზაციას“ უფრო ხანგრძლივი დრო დასჭირდა. მაგრამ ეს პროცესი დაიწყო უკვე ხაირ ბეგის დროს. 1522 წ. სელიმის ვაჟმა სულტანმა სულეიმან კანუნიმ (კანონმდებელმა) ეგვიპტეში ჩაატარა სასამართლო რეფორმა, დააწესა პოსტი კაზიასკერი – კაიროს მთავარი ყადისა, 4 უმაღლესი ყადის ნაცვლად და იმავდროულად გააუქმა მათი მრავალრიცხოვანი თანაშემწეებისა და მდივნების აპარატი.

ხაირ ბეგის სიკვდილმა დააჩქარა ეგვიპტის მმართველობის სისტემის რეფორმირება. ახალ გამგებლად დაინიშნა სულტან სულეიმანის სიძე, დიდი ვეზირი მუსტაფა ფაშა. ეგვიპტის ავტონომიური სახელმწიფო გაუქმდა და ის გადაიქცა ჩვეულებრივ, თუმცა საკმაოდ მნიშვნელოვან ოსმალურ პროვინციად, რომლის სათავეში იდგა ნაცვალი – ბეილერბეი.

მამლუქთა ვასალური სამეფოს ლიკვიდაციამ განაპირობა მამლუქ დიდებულთა უკმაყოფილება. 1523 წ. მათ დაიწყეს აჯანყება ჩერქეზი ამირების ჯანიმ ას-საიფისა და ინალ ატ-ტავილის მეთაურობით. აჯანყება დამარცხდა, ისევე როგორც იმავე წელს კანსავჰ ალ-მუჰამადის ამბოხი, რომელიც კანსავჰის სიკვდილით დასჯით დასრულდა.³⁹

³⁷ Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 42-43.

³⁸ იქვე, 44.

³⁹ 45; В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-*

ქვეყანაში პოლიტიკური სიტუაციის ახალი გამწვავება დაკავშირებული იყო 1523 წ. ეგვიპტის ბეილერბეიდ აჰმედ ფაშას დანიშვნასთან.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აჰმად ბეგი წარმოშობით **ქართველი** იყო და ასეა შესული „ისლამის ენციკლოპედიის“ მეორე გამოცემაში და სხვა ნაშრომებში.⁴⁰ ჯ. ჰასავეი არ იზიარებს ამ თვალსაზრისს და მიიჩნევს, რომ აჰმედი იყო ჩერქეზი, ან ბერძენი,⁴¹ თუმცა არ ასახელებს წყაროებს.

აჰმედი სელიმ I-ის სასახლეში მოხვდა როგორც *იჩ-ოღლანი*, ე.ი. შიდა სამსახურის პაჟი. ამ ტერმინით აღინიშნებოდნენ ის ბავშვები და ახალგაზრდები, თავდაპირველად მონები, რომელთა რეკრუტირება ხდებოდა დევშირმეს წესით, იშვიათად მძევლები და უფრო გვიან (XVII ს-ში) თავისუფლად დაბადებული მუსლიმები, რომელთაც ამზადებდნენ მაღალი თანამდებობისთვის. შემდეგ აჰმედი გახდა *ბუიუკ ამირ-ი ახურ* და მონაწილეობდა მამლუქთა წინააღმდეგ 1516-17 წლების კამპანიაში, შემდეგ კი - რუმელიის ბეილარბეი. 1519 წ. ბელგრადის წინააღმდეგ სულეიმან I-ის ექსპედიციის დროს, სულტანმა მიიღო ოპერაციის აჰმედის გეგმა, შემდეგ კი დანიშნა დივნის ვეზირად 1521 წ. შემოდგომაზე. როდოსის წინააღმდეგ კამპანიაში ის, როგორც მთავარსარდალი, პასუხისმგებელი იყო სახმელეთო და სააღყო ოპერაციების წარმატებით წარმართვაში. აწარმოებდა მოლაპარაკებებს წმ. იოანეს რაინდებთან ციხის ჩაბარების პირობებზე 1522 წ. 21 დეკემბერს. აჰმედ ფაშამ ხელი შეუწყო დიდი ვეზირის ფირი მეჰმედ ფაშას დამხობას და იმედოვნებდა დაიკავებდა მის ადგილს, მაგრამ ეს თანამდებობა მიიღო სულტნის ფავორიტმა ხასს ოდა-ბაში იბრაჰიმმა.

იმედგაცრუებული აჰმედ ფაშა სულტნის მიერ დაინიშნა ეგვიპტის გამგებლად 1523 წ. 19 აგვისტოს. ჩასვლისთანავე მან დაუყოვნებლივ გამოწახა საერთო ენა ოპოზიციურად განწყობილ მამლუქებთან და ბედუინთა შეიხებთან. აჰმედის აქტივობა უცნობი არ დარჩა სულეიმანისთვის. მან შიკრიკი გაუგზავნა კაიროს იანიჩართა მეთაურს კარა მუსას საიდუმლო *ხატტ-ი შერიფით*, რომელიც ავალებდა მას, აეღო ბეილარბეის მოვალეობები და სიკ-

политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.), 89-91.

⁴⁰ Halil Inalcik. Ahmad Pasha Kha'in. – *The Encyclopaedia of Islam*, NE, vol. I (Leiden, 1986), 293; Doris Behrens-Abouseif. *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule. Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*, (Leiden/New York/Köln, 1994), 35-36. Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 45; В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 92.

⁴¹ Jane Hathaway, with Contributions by Karl K. Barbier. *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800* (London, 2008), 54.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ვდილით დაესაჯა აჰმედ ფაშა. აჰმედ ფაშამ ხელთ იგდო ეს ხატტი-შერიფი, რაც გახდა აჯანყების მიზეზი.⁴²

ფაშამ დააპატიმრა კარა მუსა, სიკვდილით დასაჯა ის და იანიჩართა სხვა ცნობილი მეთაურებიც. აჯანყებას მხარი დაუჭირა მამლუქთა ნაწილმა და ბედუინებმა. მათზე დაყრდნობით, 1524 წ. იანვარში აჰმედ ფაშამ გამოაცხადა თავი სულტნად (ალ-მალქ ალ-მანსურის ტიტულით), ოსმალეთისგან განდგომა და მამლუქთა სახელმწიფოს აღდგენა; გადააყენა ოსმალთა ყადი და აღადგინა ძველი სასამართლო სისტემა 4 ყადისა. მცირე დეტალებშიც კი ახალი სულტნის ხელდასხმა იმეორებდა მამლუქთა კარზე მიღებულ პროცედურას. 4 ყადის გარდა, ამ პროცედურაში მონაწილეობდა აბასიანი ხალიფა ალ-მუთავაქილ III, რომელიც დაბრუნდა ეგვიპტეში სელიმ I-ის სიკვდილის შემდეგ. ძალაუფლების ხელში აღებისთანავე აჰმედ ფაშამ გადააყენა ყველა ოსმალთა მოხელე, გაუღიბა იანიჩრები და დაიწყო მამლუქთა არმიის აღდგენა. მან კავშირი დაამყარა ქრისტიანულ სახელმწიფოებთან ოსმალთა წინააღმდეგ და სეფიანთა შაჰთან - ისმა'ილთან. ლალატის გამო მას ოსმალებმა უწოდეს *ხა'ინ*, ე.ი. მოღალატე.⁴³

სულტნის მომხრეები ეგვიპტეში აჰმედის ჯარს საიდუმლოდ აქეზებდნენ მის წინააღმდეგ. აჰმადის ერთმა ამირამ სცადა მისი მოკვლა აბანოში, მაგრამ დაჭრილმა მოახერხა გაქცევა ბანუ ბაქრის ბედუინებთან, რომლებმაც საბოლოოდ გადასცეს ის ოსმალებს. 1524 წლის 6 მარტს მას თავი მოჰკვეთეს და გამოფინეს ბაბ აზ-ზუვაილზე – კაიროს ერთ-ერთ კარებზე.⁴⁴

ეგვიპტის საბოლოო დასამშვიდებლად სულეიმანმა ეგვიპტეში გაგზავნა თავისი ფავორიტი, დიდი ვეზირი იბრაჰიმ-ფაშა. ის კაიროში შევიდა 1525 წლის 24 მარტს, სამი თვის მანძილზე აღადგინა ოსმალური კანონიერება, სიკვდილით დასაჯა ჰავვარას და ბაქრის ტომების შეიხები, რომლებმაც მხარი დაუჭირეს აჯანყებას და განდევნა ურჩი მამლუქები. ოსმალეთის სულტნის ბრძანებულება კანუნ-ნამე მისრ განსაზღვრავდა ეგვიპტის მმართველობის სისტემას. 1525 წლის 14 ივნისს იბრაჰიმ-ფაშა დაბრუნდა სტამბულში. ამ დროიდან 1587 წლამდე, ეგვიპტეში არ მომხდარა სერიოზული პოლიტიკური მღელვარება.⁴⁵

⁴² Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 45.

⁴³ В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 89-91.

⁴⁴ Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 46; В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 94.

⁴⁵ Н.А. Иванов. *Османское завоевание арабских стран*, 47.

2. ეგვიპტის ადმინისტრაცია ოსმალთა ბატონობის ხანაში

ოსმალთა ბატონობის საწყის ეტაპზე, მამლუქთა სახელმწიფოს ლიკვიდაციის შემდეგ, ეგვიპტეში შეიქმნა სამხედრო ჯერ 4, შემდეგ კი 7 კორპუსი (თურქ. *ოჯაკ/„კერა“*), ოსმალთა გარნიზონები, რომელთა მოვალეობაც იყო მორჩილებაში ჰყოლოდა ქვეყანა. მათგან ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი იყო იანიჩართა კორპუსი (სხვაგვარად – მუსთაჰფიზანი). დანარჩენები იყო: 'აზებანის, მუთეფერრიკას, ჩავუშანის, გონულლუს /„მოხალისეთა“, ტუფკენჯის/„მსროლელთა“ და მამლუქთა- შარაქისა/ჩერქეზთა კორპუსები.

თითოეულ კორპუსს ხელმძღვანელობდა ალა. რანგით მეორე იყო *ქა-თხუდა*, რომლის არჩევა ხდებოდა 1 წლით. თითოეულ კორპუსთან იყო არჩევითი საბჭო - *იხთიარია*, რომელიც განაგებდა კორპუსთა საქმეებს, აგვარებდა სადავო საკითხებს სხვადასხვა კორპუსის მეომართა შორის და შედიოდა დიდ საბჭოში/დივანში.

დივანს, რომელსაც საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ფუნქციები ჰქონდა, იწვევდა და თავმჯდომარეობდა ოსმალთა სულტნის მიერ 1-2 წლით დანიშნული მოხელე — ბეილარბეი, ან ფაშა. ის განასახიერებდა უმაღლეს აღმასრულებელ ხელისუფლებას და ნომინალურად ხელმძღვანელობდა ეგვიპტეში დისლოცირებულ გარნიზონებს, ასრულებდა ცენტრის ბრძანებებს, გამოსცემდა დამატებით ბრძანებულებებს.

ფაშა, ოსმალური სამხედრო კორპუსები და ბეგები - მამლუქებით იყო ის სამი ელემენტი, რომელიც შეადგენდა ეგვიპტის მმართველობის სისტემას ოსმალთა დაპყრობის შემდეგ. ერთმანეთის მეტოქე და ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილი ეს სამი ძალა მონოდეული იყო შეენარჩუნებინა ძალაუფლების ბალანსი და არ დაეშვა ერთ-ერთის ისე გაძლიერება, რომ დანარჩენებისგან დამოუკიდებლად ემართა ქვეყანა.

მამლუქთა სისტემა ოსმალებმა არ გაანადგურეს, იგი მხოლოდ დროებით დათრგუნეს. ეგვიპტისა და სირიის დამარცხებული მამლუქები, რომლებიც ოსმალებთან ომში ბრძოლის ველზე არ დაეცნენ და შემდეგ სელიმ I-ის ტერორს გადაურჩნენ, ოსმალთა სამხედრო ერთეულებში შეიყვანეს, ანდა ცალკე კორპუსად ჩამოაყალიბეს. მათ ოსმალური ადმინისტრაცია დამხმარე სამხედრო ძალად იყენებდა.

ფაქტობრივად, XVI ს. ბოლომდე მამლუქთა სამხედრო კონტინგენტები ლოიალური იყვნენ ოსმალური რეჟიმისადმი. უფრო მეტიც, ოსმალთა ფაშები მათ იყენებდნენ სხვა კორპუსთა ამბოხებების ჩასახშობად. ახალ ოსმალურ ადმინისტრაციაში შევიდნენ მამლუქი მოხელეებიც. მამლუქებს მიეცათ უფლება შეენარჩუნებინათ თავიანთი ძველი ტრადიციები, შეეძინათ ახალი

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნევრები და მოემზადებინათ ისინი საკუთარი ავტონომიური სისტემისათვის.

ოსმალები აძლევდნენ მამლუქთა მთავარ ლიდერებს *სანჯაკ-ბეგს*, ან მოკლედ, ბეგის სამხედრო რანგს. *ბეი/ბეგი* იყო ოსმალური ეკვივალენტი არაბული *ამირასი*, ტიტულისა, რომლითაც ადრე იყვნენ ცნობილი მამლუქი ლიდერები.

იმ 24 ბეგიდან, რომელთაც ოსმალთა ხელისუფლება აძლევდა სანჯაკ-ბეგის რანგს XVI ს-ში ყველა არ იყო მამლუქი. ზოგიერთი მათგანი, მაგ., ფაშას მოადგილე - *ქათხუდა ალ-ვაზირი*, *დაფთარდარი* (ხაზინადარი) და *კა-პუდანები* (ალექსანდრიის, დამიეტას და სუეცის საზღვაო ძალების მეთაურები) - ინიშნებოდნენ ოსმალთა რიგებიდან. ამრიგად, ბეილიქათი – ბეგების ოლიგარქია — შედგებოდა ოსმალთა და მამლუქთა პერსონალისგან. ამასთან, მის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ აგრეთვე თავისუფალი, არამამლუქი მუსლიმები.

თუ ქალაქებში უფრო ოსმალთა სამხედრო კორპუსები დომინირებდნენ, სოფელი ოსმალთა პერიოდში რჩებოდა მამლუქთა და ბედუინთა ფრაქციების დომენად.

XVIII ს. ეგვიპტის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი დ. კრესელიუსი თვლის, რომ ოსმალთა ხანის ეგვიპტის ადმინისტრაციული სისტემა წარმოადგენდა ოსმალთა და მამლუქთა ელემენტების სინთეზს. სელიმ I-ის მიერ ეგვიპტეში შექმნილი რეჟიმი, რომელშიც მამლუქებს თანდათან ებოძათ თანამდებობები, იყო ოსმალთა და მამლუქთა კონდომინიუმი.⁴⁶

ფაშას მხოლოდ ოსმალთა ბატონობის პირველ საუკუნეში შეეძლო დაუბრკოლებლად შეესრულებინა თავისი ყველა ფუნქცია, მამლუქი ბეგების წინააღმდეგობის გარეშე.

XVI ს. უკანასკნელი ათწლეულები და XVII ს. დასაწყისი აღინიშნა ეგვიპტის გარნიზონების სხვადასხვა ელემენტების აჯანყებათა სერიით. ამ წლებმა მისცა აგრეთვე ბიძგი მამლუქთა სამხედრო სისტემის აღორძინებას და XVII ს. შუა ხანებში პოლიტიკური უპირატესობა მამლუქთა ხელში გადავიდა.

1630-1660 წლები ოსმალთა ეგვიპტეში იყო მამლუქი ბეგების დომინირების პერიოდი, როდესაც ისინი უპირატესი გავლენისათვის მეტოქეობას უწევდნენ ერთმანეთს პოლიტიკურ და ფისკალურ სფეროებში.⁴⁷

⁴⁶ D. Crecelius. *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775*, 23.

⁴⁷ J. Hathaway. *Egypt in the seventeenth Century*, 42.

XVII ს-ში მამლუქი ბეგები დაეუფლნენ მნიშვნელოვან ადმინისტრაციულ და სამხედრო პოზიციებს ყველა დონეზე ეგვიპტის ოსმალთა რეჟიმში. მათ შორის იყო რამდენიმე ნამყვანი თანამდებობა კაიროს დივანში. ამიერიდან *დეფთერდერის* თანამდებობას იკავებდა ერთ-ერთი ორი ყველაზე ძლიერი მამლუქი ბეგიდან. მეორე იყო *ამირ ალ-ჰაჯჯის* (მექაში ყოველწლიურ პილიგრიმთა ქარავნების ხელმძღვანელის) თანამდებობა. ბეგების რიგებიდან ხდებოდა არჩევა *კა'იმ მაკამის* - მოხელისა, რომელიც ოსმალთა ფაშას არყოფნის დროს ახორციელებდა მთელ ხელისუფლებას ეგვიპტეში.

XVII-XVIII სს. ეგვიპტეში მიმდინარეობდა მუდმივი შიდაპოლიტიკური ბრძოლა ქვეყნის ხელმძღვანელობისათვის. ამ უკანასკნელ სიტყვას არაბულ წყაროებში შეესაბამება *რი'ასა*; ეს იყო კოლექტიური ფორმა ხელმძღვანელობისა, რომელშიც შედიოდნენ მაღალი რანგის სამხედრო მეთაურები - შვიდი კორპუსის ხელმძღვანელები, და აგრეთვე, ბეილიქათის მაღალი რანგის ბეგები - *ამირ ალ-ჰაჯჯი*, *დეფთერდერი* და XVIII ს-დან *შაიხ ალ-ბალადი/ქალაქის*, ე.ი. კაიროს მეთაური, რომელიც უმაღლესი რანგი იყო მამლუქთა ოლიგარქიაში.⁴⁸

მამლუქთა სახლები

ოსმალთა ხანის ეგვიპტის დამახასიათებელი ნიშანია არსებობა სახლებისა (მხ. *ბაჰთ*, მრ.*ბუჰუთ*). სახლი იყო ეგვიპტის საზოგადოების ძირითადი ერთეული. მკვლევართა ნაწილი (დ. კრესელიუსი) მამლუქთა სახლების წარმომავლობას მამლუქთა დამოუკიდებელ სასულტნოს უკავშირებს. მათგან განსხვავებით, ჯ. ჰასავეი სახლებს უკვე ოსმალურ საზოგადოებაში ხედავს. ოსმალეთის სულტნის სახლი, მისი აზრით, იყო საერთოდ ოსმალეთის ელიტის სახლების პროტოტიპი.⁴⁹ ოსმალეთის პროვინციების გამგებლები ნაკლები მასშტაბით ბაძავდნენ სულტნის სახლს. ეგვიპტეში ფაშას სახლს მეტოქეობას უწევდნენ ადგილობრივი ელიტის - სანჯაკ-ბეგებისა და კორპუსთა მეთაურების სახლები.

სახლი არ იქმნებოდა მხოლოდ ნათესაობის საფუძველზე. რა თქმა უნდა, მასში იყვნენ სახლის პატრონის ოჯახის წევრები, მაგრამ უმთავრესად ის შედგებოდა სახლის მეთაურისა და იმ პირთაგან, რომლებიც სარგე-

⁴⁸ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The Rise of Qazdaglis*, 33.

⁴⁹ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The Rise of Qazdaglis*, 18; J. Hathaway. *The Household: An Alternative Framework for the Military Society of Eighteenth-Century Ottoman Egypt*. – *Oriente Moderno*. Nuova Serie. Anno 18 (79) Nr. 1, *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (1999), 58.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბლობდნენ მისი მფარველობით, იმისდა მიუხედავად, იყვნენ თუ არა ისინი პატრონის ნათესავები.

დ. კრესელიუსის დახასიათებით, სახლი იყო მისი პატრონისადმი (არაბ. *უსთაზ*, აბ, *მავლა*, *საჰედ*) სხვადასხვა დონის ლოიალობის მქონე ძალების კავშირი. სახლის ბირთვს ქმნიდნენ პატრონის მამლუქები - ჯერ კიდევ მონები და გათავისუფლებულები, აგრეთვე *ხუშდაშები* ანუ *იხვანები* (ძმები), ამხანაგები მონობასა და გათავისუფლების ჟამს. მათ ერთმანეთთან ჰქონდათ უმჭიდროესი კავშირი, საერთო ინტერესები და ყველა გარეშეს ისინი, ჩვეულებრივ, მტრულად უყურებდნენ. მამლუქი გადიოდა იერარქიის სხვადასხვა საფეხურს, ვიდრე ყველაზე გამორჩეულს პატრონი გაათავისუფლებდა და დაანინაურებდა რომელიმე მნიშვნელოვან თანამდებობაზე მამლუქთა ან ოსმალთა რეჟიმში (კორპუსებში). უმაღლესი რანგი იყო *ამირა/ბეგი*.⁵⁰

პატრონის სიკვდილის შემდეგ სახლებში ხელმძღვანელობა იშვიათად გადადიოდა შვილზე. მემკვიდრეები ხდებოდნენ პატრონთან დაახლოებული პირები, თავისუფალნი, ანდა გათავისუფლებული მონები. XVIII ს-ში მოხდა სახლების სრული მამლუქიზაცია.

სახლები შეიძლებოდა გაერთიანებულიყო ფრაქციებად. მოკავშირე სახლების გაერთიანებებს წარმოადგენდნენ მამლუქთა და ბედუინთა ალ-ფაკარიას და ალ-კასიმის ფრაქციები, რომლებიც ერთმანეთს ებრძოდნენ ლიდერობისათვის 1640 წლიდან 1730 წლამდე.

ერთ-ერთი ლეგენდა ფაკარიას და კასიმის წარმომავლობას უკავშირებს სელიმ I-ის მიერ ეგვიპტის დაპყრობას. სულტანმა შესთავაზა ორ ძმას ზულ-ფაკარს და კასიმს, მამლუქთა შორის საუკეთესო მხედრებს, რომლებიც ასევე შესანიშნავად ფლობდნენ იარაღს, ეჩვენებინათ თავიანთი სამხედრო ხელოვნება. კასიმმა უხელმძღვანელა ოსმალთა მხედრების ასეულს. ზულ-ფაკარის მხედრობა შედგებოდა ეგვიპტელებისგან. გასართობი შეხვედრა მალე სერიოზულ შეჯახებაში გადაიზარდა და თითქოს ეს გახდა დასაწყისი კონფლიქტისა ზულ-ფაკარის და კასიმის მიმდევართა შორის.

სხვა ვერსიით, კასიმის ფრაქციის დაარსება უკავშირდება სხვა კასიმ ბეგს – გავლენიან ეგვიპტელ პოლიტიკოსს, რომელიც ცხოვრობდა XVII ს-ის პირველ ნახევარში. ფაკარიას ფრაქციის დამაარსებლად ითვლება რიდვან ბეგ ალ-ფაკარი, პილიგრიმთა ქარავნის მეთაური 1631-1656 წლებში.

მნიშვნელოვანი ეტაპი ორ ფრაქციას შორის ბრძოლაში იყო 1701-1711 წლების შეიარაღებული აჯანყება, რომელსაც „დიდი ჯანყი“ ეწოდა.

⁵⁰ D. Crecelius. *The Roots of Modern Egypt, A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775*, 30.

ფაკარიას და კასიმის შინაბრძოლებმა გამოფიტა ამ ფრაქციების ადაზმანთა რესურსები. XVII ს. მიწურულისთვის მამლუქი ბეგების ადგილს ეგვიპტის პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ ცხოვრებაში იკავებენ კორპუსთა მეთაურები. XVII ს-ში მოხდა აგრეთვე ძალაუფლების ბალანსის შეცვლა შვიდ კორპუსს შორის. რიცხოვნობიდან და მნიშვნელობით დაქვეითდა მუთეფარიკა, რომელიც ერთ დროს კორპუსთა ნაღები იყო და ეგვიპტეში სულტნის გავლენის არხს წარმოადგენდა. წამყვანები გახდნენ და პრივილეგიებულ პოსტებს დაეუფლნენ იანიჩართა და აზებანთა კორპუსების ხელმძღვანელები.⁵¹

3. ქართული ელემენტის თანდათან გამოჩენა XVI საუკუნიდან; მისი რაოდენობრივი ზრდა XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარში

ანდრე ტევე (1516-1590), – რომელმაც XVI ს-ის 50-იან წლებში იმოგზაურა თურქეთში, ეგვიპტეში, პალესტინასა და სირიაში, ა. ჯეოფრეი და პეტრო პიცარო ერთ-ერთი პირველი ევროპელები იყვნენ, ვინც ყურადღება მიაქცევს ქართველ მამლუქებს ოსმალთა ეგვიპტეში.⁵² ერთი საუკუნის შემდეგ XVII ს-ის 70-იან წლებში ეგვიპტეს ეწვია გამოჩენილი ოსმალ მოგზაური ევლია ჩელები, რომელიც წერდა: „მამლუქები გამოვიდნენ სხვადასხვა რეგიონიდან და ეთნიკური ჯგუფიდან. მართალია, ჩერქეზები წარმოადგენდნენ ყველაზე ცნობილ ელემენტს, მათ შორის იყვნენ აგრეთვე აზაზები, ქართველები, რუსები, იმერლები, მეგრელები და სხვები“.⁵³

⁵¹ М.Ю. Илюшина. Политический кризис в Египте в начале XVIII в.: Конфликт между мамлюкскими домами Факария и Касимия в Египте, 112-123; Е. И. Зеленев. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века), 57; J. Hathaway. *A Tale of two factions: myth, memory, and identity in Ottoman Egypt and Yemen (hereafter – A Tale)*, (New York, 2003), 21–23; P.N. Holt. *The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century*, 177-219.

⁵² André Thevet. *Voyages en Égypte des années 1549-1552* (Paris, 1984), 172 („მამლუქები აყვანილია სომხეთში, ან სამეგრელოში“; Antoine Geuffroy. *Hoffhaltung des Türckhischen Keisers und Othomannischen Reiche, beschreibung, etc.*, (Basel, 1574), 12 („ყველა მამლუქი [ანდრე] იყო ქრისტიანი და მამლუქთა უმეტესობა ქართველია (იბერიელი და კოლხი), ჩერქეზი, ალბანელი, იაკობიტი და ნესტორიანი ქრისტიანი“); Petro Bizaro. *Rerum Persicarum Historia, Initia, Gentis, Moris, Instituta, resque gestas ad hoc usque tempora complectens* (Francofurti, 1601), 68, 280. ილია ტაბალუა. *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XVI სს.)* (თბილისი, 1984), 112, 119 („მამლუქების უმრავლესობა ლივერებისა (თურქები ასე უწოდებდნენ იბერიელებს) და ჩერქეზებისაგან შედგება. თურქები ჩერქეზებს უწოდებდნენ კოლხებს, ქართველებს, ალბანელებს და სხვა ქრისტიანს – იაკობიტასა და ნესტორიანელს, რომლებიც მდ. ფაზისის სანაპიროზე ცხოვრობენ“).

⁵³ E.Çelebi. *Seyahatname*, X (Istanbul, 1938), 159. დამონმებულია: M. Winter. *Egyptian Society under Ottoman Rule. 1517-1798*, 53.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ოსმალური ხელფასის უწყისები უჩვენებენ დიდ დინებას თავისუფალი ადამიანებისა ანატოლიიდან და კავკასიელი მონებისა, უმეტესად ქართველებისა, ეგვიპტეში XVII ს-ის II ნახევარსა და XVIII ს-ის I ნახევარში. მათი რიცხვი განსაკუთრებით გაიზარდა იანიჩართა რიგებში 1675-1677 წლებიდან – 1737-1738 წლებში.⁵⁴ XVIII ს-ის პირველი დეკადების უწყისები აგრეთვე უჩვენებენ, რომ ჯამალიანის კორპუსი კაიროში შედგებოდა უმეტესად ქართული ოჯახებიდან.⁵⁵ საარქივო მასალები კაიროში უჩვენებენ ქართველების წამყვან პოზიციას კაზდაღლის სახლში 1730-იანი წლებისთვის.⁵⁶

ქართველი მამლუქების შესახებ ეგვიპტეში მოკლე ცნობები შემოგვინახეს XVIII ს-ის 30-იანი წლების დასავლეთის მოგზაურებმა: რიჩარდ პოკოკმა (1704-1765) – ბრიტანელმა მოგზაურმა, ანთროპოლოგისტმა და სასულიერო მოღვაწემ,⁵⁷ რომელმაც 1737-41 წლებში იმოგზაურა ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში - ეგვიპტეში, პალესტინაში, ლიბანში, სირიასა და მცირე აზიაში, და ჩარლზ პერიმ (1698-1780),⁵⁸ ბრიტანელმა ექიმმა, რომელმაც 1739-1742 წლებში იმოგზაურა ევროპისა და აზიის მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის ეგვიპტეშიც. მოგვიანო ხანის ევროპელი ავტორები დასახელებული იქნება ქვემოთ.

XVIII ს. დამდეგიდან შესაძლებელია იდენტიფიკაცია არაერთი ქართველი მამლუქისა, რომლებიც მოძრაობდნენ ოსმალურ საგარნიზონო ერთეულებსა და სანჯაკ-ბეგებს შორის.

შესაძლებელი იყო თავისუფლად გადასვლა ერთი პოზიციიდან მეორეში. კორპუსების მეთაურები ხშირად ინიშნებოდნენ სანჯაკ-ბეგებად. ქართველებს ვხედავთ აგრეთვე ერთმანეთთან დაპირისპირებულ ფრაქციებში. XVIII ს-ის მიწურულისა და XIX ს-ის დამდეგის ეგვიპტელი ისტორიკოსის

⁵⁴ J. Hathaway. *The Politics of Household in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, 45-46. იხ. ტაბულა 3.3. "Non-Anatolian places of origin among the Janissaries listed in Maliyeden Müdevver 4787 (1675-1677) and 7069 (1737-1738)".

⁵⁵ იქვე, 105.

⁵⁶ Sabri al-‘Adl ‘Ali. *Siyadat al-bayt al-Kazdaghli ‘ala Misr. Risalat al-majistir* (Cairo, 1995), 213.

⁵⁷ მისი მოგზაურობა 2 ტომად დაიბეჭდა 1743-45 წლებში. ეგვიპტეში მოგზაურობა შევიდა I ტომში: Richard Pococke. *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. I: *Observations on Egypt*, W. Boyer (London, 1743). პოკოკი წერდა: შესაძლოა, რომ უდიდესი ნაწილი კაიროს მოსახლეობისა „მამლუქთა რასაა“, შთამომავლები მონებისა, უმეტესად საქართველოდან. 315, შენ. 12.

⁵⁸ Charles Perry. *View of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt, and Greece* (London, 1743). პერი ასახელებს მონებს სამეგრელოდან (გვ. 156), რომელიც იძლევა უმამაცეს მამაკაცებსა და ულამაზეს ქალებს მთელ აღმოსავლეთის რეგიონში.

ალ-ჯაბართის თანახმად, XVIII ს-ის დამდეგს რამდენიმე ცნობილი მამლუქი ატარებდა ნისბა ალ-ჯურჯის, ე.ი. ქართველს. ესენია 'ივაზ ბეგ ალ-ჯურჯი, ხალილ ქაშიფ ალ-ჯურჯი, მუსტაფა (ჩელები) ბეგ აშ-შარიფ იბნ 'ივაზ ბეგ ალ-ჯურჯი და 'უსმან ქათხუდა ალ-ჯურჯი.⁵⁹ ალ-ჯაბართი აგრეთვე ასახელებს ამა თუ იმ მამლუქი ამირას ქართულ წარმომავლობას. ესენია:

- ჰუსაინ ბეგი, რომელიც ცნობილი იყო როგორც აბუ იადაკი, მამაცი მხედარი, რომელიც სანჯაკ ბეგი გახდა 1103/1691-1692 წ. ის აქტიურად იყო ჩაბმული იმდროინდელ პოლიტიკურ ცხოვრებაში და მოკლულ იქნა 1131/1718-19 წ.⁶⁰

- რიდვან ალა ალ-ფაკარი, ცნობილი და გავლენიანი ამირა. 1707 წ. დაინიშნა იანიჩართა (მუსთაჰფიზან) კორპუსის მთავარ ალად, შემდეგ გახდა ჩაეუშთა კორპუსის ქათხუდა და 1120/1708-9 წ. გონულლუს კორპუსის მთავარი ალა. გარდაიცვალა 1148/1735-36 წ. შავი ჭირით.⁶¹

- 'ალი ბეგ ალ-ჰინდი. მან თავი გამოიჩინა ბრძოლებში ბერძენთა წინააღმდეგ მორეაში 1127/1715 წ. მოკლეს 1727 წ.⁶²

4. მუჰამად ბეგ კატამიშისა და ალ-კაზდალლის სახლები, რომლებშიც დომინირებდნენ ქართველები

კატამიშის სახლი

ქართველებს ვხედავთ აგრეთვე ერთმანეთთან დაპირისპირებულ ფრაქციებში. მათ შორის იყო მუჰამად ბეგ კიტასი, ცნობილი კატამიშის სახელით, ალ-კასიმიასთან დაპირისპირებული ალ-ფაკარიას ფრაქციის წევრი, ჩვენთვის ცნობილი პირველი ქართველი მამლუქი ბეგი, რომელმაც საკუთარი და მნიშვნელოვანი სახლი (ბაჰთ) დააფუძნა ეგვიპტეში.

უცნობია როდის მოხდა ის ეგვიპტეში, სადაც შეიძინა წარმოშობით ქურთმა კიტას ბეგმა - ზუ ლ-ფაკარ ბეგის ვაჟის, იბრაჰიმ ბეგის მამლუქმა. XVIII ს-ის ეგვიპტელი მემატიანე აჰმად ად-დამურდაში მუჰამად ბეგ კატამიშს პირველად იხსენიებს 1120/1708-9 წ. თავის ქრონიკაში, რომელიც მოიცავს 1688-1755 წლებს. კიტას ბეგმა მუჰამად ბეგისთვის, კატამიშის (ტკბილეულის) ზედწოდება, ჰარავას ტომის ბედუინებისგან შეარჩია. მუჰამადი პატრონის სიცოცხლეშივე გახდა სანჯაკ ბეგი. კიტას ბეგმა მისთვის

⁵⁹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, 60-61, 112-114, 207-8.

⁶⁰ იქვე, 182-83.

⁶¹ იქვე, 274.

⁶² იქვე, 213-17.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ოსმალეთის სულტნისგან ითხოვა და მიიღო ამირ ალ-ჰაჯის თანამდებობა.⁶³

1126/1714 წ., ეგვიპტის ოსმალთა გამგებელმა აბიდი ფაშამ მოაკვლევინა მუჰამად ბეგ კატამიშის პატრონი კიტას ბეგი კაიროში. მუჰამად ბეგ კატამიში აჯანყდა, გამაგრდა თავის სახლში და შეეცადა შური ეძია თავისი პატრონის მკვლელობისთვის, მაგრამ ვერ შესძლო და გაიქცა თურქეთში, საიდანაც დაბრუნდა მხოლოდ 1726 წ. ის აქტიურად ჩაერთო მოქიშპე ალ-კასიმის ფრაქციასთან ბრძოლაში. მას მხარს უჭერდნენ ჯალფის და კაზ-დაღლის სახლები. ამ უკანასკნელის უმრავლესობას ამ პერიოდში ქართული წარმოშობის მამლუქები შეადგენდნენ.

ეგვიპტეში მუჰამად ბეგ კატამიშმა დაიკავა დაფთარდარის (ხაზინადარის) მნიშვნელოვანი თანამდებობა; 1731 წელს დაძლია მეტოქე ალ-კასიმის ფრაქციის წინააღმდეგობა, რასაც მის ხელმძღვანელის მუჰამად ბეგ ჩერქესის სიკვდილი მოჰყვა. ფრაქციის დიდი ნაწილი ფაქტობრივად განადგურდა. ბაქირ ფაშას გადაყენების შემდეგ მუჰამად ბეგ კატამიში გახდა კა'იმ ალ-მაკამი, რომელიც ქვეყანას განაგებდა ფაშას არყოფნის დროს.

ამიერიდან 1736 წლამდე მუჰამად ბეგ კატამიშის სახლმა დაიკავა დომინირებული ადგილი ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მისმა ოთხმა წევრმა მიიღო ბეგის ტიტული, რამდენიმე მიმდევარმა დაიკავა მაღალი პოსტები იანიჩართა კორპუსში, ხოლო თავად მუჰამად ბეგი გახდა შაიხ ალ-ბალადი, რაც იყო უმაღლესი რანგი მამლუქთა ოლიგარქიაში.

ალ-ჯაბართის თანახმად, ის იყო უდიდესი ეგვიპტის ამირათა შორის, ჰქონდა სრული ხელისუფლება და ძალაუფლება, გავლენა და პატივისცემა, თავის სანჯაკ ბეგებთან - 'ალი ბეგთან, იუსუფ ბეგთან, სალიჰ ბეგთან და იბრაჰიმ ბეგთან ერთად.

1736 წ. ნოემბერში ალ-კასიმის ფრაქციის გადარჩენილი წევრები შეეცადნენ შეეცვალათ სიტუაცია თავის სასარგებლოდ. მათ მიიღეს თანხმობა ეგვიპტის ოსმალთა გამგებლისგან და 1149 წ. 11 რაჯაბს/1736 წ. 15 ნოემბერს მოაწყვეს შეთქმულება დაფთარდარის სახლში, სადაც შეიკრიბნენ ალ-ფაკარიას ლიდერები. საიდუმლო ნიშანზე რამდენიმე ათეული შეთქმული

⁶³ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, 136-137. ქვემოთ, მუჰამად ბეგ კატამიშის შესახებ, ად-დამურდაშის გარდა, გამოყენებულია: გ.ჯაფარიძე, ნ. გელოვანი. მუჰამად ბეი კატამიში, 208-216; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, vol. I, 275; J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdağlıs*, 16-19; В.Е.Смирнов. Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.), 134-136; М.Ю. Илюшина. Мамлюкский политический режим в Египте в XVIII веке (1711-1798 гг.), 67-70.

შეიქრა დარბაზში, სადაც მიმდინარეობდა სხდომა და შეეცადნენ მოეკლათ 13 დიდებული, რომლებიც წარმოადგენდნენ ბეილიქათის და ყველა 7 სამხედრო კორპუსის მეთაურებს. მაგრამ მათგან მოიკლა 10: მუჰამად ბეგ კატამიში (რომელსაც მოხვდა პირველი ტყვია მუცელში), 'ალი ბეგ კატამიში (ამირ ალ-ჰაჯჯ), სალიჰ ბეგ კატამიში, 'უსმან ქათხუდა ალ-კაზდალი, მისი მოკავშირე აჰმად ქათხუდა ალ-ჰარპუტლუ, იუსუფ ქათხუდა ალ-ბირკავი აზებანის კორპუსიდან, ხალილ ეფენდი ჩერქეზთა კორპუსიდან, გონულ-ლუს ალა, სალიჰ და ჰამზა ჩორბაშები - თუფენკჯის კორპუსიდან. ამ შემთხვევას 1736 წ. ხელფასის ოსმალურ უწყისში ეწოდება ვაკ'ათ-ი შურ-ანგიზ, ან მძვინვარე ინციდენტი.

გადარჩა მხოლოდ რამდენიმე კაცი. დახოცილებს თავები მოჰკვეთეს და სულთან ჰასანის მეჩეთში (იმ ქუჩაზე, რომელიც კაიროს ციტადელის ძირშია) დააღაგეს. როგორც აღნიშნავს ჯ. ჰასავეი, ეს ხოცვა-ჟლეტა იყო ტიპური სქემა ოსმალთა ხელისუფლისა, გაენადგურებინა ეგვიპტის კოლექტიური ხელისუფლების (რიასა) მფლობელები და დაუფლებოდა მათ შემოსავლებს.

ამ ხოცვა-ჟლეტის მიუხედავად, კატამიშის სახლის რამდენიმე წევრი ცოცხალი დარჩა და უკვე ახალი ოსმალთა ფაშას დახმარებით განაგრძობდნენ აქტიურ პოლიტიკურ მოღვაწეობას ეგვიპტეში და ბრძოლას ალ-კასიმისა ფრაქციის წინააღმდეგ, ვიდრე მათი ადგილი არ დაიკავა კაზდალის და ჯალფის სახლებმა. მათგან პირველი ფაქტობრივად გაქართველებული იყო.

მუჰამად ბეგ კატამიშის ოჯახის წევრების და მისი პირდაპირი შთამომავლების შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. თუმცა დღეს ეგვიპტეში მუჰამად ბეგ კატამიშს თავის წინაპრად მიიჩნევენ ცნობილი მწერალი და პუბლიცისტი, შუა საუკუნეების მაკამას ლიტერატურული ჟანრის ამაღორძინებელი იასირ კატამიში.⁶⁴

კაზდალის სახლი და იბრაჰიმ ქათხუდა

იბრაჰიმ ქათხუდას⁶⁵ დაწინაურება ეგვიპტის პოლიტიკურ ასპარეზზე

⁶⁴ ქართულ ორიენტალისტურ ლიტერატურაში იასირ კატამიშის ლიტერატურული საქმიანობის შესახებ პირველად აღნიშნა არაბისტმა ნინო დოლიძემ (ნ. დოლიძე. იასირ კატამიშის მაკამები. – კრ. *აღმოსავლეთი და კავკასია*, 1, 2003, 122-27). ამის შემდეგ, ეგვიპტელ მწერალს მისი ქართული ფესვების შესახებ აცნობა გოჩა ჯაფარიძე.

⁶⁵ იბრაჰიმ ქათხუდას სახელი ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად გ. ბეი-მამიკონიანმა შემოიტანა 'ალი ბეგ ალ-ქაბირისადმი მიძღვნილ სტატიაში (გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველი მამულეუკები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ემთხვევა იმ პერიოდს, როცა ოსმალთა ბატონობა ქვეყანაში უკვე ორ საუკუნეზე მეტს ითვლიდა. ეს იყო დაუნდობელი შიდაპოლიტიკური ბრძოლებით აღსავსე ეპოქა, როდესაც ოსმალთა ხელისუფლება სხვადასხვა სამხედრო-პოლიტიკური ძალის დაპირისპირების საფუძველზე ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა თავის პოზიციებს ეგვიპტეში. ქვემოთ წარმოდგენილი მცირე ექსკურსი ოსმალთა ხანის ეგვიპტის ისტორიისა⁶⁶ საშუალებას მოგვცემს შედარებით სრულად წარმოვიდგინოთ იბრაჰიმ ქათხუდას როლი და ადგილი მისი დროის ეგვიპტის პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

იბრაჰიმ ქათხუდა იყო კაზდაღლის სახლის მეთაური და, ვიდრე ეგვიპტის გამგებელი გახდებოდა, ეკავა ჯერ ჩაუშის და მერე ქათხუდას მაღალი სამხედრო პოსტები კაიროში დისლოცირებულ იანიჩართა კორპუსში, რომელიც იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი და დიდი ეგვიპტეში დისლოცირებულ 7 სამხედრო კორპუსის შორის.

ფაშას მხოლოდ ოსმალთა ბატონობის პირველ საუკუნეში შეეძლო დაუბრკოლებლად შეესრულებინა თავისი ყველა ფუნქცია მამლუქი ბეგების წინააღმდეგობის გარეშე. XVI ს. უკანასკნელი ათწლეულები და XVII ს. დასაწყისი აღინიშნა ეგვიპტის საგარნიზონო ჯარების სხვადასხვა ელემენტების აჯანყებათა სერიით. ამ წლებმა მისცა აგრეთვე ბიძგი მამლუქთა სამხედრო სისტემის აღორძინებას და მე-17 ს. შუა ხანებში პოლიტიკური უპირატესობა მამლუქთა ხელში გადავიდა.

ბრძოლაში, 125-140). მაგრამ ეს სტატია, სადაც იბრაჰიმს ძალზე მცირე ადგილი ეთმობა (გვ. 130-131), ისევე როგორც დ. ჯანელიძის ნაშრომი ეგვიპტის ქართულ მამლუქთა შესახებ (დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე. ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში, 48-53) არ გვიქმნის სრულ წარმოდგენას ამ პიროვნების მოღვაწეობის შესახებ.

⁶⁶ ვეყრდნობი ამ თემაზე დასავლეთში გამოცემულ სამეცნიერო ლიტერატურას: D. Kimche. The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteenth Century.—*The Middle East Journal*. Vol. 22, No. 4, Autumn (1968), 448-63; D.Crecelius. *The Roots of Modern Egypt*; მისივე, Egypt in the eighteenth century, 59-86; J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis*; მისივე, Egypt in the seventeenth century. 34-58; P.M.Holt. Egypt in the seventeenth century. — P.M.Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A Political History* (Ithaca, New York, 1966), 71-84; მისივე, The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt. — P.M.Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A Political History*, 85-101; მისივე, The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798. — *Political and Social Change in Modern Egypt*. Ed. by P.M.Holt (London, 1968), 79-90; მისივე, The Beylicate in Ottoman Egypt During the Seventeenth Century, 177-219; მისივე, Kazdughliyya. - *The Encyclopaedia of Islam*, vol.IV (Leiden, 1978), 852; S.J. Shaw. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt. 1517-1798*, 1-19, 189-215; M.Winter. Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798, 29-75; მისივე, Ottoman Egypt, 1515-1609, 1-17.

ფაკარიას და კასიმიას შინაბრძოლებმა გამოფიტა ამ ფრაქციების ადამიანთა რესურსები. ფრაქციათა ბრძოლაში ეგვიპტის შიდაპოლიტიკურ არენაზე დანიშნულა კაზდალლის⁶⁷ სახლი. მისი ფუძემდებელი იყო არამამლუქი, ეროვნებით თურქი, მუსტაფა ალ-კაზდალლი. ნისბას/წარმომავლობის სახელის (ალ-კაზდალლი) მიხედვით, სავარაუდოა, რომ ის გამოვიდა დასავლეთ ანატოლიაში მდებარე კაზდალის (იმავე იდას) მთიდან.

მუსტაფას კარიერა XVII ს. 50-იან წლებში დაიწყო. იანიჩართა კორპუსის ქათხუდას თანამდებობაზე აღზევებული, ამ საუკუნის 90-იან წლებსა და XVIII ს. დამდეგს ის გახდა წვერი ტრიუმფირატისა (ჰასან ალა ბილფიას და ფაკარიას ფრაქციის დაფთარდარ ისმა'ილ ბეგთან ერთად), რომელიც პრაქტიკულად მართავდა ეგვიპტეს.

1704 წ. მუსტაფა ალ-კაზდალლის სიკვდილის შემდეგ მისი სახლი გაიყო ორ შტოდ - მისი მამლუქების, ხუშდაშების, ჰასან ჩავუშის (გარდ. 1715 წ.) და სულეიმან ჩავუშის მეთაურობით. ჰასანმა, უფროსმა და უფრო გამოცდილმა მეთაურმა, მთლიანად დაჩრდილა სულეიმანი (იბრაჰიმ ქათხუდას პატრონი). ჰასან ჩავუშის გარემოცვიდან გამოვიდნენ კაზდალლის სხვა ლიდერები, მათ შორის, 'უსმან ჩავუში (გარდ. 1736 წ.), ჰასანის მსგავსად, ასევე მამლუქი, რომელმაც აღადგინა კაზდალლის სახლის შერყეული ჰეგემონია იანიჩართა კორპუსზე და კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე აიყვანა ამ სახლის ძლიერება.

კაზდალლის სახლის ლიდერები პირველ ათწლეულებში იყვნენ იანიჩართა კორპუსის რანგით მეორე და მესამე სამხედრო მეთაურები, ქათხუდები და ჩავუშები. მაგრამ მათ დაიქვემდებარეს იანიჩართა ალა, რომელიც რანგით პირველი იყო კორპუსში.

კაზდალლის სახლის მეთაურებმა დიდი სიმდიდრე მოიპოვეს იმით, რომ იანიჩარები აკონტროლებდნენ ალექსანდრიის საბაჟოებს, სასოფლო-სამეურნეო ილთიზამებს (იჯარით გადასახადების აკრეფის უფლებას). მათ ჰქონდათ ნავების ფლოტი ნილოსზე ზემო ეგვიპტიდან ხორბლის ტრანსპორტირებისათვის, საკუთარი ინტერესებისთვის იყენებდნენ მენამულ ზღვაზე უაღრესად სარფიან ვაჭრობას ყავით, ეწეოდნენ მფარველობით რეკეტს და, როგორც იანიჩართა ქათხუდებს, ჰქონდათ წილი ეგვიპტეში გარდაცვლილი ყველა იანიჩარის და მფარველობის ქვეშ მყოფი ვაჭრის ქონებიდან.

დიდი სიმდიდრე კაზდალლის სახლის მეთაურებს საშუალებას აძლევდა გაბატონებული ადგილი დაეკავებინათ ეგვიპტის პოლიტიკაში, შეეძინათ

⁶⁷ ძველ ლიტერატურაში - მაგ., P.M.Holt. The Beylicate in Ottoman Egypt During the Seventeenth Century, 858 - ჩვეულებრივ იხმარება კაზდალლი.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

დიდძალი მამლუქი და შეეყვანათ საკუთარი გათავისუფლებული მონები ბეგლიქათსა და კორპუსებში, აეგოთ შესანიშნავი საერო და რელიგიური შენობები კაიროში, დაეფინანსებინათ სასულიერო ნოდების რელიგიური და საგანმანათლებლო საქმიანობა.

იბრაჰიმ ქათხუდა ალ-კაზდაღლის სახლის გვერდითი შტოს, ჰასან ქათხუდა ალ-კაზდაღლის ხუშდაშის, სულეიმან ჩაფუშის გარემოცვას ეკუთვნოდა. მისი ცხოვრების ადრეული წლების შესახებ შესახებ ცოტაა ცნობილი. 1710 წელს, იმ დროს, როცა კაზდაღლის სახლის წარმომადგენლებს, ჰასან ჩაფუშ ალ-კაზდაღლის და მის ხუშდაშს, სულეიმანს, ეკავათ შესაბამისად სერდარ კიტარ ალ-ჰაჯჯის (პილიგრიმთა ქარავნის გამყოლი და ბადრაგი) და სერდარ ას-სურრას (მეთაური იმ რაზმისა, რომელიც ხვდებოდა პილიგრიმებს ეგვიპტეში დაბრუნებისას) თანამდებობები, იხსენიება იბრაჰიმ ჩორბაჯიც, სერდარ ჯიდდავი - ეგვიპტეში უკანდაბრუნებულ პილიგრიმთა მეთვალყურე. თუ ეს იბრაჰიმი მომავალი იბრაჰიმ ქათხუდაა, მაშინ ის ასრულებდა მნიშვნელოვან როლს პილიგრიმობაში თავისი კარიერის ძალზე ადრეულ ეტაპზე.⁶⁸

მოგვიანებით, 1148/1735 წ., იბრაჰიმი გახდა იანიჩართა კორპუსის ჩაფუში. 1151/1738-39 წ. მან დაიკავა სერდარ კიტარ ალ-ჰაჯჯის პოსტიც, რომელმაც ამ დროს მოიპოვა განსაკუთრებული მნიშვნელობა და მეტოქეობას უწევდა ამირ ალ-ჰაჯჯს. ჰაჯიდან დაბრუნებულ იბრაჰიმ ჩაფუშის სახელი და გავლენა გაიზარდა, ძალა და ძალაუფლება გაორკეცდა. ძალაუფლებისათვის შიდაპოლიტიკურ ბრძოლაში ის მნიშვნელოვანი ფიგურა გახდა. 1743 წ. იბრაჰიმ ჩაფუშმა ჯალფიას სახლის მეთაურთან, 'აზებანის კორპუსის ქათხუდასთან, რიდვანთან კავშირში სძლია ეგვიპტის შაიხ ალ-ბალადს 'უსმან ბეგს და აიძულა იგი სტამბულში გადახვეწილიყო.

1748 წ. იბრაჰიმმა დაამხო და ეგვიპტიდან გააძევა ოსმალთა გამგებელი რაჯაბ ფაშა, რომელიც მის პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეებს უჭერდა მხარს. იბრაჰიმ ჩაფუში მცირე ხნით (სულ სამი თვით) იანიჩართა ქათხუდა გახდა⁶⁹ და შემდგომ ის უკვე ამ სახელით იხსენიება.

ზემოხსენებულ რიდვან ქათხუდასთან ერთად იბრაჰიმ ქათხუდა დაეუფლა რი'ასას, შექმნა დუუმვირატი, რომელიც 1748-1754 წწ. ფაქტობრივად განაგებდა ეგვიპტეს.

ალ-ჯაბართის ცნობით, დუუმვირების „სიტყვას ასრულებდნენ და მათი ძალაუფლება აღემატებოდა კიროში მყოფ ყველა ამირას და იხთიარიას ძა-

⁶⁸ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis*, 74.

⁶⁹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol. I, 312.

ლაუფლებას.⁷⁰ ამასთან, დუუმვირატში წამყვან როლს თამაშობდა იბრაჰიმი⁷¹, ხოლო რიდვანი, რომელსაც არ აინტერესებდა სახელმწიფო საქმეები, აშენებდა ბრწყინვალე რეზიდენციებს, ცხოვრობდა ფუფუნებაში და მფარველობდა პოეტებს.⁷² აღ-დამურდაშის ცნობით, დუუმვირებს შორის დადებული ხელშეკრულების თანახმად, ყოველგვარ შემოსავალს თავდაპირველად იღებდა იბრაჰიმ ქათხუდა და მერე მესამედს უნაწილებდა რიდვან ქათხუდა ალ-ჯალფის.⁷³

იბრაჰიმ ჩავუშ ალ-კაზდალლის და რიდვან ქათხუდა ალ-ჯალფის სახლების ხუთ-ხუთი ნევრი შევიდა მამლუქთა ოლიგარქიაში – ბეილიქათში და ფაქტობრივად თავიანთ გავლენას დაუქვემდებარეს ის. ამ სახლების მეთაურებმა სწორად განსაზღვრეს, რომ ეგვიპტის მომავალი სამხედრო ხელმძღვანელობა იქნებოდა ბეილიქათში.⁷⁴

ალ-ჯაბართის თანახმად, იბრაჰიმ ქათხუდას ჰქონდა ისეთი „სიძლიერე და სიდიადე, გავლენა, გამჭრიახობა მართვაში და უდაო ხელისუფლება, რომლისთვისაც ეგვიპტეში არავის მიუღწევია“.⁷⁵

პ.მ. ჰოლტის დახასიათებით (ისევ ალ-ჯაბართის ინფორმაციის საფუძველზე), იბრაჰიმ ქათხუდა თითქმის შვიდი წელი ფლობდა არნახულ ძალაუფლებას, რომლის დროსაც კაიროში არ იყო აჯანყებები, სუფევდა სიმშვიდე, ხოლო პროვინციებში – საყოველთაო უშიშროება.⁷⁶

იბრაჰიმ ქათხუდას, დიდი ძალაუფლების მიუხედავად, არ უცდია გამოსულიყო ოსმალეთის წინააღმდეგ. მას აკმაყოფილებდა ის, რომ ოსმალური ინსტიტუტების მეშვეობით ემართა ეგვიპტე ოსმალეთის პროვინციის სტატუსის პარამეტრებში. ის ასრულებდა თავის მოვალეობებს იმპერიის წინაშე, იღებდა ოსმალთა მოხელეებს, დროულად გზავნიდა ყოველწლიურ

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ P.M.Holt. The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt, 87; მისივე, The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798, 87; იბრაჰიმ ქათხუდა არ გამხდარა შაიხ ალ-ბალადი. ეს რანგი იყო პრეროგატივა ბეილიქათის ყველაზე ძლიერი წარმომადგენლებისა და არა კორპუსთა მეთაურებისა, რომლებიც ფლობდნენ ხელისუფლებას რი'ასას. სამაგიეროდ, ეგვიპტის ყველა შაიხ ალ-ბალადი იბრაჰიმის სიკვდილის შემდეგ დაკავშირებული იყო იბრაჰიმ ქათხუდა ალ-კაზდალლის სახლთან.

⁷² P.M.Holt. The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt, 92.

⁷³ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, 376.

⁷⁴ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis*, 99.

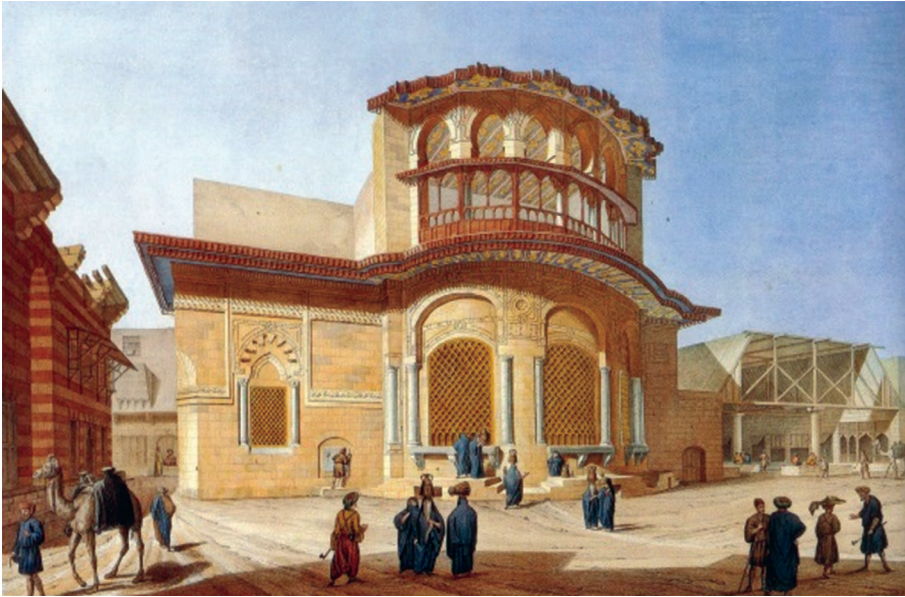
⁷⁵ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt 'Aja' ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 314.

⁷⁶ P.M.Holt. The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt, 92.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ირსალიეს (გადასახადებს) სტამბულში, ჯარს - ოსმალეთის ომებში და ყოველწლიურ პილიგრიმთა ქარავანს - ფულითა და სურსათით, ორი წმინდა ქალაქის (მექისა და მედინას) მოსახლეობისათვის.⁷⁷

დუშუმვირატის მმართველობის დროს კაირო გაიზარდა და გამშვენიერდა. ალ-ჯაბართის თანახმად, „კაიროს სილამაზე ... იყო ბრწყინვალე, მისი უპირატესობა - აშკარა, რომელიც თრგუნავდა თავის მეტოქეებს“.⁷⁸

იბრაჰიმ ქათხუდას საბილ-ქუთთაბი (წყალსაცავი და სასწავლებელი)

დ.კრესელიუსი და გ.პიტერბერგი თვლიან, რომ იბრაჰიმი იყო მამლუქი.⁷⁹ საამისოდ დ.კრესელიუსს არ მოაქვს რაიმე არგუმენტი. გ. პიტერბერგი იმონებს ალ-ჯაბართის თანამედროვე ისმა'ილ ალ-ხაშშაბის თხზულებას - თაზეირა ლი-აჰლ ალ-ბასა'ირ მა'ა ვაჯჰ ალ-იხთისარ (პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ნუსხა, MS Arabe, 1858), რომლის მონაცემები ჯ. ჰასავეის მიაჩნია უაღრესად არაზუსტად.⁸⁰ მაგრამ არც მას მოაქვს რაიმე სა-

⁷⁷ D. Crecelius. Egypt in the eighteenth century, 78.

⁷⁸ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 332.

⁷⁹ G. Piterberg. The Formaton of an Ottoman Egyptian Elite in the 18th Century. – *International Journal of Middle East Studies*, 22 (1990), 281, შგნ.32; D.Crecelius. Egypt in the eighteenth century, 74.

⁸⁰ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāglis*, 28.

ბუთი იმის სასარგებლოდ, რომ იბრაჰიმ ქათხუდა არ იყო მამლუქი.

კარსტენ ნიბური, რომელიც ეგვიპტეში XVIII ს. 60-იანი წლების დამდეგს (1761-1762 წწ.) იმყოფებოდა ეგვიპტეში, წერს, რომ იბრაჰიმი იყო ‘უსმან ქათხუდას (ეს უკანასკნელი კი ჰასან ქათხუდას) მონა.⁸¹ ზემოთ აღინიშნა, რომ იბრაჰიმი მუსტაფა ალ-კაზდალლის მამლუქის, სულაიმან ჩავეუშის გარემოცვას ეკუთვნოდა. უზუსტობის მიუხედავად, დანიელი მოგზაურის ცნობაში საინტერესოა ის, რომ იბრაჰიმი იყო მონა, მამლუქი.

ალ-ჯაბართის თხზულებაში, რომელიც XVIII ს. ეგვიპტის მამლუქთა ისტორიის ყველაზე ავტორიტეტული წყაროა, იბრაჰიმი იხსენიება მუსტაფა ქათხუდას მამლუქის - სულაიმან ჩავეუშის მიმდევრად, თაბი ‘ად.⁸² თაბი ‘ შეიძლება ყოფილიყო როგორც მამლუქი, ისე — არამამლუქი. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ მუსტაფა ქათხუდას სახლის სხვა მეთაურები იყვნენ გათავისუფლებული მონები - მამლუქები, შეიძლება დავასკვნათ, რომ იბრაჰიმ ქათხუდაც იყო მამლუქი, რომელიც გათავისუფლების შემდეგ ჩაერთო იანიჩართა კორპუსში.

ჯ. ჰასავეი ერთადერთი თანამედროვე მკვლევარია, რომელიც იბრაჰიმ ქათხუდას ეროვნებას შეეხო ეგვიპტის სახლების პრობლემისადმი მიძღვნილ შრომებში. 1997 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში მკვლევარი წერდა, რომ „იბრაჰიმის ეროვნების განსაზღვრა რამდენადმე დამაჯერებლად შეუძლებელია. [ოსმალური] მუჰიმმე [მისრ]⁸³ მას რამდენჯერმე იხსენიებს კაზდალლის ნისბით, რაც იმას გულისხმობს, რომ ის, მუსტაფა ქათხუდას მსგავსად, მოვიდა დასავლეთი ანატოლიიდან“.⁸⁴ ამავე დროს ჯ. ჰასავეი იმასაც აღიარებს, რომ მუჰიმმე კაზდალლის უწოდებს ამ სახლის ადრეულ ხელმძღვანელებსაც - ჰასანს და ‘უსმან ქათხუდას, რომლებიც მამლუქები იყვნენ. ამრიგად, გვაქვს უფლება ვიფიქროთ, რომ ნისბა ალ-კაზდალლი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მუსტაფა ქათხუდა ალ-კაზდალლის, მიუთითებდა ამ სახლთან კავშირზე და არა სახლის ლიდერების წარმომავლობაზე.

სამწუხაროდ, ჯ. ჰასავეი საერთოდ არ იყენებს იმ ერთადერთ წყაროს, რომელიც გარკვევით მიუთითებს იბრაჰიმ ქათხუდას ეთნიკურ კუთვნილებაზე.

⁸¹ Carsten Niebuhr; Robert Heron; Mc Intyre; George Mudie; Thomas Vernor. *Travels through Arabia and other countries in the East. Tr. into English by R. Heron*, vol.I (Edinburgh, 1792), 80

⁸² ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s *History of Egypt ‘Aja’ib al-Athar fi’l-Tarajim wa’l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 312.

⁸³ ეს არის ეგვიპტის გამგებლებისადმი ოსმალთა სულტნების ბრძანებულებათა დავთარი, რომელსაც, სხვა ოსმალურ დოკუმენტურ წყაროებთან ერთად, ფართოდ იყენებს ჯ. ჰასავეი.

⁸⁴ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāglis*, 88.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბაზე. ეს არის ლევანტელი ვაჭრის და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის თანამედროვის, ბერძენი ვაჭრის სავიურა ლუზინიანის წიგნი ოსმალეთის წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების შესახებ, რომელიც 1783-1784 წწ. ორჯერ გამოიცა ინგლისურად ლონდონში და შემდეგ ითარგმნა სხვა ენებზეც. ს. ლუზინიანი, რომელიც უაღრესად დაახლოებული იყო 'ალი ბეგ ალ-ქაბირთან და დაგვიტოვა ცნობები მისი უპირატესი ქართული გარემოცვის შესახებ, იბრაჰიმ ქათხუდას **სამჯურ** უწოდებს ქართველს.⁸⁵ სხვა პირდაპირი ცნობა იბრაჰიმის ეთნიკურ წარმომავლობაზე არ გაგვანჩნია და არ გვაქვს რაიმე სერიოზული საბუთი, რომელიც უფლებას მოგვცემდა ეჭვქვეშ დაგვეყენებინა საკითხი მისი ქართული წარმომავლობის შესახებ.⁸⁶

იბრაჰიმ ქათხუდა ერთ-ერთი ქართველი იყო ოსმალთა ეგვიპტის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე. აქ ქართული ელემენტის გაჩენას განაპირობებდა, საერთოდ, ქართველ ტყვეთა დიდი დინება ოსმალეთის იმპერიაში.

XV ს-ს მიწურულიდან საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლამ, სამხედრო-პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა დაქვევითებამ, უთანასწორო ბრძოლამ გარემომცველ ისლამურ საყაროსთან, ოსმალეთის მიერ საქართველოს საზღვაო სანაპიროს ბლოკადამ და მწვავე დეფიციტმა საგარეო ვაჭრობაში, სამწუხაროდ, ხელსაყრელი პირობები შექმნა საქართველოში მონათვაჭრობის განვითარებისათვის.

XVI-XVIII სს-ში მონათვაჭრობამ საქართველოში უაღრესად საშიში ხასიათი მიიღო. საქართველო გახდა ერთ-ერთი ის მთავარი დონორი ქვეყანა, საიდანაც შეესებას იღებდა როგორც ოსმალეთის იმპერიის, ისე სეფიანთა ირანის შეიარაღებული ძალები.⁸⁷

⁸⁵ Sauveur Lusignan. *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte*, 70, 75.

⁸⁶ უგულებელყოფა ს. ლუზინიანის წიგნისა, შესაძლოა გამოიწვიო ზოგიერთმა ქრონოლოგიურმა უზუსტობამ, რომლებიც გვხვდება ამ ნაშრომში და მისდამი სკეპტიციზმა, რომელიც XVIII ს. ფრანგი მოგზაურის ვოლნეის ნაშრომიდან (C.-F. Volney. *Travels through Syria and Egypt, in the years 1783, 1784, and 1785...*) იღებს სათავეს.

⁸⁷ საქართველოში მონათვაჭრობის, „ტყვის სყიდვის“ შესახებ იხ. პ.გუგუშვილი. *საქართველო და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება*, I (თბილისი, 1949), 259-350; *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, IV (თბილისი, 1973), 158, 183, 219-20, 400, 472, 482, 484, 525, 528, 642, 662-63; მ. რეხვიაშვილი. *იმერეთის სამეფო XVI საუკუნეში* (თბილისი, 1978), 108-121; მისივე, *იმერეთი XVIII საუკუნეში* (თბილისი, 1982), 311-329; ა. კილასონია. *ადამიანთ ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში* (თბილისი, 2006); თ. ბერაძე. *ზღვაოსნობა და საზღვაო ვაჭრობა შუა საუკუნეების საქართველოში* (თბილისი, 1983); ვ. გაბაშვილი. *ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში: [ქართველ ტყვეთა ისტორიის ევროპული მასალები. დაცული ნეაპოლის, გენუისა და ვენეციის არქივებში]*, 29-48; იოსებ (სოსო) ალიმბარაშვილი. *ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში* (თბილისი, 2011); Тамаз Берадзе. *Мореплавание и морская*

ოსმალეთის იმპერიაში დიდი მოთხოვნა იყო ცოცხალ საქონელზე – მაკაცებზე, როგორც „საზარბაზნე ხორცზე“, და ლამაზ ქალებზე, ოსმალეთის სხვადასხვა რანგის დიდებულთა ჰარემებისთვის. ბაზრის კანონია: როცა არის მოთხოვნა საქონელზე, არის ამ საქონლის მიწოდებაც. კავკასია ამ მხრივ ცოცხალი საქონლის მიწოდების მნიშვნელოვანი წყარო გახდა. ქართველ მონებს იყენებდა ოსმალეთის პროვინციული ელიტაც. ამის მაგალითია ბაღდადის ავტონომიური გამგებლები, რომლებმაც შექმნეს ქართულ გარემოცვა. ამ გარემოცვის წარმომადგენლები საბოლოოდ მოვიდნენ ერაყის ხელისუფლების სათავეში.⁸⁸

თუ ადრე არა, XVII საუკუნის 70-იან წლებში ქართველები უკვე ჩანან ეგვიპტეში დისლოცირებულ იანიჩართა კორპუსის რიგებში. ამაზე მიუთითებენ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, რომლებიც შეისწავლა ჯ. ჰასავიმი.⁸⁹ გარდა ამისა, XVIII ს. დამდეგიდან – ამ საუკუნის 30-იან წლებამდე ეროვნებით ქართველ რამდენიმე ალას (მათ შორის იანიჩართა კორპუსში) და სანჯაკ-ბეგს (მაგალითად, მოკლულ მუჰამად ბეგ კატამიშს, იმდროისათვის „ეგვიპტელ ამირათა შორის ყველაზე დიდს, რომლის ხელთ იყო სრული ხელისუფლება და ძალაუფლება“, როგორც ზემოთ ითქვა, ასახელებს ალ-ჯაბართი.

უეჭველია, რომ ქართველთა რაოდენობა ეგვიპტეში გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე ამას ჩვენ ხელთ არსებული წყაროები მოგვითხრობენ. თავდაპირველად რაოდენობრივი ზრდა უნდა მომხდარიყო რიგითი მამლუქების დონეზე. მამლუქთა კორპუსის ჩერქეზი ბეგები, უნდა ვიფიქროთ, თავიდან მტკიცედ დაიცავდნენ თავიანთ რიგებში ეროვნულ სოლიდარობას, რაც დამახასიათებელი იყო 1382-1517 წწ. ბურჯელ (ჩერქეზ მამლუქთა) ბატონობის ხანისათვის,⁹⁰ მაგრამ რაოდენობრივ ზრდას არ შეეძლო არ გამოენვია და გამოინ-

торговля в средневековой Грузии; Elena Inozemtseva. On the History of Slave-Trade in Dagestan.– *Iran & the Caucasus* Vol. 10, No. 2 (2006), 181-189; Dariusz Kołodziejczyk. Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries. – *Oriente Moderno*. Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and the Trade (2006), 149-159; Liubov Kurtynova-D’Herlugnan. *The Tsar’s Abolitionists The Slave Trade in the Caucasus and Its Suppression* (Leiden, Boston, 2010).

⁸⁸ ერაყის მამლუქების შესახებ იხ. გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველ მამლუქთა მბრძანებლობა ერაყში XVIII და XIX საუკუნეებში, 733-742; დ. ჯანელიძე. ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში* (თბილისი, 1967); ბ. სილაგაძე. ერაყი მამლუქთა გამგებლობის დროს (თბილისი, 1978); ირაკლი თოფურიძე. *მამლუქთა ეპოქა ერაყში* (თბილისი, 2016).

⁸⁹ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis*, 45-46.

⁹⁰ D. Ayalon. *The Circassians in the Mamluk Kingdom*, 142-143; С.Х. Хотко. Черкесские мамлюки, 111.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ვია კიდევ ხარისხობრივი ცვლილებები უმაღლეს ეშელონებში. ქართველმა მამლუქები შევიდნენ როგორც ბეილიქათში, ისე შვიდი სამხედრო კორპუსის ხელმძღვანელობაში. უკანასკნელთა შორის იყო იბრაჰიმ ქათხუდა.

ალ-ჯაბართის ცნობით, იბრაჰიმ ქათხუდა ყიდულობდა მრავალ მამლუქს და აღავლენდა მათ ამირას რანგში, ანდა სხვა მაღალ პოზიციაზე.⁹¹ მათი უდიდესი უმრავლესობის ეთნიკური კუთვნილების შესახებ ცნობები არ არის დაცული⁹². მაგრამ ცნობილია, რომ ქართველები იყვნენ იბრაჰიმის მიერ ნაყიდი და გათავისუფლებული მონები - მისი ქაშიფი 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი და ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი, რომლებიც იბრაჰიმ ქათხუდას გვერდით დაასაფლავეს; აგრეთვე ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავი, რომელიც საკმაოდ მნიშვნელოვანი ფიგურა იყო XVIII ს. უკანასკნელი მეოთხედის ეგვიპტის ისტორიაში. ყოველივე ეს დამატებითი, არაპირდაპირი საბუთია იბრაჰიმის ქართული წარმოშობისა. რადგანაც მამლუქთა შეძენის და, განსაკუთრებით, მათი დანიშნულების დროს, პირად თვისებებთან ერთად, საფიქრებელია, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეროვნული სოლიდარობის გრძნობას, რაც საერთოდ შეინიშნება ოსმალეთის იმპერიაში.⁹³

ად-დამურდაშის ცნობით, 1754 წ. ნოემბერში იბრაჰიმ ქათხუდა მძიმედ გახდა ავად. ამის გამო მან თავისი ხელისუფლება გადასცა 'უსმან ბეგ ჯირჯეს და 'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა ალ-კაზდალლის და ბრძანა ყველა პატიმრის გათავისუფლება.⁹⁴

ად-დამურდაში და ალ-ჯაბართი მოგვითხრობენ, რომ იბრაჰიმ ქათხუდა ამ ავადმყოფობის შედეგად მოკვდა. მაგრამ არსებობს სხვა ვერსიაც – მისი ძალდატანებითი სიკვდილის შესახებ, რასაც იუნყებიან სავიურა ლუზინიანი და ეგვიპტელი ისმა'ილ ბ. სა'დ ალ-ხაშმაბი (გარდ. 1815 წ.). ლუზინიანი მოგვითხრობს, რომ იბრაჰიმმა მეტოქე ამირებმა მოწამლეს,⁹⁵ რის გამოც შემ-

⁹¹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 313.

⁹² ადილელი მკვლევარი ა. ხოტკო აღნიშნავს, რომ იბრაჰიმ ქათხუდამ გარს შემოიკრიბა მრავალი მამლუქი - ქართული და უმთავრესად მეგრული წარმოშობისა- C. X. Хотко. Черкесские мамлюки, 121 და რომ XVIII ს. შუა ხანებში ხელისუფლების სათავეში მოსული ალ-კაზდალლის სახლი იყო მეგრული, რომელიც საუკუნის ბოლოს გაჩერქვდა C. X. Хотко. Черкесские (Адыгские) правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках, 255. რაიმე კონკრეტული ინფორმაცია ამის შესახებ ოსმალთა ეგვიპტის წყაროებში არა გვხვდება.

⁹³ M. Kunt. Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth- Century Ottoman Establishment. – *International Journal of Middle East Studies*, 5 (1974), 233-39.

⁹⁴ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, 380.

⁹⁵ Sauveur Lusignan. *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte*, 75.

დეგ 'ალი ბეგ ალ-ქაბირმა მის მკვლევლებზე იძია შური. ალ-ხაშშაბი თავის მოკლე თხზულებაში, რომელიც მიუძღვნა ჰიჯრის XII ანუ XVIII ს. ეგვიპტელთა ამბებს, წერს, რომ ზოგიერთმა ამირამ, ე.ი. ბეგმა, მოინდომა ავადმყოფი იბრაჰიმის მოწამელა და მას, გულუბრყვილო დალაქის ხელით, როგორც ნამალი, სანამალავი შეაპარეს. იბრაჰიმმა იგრძნო, რომ სანამალავი დალია და აიძულა დალაქი, მასაც მიეღო ის. ორივენი მაშინვე გარდაიცვალნენ.⁹⁶ როგორც ჩანს, ხმები იბრაჰიმ ქათხუდას ძალდატანებითი სიკვდილის შესახებ (მიუხედავად იმისა, რომ აღ-დამურდაში და ალ-ჯაბართი ამაზე დუმან) საკმაოდ გავრცელებული იყო ეგვიპტეში.

იბრაჰიმ ქათხუდა გარდაიცვალა ჰიჯრის 1168 წ. 7 საფარს ანუ 1754 წ. 23 ნოემბერს.⁹⁷ იგი დაასვენეს მეჩეთში და დაასაფლავეს მცირე კარაფაზე. დიდ სამგლოვიარო პროცესიაში მონაწილეობდნენ ფაშას ქათხუდა, სანჯაკ ბეგები, შვიდივე კორპუსის მეთაურები, 'ალიმები, აშრაფები და საიდები (მოციქულ მუჰამადის და ხალიფა ალის ვაჟის – ჰუსაინის შთამომავლები), დერვიშები და ამქრების წევრები.⁹⁸ ალ-ჯაბართიმ, რომელიც საერთოდ სიტყვაძუნწი იყო პიროვნებათა შეფასების დროს, ასე დაახასიათა იბრაჰიმ ქათხუდა: „ის იყო ჭკვიანი, ეშმაკი, მოხერხებული, რბილი და [ამავე დროს] სასტიკი, მოწყალე, გულუხვი, დიდსულოვანი, მომთმენი, გამბედავი, მამაცი და შორსმჭვრეტელი“.⁹⁹

ცნობები იბრაჰიმ ქათხუდას ოჯახზე მცირეა. ცნობილია, რომ ჰყავდა ორი ცოლი. ერთი - თავისი დროისთვის სახელგანთქმული ქალბატონი ას-სითთ შუვაიქარი, სულაიმან ჯავიშის ქვრივი, ადრე 'უსმან ქათხუდა ალ-კაზდალის მხევალი, და მეორე, რომლის სახელიც არ იხსენიება, ვინმე ალ-ბარუდის ქალიშვილი.¹⁰⁰ ცხოვრობდა კაიროს აღმოსავლეთ ნაწილში, კავსუნის არისტოკრატიულ უბანში და, გარდა ამისა, ჰქონდა ცალკე სახლი ალ-ბარუდის ქალიშვილისთვის ბაბ ალ-ხარკთან.¹⁰¹ ჰყავდა ორი ასული.

⁹⁶ Al-Khashshabi. *Akhbar ahl al-karn as-sani 'ashara. Tahkik 'Abd al-'Aziz Jamal ad-Din, 'Imad Abu Ghazi*, (Cairo, 1990), 43.

⁹⁷ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab, 380; 'Abd al-Rahman al-Jabarti. *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt/ 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 312-313.

⁹⁸ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, 380.

⁹⁹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti. *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt/ 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 312.

¹⁰⁰ *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, 380.

¹⁰¹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti. *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt/ 'Aja'ib al-Athar*

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ერთი - ჰანიმი 1761 წელს 'ალი-ბეგ ალ-ქაბირმა დიდი ზარ-ზეიმით დააქორწინა ისმა'ილ ბეგზე. მეორე, რომლის სახელიც არ იხსენიება, მისთხოვდა იბრაჰიმ ქათხუდას მამლუქს - აჰმად ალა ალ-ბარუდის, მისი სიკვდილის (1182/1768-69 წ.) შემდეგ კი - ქმრის მამლუქს და ხაზინადარს, მუჰამად ალა ალ-ბარუდის. ასეთი ქორწინებები, რაც მატერიალურ საფუძველს ემყარებოდა, მიღებული და ჩვეულებრივი ამბავი იყო მამლუქთა ელიტაში.

იბრაჰიმ ქათხუდას ვაჟი არ დარჩენია. რომც ჰყოლოდა, მას გაუჭირდებოდა მიეღო მამის მემკვიდრეობა და დაეკავებინა მამის ადგილი ეგვიპტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. საერთოდ, სახლის მეთაურის, ან ნებისმიერი ბეგის მემკვიდრეობას ჩვეულებრივ ეპატრონებოდნენ მათი ყველაზე ენერგიული და ძლიერი მამლუქები, უპირატესად ქაშიფები.¹⁰² მამლუქთა ელიტა ძალზე ხშირად ერთი თაობის არისტოკრატიას წარმოადგენდა.

იბრაჰიმის სიკვდილის შემდეგ, 1755 წელს, მისი მამლუქები დაუპირისპირდნენ რიდვან ქათხუდა ალ-ჯალფის სახლს და ფაქტობრივად გაანადგურეს ის. ამიერიდან, XVIII ს. მეორე ნახევრის მთელ მანძილზე, ეგვიპტეს განაგებდნენ კაზდალლის სახლიდან გამოსული მამლუქები, ან ამ მამლუქთა მამლუქები. დიდი უმრავლესობა მამლუქთა ოლიგარქიისა იყო ეროვნებით ქართველი. მათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი.

fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol.I, 313.

¹⁰² შეიძლება თვალი გავადევნოთ იბრაჰიმ ქათხუდას შვილიშვილებსაც. მის პირველ ქალიშვილს აჰმად ალა ალ-ბარუდისთან გაუჩნდა ქალიშვილები და სამი ვაჟი - იბრაჰიმ ჩელები (ალ-ჯაბართის მეგობარი), 'ალი და მუსტაფა. პირველი ორი გარდაიცვალა 1791 წელს, ალბათ შავი ჭირით ('Abd al-Rahman al-Jabarti. *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt/ 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol. II, 352-53), ხოლო მესამის ბედი უცნობია. ისმა'ილ ბეგის და ჰანიმის ქალიშვილი მისთხოვდა ისმა'ილის მამლუქს და ხაზინადარს იბრაჰიმ ალა კიშტას, რომელიც მერე ბეგი გახდა - *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, II, 2-3 და გარდაიცვალა 1788 წ. აპრილში - *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, II, 260, შემდეგ 'ალი ბეგ ჯარქას ალ-ისმა'ილის, ასევე ისმა'ილ-ბეგის მამლუქს, რომელიც გარდაიცვალა 1205/1790-91 წ. - *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, II, 367 და ბოლოს, ისმა'ილის ერთ-ერთ მამლუქს, მუჰამად ალ-ალფის, რომელიც 1805 წლის სექტემბერში გახდა ალა ალ-მუსთაჰფიზიანი - *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, III, 528.

თავი IV

ქართული წარმოშობის მამლუქები ოსმალთა
ეგვიპტეში XVIII ს-ის II ნახევარსა და XIX ს-ის დამდეგს

1. 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ქართველი
მამლუქები. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის და მურად ბეგის დუუმვირატი,
მათი ქართული გარემოცვა

'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა, რომელიც იბრაჰიმ ქათხუდას შემდეგ გახ-
და კაზდაღლის სახლის მეთაური, პირადად არ იყო ჩაბმული ბეილიქათის
პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ის აშენებდა მეჩეთებს და სკოლებს და ამჯო-
ბინებდა ბეილიქათში დაენინაურებინა თავისი მომხრეები. ერთი მათგანი
იყო იბრაჰიმ ქათხუდას მამლუქი 'ალი ბეგი (1728–8.V.1773, კაირო).

'ალი ბეგ ალ-ქაბირი. 'ალი ბეგის წარმომავლობის საკითხზე ევროპელ-
თა შორის სხვადასხვა თვალსაზრისი არსებობდა. ს. სონინი, მაგალითად,
იუწყებოდა, რომ ის დაიბადა გერმანიაში (სადაც მას საერთოდ, ფეხიც კი არ
დაედგა) და მისი სახელი იყო იულიუს ლეონარდი.¹

ლევანტელი ვაჭარი, 'ალი ბეგის ბიოგრაფი ს. ლუზინიანი წერდა, რომ
ის დაიბადა 1728 წელს ამასიის სამთავროში, მამამისი იყო ბერძნული ეკლე-
სიის მღვდელი და მისი სახელი იყო დავითი.² ამასიაში, აბაზია/აფხაზეთი
იგულისხმება. კ. ნიბურის თანახმად 'ალი ბეგი იყო ვაჟი მღვდლისა საქარ-
ველოდან.³

რუსეთის ფლოტის ოფიცერი ს. პლემჩევი წერდა, რომ იყო 'ალი ბეგი
იყო აბაზა⁴ და ბოლოს, ოსმალთა მეცნიერი ფინდიკლილი ეფენდი, რომელიც
იმყოფებოდა ეგვიპტეში, ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლების წი-

¹ C.S. Sonnini. *Travels in Upper and Lower Egypt: Undertaken by order of the old government of France*. Translated from the French by Henri Hunter (Edinburgh, 1792), 431.

² S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 69.

³ C. Niebuhr. *Voyage en Arabie & en d'autres pays circonvoisins*. Traduit de l'Allemand. Band I (von 2), (Amsterdam, 1776), 111.

⁴ С. Плещеев. *Дневные записки путешествия из Архипелагского*, 82.

‘ალი ბეგი

ნააღმდეგ ‘ალი ბეგის აჯანყების დროს, წერდა, რომ ‘ალი ბეგს სურდა აფხაზების უზენაესობა ეგვიპტეში.⁵

თანამედროვე მკვლევრებიდან ზოგიერთი პირდაპირ წერს, რომ ‘ალი ბეგი იყო აფხაზი.⁶ შეჭველია, რომ ‘ალი ბეგი დაიბადა აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ის, ეგვიპტეში ჩაყვანილი, თავდაპირველი ადგილსაცხოვრისის მიხედვით, იტყოდა, რომ იყო აბაზა. სწორედ ამ სახელს უწოდებდნენ მუსლიმები XV ს-დან აფხაზებს. მნიშვნელოვანია ის, რომ ‘ალი ბეგის მამა - დავითი, იყო მართლმადიდებელი მღვდელი. ხოლო აფხაზეთში, ლიტურგიის ერთადერთი ენა იყო ქართული. შეჭველია, რომ მის ოჯახში კარგად იცოდნენ ქართული და გარემოცვაც ქართული ექნებოდა. თუნდაც ყოფილიყო აფსუა, ის უკვე ბავშვობაში (მას ერქვა იოსები) იქნებოდა გაქართველებული.

‘ალი ბეგს ურთიერთობა ჰქონდა სამშობლოსთან, თავის ერთგულ მამლუქს ‘ალი ბეგ ატი-ტანტავის აფხაზეთიდან ეგვიპტეში ჩამოაყვანილა მამა დავითი (რომელიც მალე უკან დაბრუნდა), და – იაგუნდი, რომელიც 1766 წ. მიათხოვა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბს. მეორე დისშვილი რიდვანი, რომელიც პაპას ჩამოჰყვა ეგვიპტეში საბოლოოდ ბეგი გახდა.⁷

ეგვიპტეში, შაიხ ალ-ბალადის თანამდებობაზე აღზევებული ‘ალი ბეგის გარემოცვის უდიდესი ნაწილი, როგორც ნაჩვენებია ქვემოთ, იყო ქართული წარმომავლობისა (9 ბეგი 16-დან, იანიჩართა ალა და იანიჩართა ქათხუდა და 4 მსახური – 7-დან) და არა აფხაზი. ეს გარემოება, სრულიად აშკარად მიუთითებს მის ეთნიკურ სიმპატიებზე და წარმომავლობაზეც.

‘ალი ბეგი (რომელსაც უწოდებდნენ ალ-ქაბირს - დიდი, უფროსი) იყო ეგვიპტის მამლუქი მმართველი. 1741 წელს მოიტაცეს სამშობლოდან - აფხაზეთიდან და აჩუქეს წარმოშობით ქართველ იბრაჰიმ ქათხუდას. ისლამის მიღების შემდეგ იოსებმა, რომელსაც ‘ალი უწოდეს, თავისი პატრონის სახლ-

⁵ J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis*, 104.

⁶ Е.И. Зеленев. Египет. Средние века. Новое время, 194; მისივე, *Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии*, 58; Э. А. Гургулия. *Абхазы в структуре северокавказской диаспоры в арабском мире (XVIII–XX вв.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2014), 70-73.

⁷ დ. ჯანელიძე. ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში*, 55.

ში გაიარა მომზადება და დანიშნურდა. 1749 წ. ის უკვე *ქაშიფია* (პროვინციის გამგებელი), 1753-54 წ. - *ამირ ალ-ჰაჯჯი* და ხელმძღვანელობდა მექაში მიმავალ პილიგრიმთა ქარავანს. მან თავი გამოიჩინა პილიგრიმების დასაცავად ბედუინებთან ბრძოლაში და უკან დაბრუნებული, 1755 წ. ბეგი გახდა.

იბრაჰიმ ქათხუდას გარდაცვალების (1754წ.) 'ალი ბეგი შეუდგა ბრძოლას აბსოლუტური ძალაუფლების მოსაპოვებლად. მან დაიწყო მამლუქების შეძენა და საკუთარი სახლის (*ბაჰთ*) განმტკიცება. 'ალის ამბიციებმა შეაშფოთეს მეტოქე მამლუქი ბეგები, რომლებმაც ის გააძევეს კაიროდან, მაგრამ 'აბდ არ-რაჰიმან ქათხუდას დახმარებით, 'ალი ბეგი 1760 წ. უკან დაბრუნდა და გახდა *შაიხ ალ-ბალადი*. ეს იყო უმაღლესი თანამდებობა მამლუქთა ოლიგარქიაში, ხოლო მისი მფლობელი — ქვეყნის ფაქტობრივი გამგებელი. 1766 წ. მეტოქე ამირებმა 'ალი ბეგი ხელმეორედ გააძევეს კაიროდან, მაგრამ მალე უკან დაბრუნდა და 1767 წ. ოქტომბერში ისევ დაიკავა ძველი თანამდებობა.

'ალი ბეგს 3 ათასამდე მამლუქები ჰყავდა, მისი სახლი ითვლებოდა ყველაზე მრავალრიცხოვნად და ძლიერად იმ პერიოდის მამლუქთა სხვა სახლებში.⁸

1768-1772 წლები 'ალი ბეგმა მკვეთრად შეცვალა ეგვიპტის ურთიერთობა ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებასთან და საფუძველი ჩაუყარა ეგვიპტის თანამედროვე ისტორიას. გაანადგურა მეტოქე მამლუქი ბეგები და მათი სახლები, შექმნა უფრო ცენტრალიზებული მმართველობა, შეწყვიტა *ირსალია*/ მნიშვნელოვანი ფულადი თანხების გაგზავნა სტამბულში, გააძევა ოსმალთა ფაშა, რომელიც 1768 წ. მის წინააღმდეგ შეთქმულებას გეგმავდა და უარი თქვა ახლის მიღებაზე, იყო ერთდროულად ფაშას მოვალეობის შემსრულებელი – *კაიმმაკამი* და *შაიხ ალ-ბალადი* და ახორციელებდა უპრეცედენტო კონტროლს ქვეყნის ფინანსურ და ადმინისტრაციულ საქმეებზე.

'ალი ბეგმა დაამცრო ოსმალთა სამხედრო კორპუსების (ოჯაკ) მნიშვნელობა. ოპოზიციურად განწყობილი მათი მეთაურები გაანადგურა, ან განდევნა კაიროდან. მათი ადგილი 'ალი ბეგის ერთგულებმა დაიკავეს.⁹ მათ შორის იყვნენ ყველაზე მნიშვნელოვანი – იანიჩართა (მუსთაჰფიზან) კორპუსის ალა და ქათხუდა. კორპუსების რიგითი წევრების ხელფასები მკვეთრად შემცირდა და ოსმალთა მეომრების ნაწილი იძულებული გახდა მიეტოვებინა სამხედრო სამსახური.¹⁰

⁸ D. Crecelius. *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775*, 47.

⁹ იქვე, 54-55.

¹⁰ იქვე.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1768 წლისთვის 'ალი ბეგმა გაანადგურა ყველა შესაძლებელი მეტოქე და გახდა ეგვიპტის ერთპიროვნული გამგებელი. 1769 წ. 'ალი ბეგმა დაიმორჩილა ზემო ეგვიპტის ბედუინთა შაიხები¹¹ და უზრუნველყო ხორბლის და სურსათ-სანოვანის უსაფრთხო მიწოდება დედაქალაქისა და ქვემო ეგვიპტისთვის. 1770 წ. ოსმალეთის სულტნის თხოვნით, ის ჩაერია ჰიჯაზის საშინაო საქმეებში და მისმა წარგზავნილმა ლაშქარმა საყვარელი მამლუქისა და სიძის მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მეთაურობით, მექის შერიფად დასვა სასურველი პირი 'აბდ ალაჰი. ამ უკანასკნელმა, თავის მხრივ, 'ალის უბოძა ეგვიპტის სულტნისა და ამირ ალ-ბაჰრაინის (ორი ზღვის - მენამული და ხმელთაშუა ზღვების გამგებლის) ტიტულები. ამიერიდან დაიწყო 'ალი ბეგის სახელის მოხსენიება ეგვიპტის და ჰიჯაზის მეჩეთებში პარასკევის ხუტბის დროს. 'ალი ბეგმა მოჭრა საკუთარი მონეტები, მოიპოვა უმაღლესი მუსლიმური სამღვდელოების კეთილგანწყობა, აშენებდა და აახლებდა მეჩეთებს, მინარეთებს, მედრესეებსა და მავზოლეუმებს. მან თავის კონტროლს დაუქვემდებარა საერთაშორისო ვაჭრობა.¹²

'ალი ბეგმა მოიპოვა უმაღლესი მუსლიმური სამღვდელოების კეთილგანწყობა, აშენებდა და აახლებდა მეჩეთებს, მინარეთებს, მედრესეებსა და მავზოლეუმებს.

საშინაო ოპოზიციის უვნებელყოფის შემდეგ 'ალი ბეგმა დაიწყო ეგვიპტის ადმინისტრაციულ-სამეურნეო აპარატის განახლება და ამ სფეროში ებრაული თემის წარმომადგენლები შეცვალა კოპტებით და სხვა ქრისტიანებით.

'ალი ბეგის მმართველობის დროს დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის ომი (1768-1774 წწ.), რომელიც რუსეთის უპირატესობით მიმდინარეობდა. 'ალი ბეგი შეეცადა ის თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. 1770 წ. ნოემბერში მან დაიწყო სამხედრო კამპანია სირიაში, რომლის კონტროლსაც ისტორიულად ეგვიპტისთვის ყოველთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მის მიერ გაგზავნილმა ჯარმა 1771 წ. 8 ივნისს მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის სარდლობით დაიკავა დამასკო, მაგრამ 8 დღეში აბუ ზ-ზაჰაბმა მოულოდნელად დატოვა ის და ეგვიპტეში დაბრუნდა. ფიქრობენ, რომ ამ გადაწყვეტილების უკან იდგა ოსმალეთის ხელისუფლების ზეწოლა. 30 ივნისს ის უკვე კაიროში იყო და უარი თქვა დაბრუნებულიყო სირიაში. მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ურთიერთობა 'ალი ბეგთან გამწვავდა. ამ დაპირისპირების დროს მუჰამად ბეგმა პატრონის წინააღმდეგ მოხერხებულად გამოიყენა მისი კავშირები ქრისტიან მრჩეველებთან, რუსეთთან და გამოსვლა ოსმალეთის წინააღმდეგ.

მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბი ზემო ეგვიპტეში გადავიდა და შემოიკრიბა

¹¹ იქვე, 59-61.

¹² В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 145-146.

‘ალი ბეგის პოლიტიკით უკმაყოფილო მამლუქი ბეგები. მათი დაპირისპირება იმით დასრულდა, რომ ‘ალი ბეგმა 1772 წ. 22 აპრილს კვლავ დატოვა ეგვიპტე და პალესტინაში ჰპოვა თავშესაფარი თავის ძველ მოკავშირესთან, შეიხ ზაჰირ ალ-‘უმართან.

‘ალი ბეგმა კავშირი დაამყარა გრაფ ა. ორლოვთან, ხმელთაშუა ზღვაში მოქმედ რუსეთის ესკადრის ხელმძღვანელთან, მიიღო მისგან შეიარაღება და მხარდაჭერის პირობა. ამ დახმარების იმედით და კაიროდან მიღებული დეზინფორმაციის საფუძველზე, რომ მოსახლეობა და მამლუქი ბეგები მხარს უჭერდნენ მას, ‘ალი ბეგმა იჩქარა 1773 წ. აპრილში ეგვიპტეში დაბრუნება. მაგრამ 30 აპრილს, ნილოსის დელტის აღმოსავლეთით, სალიჰიასთან დამარცხდა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბთან ბრძოლაში, მძიმედ დაიჭრა, ტყვედ ჩავარდა და 8 მაისს გარდაიცვალა კაიროში, საკუთარ სახლში, აზ-ბაჟიას უბანში.

მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა დიდი პატივით დაკრძალა ‘ალი ბეგი მცირე კარაფას სასაფლაოზე, აშ-შაფი‘ის მეჩეთის მახლობლად (დღეს აქ იმამ ალ-ლაისის ქუჩაა), თავისი პატრონის - იბრაჰიმ ქათხუდას გვერდით. ამ დიდი პიროვნების საფლავი, რომლის ქვები და წარწერები თანდათან იშლება, უაღრესად უბრალოა და ვერ შეედრება XIX ს-ის უძვირფასეს აკლდამებს, რომლებშიც ეგვიპტის გამგებლის მუჰამად ‘ალი ფაშას ოჯახის წევრები განისვენებენ.

ს. ლუზინიანმა ასე აღწერა ‘ალი ბეგის გარეგნობა 45 წლის ასაკში: „ის იყო სიმაღლით ხუთი ფუტი და ათი დუიმი (1,78 მ), თეთრი სახის, ღია წაბლისფერთმიანი, ოვალური სახის, ფართოთვალეზიანი, დიდებული გარეგნობის, უზომოდ მამაცი, ხასიათით თავაზიანი, ძალზე სამართლიანი და უაღრესად მკაცრი დამნაშავეთა დასჯის დროს“.¹³

მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბი. ‘ალი ბეგის სიკვდილის შემდეგ შაიხ ალ-ბალადის პოსტი დაიკავა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა. მან დაუდასტურა თავისი ლოიალობა პორტას, გაუგზავნა 6 წლის გადასახადები, რომლებსაც ‘ალი ბეგი არ იხდიდა. გარდა ამისა, გამოხატა მზადყოფნა ელაშქრა შეიხ ზაჰირის წინააღმდეგ, რომელიც აგრძელებდა ბრძოლას ოსმალეთის სულტნის წინააღმდეგ. სამ-

‘ალი ბეგის ბიუსტი კაიროს ციტადელის მუზეუმში

¹³ S. Lusignan. *A History of the Revolt of ‘ali Bey against the Ottoman Porte*, 153.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აგიეროდ მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა მიიღო ჯილდოდ სამთუღიანი ფაშას ტიტული და სულტანმა ის დაამტკიცა ეგვიპტის ვალიდ.

1775 წ. მარტში მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბი შეიჭრა პალესტინაში, აიღო ლაზა, იაფა და აკრა, მაგრამ 1775 წ. 10 ივნისს ის მოულოდნელად მოკვდა ცხელებით. მისმა მამლუქმა მურად ბეგმა, რომელმაც პატრონი შეცვალა საექსედიციო კორპუსის მთავარსარდლის პოსტზე, სასწრაფოდ შეწყვიტა საომარი მოქმედებები და დაბრუნდა ეგვიპტეში.

ს. ლუზინიანი წერს, რომ მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბი დაიბადა ჩერქეზეთში, მაგრამ იმავდროულად აღნიშნავს, რომ ის 'ალი ბეგის თანამემამულე იყო.¹⁴ ლუზინიანთან აფხაზეთიდანაა მისი ძმიშვილი 'უსმან სილაჰდარ ალა.¹⁵ მაგრამ ჩერქეზები და აფხაზები მის გარემოცვაში მცირერიცხოვანი არიან და მუჰამად ბეგი აშკარად უპირატესობს ანიჭებდა ქართველებს. ქართველები იყვნენ მასთან ყველაზე დაახლოებული მამლუქები: იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი, მურად ბეგი, და სხვები, რომლებიც დასახელებულია ქვემოთ, იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის და მურად ბეგის გარემოცვაში. ამდენად სავარაუდოა, რომ თუნდაც აფხაზი, ის იყო მნიშვნელოვანწილად ქართიზებული.¹⁶ ჯ. ჰასავეი თავის ერთ-ერთ უკანასკნელ ნაშრომში მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბს 'ალი ბეგის ქართველ მამლუქს უწოდებს.¹⁷

მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის სახლის მეთაურები გახდნენ მისი ყველაზე ავტორიტეტული მამლუქები, წარმოშობით ქართველები იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი და მურად ბეგი, რომელთაც დაუპირისპირდა ასევე ქართული წამომავლობის ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი. მეტოქეებთან დაპირისპირების დროს ისმა'ილ ბეგი დასაყრდენს ეძებდა 'ალი ბეგის მიმდევრებს შორის, ნებას აძლევდა დაბრუნებულიყვნენ გადასახლებიდან და აღადგინა ისინი ყოფილ თანამდებობებზე. სასტიკი დაპირისპირების შემდეგ მან აიძულა დუუმვირატი გაქცეულიყო ზემო ეგვიპტეში. მაგრამ დაპირისპირება გრძელდებოდა და 1778 წლის თებერვალში ხელისუფლებაში მოვიდნენ ზემო ეგვიპტეში დევნილი ბეგები. მათ აიძულეს ისმა'ილ ბეგი დაეტოვებინა ეგვიპტე და გადასულიყო სირიაში. იბრაჰიმ ბეგი გახდა შაიხ ალ-ბალადი, ხოლო მურად ბეგი - ამირ ალ-ჰაჯჯი.

დ. კრესელიუსი ახასიათებს 'ალი ბეგისა და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მმართველობას, როგორც „პირველ ცდას ეგვიპტის ახალ ისტორიაში

¹⁴ იქვე, 80.

¹⁵ იქვე, 118.

¹⁶ D. Crecelius. G. Djaparidze. Georgians in the Military Establishment in Egypt, 320.

¹⁷ Jane Hathaway, with Contributions by Karl K. Barbier. *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*, 87.

შეექმნა მკაცრად ცენტრალიზებული რეჟიმი პოლიტიკურ ინსტიტუტებზე და პროვინციების ეკონომიკაზე მეტ-ნაკლებად სრული კონტროლის შენარჩუნებით“.¹⁸

ორი პოლიტიკური ლიდერის მმართველობის პერიოდები გამოირჩევა შიდაპოლიტიკური სტაბილურობით, პროდუქტიული რეფორმებით და აგრეთვე ეგვიპტის საზოგადოების სოციალური და კულტურული განვითარების მაღალი დონით. ეგვიპტეში ამ დროს შეინიშნება ეკონომიკური აქტივობის გამოცოცხლება, როცა ქვეყანა არ განიცდიდა არც სერიოზულ ფინანსურ კრიზისებს და ფასების უჩვეულო ზრდას და არც სერიოზულ ეპიდემიებს.

შედარებით მოკლე დროში ოსმალთა ძალაუფლება ეგვიპტის პროვინციების სამხედრო, ფინანსურ და ბიუროკრატიულ სტრუქტურებზე გახდა ნომინალური. ეგვიპტეში შეიქმნა მამლუქთა ავტონომიური რეჟიმი, ხოლო ურთიერთობა საიმპერიო ხელისუფლებასთან დავიდა სულტნის უმაღლესი სიუზერენიტეტის აღიარებამდე.¹⁹

დ. კრესელიუსი ახალი ეგვიპტის საფუძვლებს, როგორც მისი ნაშრომის სათაური (*The Roots of Modern Egypt..*) გვიჩვენებს, ხედავს ამ პერიოდში, რამაც განსაზღვრა ქვეყნის დამოუკიდებლობის ის კურსი, რომლის რეალიზაცია მამლუქთა ორგანიზაციის განადგურების შემდეგ, XIX ს-ის I ნახევარში მოახდინა მუჰამად ‘ალი ფაშამ.

ეს მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა მაშინ, როცა როგორც ‘ალი ბეგ ალ-ქაბირის, ისე მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის გარემოცვაში მრავალი ქართველი იყო.

‘ალი ბეგის გარემოცვის - მამლუქთა ოლიგარქიის წევრების ეთნიკური წარმომავლობა

მუჰამედ ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის გარდა ‘ალი ბეგის გარემოცვაში, ს. ლუზინიანის თანახმად, შედიოდნენ:

- **‘ალი ბეგ ატ-ტანტავი** – ქართველი.²⁰ ‘ალი ბეგის მამლუქი, სახელგანთქმული მხედარი, ცნობილი თავისი სიმამაცით. ბეგის ტიტულით პირველად იხსენიება 1768 წლის მაისში.²¹ მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბთან

¹⁸ D. Crecelius. *The Roots of Modern Egypt*, 119.

¹⁹ В.Е.Смирнов. *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*, 151.

²⁰ S. Lusignan. *A History of the Revolt of ‘ali Bey against the Ottoman Porte*, 81.

²¹ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s *History of Egypt*, I, 510 .

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

კონფლიქტის დროს ის ბოლომდე დარჩა 'ალი ბეგის ერთგული. მოკლეს 1773 წლის 30 აპრილს, პარასკევს, სალიჰიას იმ ბრძოლაში, როცა მძიმედ დაჭრილი 'ალი ბეგი ტყვედ ჩაეარდა.²²

- **ისმა'ილ ბეგი** – ქართველი.²³ იბრაჰიმ ქათხუდას ერთ-ერთი მამლუქი და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის ხუშდაში; ცნობილი იყო ალ-ქაბირის (დიდი, უფრო-სი) ტიტულითაც. თამაშობდა მნიშვნელოვან როლს ეგვიპტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში XVIII ს-ის მეორე ნახევარში.²⁴ 'ალი ბეგმა აღავლინა სანჯაკ-ბეგის რანგში და დიდი ზეიმით დააქორწინა იბრაჰიმ ქათხუდას ასულ ჰანიმზე. ის ხელმძღვანელობდა 'ალი ბეგის არმიას პალესტინაში 1770 წ., მაგრამ მოგვიანებით განუდგა 'ალი ბეგს და გადავიდა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მხარეზე. მისი სიკვდილის შემდეგ ოზოზიციაში ჩაუდგა იბრაჰიმ ბეგისა და მურად ბეგის დუუმეირატს, განდევნა ზემო ეგვიპტეში და გახდა შაიხ ალ-ბალადი. 1778 წლის თებერვალში ხელისუფლებაში დაბრუნდნენ ზემო ეგვიპტეში დევნილი ბეგები და გააძევეს ის კაიროდან. მეორედ ისმა'ილ ბეგი შაიხ ალ-ბალადი გახდა მაშინ, როცა ოსმალეთის ფლოტის აღმირალმა ლაზი ჰასან კაპუდან ფაშამ დალაშქრა ეგვიპტე და იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი გააძევა ზემო ეგვიპტეში. ის რჩებოდა კაიროში და მოკვდა შავი ჭირის დიდი ეპიდემიის დროს, 1791 წ. 20 აპრილს,²⁵ ანდა 27 აპრილს, როგორც ეს აღნიშნულია მისი საფლავის ქვაზე.²⁶

- **ხალილ ბეგი** – ქართველი.²⁷ 1772 წ. მარტში 'ალი ბეგის პოზიცია დამძიმდა და მისი ძალაუფლება აშკარად შესუსტდა. ამ დროს მან დანიშნა 7 სანჯაკ ბეგი, ყველა სუფთად გაპარსული წვერით (წვერის მოშვების უფლება იყო ნიშანი მონობიდან გათავისუფლების და მამლუქად დანიშნულებისა) და კაიროს მოსახლეობამ მათ უწოდა 7 ქალწული. ესენი იყვნენ მუსტაფა ბეგი, ჰასან ბეგი, მურად ბეგი, ჰამზა ბეგი, ხალილ ბეგ ქავსა და მუსტაფა ბეგ ოდაბაში.²⁸ ს. ლუზინიანის თანახმად, ხალილ ბეგი იყო იმ მამლუქთა შორის, რომლებიც ერთგული დარჩნენ 'ალი ბეგისა.²⁹ შესაძლოა, ის არის

²² იქვე, 631, 642.

²³ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey against the Ottoman Porte*, 81.

²⁴ ისმა'ილ ბეგის ბიოგრაფიის შესახებ იხ. ალ-ჯაბათის ნეკროლოგი - 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, II, 363-62.

²⁵ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, II, 64.

²⁶ Robert Mantran. *Inscriptions turques ou de l'époque turque du Caire. – Annales Islamologiques*. Tome XI (1972), 217.

²⁷ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey against the Ottoman Porte*, 81.

²⁸ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 617.

²⁹ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 118.

ხალილ ბეგ ქავსა ალ-იბრაჰიმი,³⁰ რომელიც მოიკლა 1191/1177 წ. სექტემბრის დამდეგს ისმა'ილ ბეგის ჯარების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

- **‘აბდ არ-რაჰმან ბეგი** – ქართველი.³¹ იყო ‘ალი ბეგის მამლუქი, მამაცი და უშიშარი, ხუშდაში მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის, ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავის, აიუბ ბეგის, რიდვან ბეგისა და სხვ. ბეგის რანგში ‘ალი ბეგმა ალავლინა. ‘ალი ბეგისა და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის სიკვდილის შემდეგ ის დროებით დავინყებას მიეცა, მაგრამ ხელახლა დაინიშნა სანჯაკ ბეგად, როცა ისმა'ილ ბეგმა 1777 წ. დროებით გააძევა იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი კაიროდან. მოჰკლა მურად ბეგმა 1778 წ. 17 ივნისს.³²

- **მურად ბეგი** – ჩერქეზი.³³ იყო ერთ-ერთი იმ შვიდი ახალგაზრდა მამლუქიდან, რომლებიც ‘ალი ბეგმა 1772 წ. დანიშნა სანჯაკ ბეგებად.³⁴

- **რიდვან ბეგი** - ‘ალი ბეგის დისშვილი, აფხაზეთიდან (აბაზია). ს. ლუზინიანის თანახმად³⁵ (83-84), 1767 წ. ის 16 წლისა ჩამოჰყვა ‘ალი ბეგის დას და მამას - მღვდელ დავითს. 1768 წ. ბელიქათში ალაზევა ‘ალი ბეგმა. უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ გადადგა, მაგრამ შემდეგ ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავისთან ერთად შეუერთდა ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირს იმ კონფლიქტში, რომელიც დაიწყო ‘ალი ბეგისა და მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქებს შორის. გარდაიცვალა შავი ჭირის დიდი ეპიდემიის დროს 1791 წ.³⁶

- **ჰასან ბეგი** – ქართველი. იგივეება ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავისთან. ბეგის რანგში იხსენიება 1768 წ. აგვისტოში.³⁷ ‘ალი ბეგის სიკვდილის შემდეგ დაუპირისპირდა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბს, რომელმაც ჩამოართვა მას ბეგობა. თამაშობდა მნიშვნელოვან როლს მუჰამადიას (მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქებსა) და ‘ალავიას (‘ალი ბეგის მამლუქებს) შორის. ერთ ხანს იყო პარტნიორი თავისი ხუშდაშის - ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირისა, რო-

³⁰ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt, II, 18.

³¹ S. Lusignan. A History of the Revolt of ‘ali Bey, 81.

³² ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt, II, 33.

³³ Lusignan. A History of the Revolt of ‘ali Bey, 81.

³⁴ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt, I, 617.

³⁵ S. Lusignan. A History of the Revolt of ‘ali Bey, 83-84.

³⁶ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt, II, 364. მ. ილიუშინა მიიჩნევს, რომ რიდვანი არის ის გრიგორი ჰაჯი-ბეგი, რომელმაც 1799 წ. დახმარებისთვის მიმართ რუსეთის იმპერატორ პავლე I-ს იმ მიზნით, რომ მიეღო ბიძამისის - ‘ალი ბეგის მემკვიდრეობა, მაგრამ მისი თხოვნა უპასუხოდ დარჩა. М. Ю. Илюшина. Письмо «Князя Египетского Григория Гаджи-Бая» императору Павлу I (1799 г.), 105-109. ამ იდეტიფიკაციას ეწინააღმდეგება ალ-ჯაბართის ზემომოტანილი ცნობა, რომლის თანახმადაც რიდვანი გარდაიცვალა შავი ჭირით 1791 წ. მ. ილიუშინამ ამ ცნობას ყურადღება არ მიაქცია.

³⁷ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt, I, 510.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მელიც გახდა შაიხ ალ-ბალადი 1777-1778 წლებში და 1777 წ. 28 ივლისს აღ-დგა ბეგის რანგში, ხელახლა - როცა ღაზი ჰასან კაფუდან ფაშამ განდევნა იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი ზემო ეგვიპტეში 1786-1791 წლებში. ჩანს, გარდაიცვალა 1800 წ. შავი ჭირისგან.³⁸ მისი ქართული წარმომავლობა დასტურდება რუსული საარქივო მასალებით.³⁹

- **მუსტაფა ბეგი** - ქართველი; კიდევ ერთი 7 ახალგაზრდა მამლუქიდან, რომლებიც 'ალი ბეგმა აღაზევა ბეილიქათში. ალ-ჯაბართი⁴⁰ აღნიშნავს, რომ გარდაიცვალა 1774 წლის მაისში გადმოვარდა ცხენიდან, როცა მიაჭენებდა კაიროში და მოკვდა.

- **იბრაჰიმ ბეგი** - ჩერქეზი.⁴¹ მისი იდენტიფიკაცია ძნელია. შესაძლოა, არის ერთ-ერთი იმ შვიდი ახალგაზრდა მამლუქიდან, რომლებიც 'ალი ბეგმა ბეილიქათში შეიყვანა 1772 წ. ⁴²

- **აჰმად ბეგი** - აფხაზი.⁴³ მისი იდენტიფიკაცია არ ხერხდება. შესაძლოა, ეს ის აჰმედ ბეგია, რომელიც, ს. ლუზინიანის თანახმად, დაიჭრა და გარდაიცვალა საიდას ალყის დროს, 1772 წ.⁴⁴

- **ლატიფ ბეგი** - ჩერქეზი.⁴⁵ იგივე **აიუბ ბეგი**, რომელსაც ეძახდნენ ლა-

³⁸ იქვე, III, 266.

³⁹ დ. ჯანელიძე ყურადღება მიაქცია ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავის ბიოგრაფიას ფრანგულ ენაზე, რომელიც დაცულია მოსკოვში საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივის „რუსეთის საგარეო პოლიტიკის არქივის განყოფილებაში“ და თარგმნა ქართულად - დ. ჯანელიძე. მამლუქთა ბრძოლის ბრძოლის ისტორიიდან, 143-45 (მოთხრობა ქართველი ჰასან ბეგის შესახებ). დ. ჯანელიძის პუბლიკაცია ქართულ ენაზე მხედველობიდან გამორჩა ტ. კობიშჩანოვს, რომელიც აღნიშნავს, რომ ადრე ეს ბარათი სამამულო და უცხოელი მკვლევრების ყურადღების მიღმა დარჩა. ამასთან, მან გაარკვია, რომ მოხსენებითი ბარათი იმპერატორ ეკატერინეს სახელზე ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავის შესახებ შეადგინა კონსტანტინოპოლში რუსეთის ელჩმა იაკობ ბულგაკოვმა 1786 15/26 ნოემბერს. იხ.: Т.Ю.Кобищанов. Герой своего времени. Представленная Екатерине II “Записка о Хасан-бее Египетском”. – *Вестник Московского Университета*. Серия 1, Востоковедение № 1 (2011), 2-22. მკვლევარმა გამოიყენა აგრეთვე სხვა წყაროებიც, კერძოდ, ალ-ჯაბართის თხზულება და ბრიტანელი განმანათლებლობის ბრწყინვალე წარმომადგენლის თომას ჰოუპის (1769-1831) რომანი ეპოპეა „ანასტასიუს“ (Th.Hope. *Anastasius*, London, 2008), რომელშიც უაღრესად საინტერესო ისტორიული რეალიებია ჰასან ბეგის შესახებ. ტ. კობიშჩანოვი დამაჯერებლად უჩვენებს ჰასან ბეგ ჯიდდავის ამბიციურ და ცვალებად ბუნებას და მის ასევე დიდ სიმაძაცეს.

⁴⁰ *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, I, 692.

⁴¹ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 81.

⁴² *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, I, 617.

⁴³ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 81.

⁴⁴ იქვე, 135.

⁴⁵ იქვე, 81.

ტიფს (კეთილი, რბილი) 'ალი ბეგმა ის შეიყვანა ბეილიქათში 1764 წ., ჰაჯი-დან დაბრუნების შემდეგ. მოკლეს 1772 წ. დამდეგს.⁴⁶

- **'უსმან ბეგი** - ჩერქეზი.⁴⁷ მისი იდენტიფიკაცია არ ხერხდება.

- **აკიპ ბეგი/**'აჯიპ ბეგი - ქართველი. მისი იდენტიფიკაცია არ ხერხდება.⁴⁸

- **იუსუფ ბეგი** - ქართველი.⁴⁹ მისი იდენტიფიკაცია ზუსტად არ ხერხდება.

- **ზუ ლ-ფაკარ ბეგი** - ქართველი.⁵⁰ მას იხსენიებს ს.პლეშჩევი, რომელიც წერს, რომ ის მოკვდა იაფას ალყის დროს, 1772 წ. სექტემბერში.⁵¹

დამატებით, 'ალი ბეგის გარემოცვაში იყო საქართველოს ორი მკვიდრი, სიმამაცით გამორჩეულები **სალიმ ალა** და **სულაიმან ქათხუდა**, იანიჩართა კორუსის ხელმძღვანელები.⁵²

'ალი ბეგმა 1765 წ. ნოემბერში გადააყენა იანიჩართა ალა 'აბდ არ-რაჰმან ალა ალ-კაზდალი და მის ადგილზე დანიშნა სალიმ ალ-ვალი.⁵³ სალიმ ალა თან გაჰყვა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირს სუდანში მას შემდეგ, რაც მუჰამად 'ალი ფაშამ 1811 წ. 1 მარტს გაანადგურა მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაცია და იქ გარდაიცვალა 1231/1815-16 წ.⁵⁴

ალ-ჯაბართი სულაიმან ალას მხოლოდ ერთხელ იხსენიებს. ის მოკლეს 1773 წ. აპრილში, სალიჰიას ბრძოლაში.⁵⁵ მაგრამ ს. ლუზინიანის თანახმად, არ დაღუპულა და დატოვა 'ალი ბეგი მისივე ბრძანებით.

'ალი ბეგს ჰყავდა 7 მსახური, მათ შორის 4 ქართველი:

- იუსუფ ხაზინადარი – ქართველი.

- რიდვან ჩუკდარ ალა – ქართველი, პასუხისმგებელი 'ალი ბეგის სამოსზე.

- 'უსმან სილაჰდარ ალა - მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ძმისშვილი, საჭურველმტვირთველი.

- 'უსმან სარიკჩი ფაშა – ქართველი, ჩალმის მატარებელი.

⁴⁶ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 615-6.

⁴⁷ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 81.

⁴⁸ იქვე, 82. ალ-ჯაბართი არ იხსენიებს რომელიმე ბეგს ამ სახელით. მუჰამად რიფ'ათ რამადანი მას აიგივებს 'აჯიპ ბეგთან - Muhammad Rif'at Ramadan. 'Ali Bey al-Kabir (Cairo, 1950), 38, თუმცა, არც ამ უკანასკნელის შესახებ მოაქვს რაიმე ცნობა.

⁴⁹ S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey against the Ottoman Porte*, 82.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ С. Плещеев. *Дневные записки путешествия из Архипелагского, ...*, 58

⁵² S. Lusignan. *A History of the Revolt of 'ali Bey*, 107-8.

⁵³ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 419-20.

⁵⁴ იქვე, I, 382; IV, 346.

⁵⁵ იქვე, I, 631.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

- იუსუფ ჩიბუქჩე ფაშა – ქართველი, ჩიბუხისა და თამბაქოს მატარებელი.

- ჰუსაინ ალა იბრიკჩი ფაშა – ჩერქეზი, მცველი წყლის დოქებისა, დასაბანი ტაშტებისა და პირსახოცებისა.

‘ აბდ არ-რაჰმან ალა სალაჰერი – სინოპელი, თავლის ზედამხედველი.⁵⁶

‘ალი ბეგის დამარცხების და სიკვდილის შემდეგ, მისი მომხრეები (‘ალი-ვია) ჩამოაშორეს ხელისუფლებას და წამყვანი პოზიციები დაიკავეს მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მიმდევრებმა (მუჰამადია).მათ შორის იყო იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი, რომელსაც ცოლად ჰყავდა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის და ზულაიხა. მუჰამად ბეგთან დაახლოებული იყო მურად ბეგიც. მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის გარდაცვალების შემდეგ ეგვიპტის მმართველობის სათავეში სწორედ ისინი მოვიდნენ.

იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის და მურად ბეგის დუუმვირატი, მათი ქართული გარემოცვა

‘ალი ბეგის მსგავსად, იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის და მურად ბეგის ეთნიკურობაც სადავო იყო.

იბრაჰიმ ბეგს, მაგალითად, მიიჩნევდნენ ჩერქეზად, ანდა მკვიდრად იმ ტერიტორიისა, რომელიც ადრე ჩეხოსლოვაკიაში შედიოდა.⁵⁷ პირველი ცნობა იმის თაობაზე, რომ ის იყო ქართველი - აბრამ შინჯიკაშვილი სოფელ მარტყოფიდან, ეკუთვნის ერეკლე II-ის შვილიშვილს იოანე ბატონიშვილს.⁵⁸

სხვა ცნობებით, ის დაიბადა მღვდლის ოჯახში, სავარაუდოდ 1735 წ. ლეკების მიერ გატაცებული და ეგვიპტეში მონად გაყიდული შეიძინა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა. 1182/1768-69 წ. გახდა ბეგი, 1186/1772-73 წ. ამირ ალ-ჰაჯჯი, 1187/1773-74 წ. – დაფთარდარი (ხაზინადარი). 1775 წ. მარტში სირიაში შეიხ ზაჰირ ალ- ‘უმარის წინააღმდეგ სალაშქროდ წასულმა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა ის თავის მოადგილედ დანიშნა კაიროში. მან და

⁵⁶ S. Lusignan. *A History of the Revolt of ‘ali Bey*, 118.

⁵⁷ G. Olivier. *Voyage dans l'Empire othoman, L'Egypte et la Perse*, II, (Paris, 1804),109; M. Pierre Larousse. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle: français, historique, géographique, mythologique, bibliographique*, IX, 536; Mahmud al-Sharqawi. *Misr fi l-qarn al-thamin ‘ashr* (Cairo,1955),80;Ibrahim Bey. – *The Napoleonic Guide*, <http://www.napoleonguide.com/ibrahim.htm> („იბრაჰიმ ბეგი, ევროპელი დაბადებით, მოიტაცეს იმ ტერიტორიიდან, რომელიც დღეს არის ჩეხოსლოვაკია და გაყიდეს მუსლიმთა მონობაში“).

⁵⁸ იოანე ბატონიშვილი. *ხუმარსწავლა. კალმასობა* (თბილისი, 1991), 189. შემდეგ: გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველი მამელუქები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის ბრძოლაში, 125, 128, შენ. 5.

სირიიდან დაბრუნებულმა მურად ბეგმა გაიყვეს ძალაუფლება. პირველი გახდა შაიხ ალ-ბალადი, მეორე – ამირ ალ-ჰაჯჯი.⁵⁹

მურად ბეგი

მურად ბეგის წარმომავლობა ასევე საკამათო იყო. მას თვლიდნენ ჩერქეზად,⁶⁰ ან რუსად.⁶¹ მისი ქართული წარმომავლობის შესახებ პირდაპირ წერს მ. კაჭკაჭიშვილი. რუსული საა-რქივო მასალების მიხედვით, ის იყო თბილისიდან.⁶²

თავდაპირველად, იბრაჰიმ ბე-გის და მურად ბეგის დუუმვირატი ეგვიპტეს განაგებდა 1775 წლიდან – 1777 წლამდე. მათ დაუპირისპირდა ‘ალი ბეგის ყოფილი თანამებრძოლი, იბრაჰიმ ქათხუდას მამლუქი ასევე ქართული წარმომავლობის ისმა‘ილ ბეგი, რომელიც მოგვიანებით ალ-ქაბირის (დიდი, უფროსი) ტიტულს

ატარებდა. ის ეძიებდა მხარდაჭერას ‘ალი ბეგის მიმდევართა შორის, რომლებიც დააბრუნა დევნილობიდან და აღადგინა ისინი ყოფილ თანამ-დებობებზე. სასტიკი დაპირისპირების შემდეგ წარმატება წილად ხვდა ისმა‘ილს, რომელმაც 1777 ივლისში განდევნა მეტოქეები ზემო ეგვიპ-ტეში და 7 აგვისტოს გახდა შაიხ ალ-ბალადი.⁶³

1778 წლის თებერვალში დევნილმა ამირებმა გაიმარჯვეს და აიძულეს ისმა‘ილ ბეგი გაქცეულიყო სირიაში. 1778 წ. 20 თებერვალს იბრაჰიმმა ხე-ლახლა დაიკავა შაიხ ალ-ბალადის უმაღლესი პოსტი მამლუქთა იერარქი-

⁵⁹ P.M. Holt. Ibrahim Bey al-Kabir al-Muhammad. – *The Encycloaedia of Islam*, New Edition, Vol. III (Leiden, 1986), 992.

⁶⁰ G. Olivier. *Voyage dans l'Empire othoman, L'Egypte et la Perse* II, 109; M. Pierre Larousse. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, XI, 596.

⁶¹ P. Gran. *The Islamic Roots of Capitalism in Egypt, 1760-1840* (Austin, Texas, and London, 1998), 16.

⁶² В.Г. Мачарадзе. Грузинские документы, 22; О. П. Маркова. *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке* (Москва, 1966), 175, შენ. 109.

⁶³ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s *History of Egypt*, II, 16; Ал-Джабарти. Египет в канун экспедиции Бонапарта, 38-41.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აში⁶⁴ და მურადმა კი მიიღო ამირ ალ-ჰაჯჯის პოსტი.⁶⁵ შემდეგ დაიწყო დიდი უთანხმოება იბრაჰიმ ბეგსა და მურად ბეგს შორის, რაც გრძელდებოდა 1784 წლამდე. ბოლოს ორმა მხარემ მიაღწია დაზავებას, მაგრამ პოლიტიკური მდგომარეობა ეგვიპტეში ხასიათდებოდა უკიდურესი არასტაბილურობით, რის გამოც ზარალდებოდა მოსახლეობა.

1780-იანი წლების დამდეგიდან მამლუქი ამირები აშკარად ამბობდნენ უარს ეცნოთ ოსმალეთის სულტნის მიერ დანიშნული ფაშების უზენაესობა. 1780 წ. ივლისში და 1784 წ. ოქტომბერში იბრაჰიმ ბეგისა და მურად ბეგის განკარგულებით ფაშები გადააყენეს და თითოეულმა მათგანმა თავი გამოაცხადა *კა'იმ მაკამად*.⁶⁶ გარდა ამისა, ადგილობრივი ადმინისტრაციული ხარჯების დაფარვის საბაზით, თანამმართველები მუდმივად ამცირებდნენ გადასახადებს სულტნის ხაზინაში და ბოლოს სრულიად შეწყვიტეს მათი გაგზავნა სტამბულში. 1784 წლიდან ისინი რეგულარულად აჩერებდნენ ხორბლისა და სათანადო ფულადი თანხების მიწოდებას მექასა და მედინაში.⁶⁷

1786 წ. ოსმალეთის ხელისუფლებამ ულტიმატიური ფორმით მოითხოვა მამლუქი ამირებისგან უმოკლეს დროში დაეფარათ დავალიანება და აგრეთვე გაეგზავნათ მექასა და მედინაში ხორბალი და წინა წლების ფულადი თანხები.⁶⁸

ოსმალეთსა და მამლუქებს შორის ომის დაწყების საშიშროება ახლოვდებოდა. მამლუქთა ოლიგარქია შეეცადა თავიდან აეცილებინა სამხედრო კონფრონტაცია, რუსეთის იმპერიისა და ალექსანდრიაში რუსეთის გენერალური კონსულის დახმარებით.

მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის გარემოცვამ მეტწილად იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის და მურად ბეგის დუუმვირატში გადაინაცვლა. მათ შესახებ, ეთნიკური წარმომავლობის მითითებით, ცნობებს გვანჯდის მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი. რუსეთის საგარეო სამინისტროს არქივში დაცული მისი ინფორმაცია გამოაქვეყნა ვ. მაჭარაძემ, მცირე კომენტარებით.⁶⁹

- **იბრაჰიმ ბეგი**, ქართველი. შაიხ ალ-ბალადი (იხ. ზემოთ).
- **მურად ბეგი** – ქართველი (იხ. ზემოთ).
- **სულეიმან ბეი/სულაიმან ბეგი ალა** – ქართველი; იბრაჰიმ ბეგ ას-

⁶⁴ Ал-Джабарт. Египет в канун экспедиции Бонапарта, 58; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, III, 217.

⁶⁵ იქვე, III, 82.

⁶⁶ იქვე, III, 92, 125.

⁶⁷ იქვე, III, 127.

⁶⁸ იქვე, III, 160.

⁶⁹ В. Г. Мачарадзе. Грузинские документы, 22-23.

სალირ ალ-ვალის ძმა.⁷⁰ სულაიმან ბეგის ქართული წარმომავლობა დასტურდება რუსული საარქივო მასალებით, სადაც აღნიშნულია, რომ ის იყო ტარბაიძეთა/ტარბაისისძეთა ფეოდალური საგვარეულოდან. 1776 წ., როცა გადააყენეს 'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა, ის დაინიშნა იენიჩართა აღად და შემდეგ 1778 წ., გახდა სანჯაკ ბეგი.⁷¹ მოიპოვა დიდი სიმდიდრე სასოფლო სამეურნეო გადასახადებზე კონტროლის წყალობით, გადადგა და დასახლდა ჯირჯაში, სადაც გარდაიცვალა შავი ჭირით 1800-1801 წ.⁷²

– **მუსტაფა ბეი ემირ ჰაჯი/ მუსტაფა ბეგ ამირ ალ-ჰაჯჯი** - ქართველი. იყო იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის, მურად ბეგის და მუჰამმადიას სხვა ბეგების ხუშდაში. მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბმა აღავლინა სანჯაკ ბეგის რანგში. რამდენჯერმე დაინიშნა ამირ ალ-ჰაჯჯად. გარდაიცვალა 1800 წ. ფრანგთა მიერ ეგვიპტის ოკუპაციის დროს.⁷³

– **პატარა იბრეიმ ბეი/ იბრაჰიმ ბეგ ას-სალირ ალ-ვალი - ქართველი;** მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი, სულაიმან ბეგ აღას ძმა. სანჯაკ ბეგის რანგში აღაზევეს 1778 წ. ივნისში. აიუბ ბეგ ას-სალირთან და სულეიმან ბეგ აღასთან ერთად დროებით იქნა გაძევებული ზემო ეგვიპტეში იბრაჰიმ ბეგის და მურად ბეგის დუუმვირატის მიერ 1783 წ. ივნისში, მაგრამ შემდეგ შეინყნარეს და 1200/1785-86 წ. დაინიშნა ამირ ალ-ჰაჯჯად. 1792 წ. დაქორწინდა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის ასულზე – 'ადილა ჰანიმზე. ამბობენ, რომ მის სახლში იყო 600 მამლუქი. 1795 წ. ივლისში დაიხრჩო მდ. ნილოსში იმბაბასთან ფრანგების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს.⁷⁴

– **ქილარჩი აჰმად ბეი/ აჰმად ბეგ ალ-ქილარჯი** – ქართველი; მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი. ასრულებდა მნიშვნელოვან როლს ეგვიპტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში პატრონის სიკვდილის შემდეგ. 1776 წელს იხსენიება სანჯაკ ბეგად და 1778 წ. – მურად ბეგის სახლის წევრად. დაიღუპა 1811 წ. 1 მარტს კაიროს ციტადელში, სადაც შეიპყრეს და თავი მოკვეთეს.⁷⁵

– **ლაჩინ ბეი/ ლაჯინ ბეგი** – ქართველი; მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი. 1776-77 წ. იხსენიება სანჯაკ ბეგად. მოიკლა აჯანყებულ მამლუქ

⁷⁰ იქვე, 22; დ. ჯანელიძე. კაპუდან ფაშა ღაზი ჰასანი - ოსმალეთის იმპერიის ქართველი ადმირალი. – დ. ჯანელიძე. *საქართველო და აღმოსავლეთი* (თბილისი, 1984), 228-29; მისივე, *ქართველი მამლუქები ეგვიპტეში*, 89-90.

⁷¹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, II, 35, 55.

⁷² იქვე, III, 268.

⁷³ იქვე, I, 695; II, 32-33, 60-61; III, 267-68.

⁷⁴ იქვე, II, 35, 73, 375; III, 99-100; W.G. Browne. *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798* (London, 1799), 92.

⁷⁵ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 695; II, 1, 33; IV, 180.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბეგებსა და ოსმალთა საექსპედიციო ძალებს შორის ბრძოლაში 1787 წ. თებერვალში.⁷⁶

– **აშხარ ოსმან ბეი/ ‘უსმან ბეგ ალ-აშკარ ალ-იბრაჰიმი** – ქართველი; იყო იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მამლუქი, რომელმაც იყიდა, გაწვრთნა და გაათავისუფლა ის. 1778 წ., როცა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი გახდა შაიხ ალ-ბალად, მან დანიშნა ‘უსმანი ხაზინადრად, შემდეგ კი ალავლინა სანჯაკ ბეგის რანგში. ეწოდა „აშკარ“, რაც არაბულად ქერას ნიშნავს. 1210/1796 წ. ეკავა ამირ ალ-ჰაჯჯის პოსტი. 1798 წ. ფრანგების მარცხის შემდეგ გადავიდა ზემო ეგვიპტეში, მერე - სირიაში, სადაც შეუერთდა თავის პატრონს. თან ახლდა ჰუსაინ ფაშა კაპუდანის არმიას, რომელიც ეგვიპტისკენ დაიძრა, დაიღუპა აბუკირის ბრძოლაში 1216/1801-2 წ. და დაკრძალეს ალექსანდრიაში.⁷⁷

– **ჯიუტ უსეინ ბეი /ჰუსაინ ბეგ აშ-შიფტ** – ქართველი. მურად ბეგის მიმდევარი. ალ-ჯაბართი მას უწოდებს ებრაელს, აშ-შიფტს, რაც მ.კაჭკაჭიშვილმა აღიქვა როგორც ჯიუტი. დ. აიალონი აღნიშნავდა, რომ შეუძლებელია იმის დადგენა თუ რატომ ეწოდა ასე, იმიტომ რომ ებრაელი იყო, თუ სხვა მიზეზის გამო.⁷⁸ 1783 წ. ალავლინეს სანჯაკ ბეგის რანგში. 1787 წ., როცა ღაზი ჰასან კაპუდან ფაშამ დატოვა ეგვიპტე, იმის საგარანტიოდ, რომ იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი ლოიალური იქნებოდნენ, თან წაიყვანა სამი მძევალი: ‘უსმან ბეგ ალ-მურადი ატ-ტამბრუჯი, ‘აბდ არ-რაჰმან ბეგ ალ-იბრაჰიმი და ჰუსაინ ბეგ აშ-შიფტი, რომლებიც მოათავსეს ლიმიას ციხეში, დარდანელზე. ჰუსაინ ბეგი იქ გარდაიცვალა.⁷⁹

– **მუსტაფა ბეი სილხტარი/მუსტაფა ბეგ სილაჰდარი** – ქართველი; მურად ბეგის ერთ-ერთი მიმდევარი, სანჯაკ ბეგად ალავლინეს 1783 წლის ივლისში, სხვა ოთხ ქაშიფან ერთად. ის დაიღუპა 1786 წ. ნოემბერში ღაზი ჰასან კაპუდან ფაშას ოსმალთა არმიასთან ბრძოლაში ზემო ეგვიპტეში, სადაც განდევნილ იქნენ მეამბოხე იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი.⁸⁰

– **დიდი ევი ბეი/აიუბ ბეგ ალ-ქაბირ** – ქართველი; მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი. პატრონმა ის ალავლინა სანჯაკ ბეგად, მაგრამ თანამდებობიდან გადააყენეს ‘ალი ბეგის მამლუქებმა – ისმა‘ილ ბეგ ალ-ქაბირმა და ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავიმ ვიდრე ხელისუფლებაში არ დაბრუნდა იბრაჰიმ

⁷⁶ იქვე, I, 695; II, 1, 227.

⁷⁷ იქვე, III, 332-33.

⁷⁸ D. Ayalon. Studies in al-Jabarti, I, Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III/2 (1960), 320.

⁷⁹ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s *History of Egypt*, II, 122, 239-40, 300.

⁸⁰ იქვე, II, 122, 217.

ბეგის და მურად ბეგის დუუმეირატი. ის მშვიდად ცხოვრობდა კაიროში, აგროვებდა ძვირფას ნიგნებს და უკვეთავდა ყურანის მრავალ ნუსხას და ნიგნებს კალიგრაფიის შესახებ. ჰქონდა ღირსეული და სამართლიანი ადამიანის რეპუტაცია და რამდენჯერმე იყო ამირ ალ-ჰაჯჯი. გარდაიცვალა 1800-1801 წ. ფრანგული ოკუპაციის მიწურულს.⁸¹

– **თახტავი ასა ბეი/ ჰასან ბეგ ათ-თახტავი** – ქართველი; მას მხოლოდ ერთხელ იხსენიებს ალ-ჯაბართი. იყო კასიმ ბეგის ხუშდაში, რომელმაც ცოლად მოიყვანა ჰასან ბეგის ქვრივი.⁸²

– **ყასუმ ბეი/კასიმ ბეგი** – რუსი, მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი. შემდეგ იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მიმდევარი და სანჯაკ ბეგი 1783 წლიდან. ალ-ჯაბართის და ნიკულა ათ-თურქის ცნობით, კასიმ ბეგი ატარებდა ნისბას ალ-მუსკუ ან ალ-მუსკუბი,⁸³ რაც იმდროინდელი ეგვიპტელებისთვის ნიშნავდა მოსკოველს, ან რუსს. მ. კაჭკაჭიშვილის ცნობით იყო კაზაკთა ატამანის ვაჟი ბაჰმუდიდან, დღევანდელი უკრაინიდან.⁸⁴ სხვა რუსული საარქივო მასალის მიხედვით, მისი სრული სახელია სიმონ კირილეს ძე რუმჩენკოვი.⁸⁵ გარდაიცვალა სირიაში, ალბათ შავი ჭირით, ჰიჯრის 1200 /1801 წ. პირველ თვეებში.⁸⁶

– **აბდურაჰმან ბეი/ 'აბდ არ-რაჰმან ბეგი** – ბულდანი; იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის ყოფილი ხაზინდარი, 1783 წ. (სხვა ოთხ ქაშიფთან ერთად) აღავლინეს ბეგის რანგში. იყო იმ სამ ბეგთაგან, რომლებიც მძევლებად წაიყვანა ლაზი ჰასან კაპუდან ფაშამ და გამოკეტა ლიმიას ციხეში დარდანელზე. მოგვიანებით დაბრუნდა ეგვიპტეში და დაიღუპა ფრანგების ოკუპაციისა და მურად ბეგის სიკვდილის დროს.⁸⁷

⁸¹ იქვე, I, 695; II, 35; III, 267.

⁸² იქვე, III, 270.

⁸³ იქვე, I, 695; II, 122; Nicolas Turc. *Chronique d’Egypte, 1798-1804*, 11 (არაბული ტექსტი).

⁸⁴ ქ. ბახმუტი, 1924 წლიდან არტიომოვსკი, მდებარეობს დონეცკის ოლქის ჩრდილო ნაწილში.

⁸⁵ О.П. Маркова. *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке*, 175, შენ. 109; ატამანი წარმოშობით იყო სერბი.

⁸⁶ Веселовский А.И., Джапаридзе Г.И., Силагидзе А.А. Касим-бей – сын козацкого отамана, 122 ; А.И. Веселовский. Г.И. Джапаридзе. А.А. Силагидзе. Касим-Бей - Украинский мамлюк, сын казачьего отамана, 292-301, 296; Т.Ю. Кобищанов. *Русские мамлюки в Османском Египте*, 47-68; კასიმ ბეგის ძმა – ალექსი, რომელმაც სათავე დაუდო რუტჩენკოს საგვარეულოს, დარჩა სამშობლოში; В. П. Степкин. Дворянское землепользование в истории Донецка (Донецк, 2003), 19-29. მე მქონდა მიმოწერა მის შორეულ შთამომავლთან - ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე რუტჩენკოსთან, რომელიც II მსოფლიო ომის შემდეგ დარჩა პარიზში და რამდენიმე წლის წინ გარდაიცვალა.

⁸⁷ ‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s *History of Egypt*, II, 122.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

– **პატარა ევი ბეი/აიუბ ბეგ ას-სალირი** – ჩერქეზი; მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ყოფილი ხაზინდარი. 1776 წლისთვის იხსენიება სანჯაკ ბეგად. გადააყენეს თანამდებობიდან, როცა *მუჰამადია* დროებით გააძევეს კაიროდან, მაგრამ აღადგინეს, როცა იბრაჰიმ ბეგი და მურად ბეგი უკან დაბრუნდნენ და გააძევეს ‘ალავია კაიროდან. იყო ჰუსაინ ალა შანანის ძმა.⁸⁸

– **ელფი მაჰმად ბეი/მუჰამად ბეგ ალ-ალფი** – ჩერქეზი. ის მონათვაჭარმა ჩაიყვანა კაიროში 1189/1775-76 წ. შეიძინა სალიმ ალა ალ-ლაზზავიმ, მეტსახელად ტამერლანმა და აჩუქა მურად ბეგს, რის სანაცვლოდ მიიღო ათასი არდაბი ხორბალი, ხოლო მუჰამადმა – ზედსახელი ალფი (ათასი); გახდა მურადის ფავორიტი, რომელმაც გაათავისუფლა მონობიდან და დანიშნა შარკიას პროვინციის ქაშიფად; 1786-87 წ., ლაზი ჰასან კაპუდან ფაშას ექსპედიციის დროს, გაიქცა ზემო ეგვიპტეში მეთაურობდა ბეგებთან ერთად და დაბრუნდა უკან, როცა ჰასან ფაშა სტამბულში გაემგზავრა, ხოლო ისმა‘ილ ბეგ ალ-ქაბირი 1791 წ. შავი ჭირით გარდაიცვალა. 1778 წ. მუჰამად ბეგ ალ-ალფი გახდა სანჯაკ-ბეგი. იყო მდიდარი, ძლიერი და საშიში. მისი სახლი 1000 მამლუქს და 40 ქაშიფს ითვლიდა. ებრძოდა ოსმალებს, მუჰამად ‘ალი ფაშას. გარდაიცვალა 1807 წ.⁸⁹

– **ჩრლავი ოსმან ბეი/‘უსმან ბეგ აშ-შარკავი** – აბაზა (აფხაზი). იყო მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის ერთ-ერთი მთავარი მამლუქი, აშ-შარკიას პროვინციის ქაშიფი. 1776 წ. აღავლინეს ბეგის რანგში, გარდაიცვალა ფრანგების სამხედრო ექსპედიციის შემდეგ შავი ჭირით.⁹⁰

– **იაჰია მაჰმად ბეი/იაჰია მუჰამად ბეგი** – ჩეჩენი; მურად ბეგის ხაზინდარი. სანჯაკ ბეგი გახდა 1778 წ. ივლისში. ასახელებს ალ-ჯაბართი,⁹¹ თუმცა არ მიუთითებს მისი გარდაცვალების წელს.

ამრიგად, მამლუქთა ოლიგარქიის 18 წევრს შორის 1786 წლისთვის იყო 12 ქართველი, ორი ჩერქეზი და თითო-თითო რუსი (უკრაინელი), რუმინელი, აფხაზი და ჩეჩენი.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ დიდი უმრავლესობა ს. ლუზინიანის და მ. კაჭკაჭიშვილის სიებში დასახელებულ ბეგებისა იყო ქართველი, რომელთა გარემოცვაც, შესაბამისად, იქნებოდა ქართველი, აშკარა ხდება, თუ რამდენად დომინირებულ როლს თამაშობდნენ ქართველები XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ეგვიპტეში.

ეგვიპტის ვაკუუმების სამინისტროს არქივის შესწავლამ შეიძლება ბევრი

⁸⁸ ალ-ჯაბართი იხსენიებს მას, მაგრამ არ წერს, როდის გარდაიცვალა. *‘Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt*, I, 695; II, 135; III, 91, 93.

⁸⁹ იქვე, IV, 38-61.

⁹⁰ იქვე, I, 695; II, 1; III, 267.

⁹¹ იქვე, II, 35, 94, 191, 250.

საინტერესო მასალა მოგვცეს ქართველების შესახებ სამხედრო კორპუსებში. ერთი ასეთი ცნობა ამ არქივიდან (№929) მოგვანოდა ეგვიპტელმა პროფესორმა ნელი ჰანნამ. ირკვევა, რომ 1765 წ. ქართველმა ამირამ, ისმა'ილ 'აზაბან ალ-კაზდოღლიმ, 'აზბანის კორპუსის ქუჩაზე ქათხუდამ და იბრაჰიმ ქათხუდას მიმდევარმა, კაიროს ალ-მადაბილის თავის სახელზე დააარსა ვაკფი. ვაკფის შემოსავლის ერთი მესამედი განკუთვნილი იყო მისი შვილებისა და მათი შთამომავლებისთვის, ხოლო ორი მესამედი მის მიერ განთავისუფლებული მონებისთვის. 12 პიროვნებიდან შვიდი ქართველია, ერთი ჩერქეზი, ორი – შავკანიანი და ორი თეთრკანიანი (ალ-ბაჰდა') ქალი – ქართველი ან ჩერქეზი ცოლები.⁹²

ქართველ მამლუქებთან ერთად ეგვიპტეში იყვნენ სხვა ეროვნების მამლუქებიც. ეს კარგად ჩანს მანუჩარ კაჭკაჭიშვილის ინფორმაციაში. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირს 11 რუსი ქაშიფი ჰყოლია, ხოლო მურად ბეგთან ერთად - 860 რიგითი რუსი მამლუქი.⁹³ საქართველოდან მონათვაჭრობის შემცირება, აიძულებდა მამლუქებს, თავიანთი რიგები შეევსოთ სხვა ეროვნების წარმომადგენლებით, კერძოდ უკრაინიდან შემოყვანილი მონებით, რომელთაც ჩვეულებრივ რუსებს (ალ-მუსკუვი) უწოდებდნენ. მაგრამ ბეილიქათში იყო მხოლოდ ერთი უკრაინელი, კასიმ ბეგი.

სხვა მაღალი რანგის ქართველი მამლუქები

სალიჰ ბეგი – მის შესახებ ცნობები აქვს ალ-ჯაბართის. სალიჰი იყო მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის მამლუქი, ეკავა ჩავუშთა კორპუსის ქათხუდას პოსტი და სანჯაკ ბეგად აღავლინეს ჰიჯრის 1212/1797-98 წ. იმავე წელს დაინიშნა ამირ ალ-ჰაჯჯად (მექაში პილიგრიმოზა დაიწყო 1798 წ. 17 მაისიდან). ის ახლოს იყო იბრაჰიმ ბეგისა და მურად ბეგის დუუმვირატთან, განსაკუთრებით მურადთან, რომელმაც მას აუშენა სახლი გიზაში, თავისი სახლის მახლობლად. ეს სალიჰ ბეგმა იყიდა რუსტამი, რომელიც მერე ნაპოლეონს აჩუქეს. რუსტამი მას სალა ბეგს უწოდებდა. პილიგრიმოზიდან დაბრუნებულმა სალიჰ ბეგმა უარი თქვა კაიროში დაბრუნებაზე და თავი შეაფარა ჯაზზარ ფაშასთან 'აქქაში, რომელმაც ის მონამლა.⁹⁴

⁹² D.Crecelius, G. Japaridze. *Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their homeland*, 326-27.

⁹³ В. Г. Мачарадзе. *Грузинские документы*, 23; D. Crecelius. The Mamluk beylicate of Egypt in the last decades before its destruction by Muhammad 'Ali pasha in 1811. – *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Ed. by Thomas Philipp and Ulrich Haarman (Cambridge, 1998), 138-39 (The Russian Mamluks)

⁹⁴ Ал-Джабарт. *Египет в период экспедиции Бонапарта*, 196-98, 500; გ. ჯაფარიძე. [რეც.] როგორ იმსხვერვა მითები, 396-97.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სულეიმან ალა ანაფი – სულაიმან ალა ალ-ჰანაფი, იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილის მამიდაშვილი, მარტყოფიდან, გვარად კნოტიშვილი/კნუტიშვილი. მას არაერთხელ იხსენიებს ალ-ჯაბართი,⁹⁵ უკანასკნელად – 1216 წ. ჯუმადა II-ის თვეში/1801 წ. ოქტომბერში.⁹⁶ საფიქრებელია, გარდაიცვალა იმავე წელს შავი ჭირით. დაცულია მისი ვაკფია/ვაკფის დოკუმენტი, საიდანაც ჩანს, რომ ის მონობიდან გაათავისუფლა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირმა და იყო მისი ქათხუდა/მოადგილე.⁹⁷ კაიროში, აბაჯიას უბანში არის სულაიმან ალას საბილ-ქუთთაბის/მადრეენისა და მუსლიმური სასწავლებლის შენობა და საფლავი, ვაჟიშვილთან – ‘უმარ ალასთან ერთად (საფლავი ქვის წარწერა წაშლილია).⁹⁸ შენობაზე გაკეთებული წარწერა იუწყება, რომ ის ზარაფხანის გამგეც/ამირ ალ-დარაბხანა ყოფილა. შემონახულია მისი 1786 წ. 10 აპრილის წერილი ქართულად ერეკლე მეფისადმი.⁹⁹

სალიმ ალა – სალიმ იანიჩართა/მუსთაჰვიზანის ალა. სალიმ ალა თან გაჰყვა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირს სუდანში მას შემდეგ, რაც მუჰამად ‘ალი ფაშამ 1811 წ. 1 მარტს გაანადგურა მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაცია. ალ-ჯაბართი მას 1231/1815-16წ. უკვე გარდაცვლილად იხსენიებს დონგოლაში.¹⁰⁰ იყო მარტყოფის მკვიდრი, გვარად ძანანაშვილი, რაც ჩანს 1798 წ. 15 ივნისს მარტყოფში ქართულ ენაზე გამოგზავნილ მის წერილში.¹⁰¹

მურად ალა – ამილახვრების ყოფილი ყმა. შემორჩენილია მისი წერილი ქართულად, ოთარ ამილახვრისადმი.¹⁰² ალ-ჯაბართი აღნიშნავს, რომ ის იყო ქართველი სულაიმან ბეგ ალ-ალას მიმდევარი და ანტიფრანგული საქმიანობის გამო სიკვდილით დასაჯეს კაიროში 1799 წ. 24 თებერვალს.¹⁰³

⁹⁵ ‘*Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt*, II, 105, 110, 118; III, 201 და სხვ.

⁹⁶ იქვე, III, 201.

⁹⁷ D. Crecelius. *Fihris Waqfiyyat al-‘Asr al-‘Uthmani* (Cairo, 1992), 86.

⁹⁸ Mahmud Hamid al-Husayni. *al-Asbila al-‘Uthmaniyya bi Madinat al-Qahirah: 1517-1798* (Cairo, n.d.), 278; *Fihris al-athar al-islamiyya bi-madinat al-Qahira* (Cairo, 1951), №302.

⁹⁹ В. Г. Мачарадзе. Грузинские документы, №3, 25-27.

¹⁰⁰ ‘*Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt*, II. 107, II, 172, 106, 103; III, 382; III, 402; III, 438; IV, 131, 346 (246).

¹⁰¹ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ფონდი, AD.671; გ. ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები ეგვიპტიდან, 12; D.Crecelius, G. Japaridze. Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their homeland in the last decades of the eighteenth century, 333-34.

¹⁰² საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 1148, № 2430; გ. ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები ეგვიპტიდან, 12; D.Crecelius, G. Japaridze. Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their homeland, 336-37.

¹⁰³ ‘*Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt*, III, 45.

2. ქართველი მამლუქების ურთიერთობა რუსეთის გენერალურ კონსულთან ალექსანდრიაში კონრად ფონ ტონუსთან

1774 წ. ოსმალეთთან ქუჩუკ კაინარჯის საზავო ხელშეკრულებით, რუსეთმა მიიღო უფლება დაენიშნა თავისი კონსულები, სადაც საჭიროდ ჩათვლიდა. მიუხედავად ამისა, პორტა თითქმის 10 წელი ყველანაირად ეწინააღმდეგებოდა საკონსულოების გახსნას. და მხოლოდ 1784 წლის დამდეგს, როცა ხელმოწერილ იქნა სავაჭრო ხელშეკრულება რუსეთსა და თურქეთს შორის, რომელშიც ხელახლა დადასტურდა ძველი შეთანხმებები, საკონსულოები გაიხსნა იონიის კუნძულებზე, ბალკანეთში, მცირე აზიასა და სირიაში. ამ საკონსულოების მიზანი იყო თურქეთის სხვადასხვა ოლქში რუსეთის ვაჭრობის მოცულობის გაზრდა და გავრცელება.

რუსეთის საკონსულო შეიქმნა ეგვიპტეშიც. 1784 წლის 30 აგვისტოს ეკატერინე II-ის ბრძანებით, ქ. ალექსანდრიაში გენერალურ კონსულად დაინიშნა ბარონი კონრად ფონ ტონუსი,¹⁰⁴ რომელიც იყო ავსტრიელი და პოლონეთის სამეფო არმიის პრემიერ-მაიორი. რუსეთში ის ჩაირიცხა იამბურგის კარაბინერთა პოლკის სეკუნდ-მაიორის ჩინით. მაგრამ მალე ბარონმა კავალერიის ოფიცრობას დიპლომატიური სარბიელი არჩია. უცნობია, ვისი შუამდგომლობით, მაგრამ ფაქტია, დიპლომატიაში გაუცნობიერებული ფონ ტონუსი ალექსანდრიაში მაღალ დიპლომატიურ პოსტზე აღმოჩნდა.

1785 წლის 27 ივლისს ალექსანდრიაში გენერალურ საკონსულოს შენობაზე საზეიმო ვითარებაში აღიმართა რუსეთის დროშა და უკვე 4 აგვისტოს ტონუსმა,¹⁰⁵ რომელიც სამსახურებრივ მოვალეობას შეუდგა, გაგზავნა პირველი ანგარიშები უცხოეთის საქმეთა კოლეგიის ხელმძღვანელთან გრაფ ი. ა. ოსტერმანთან, რითაც აცნობებდა ადგილზე ჩასვლას დროშის აღმართვის ცერემონიის, უცხოელი კონსულების ვიზიტებისა და ფაშასთან მიღების შესახებ.¹⁰⁶

პრაქტიკულად ფონ ტონუსთან ერთადროულად, 1785 წლის შუა ივნის-

¹⁰⁴ ბარონ ფონ ტონუსის ბიოგრაფიის და ქართველ მამლუქებთან მისი ურთიერთობის შესახებ ვეყრდნობი შემდეგ შრომებს: Н. Рождественский. Тонус, барон Конрад (Комдратий). — *Русский биографический словарь* (в 25-ти томах) издавался Санкт-Петербургским Императорским Русским историческим обществом под наблюдением его председателя А. А. Половцова с 1896 по 1918 г. (Москва, 1896); В. Г. Мачарадзе. Грузинские документы; П. Перминов. Печальная история барона Фон Тонуса — პერმინოვის ნაშრომში: “Улыбка Сфинкса” (Москва, 1991), 201-211; Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса. 225 лет назад в Египет был назначен первый российский консул. — *Восточный архив*, №1 (19), (2009), 4-15.

¹⁰⁵ Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса, 4.

¹⁰⁶ იქვე.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ში ალექსანდრიაში ჩავიდა პორტას მიერ დანიშნული ეგვიპტის ახალი ფაშა. მას უნდა ეზრუნა ოსმალეთის ინტერესებისთვის და უზრუნველყო ხარკის მიწოდება სულტნის ხაზინაში. სულტნის მმართველობა ეგვიპტეში უკვე დიდი ხანია ნომინალური იყო. რეალური ადმინისტრაციული და სამხედრო ხელისუფლება ეკუთვნოდა მამლუქ ბეგებს.

ანტიოსმალურად განწყობილი მამლუქების ფრთა – იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მეთაურობით შეეცადა ოსმალეთთან ბრძოლაში თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა რუსეთის კონსულის დანიშვნა.

1786 წლის იანვარში კაიროში ჩავიდა ქართული არტილერიის პორუჩიკი მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი (იგივე მაქსიმ კაჭკაჭოვი). ფორმალურად მისი მიზანი იყო ენახა თავისი ბიძა ეგვიპტეში, მაგრამ ის გარდაცვლილი დახვდა. ამასთან, მას ჰქონდა ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის სარეკომენდაციო წერილები ქართველ მამლუქ ბეგებთან, რომლებიც ეგვიპტის მამლუქთა ბეილიქატში უმრავლესობას შეადგენდნენ და ინარჩუნებდნენ კავშირს საქართველოსთან.

მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი ქართველმა ბეგებმა იბრაჰიმ ბეგის თავკაცობით გულთბილად მიღეს. მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი ალბათ არ იქნებოდა პირველი, ვისგანაც მამლუქმა ბეგებმა შეიტყვეს რუსეთსა და ქართლ-კახეთს შორის 1783 წ. გეორგიევსკის ტრაქტატის დადება. მაგრამ მ.კაჭკაჭიშვილის ჩასვლამ მათ საშუალება მისცა მომხდარის შესახებ ინფორმაცია პირველი ხელიდან მიეღოთ. რუსეთის მფარველობის ქვეშ ქართლ-კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს მაგალითი, იყო საკმაოდ მიმზიდველი მოდელი მიბაძვისთვის. ვინაიდან თავად მ. კაჭკაჭიშვილს არა ჰქონდა რაიმე ოფიციალური უფლებამოსილება, ბეგებმა ალექსანდრიიდან კაიროში მოიწვიეს რუსეთის გენერალური კონსული რუსეთთან დაახლოების შესაძლებლობის განსახილველად.

1786 წლის მარტში საკონსულოში მიიტანეს ორი წერილი. ერთი იყო იბრაჰიმ ბეგისგან. მეორე ეკუთვნოდა ქართული არტილერიის პორუჩიკს – მაქსიმ კაჭკაჭოვს. იბრაჰიმ ბეგმა ფონ ტონუსი დაუყოვნებლივ მიიწვია მასთან შეხვედრაზე მნიშვნელოვანი საკითხის განსახილველად. მეორე წერილში კონსულისთვის უცნობი ქართველი ოფიცერი გადაკვრით წერდა, რომ საქმე ეხებოდა, არც მეტი და არც ნაკლები – მამლუქი ბეგების სურვილს გამოსულიყვნენ პორტას მორჩილებიდან იმ პირობით, რომ რუსეთი აღიარებდა და მხარს დაუჭერდა ეგვიპტის დამოუკიდებლობას.

ტონუსისთვის რთული იყო არჩევანი. მოლაპარაკებები ცნობილი რომ გამხდარიყო, თურქეთსა და რუსეთს შორის დიპლომატიური კრიზისი გარდუვალი იქნებოდა. პირდაპირი უარი ძლიერი მამლუქი ბეგებისთვის, მას მრავალ უსიამოვნებას მოუტანდა. ტონუსმა გააჩინაურა ეს მიწვევა, რაც ახსნა სტამბულში რუსეთის საელჩოდან ბეგების სტატუსის შესაფერისი

საჩუქრების მიღების აუცილებლობით. გარდა ამისა, კონსული ელოდებოდა რუსეთის ელჩის ი. ბულგაკოვის ინსტრუქციებსაც.

1786 წლის 1 მაისს ალექსანდრიაში ჩავიდა მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი. მას თან ჰქონდა წერილები ქართულად. მ.კაჭკაჭიშვილმა აუხსნა ტონუსს, რომ ბეგებმა, კაიროში კონსულის ჩასვლის გაჭიანურების გამო, მას მიანდეს, თავად გადაეცა მათი თხოვნა უშუალოდ რუსეთის ელჩისთვის სტამბულში. ტონუსს არ მოეწონა არც კაჭკაჭიშვილი და არც მისი მისია და მოითხოვა წერილების ჩამორთმევა. შეიძლება მან არ დაიჯერა ამ წერილების უტყუარობა, ანდა პირიქით, შეეცადა გაენადგურებინა მაკომპრომეტირებული დოკუმენტები, იმის შიშით, რომ ოსმალთა მოხელეების ხელთ არ ჩავარდნილიყო და მათ სამხილებად არ გამოეყენებინათ ისინი. შესაძლოა, უკანასკნელი წვეთი, რომელმაც აავსო ტონუსის მოთმინების ფიალა, იყო წერილში ი. ბულგაკოვის სახელზე თხოვნა, რომ დაენიშნათ კაჭკაჭიშვილი კონსულად ეგვიპტეში ტონუსის ნაცვლად.

სარეკომენდაციო წერილების ჩამორთმევამ არ შეაცბუნა არტილერიის პორუჩიკი. მოხსენებით ბარათში, რომელიც მან გაუგზავნა ერთი წლის შემდეგ თავად ი. პოტიომკინს, მ.კაჭკაჭიშვილი წერდა, რომ იმის შემდეგ, რაც ტონუსის ბრძანებით მას ჩამოართვეს წერილები, მან სთხოვა იბრაჰიმ ბეგს, მიეცა მისთვის კიდევ ერთი სარეკომენდაციო წერილი. ამასთან ის ბოლომდე არ იყო გულახდილი იბრაჰიმთან, რადგანაც მისწერა, რომ წინამორბედი წერილი მას წყალში ჩაუვარდა. იბრაჰიმ ბეგმა დაუყოვნებლივ მისცა კაჭკაჭიშვილს კიდევ ერთი სარეკომენდაციო წერილი. კონსულმა მაინც დააყოვნა მ.კაჭკაჭიშვილის გამგზავრება. მაშინ მ.კაჭკაჭიშვილმა იჩივლა იბრაჰიმ ბეგთან.¹⁰⁷ იბრაჰიმ ბეგმა მისწერა ტონუსს და მოთხოვა ნება დაერთო მ.კაჭკაჭიშვილისთვის გამგზავრებულიყო, ანდა დაებრუნებინა წერილები. ფონ ტონუსი ძალიან უკმაყოფილო დარჩა და მუქარით აიძულა მ.კაჭკაჭიშვილი, დაემშვიდებინა იბრაჰიმ ბეგი იმით, რომ მალე გაემგზავრებოდა.

ამასობაში პოლიტიკური ვითარება გართულდა. 1786 წლის 11 მაისს კაიროში დივანზე წაიკითხეს პორტას მოთხოვნა, 30 დღეში გადაეგზავნათ შეჩერებული გადასახადები, დანესებული ხორბალი და ხელფასები მექასა და მედინაში.¹⁰⁸

12 ივნისს ალექსანდრიაში შემოვიდა რამდენიმე თურქული ხომალდი. გავრცელდა ხმები, რომ მალე მოვიდოდა დიდი თურქული ფლოტი. ამ სიტუაციაში

¹⁰⁷ Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса, 5-6.

¹⁰⁸ Ал-Джабарты. Египет в канун экспедиции Бонапарта, 160.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ახლო კავშირები ბეგებთან სულ უფრო საშიში ხდებოდა.¹⁰⁹ როდესაც მ. კაჭკაჭიშვილმა აცნობა კონსულს, რომ ის ერთხელ კიდევ შეხვდა ბეგების წარმომადგენელს და მათ კვლავ მოითხოვეს მისგან გარანტიები დახმარებისა რუსეთის მხრიდან, ტონუსმა ბრძანა, პორუჩიკისთვის შინაპატიმრობა დაენესებინათ და აიღო მისგან პირობა, რომ მომავალში მსგავსი ნაბიჯები აღარ გადაედგა.¹¹⁰

2 ივლისს სტამბულიდან ჩამოვიდა ალა, რომელმაც ბეგებს მოსთხოვა სასწრაფოდ შეესრულებინათ ყველა ვალდებულება პორტას წინაშე. ხმები თურქეთის ფლოტის ძირითადი ნაწილის მოსვლის შესახებ დადასტურდა. 'აქქა გამგებელმა აჰმად ალ-ჯაზზარმა ამასთან დაკავშირებით სანდო ინფორმაცია გამოუგზავნა ბეგებს'.¹¹¹

იბრაჰიმ ბეგმა სასწრაფოდ გაგზავნა წერილი სტამბულში და გამოუცხადა მორჩილება პორტას, ვეზირსა და კაპუდან ფაშას. მაგრამ უკვე გვიანი იყო. 6 ივლისს ალექსანდრიაში შემოვიდა ლაზი ჰასან კაპუდან-ფაშას ფლოტი. მცირე ხნის შემდეგ ის ჯარით გაემგზავრა როზეტას, კაიროზე ლაშქრობის სამზადისისთვის. ი. ბულგაკოვისადმი გაგზავნილ პატაკში ფონ ტონუსი წერდა: „ბეგები ძალზე წუხან, რომ არ დახოცეს კონსულები კაპიტან-ფაშას (კაპუდან ფაშას) მოსვლამდე“.¹¹²

ამ მომენტში, მ. კაჭკაჭიშვილის ვერსიით, რომელიც მან გადმოსცა პოტიომკინისადმი გაგზავნილ მოხსენებით ბარათში, ბეგებმა გაუგზავნეს კონსულს წერილი თხოვნით, შეერიგებინა ის კაპუდან-ფაშასთვის და გადაეხდათ ყველაფერი, რასაც მოსთხოვდნენ.¹¹³

მ. კაჭკაჭიშვილის ცნობით, ფონ ტონუსმა, რომელმაც არ იცოდა, როგორ მოქცეულიყო, რჩევისთვის მიმართა თავის უფრო გამოცდილ კოლეგას – ფრანგ კონსულს. მან ურჩია, გადაეგზავნა წერილი სასამართლოში (*მაჰქამა*), რათა ყადის გადაეცა ფაშისთვის თხოვნა საქმის მოგვარებლად. მაგრამ წერილმა, რომლიდანაც ჩანდა მამლუქი ბეგების მძიმე მდგომარეობა, გამოიწვია საწინააღმდეგო შედეგი და დააჩქარა ადმირალის შესვლა კაიროში.¹¹⁴

როცა მამლუქების სისუსტის შესახებ გაიგო, ჰასან ფაშამ აღარ მოინდომა ბეგებთან დაზავება. ამასთან, ფრანგმა კონსულმა იზრუნა იმისთვის, რომ ბეგებს შეეცყოთ, რა მუხანათურად მოექცა მათ წერილს რუსეთის კონსული.¹¹⁵

¹⁰⁹ იქვე, 6; Д.В. Фрумин. *Миссия Барона Тонуса*, 6.

¹¹⁰ იქვე.

¹¹¹ იქვე.

¹¹² იქვე, 163; Ал-Джабарти. *Египет в канун экспедиции Бонапарта*, 160.

¹¹³ В. Г. Мачарадзе. *Грузинские документы*, 33.

¹¹⁴ იქვე, 34.

¹¹⁵ იქვე.

ამრიგად, ფონ ტონუსთან ურთიერთობამ სარგებლობა არ მოუტანა მამლუქთა ოლიგარქიას. ტონუსის, როგორც დიპლომატის, შესაძლებლობები შეზღუდული იყო. ის დამოკიდებული იყო სტამბულიდან რუსეთის ელჩისგან მიღებულ ინსტრუქციებზე. იმ პირობებში, როცა რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ჯერ კიდევ მშვიდობა იყო, რუსეთის მხარე ცდილობდა უდროოდ არ გაემწვავებინა ურთიერთობა. თუმცა კი, ტონუსს შეეძლო და უნდა ეცნობებინა კიდევ ამის შესახებ დუშევირატისთვის.

ლაზი ჰასან კაპუდან-ფაშა ეგვიპტეში. 1786 წლის 8 აგვისტოს ჰასან ფაშა უომრად შევიდა კაიროში. იბრაჰიმ ბეგმა და მურად ბეგმა უკან დაიხიეს ზემო ეგვიპტეში. ჰასან ფაშამ შაიხ ალ-ბალადად აღადგინა ისმა'ილ ბეგი, ამირ ალ-ჰაჯჯის თანამდებობაზე დანიშნა ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავი, ხოლო ვალის მოვალეობის შემსრულებლად - 'აბდი ფაშა.

ჰასან ფაშა განუყრელი ლომით

ჰასან ფაშა ცდილობდა მამლუქების დისკრედიტაციით ეგვიპტელი შეიხების გული მოეგო. ან უსაყვედურა კიდევ მათ: „როგორ აძლევთ ნებას ამ ორ უღმერთო მონას (ე.ი. იბრაჰიმ ბეგს და მურად ბეგს), რომ თქვენ გმართონ და იტანთ მათ ძალაუფლებას, ტირანიას და ჩაგვრას. რატომ არ გაერთიანდებით მათ წინააღმდეგ და არ განდევნით თქვენგან?“. პასუხმა - „ეგვიპტელი ამირები წარმოადგენდნენ ძლიერ, ძლევამოსილ, შეკავშირებულ ჯგუფს“- არ დააკმაყოფილა ჰასან ფაშა.¹¹⁶ ბედის ირონიით, თავადაც ოდესღაც დიდი ალ-ბათობით, იყო მონა, დუშეთის

მიდამოებიდან¹¹⁷ გატაცებული. პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, ეგვიპტის ბედი წყდებოდა ოსმალეთი საექსპედიციო ჯარის ხელმძღვანელის გაოსმალებული ჰასან ფაშას და მამლუქთა პროოსმალური ფრთის - წარმოშო-

¹¹⁶ Ал-Джабарти. *Египет в канун экспедиции Бонапарта*, 169.

¹¹⁷ В. Г. Мачарадзе. *Грузинские документы*, 16-17.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბით ქართველის - ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირისა და ანტიოსმალური ფრთის, ქართული წარმოშობის მამლუქთა დუუმვირატის დაპირისპირებაში.

ოსმალებმა დაიწყეს ლტოლვილი ბეგების დევნა. კაპუდან ფაშას სურდა გადამწყვეტი ბრძოლა მანამდე, ვიდრე დაინეცდა ნილოსის წყალი, რაც დააბრკოლებდა თურქეთის ხომალდების გადაადგილებას. 26 ოქტომბერს მოხდა სასტიკი ბრძოლა ალ-მანშიასთან (მ.კაჭკაჭიშვილის თანახმად, მაშარალზე).¹¹⁸ ორივე მხარეს იყო მსხვერპლი. მაგრამ გადამწყვეტი გამარჯვება ვერცერთმა მოიპოვა. ბეგები დარჩნენ ზემო ეგვიპტეში, ხოლო ჰასან ფაშა იძულებული გახდა ეთხოვნა დამხმარე ძალა პორტსაგან.¹¹⁹

კაპუდან ფაშამ ბრძანა აღენერათ გაქცეული მამლუქი ბეგების ქონება, ხოლო მათი ჰარემის მონა-ქალები, აგრეთვე იბრაჰიმ ბეგის შვილები მარ-ზუკი და 'ადილა მონათა ბაზარზე გაეყიდათ.¹²⁰ მურად ბეგის ცოლს ნაფისა ხანუმს, ასევე მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბის ქალიშვილს და იბრაჰიმ ბეგის ცოლს ზულაიხა ხათუნს, თითქოსდა მამლუქთა საგადასახადო დავალიანების დასაფარად, ჩამოართვეს ძვირფასი სამკაულები, რომლის ღირებულება 17,500,000 ფარას შეადგენდა.¹²¹

ალ-ჯაბართის თანახმად, „ალ-აზჰარის“ შეიხების აჰმად ალ-დარდირის, აჰმად ალ-'არუსის, მუჰამად ჰარირის და ას-სადათის ვიზიტმა ფაშასთან და განცხადებამ, რომ შარიათის თანახმად არ შეიძლებოდა თავისუფალი მუსლიმის და მისი შვილების მონებად გაყიდვა, ან უმწეო ქალებზე ძალადობა, დაუყოვნებლივ შედეგი არ გამოიღო. ჰასან ფაშა თავს იმით იმართლებდა, რომ იძულებული იყო წესრიგის აღსადგენად ეფექტური ზომები მიეღო და სხვა ვალი მის ადგილზე კიდევ უფრო მკაცრი იქნებოდა.¹²² მაგრამ, ჩანს, მუსლიმური ზედაფენის შუამდგომლობამ მაინც შედეგი გამოიღო. ალ-ჯაბართი დუმს, მაგრამ იბრაჰიმ ბეგის ოჯახის წევრები გაყიდვას გადაურჩნენ.

რეპრესიები დაატყდათ არამუსლიმებს: ამიერიდან, მათ არ ჰქონდათ უფლება აეყვანათ მუსლიმი მსახური, მხევლები და მონები. ეკრძალებოდათ გაეყიდათ და გაეთავისუფლებინათ ისინი. და ბოლოს, აუცილებლად უნდა გამოეცვალათ საკუთარი სახელები, რომლებიც მოდიოდა ბიბლიიდან და ემთხვეოდა „მოციქულთა სახელებს“ (იბრაჰიმი, მუსა, 'ისა, აუსუფი, ისჰაკი).¹²³

¹¹⁸ იქვე, 205; Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса, 7.

¹¹⁹ Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса, 7.

¹²⁰ Ал-Джабарт. Египет в канун экспедиции Бонапарта, 183.

¹²¹ მ. ტიკაძე. არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. - XIX ს. დამდეგი), (თბილისი, 2004), 31.

¹²² Ал-Джабарт. Египет в канун экспедиции Бонапарта, 183-84.

¹²³ მ. ტიკაძე. არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 31

1787 წლის 27 სექტემბერს ჰასან ფაშამ მოიწვია დივანი კაიროში, რომელსაც ესწრებოდნენ ‘აბდი ფაშა, შეიხები და ყველა ამირა და წაიკითხა სულტნის სამი ბრძანება. ერთი მათგანით ხდებოდა მისი განწვევა სტამბულში, რათა ეხელმძღვანელა ჯიჰადისთვის რუსეთის წინააღმდეგ, რომელმაც ომი გამოუცხადა ოსმალეთს. მეორე ბრძანება აცხადებდა იბრაჰიმ ბეგისა და მურად ბეგის შეწყალებას (უქმდებოდა მათი სასიკვდილო განაჩენი). მესამე ბრძანებით იბრაჰიმ ბეგს და მურად ბეგს უნდა ეცხოვრათ ზემო ეგვიპტეში და ეკრძალებოდათ დიდი ხნით კაიროში შესვლა.¹²⁴

ნ ოქტომბერს ჰასან ფაშამ დატოვა კაირო.

ალ-ჯაბართიმ ჰასან ფაშას მმართველობას უაღრესად ნეგატიური შეფასება მისცა. ის წერს, რომ ჰასან ფაშას ეგვიპტეში მოსვლას და მის გამგზავრებას, ზიანის მეტი არაფერი მოუტანია. მან არ გააუქმა ახლად დაწესებული გადასახადები, არ დაუდო ბოლო თვითნებობას. უფრო მეტიც, დააკანონა ბოროტმოქმედებები და ახლად შემოტანილი გადასახადები. იმედები და ილუზიები ჰასან ფაშაზე რომ ამყარებდნენ, გაქრა. ის რომ მომკვდარიყო ეგვიპტეში შემოსვლისას, ალექსანდრიაში ან როზეტაში, მოსახლეობას შეეცოდებოდა გარდაცვლილი და მისი აკლდამა პილიგრიმოზის ადგილი გახდებოდა.¹²⁵

არც ისმა‘ილ ბეგ ალ-ქაბირის ხანმოკლე მმართველობამ მოუტანა სიკეთე ეგვიპტეს. ხარკთან ერთად ის სტამბულში გზავნიდა მრავალრიცხოვან ძღვენს, რამაც ალ-ჯაბართის მწვავე კრიტიკა დაიმსახურა: „არავინ, ეგვიპტის წინანანდელ გამგებელთაგან – ისმა‘ილ ბეგის წინამორბედები ასეთ მდიდრულ საჩუქრებს არ გზავნიდნენ. ისტორიამ მსგავსი რამ არ იცოდა. ასეთი რამ არც არავის უნახავს და არ გაუგია“.¹²⁶

ისმა‘ილ ბეგ ალ-ქაბირი და ფონ ტონუსის აღსასრული. 1787 წლის 26 ივლისს თურქეთმა წარუდგინა ულტიმატუმი ტერიტორიული პრეტენზიებით რუსეთს. ულტიმატუმის ერთ-ერთი პუნქტი იყო მოთხოვნა რუსეთის კონსულების განწვევისა იასიდან, ბუქარესტიდან და აგრეთვე ალექსანდრიიდან. 24 აგვისტოს სტამბულში დააპატიმრეს რუსეთის ელჩი ი. ბულგაკოვი. დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი. 1787 წლის 19 სექტემბერს ალექსანდრიაში რუსეთის საკონსულოზე დაუშვეს დროშა და ბარონი ფონ ტონუსი გაემგზავრა ეგვიპტიდან.

ოქტომბრის დასაწყისში ფონ ტონუსმა მიაღწია იტალიას (ალბათ,

¹²⁴ Ал-Джабарти. *Египет в канун экспедиции Бонапарта*, 234.

¹²⁵ იქვე, 235.

¹²⁶ იქვე, 296.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ლივორნოს), საიდანაც 16 ნოემბერს გაუგზავნა მოხსენებითი ბარათი ვიცე-კონსულ ოსტერმანს ალექსანდრიაში თავისი მოღვაწეობის შესახებ.

ფონ ტონუსმა, რომელმაც გაანალიზა ეგვიპტის მდგომარეობა, მიუთითა შესაძლებლობაზე „იქაურ მმართველობაში ცვლილებების მოხდენის შესახებ“-სხვა სიტყვებით ნამოყენა პორტასგან ეგვიპტის ჩამოცილების პროექტი.

სამწუხაროდ, დ. ფრუმინმა, რომელმაც გამოიყენა საარქივო მასალები, ტონუსის პროექტი არ გამოაქვეყნა, მაგრამ მოკლედ აღნიშნა, რომ ის ბევრ რამეში მსგავსი იყო იმ წინადადებებისა, რომლებიც ჰქონდა მ. კაჭკაჭიშვილს თავის 1787 წლის 10 მაისის მოხსენებით ბარათებში ფელდმარშალ გ. პოტიომკინისადმი.¹²⁷ ოსმალეთისგან ეგვიპტის ჩამოცილების გარდა, ეს ბარათი შეიცავდა საინტერესო მოსაზრებებს ეთიოპიასთან ურთიერთობის განვითარების თაობაზე. პ. პერმინოვი წერს, რომ მისთვის უცნობია ამ მოხსენებითი ბარათების ბედი.¹²⁸ ირკვევა, რომ 1788 წ. ივნისში გ. პოტიომკინმა ბარათი გადაუგზავნა ეკატერინე II-ს,¹²⁹ მაგრამ უკვე გვიანი იყო. ფონ ტონუსმა დაასწრო.

კაპუდან ფაშას გამგზავრებამ და ოსმალეთის ჯარების გაყვანამ შეცვალეს ძალთა ბალანსი ეგვიპტეში. ბალტიის ზღვაზე მზადდებოდა ესკადრა ხმელთაშუა ზღვაში გასაგზავნად, 1769-1774 წლების არქიპელაგის ექსპედიციის გასამეორებლად. იმ შემთხვევაში თუ განხორციელდებოდა ეგვიპტის ჩამოშორების ჩაფიქრებული გეგმა, ამას შეეძლო უზრუნველყო რუსეთის ფლოტის საოპერაციო ბაზა აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვაში; ნაერთშია პორტისთვის მნიშვნელოვანი წყარო - სურსათ-სანოვაგით მომარაგებისა და მიეზიდა თურქეთის ჯარების ნაწილი ევროპის სამხედრო მოქმედებების ასპარეზიდან. და ეს ყველაფერი მნიშვნელოვანი დანახარჯებისა და დაბანდებების გარეშე. არსებითად საქმე ეხებოდა ერთობლივი მოქმედებების კოორდინაციას, რომლის არარსებობამ ადრე მნიშვნელოვანწილად განაპირობა წარუმატებლობა 'ალი ბეგთან დაახლოებისა. ფონ ტონუსის პროექტი გამოჩნდა საჭირო დროს და მოხვდა საჭირო ხელში.¹³⁰

1787 წლის ნოემბრის ბოლოს რუსეთის სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე იქნა წაკითხული ცნობა კონსულის გამგზავრებისა ალექსანდრიიდან, ხოლო დეკემბრის დამდეგს განიხილეს მისი 16 ნოემბრის მოხსენებითი ბარათი.

როგორც კი მოხსენებით ბარათს გაეცნო, ეკატერინე II-მ ბრძანა ტონუსის დაუყოვნებლივი გამოძახება პეტერბურგში. 1788 წ. 15 თებერვალს

¹²⁷ В. Г. Мачарадзе. Грузинские документы, N5, 36-39, N6, 44-48 (მდგომარეობა ეთიოპიაში).

¹²⁸ П. Перминов. Печальная история барона Фон Тонуса, 205.

¹²⁹ *Записки Одесского общества истории и древностей*. Том восьмой, отделение 1 и 2 (Одесса, 1872), 217-18.

¹³⁰ Д.В. Фрумин. Миссия Барона Тонуса, 8.

ის უკვე პეტერბურგში იყო. მან მოამზადა მემორანდუმი თავისი პროექტის გაფართოებული აღწერით. სამი დღის შემდეგ ჩატარდა სახელმწიფო საბჭოს სხდომა, რომელზეც განიხილეს და დაამტკიცეს ფონ ტონუსის პროექტი.¹³¹

სხდომას ესწრებოდა საგანგებოდ მიწვეული ადმირალი ს. კ. გრეიგი, რომელსაც უნდა ეხელმძღვანელა რუსეთის ხმელთაშუა ზღვის ესკადრისათვის. ფონ ტონუსის პროექტის ფარგლებში ივარაუდებოდა მამლუქი ბეგების მომარაგება არტილერიით, სპილენძის ზარბაზნებით და ტყვია-წამლით. ყველაფერი ეს უნდა ჩაეტანა გრეიგის ესკადრის ხომალდებს.

საბჭომ გადაწყვიტა აგრეთვე, კეთილი ნების სახით, აეკრძალათ ყოველგვარი თავდასხმა გემებზე ეგვიპტის დროშით. ეს ღონისძიება მოწოდებული იყო, ეჩვენებინა ბეგებისთვის რუსების სერიოზული სურვილი, რომ მოლაპარაკებები წარმატებული ყოფილიყო. 21 თებერვალს საბჭომ მოისმინა გრეიგის წერილი ვიცე-კანცლერის სახელზე, რომელშიც განმარტა თავისი მოსაზრება ფონ ტონუსის პროექტის განსახორციელებლად. სახელმწიფო საბჭოს გადაწყვეტილება და გრეიგის წერილი გახდა საფუძველი უმაღლესი საიდუმლო განკარგულებისა ფონ ტონუსისადმი 1788 წლის 28 თებერვალს.¹³² იმის შემდეგ, რაც მიიღო იმპერატორის სიგელი, ინსტრუქციები და წერილები ადმირალ გრეიგისგან, ფონ ტონუსმა დაუყოვნებლივ დატოვა პეტერბურგი. ის ჩავიდა დედაქალაქში მაიორად და გაემგზავრა პოდპოლკოვნიკის ჩინით.

1788 წლის სექტემბრის დამდეგს ფონ ტონუსმა ხანგრძლივი მოგზაურობის შემდეგ მიაღწია ეგვიპტის პორტ დამიეტას. მან საიდუმლოდ აცნობა ეს ამბავი ისმა'ილ ბეგს და მოითხოვა მასთან შეხვედრა. ისმა'ილ ბეგმა საბოლოოდ გადაიყვანა ის ბულაკში (კაირო) და მოათავსა ერთ-ერთ სასახლეში ზედამხედველობის ქვეშ.

17 სექტემბერს მოიწვიეს დივანის სხდომა, რომელზედაც ტონუსმა წაიკითხა თან წამოღებული სიგელები, რომლებიც შეიცავდა მოწოდებას ბეგებისადმი გათავისუფლებულიყვნენ თურქების ბატონობისგან. რუსეთი ჰპირდებოდა დახმარებას მამლუქებს, აღედგინათ თავიანთი მმართველობა სირიაში. მაგრამ ამ მოწოდებაზე ფონ ტონუსმა პასუხი ვერ მიიღო დივანის სხდომაზე. მოხდა პირიქით. სხდომაზე, რომელსაც მამლუქი ბეგების გარდა ესწრებოდნენ აგრეთვე პორტას წარმომადგენლები, დაადგინეს, რომ ცნობა

¹³¹ იქვე.

¹³² იქვე.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

რუსეთის მოციქულის - ტონუსის შესახებ გაეგზავნათ ოსმალთა ხელისუფლებისთვის სტამბულში. ამ პირობებში ტონუსის გამოსვლა აბსოლუტურად გაუმართლებელი და სახიფათო იყო. ისმა'ილ ბეგი შეეცადა თავიდან აცილებინა შესაძლო ბრალდებები, რომ ის ღალატობდა სულტნის ინტერესებს და იმავდროულად იგებდა დროს მოვლენების მომავალი განვითარების მოლოდინში. მაგრამ მისი ორმაგი თამაში დიდხანს ვერ გაგრძელდებოდა. ტონუსი მოათავსეს ერთ-ერთ ციხეში, არა როგორც ტყვე, არამედ საპატიო სტუმარი.

იმ დროს არც ისმა'ილ ბეგმა და არც ფონ ტონუსმა არ იცოდნენ, რომ 1788 წლის ზაფხულში დაიწყო რუსეთ-შვედეთის ომი, რაც გამოიწვია ავდა ბალტიკიდან ფლოტის გამოგზავნის ყოველგვარ შესაძლებლობას. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ რუსეთს არ შეეძლო აღმოეჩინა ეგვიპტის ბეგებისთვის რეალური დახმარება ოსმალეთის წინააღმდეგ. ისმა'ილ ბეგი ამოდ ელოდა ხმელთაშუა ზღვაში რუსეთის ფლოტის გამოჩენას, ხოლო სტამბული ითხოვდა ფონ ტონუსის გადაცემას. ამ პირობებში ისმა'ილ ბეგმა მიიღო მისი სიკვდილით დასჯის გადაწყვეტილება, რაც აღსრულდა ალბათ 1789 წლის 28 სექტემბერს.¹³³ ამის შესახებ პეტერბურგში მხოლოდ 1790 წლის ივნისში გაიგეს. რუსეთ-ეგვიპტის დაახლოვების ცდა ჩაიშალა.

1791 წელს, როცა ისმა'ილ ბეგი ჭირის ეპიდემიამ იმსხვერპლა, დევნილი მამლუქი ბეგები კაიროში დაბრუნდნენ, ხოლო ჰასან ალ-ჯიდადავი ზემო ეგვიპტეში გაიქცა. კვლავ დამყარდა დუუმვირატის ხელისუფლება: მურად ბეგმა ოფიციალურად დაიკავა ამირ ალ-ჰაჯჯის თანამდებობა, ხოლო იბრაჰიმ ბეგი ისევ შაიხ ალ-ბალადი გახდა. მდგომარეობა არ შეცვლილა 1798 წლამდე - ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიერ ეგვიპტის დაპყრობამდე

3. ქართველი მამლუქების ყოფა

მამლუქთა სასახლეები კაიროში

ზემოთ მე საუბარი მქონდა მამლუქთა სახლებზე, რომლებშიც გაერთიანებული იყვნენ როგორც ოჯახის წევრები, ისე ნაყიდი და გათავისუფლებული მონები. მაგრამ, როგორი იყო მათი შენობები?

როდესაც კაირო დაიკავეს, ფრანგები ჩასახლდნენ გაქცეული მამლუქების სახლებში. ფრანგი ავტორების ცნობებით, რომლებიც შეისწავლა

¹³³ იქვე, 13; D. Crecelius. Russia's Relations with the Mamluk Beys of Egypt in the late eighteenth century. — *The Way Prepared: essays on Islamic culture in honor of Richard Bayly Winder* (New York, 1988), 64.

ე. პრუსკაიამ, მამლუქთა სასახლეები სინამდვილეში წარმოადგენდნენ დიდ სახლებს, რომელთა მხოლოდ შიდა კედლები იყო ამოშენებული აგურით, სხვა ნაწილები კი თიხისა და ჩალის ნაზავით. ასეთი სახლები უხვად იყო მორთული ქაშანის ფილებით და მოზაიკით. მართალია ასეთი „სასახლეები“ ვერ შეედრებოდა ევროპელებისას, მაგრამ ისინი გამოირჩეოდნენ მათ გარეშემო მყოფ ღარიბთა სახლებიდან. ამასთან როცა მურად ბეგის სასახლეში ჩასახლდნენ, ფრანგებმა პირველად შეაფასეს „აღმოსავლური გემოვნება და ფუფუნება“.¹³⁴

მამლუქ დიდებულების რამდენიმე სახლი ჰქონდათ (მაგალითად, იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის ვაჟს – მარზუკ ბეგს). ისინი დასახლებული აქვს მ. ჟომარს.¹³⁵

ბევრმა სასახლემ არ მოაღწია ჩვენამდე, მაგრამ მათ შესახებ წარმოდგენას გვიქმნის მე-19 ს-ის ჩანახატები. ქვემოთმოტანილ ჩანახატზე ჩანს მურად ბეგის ეზო, მაღლარი ვენახით, რომელმაც გააოცა ფრანგი გენერლები.

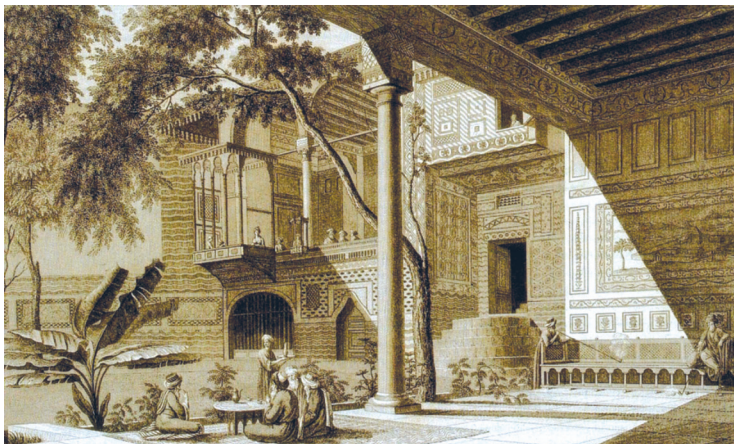

¹³⁴ Е. А. Прусская. *Образ Востока в представлениях французов накануне и во время экспедиции Бонапарта в Египет*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2012), 139.

¹³⁵ M.Jomard. *Description de la ville et de la citadelle du Kaire. –Description de l'Égypte*, t. 18 (Paris, 1809), 143-220.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

სხვა სასახლეებზე მხოლოდ გარეგნული ხედით შეიძლება ვიმსჯელოთ:

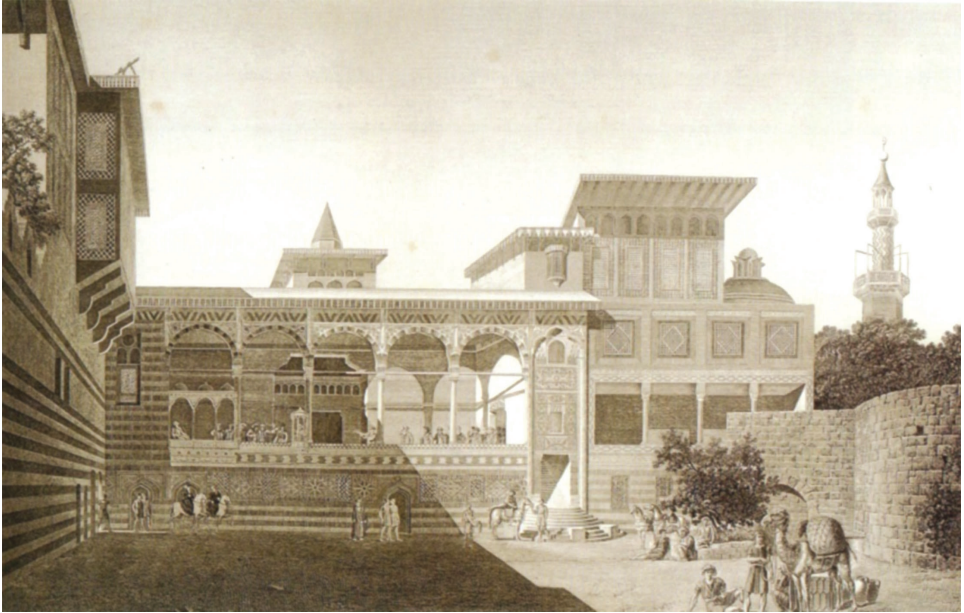
კასიმ პეგის სასახლე

მურად ბეგის სასახლესთან

სულაიმან ალა ალ-ჰანაფის (კნოტიშვილის) სასახლე

‘უსმან ბეგ ალ-ბარდისის სასახლე

სამწუხაროდ, მამლუქთა ბევრი სასახლე XIX ს-ში კაიროს რეკონსტრუქციის დროს დაინგრა. არ შემორჩა იბრაჰიმ ბეგის სასახლე, სადაც ნაპოლეონი დაბანაკდა. დღეს აქ კასრ ალ-‘აინის დიდი საავადმყოფოა.

ქართველ მამლუქთა საფლავები

კაიროს სტუმარი აუცილებლად მიაქცევს ყურადღებას მიცვალებულთა ვრცელ ქალაქს მუკატტამის მთის კალთებზე, სალაჰ სალემის პროსპექტის გასწვრივ და მის მახლობლად.¹³⁶ ძველი დროიდან მუკატტამის მთის კალთების მიმდებარე ტერიტორიას ეწოდებოდა ალ-კარაფა ას-სულრა/მცირე კარაფა, ხოლო ტერიტორიას ფუსტატის (ეგვიპტის დედაქალაქი 969 წლამდე) აღმოსავლეთით - ალ-კარაფა ალ-ქუბრა/დიდი კარაფა. ორივე იქცა კაიროში ყველაზე წმინდა სასაფლაოებად, რომლებიც დღეს კარგად ლოკალიზდება.

დიდსა და მცირე კარაფაზე განისვენებს ისლამური ეგვიპტის პოლიტიკური, სასულიერო და კულტურული ელიტა. დიდ კარაფაზე ისლამის

¹³⁶ მის შესახებ იხ.: Galila El Kadi, Alain Bonnamy. *Architecture for the Dead: Cairo's Medieval Necropolis* (Cairo, New York, 2007).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ადრეული ხანიდან XVI საუკუნემდე გარდაცვლილებმა პოვეს სამუდამო ბინა. აქ არის მამლუქი სულტნების მონუმენტური აკლდამები. მცირე კარაფაზე ძირითადად ოსმალთა ხანის, XVI-XVIII საუკუნეების, საფლავებია. ორივე კარაფას სამარხებზე აშენებულ მომცრო ქოხებში დღეს მშვიდად ცხოვრობენ კაიროს უსახლკარონი - მიცვალებულთა ქალაქი თანამედროვე კაიროს უპოვართა თავშესაფარია.¹³⁷

მცირე კარაფას ღირსშესანიშნაობაა შაფი'იტების საღვთისმეტყველო-სამართლებრივი სკოლის (მაზჰაბ) ფუძემდებლის იმამ აშ-შაფი'ის (გარდ. 820 წ.) მავზოლეუმი, რომელიც აშენდა 1211 წელს. ამ მავზოლეუმის მახლობლად დაკრძალვა, ჩანს, დიდი პატივი იყო. შემთხვევითი არ არის, რომ მის გარშემო მრავალი ძველი და ახალი საფლავია. აქვეა საძვალე ეგვიპტის გამგებლის მუჰამად 'ალი ფაშას ოჯახის წევრებისა, იმ მუჰამად'ალის, რომელმაც 1811 წლის 1 მარტს მოუღო ბოლო მამლუქთა მრავალსაუკუნოვან ისტორიას ეგვიპტეში.

ოთხმოც მეტრზე, იმამ ალ-ლაისის ქუჩაზე, ყრუ კედლისა და უბრალო ხის ჭიშკრის მიღმა, არის მავზოლეუმი სამი საფლავით. ორი მათგანის იდენტიფიცირება ადვილია. ერთი ეკუთვნის ჰიჯრის 1167, ე.ი. 1773 წ. გარდაცვლილ *ამირ ალ-ლივა* 'ალის, ხოლო მეორე — ჰიჯრის 1205 წ. 23 შა'ბანს ე.ი. 1191 წ. 27 აპრილს გარდაცვლილ *ამირ ალ-ლივა კა'იმ მაკამ* ისმა'ილ ბეგს. პირველი იყო სახელგანთქმული *შაიხ ალ-ბალადი* — 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი, 1768-1772 წლებში ეგვიპტის მამლუქთა ანტიოსმალური ბრძოლის ხელმძღვანელი, ხოლო მეორე — ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი, *შაიხ ალ-ბალადი* და ეგვიპტის მამლუქთა პროოსმალური ფრთის მეთაური 1786-1791 წლებში. ორივე საფლავი შეტანილია 1951 წელს შედგენილ კაიროს ისლამური ძეგლების კატალოგში.¹³⁸

მესამე საფლავი საერთოდ არაა წარმოდგენილი კატალოგში. ის ანონიმურია - საფლავის ქვის ეპიტაფიაში დაკრძალულის სახელი არ არის ამოკვეთილი. მისი იდენტიფიკაციისთვის საჭირო გახდა სათანადო მასალების მოძიება ეგვიპტის ისტორიულ წყაროებში.

XVIII ს. ეგვიპტის ისტორიის ყველაზე სანდო წყაროში, 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართის ისტორიულ თხზულებაში ('აჯა'იბ ალ-ასარ) აღნიშნულია, რომ 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი, რომელიც აღესრულა 1773 წლის 8 მაისს, დაკრძალეს მცირე კარაფას სასაფლაოზე - იმამ აშ-შაფი'ის საფლავის მახ-

¹³⁷ აქ მცხოვრებთა რიცხვი XX ს. 40-90-იან წლებში 50 ათასიდან 500 ათასამდე გაიზარდა - J.A.Nedorosic. *The City of the Dead* (Westport, Connecticut, London, 1997), 27.

¹³⁸ *Fihris al-athar al-islamiyya bi-madinat al-Qahira*, 5, 8 № 385.

ლობლად, თავისი პატრონის, იბრაჰიმ ქათხუდა ალ-კაზდაღლის გვერდით.¹³⁹ იბრაჰიმ ქათხუდას იმავე მავზოლეუმში იქნა დაკრძალული 1791 წლის აპრილში შავი ჭირით გარდაცვლილი, ასევე იბრაჰიმ ქათხუდას ყოფილი მამლუქი და სიძე, შემდეგში ეგვიპტის შაიხ ალ-ბაღადი, ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი.¹⁴⁰ მერე იქ სხვა აღარავინ დაუმარხავთ.

ვინაიდან 'ალი ბეგის და ისმა'ილ ბეგის საფლავები სახეზეა¹⁴¹ და რჩება ერთი ანონიმური საფლავი მათ გვერდით, ალ-ჯაბართის ცნობა ერთადერთი და ცალსახა დასკვნის საშუალებას გვაძლევს. საფლავი ეკუთვნის მხოლოდ და მხოლოდ 'ალი ბეგის და ისმა'ილ ბეგის პატრონს, იბრაჰიმ ქათხუდას. საფლავის ქვის ეპიტაფიაში ქრონოგრამის სახით მოცემული თარიღი - ჰიჯრის 1168 წ. (იხ. ქვემოთ) შეესაბამება იბრაჰიმ ქათხუდას გარდაცვალების თარიღს - 1154 წელს.

2000 წლის 11 იანვარს მე, საქართველოს საელჩოს დესპანი და პროფ. აპოლონ სილაგაძე, იმ დროს საქართველოს საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი ეგვიპტეში, პირველნი ქართველ მკვლევართა და დიპლომატთა შორის, მრავალი ათეული წლის შემდეგ, მივედით იბრაჰიმ ქათხუდას და მისი მამლუქების საფლავებთან, ამოვიკითხეთ მათზე ამოკვეთილი არაბული და თურქული წარწერები და ამის თაობაზე საგანგებო ნაშრომი გამოვაქვეყნეთ.¹⁴²

იბრაჰიმ ქათხუდას მავზოლეუმში ერთმანეთის გვერდითაა დაკრძალული ეგვიპტის XVIII საუკუნის II ნახევრის სამი დიდი პოლიტიკური მოღვაწე, რომლებიც ერთ დროს წარმართავდნენ ამ ქვეყნის ცხოვრებას. დიდი იყო მათი პოლიტიკური ამბიციები, განსხვავებული - მისწრაფებები და მიზნები. მაგრამ ერთი რამ ჰქონდათ საერთო - ქართული წარმომავლობა და ერთი მავზოლეუმში გახდა მათი საუკუნო განსასვენებელი.

¹³⁹ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 639.

¹⁴⁰ იქვე, II, 364.

¹⁴¹ 'ალი ბეგის საფლავის წარწერები გამოსცა მუჰამად რიფ'ათ რამადანმა თავის სამ-აგისტრო დისერტაციაში: Muhammad Rif'at Ramadan. *'Ali Bey al-Kabir* (Cairo, 1950), 127-28; ისმა'ილ ბეგის საფლავის წარწერა არასრულად, ფრანგული თარგმანითურთ, დაბეჭდა რ.მანტრანმა - R. Mantran. *Inscriptions Turques ou de l'époque Turque du Caire. - Annales Islamologiques*. Tome XI (1972), 217, No. 14.

¹⁴² აპოლონ სილაგაძე, გოჩა ჯაფარიძე. *ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის. იბრაჰიმ ქათხუდას საფლავის წარწერა.*

იბრაჰიმ ქათხუდას, ისმა'ილ ბეგ
ალ-ქაბირისა და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის
საფლავები იბრაჰიმ ქათხუდას მავზოლეუმში

იბრაჰიმ ქათხუდას
საფლავთან

ნაფის ხათუნის
აკლდამა

მავზოლეუმიდან ორიოდ ნაბიჯზე კიდევ ერთი აკლდამაა, რომელიც ასევე არაა იდენტიფიცირებული და შეტანილი კაიროს ისლამური ძეგლების კატალოგში. საფლავის დამსხვრეულ ფილაზე იკითხება, რომ იქ მარხია ჰიჯრის 1231 წ. 27 ჯუმადა I-ში, ე.ი. 1816 წ. 25 აპრილს, გარდაცვლილი სითთი (ქალბატონი) ნაფისა. ის იყო ზემოხსენებული 'ალი ბეგის, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ - მურად ბეგის ცოლი, ყველაზე სახელოვანი ქალი XVIII ს. ბოლო ათწლეულების და XIX ს. დამდეგის ეგვიპტეში - თვითმხილველი ქართველ მამლუქთა აღზევების და ტრაგიკული აღსასრულისა. მისი საფლავის ქვის წარწერები რამდენადმე

მოგვიანებით გამოსცეს ა. სილაგაძემ და გ. ჯაფარიძემ.¹⁴³

კაიროს ისლამური ძეგლების კატალოგის შესწავლამ მოულოდნელი შედეგი მომცა: სულაიმან ალა ალ-ჰანაფის (მარტყოფელი კნოტიშვილის) საბილ-ქუთთაბი (წყალსაცავი და სკოლა) და მისი აკლდამა აბაჯიას უბანში. შენობა საკმაოდ დაზიანებულია და მალე ალბათ დაინგრევა.

¹⁴³ აპოლონ სილაგაძე, გოჩა ჯაფარიძე. ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში, 170-76.

სულიმან ალა ალ-ჰანაფის (მარტყოფელი კნოტიშვილის)
საბილ-ქუთაბი და აკლდამა აბაჯიას უბანში

სამწუხაროდ, დაკარგულია მურად ბეგისა და იბრაჰიმ ბეგის საფლავები. მურად ბეგი, რომელიც 1801 წ. გარდაიცვალა შავი ჭირით სოჰაჯში, სამხრეთ ეგვიტეში, დაკრძალეს შეიხ 'არიფის მეჩეთის გვერდზე. უკვე ჩვენ დროში, მეჩეთის მიმდებარე ტერიტორიის რეკონსტრუქციის დროს საფლავი დაიკარგა, მაგრამ შემორჩა ამ საფლავის XIX ს-ის ჩანახატი.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აქ უნდა ყოფილიყო იბრაჰიმ ბეგის საფლავი

იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქა-ბირმა 1774 წ. სასაფლავო გაიკეთა კა'ით ბაის მადრასას ტერიტორიაზე (აქვე ააშენა ქუთთაბი-სასწავლებელი), მაგრამ მან კიდეც დიდ ხანს იცოცხლა და აქ სხვა მამლუქი დაასაფლავეს.

იბრაჰიმ ბეგი 1813 წ. გარდაიცვალა სუდანში. მისი ცხედარი, ფაშას ნებართვით, 1817 წ. ივლისში ჩამოასვენეს კაი-

როში და დაკრძალეს ვაჟიშვილის – მარზუკ ბეგის გვერდით. დიდი ძიების მიუხედავად, მათ საფლავებს ვერ მივაკვლიე.

ქართველი ქალები - მამლუქთა ოლიგარქიის წევრების ცოლები

მამლუქთა ეგვიპტის ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მამლუქთა ბეგების, ქაშიფების (პროვინციების გამგებლები) და მაღალი რანგის სხვა მამლუქების ცოლები, უპირატესად ყოფილი მონები. როგორც მამლუქთა სახლის წევრები (მხევლები და ცოლები), ისინი აგროვებდნენ ქონებას და ჰქონდათ გარკვეული ეკონომიკური დამოუკიდებლობა, სტატუსი და გავლენა საზოგადოებაში. წინამდებარე ნაშრომში წარმოჩენილია ქართული წარმოშობის ქალების როლი მამლუქთა ელიტაში.¹⁴⁴

საკვლევი საკითხისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს რელიგიური საქველმოქმედო დოკუმენტები (ვაკფიია[თ])¹⁴⁵ - სიგელები ვაკფის

¹⁴⁴ ამ საკითხთან დაკავშირებით ძირითადად დამოწმებულია: ნ. გელოვანი. ქალის როლი ეგვიპტის მამლუქთა საზოგადოებაში. – *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, 4 (2015), 250-272. აღნიშნული სტატია მომზადდა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ხელშეწყობით (გრანტი R/54/1-10/13).

¹⁴⁵ ვაკფი – მოძრავი და უძრავი ქონება, რომელთაც მუსლიმურ სახელმწიფოში, მფლობელი სწირავდა მუსლიმურ და საქველმოქმედო დაწესებულებებს. ვაკფები იყოფა ორ ნაწილად: საოჯახო (ვაკფ აჰლი) და კერძო (ხასს). მამლუქთა დროს დაემატა ვაკფის

დაფუძნების თაობაზე; სავაჭრო ჩანაწერები; ვაკფის დოკუმენტები), რომლებიც შეიცავს ფართო სპექტრის ინფორმაციას ოსმალთა პერიოდის ეგვიპტის ისტორიის, სამართლის, არქიტექტურის, პოლიტიკის და ეკონომიკის შესასწავლად.¹⁴⁶

დ. კრესელიუსმა შეისწავლა ვაკფების ისტორია კაიროს სამ სასამართლოში ხუთ სხვადასხვა პერიოდში 1640-1802 წლებში და დაადგინა, რომ ყველაზე მეტი ვაკფები დაფუძნდა სწორედ XVIII საუკუნეში. მან ასევე დაასკვნა, რომ ქალთა და მამლუქთა სამხედრო ელიტის ეკონომიკური აქტივობა გაიზარდა XVIII საუკუნეში. დასკვნა ემყარება დარეგისტრირებული ვაკფების რაოდენობას სამ სასამართლოში, განსაკუთრებით ალ-ბაბ ალ-‘ალიში.¹⁴⁷

XVIII ს-ის მამლუქთა ეგვიპტეში ქალები ძირითადად აარსებდნენ საოჯახო ვაკფს, რომლის ფონდს შეადგენდა სხვადასხვა სახის უძრავი ქონება. მათი ჩამორთმევა ან გაყიდვა-გასხვისება და გადასახადით დაბეგვრა არ შეიძლებოდა. ვაკფის შემწირველთა შთამომავლებს შეეძლოთ მიეღოთ პენსია გადაცემული ქონებიდან. ვაკფის გამცემს შეეძლო თვითონ დაენიშნა მისი საქმის მწარმოებელი — მუთავალი (მუთავალლი ლ-ა‘მალ) ან ზედამხედველი (ნაზირ).

ქალები ფლობდნენ შემდეგი სახის ქონებას: *მაქან* (მრ.რ.ამაქინ) — საცხოვრებელი ადგილები (სახლი), სხვადასხვა სახის მალაზიები (ჰავა-

ახალი ტიპი — საქვემოქმედო ვაკფი (ვაკფ ხაირი). R. Peters. Waqf in Classical Islamic Law. — *The Encyclopaedia of Islam*. Web-CD edition, 2 (Brill Academic Publishers, 2003), 59-60; Daniel Crecelius. The Organization of Waqf Documents in Cairo. — *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 3 (Jul., 1971), 266-77; М.Ю. Илюшина, Вакфы и вакуфная собственность в Египте второй половины XVIII в. По материалам Д.Креселиуса, 100.

¹⁴⁶ ოსმალთა ეგვიპტის ვაკფის დოკუმენტები და მათ შორის ქალი დონორების სავაჭრო დოკუმენტები შეისწავლეს დ. კრესელიუსმა, ა. რეიმონმა, მ. ფაიმ და სხვ. ეს მასალები მაქსიმალურად არის გათვალისწინებული წინამდებარე ნაშრომში. ქალები თავიანთ სახელს იწყებდნენ ტიტულით — კადინ ან ხათუნ ან ას-სითთ ალ-მასუნა (პატივცემული ქალ-ბატონი), შემდეგ ხდებოდა მათი იდენტიფიკაცია როგორც მონების (მაგ., ბინთ ‘აბდ ალ-ლაჰ), ან გათავისუფლებული მონების (*მა‘თუკა*). შემდეგ მოდიოდა იმ ადამიანის სახელი, ვინც გაათავისუფლა და მერე ქმრის სახელი ან ქმრების მრავალჯერადი ქორწინების შემთხვევაში.

¹⁴⁷ ჰიჯრით 1099-1010/ 1687-1699 წლებში დაარსებული ვაკფების დონორთა 26%-ს შეადგენდნენ ქალები, მაშინ როცა ჰიჯრით 1178-1182/1764-1769 წლებში ეს რაოდენობა გაიზარდა 41,1%-მდე. იხ. Daniel Crecelius. Incidences of Waqf Cases in Three Cairo Courts: 1640-1802. — *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 29, No. 2 (Jun., 1986), 176-189; Fariba Zarinebaf. Women, Patronage, and Charity in Ottoman Istanbul. — Amira El Azhary Sonbol. *Beyond The Exotic: Women's Histories In Islamic Societies* (Syracuse, New York, 2005), 100.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნით, ჰანუთ), სახელოსნოები, საწყოები (ჰავასილ), ბინები საცხოვრებელ სახლებში (ტაბაკათ), ქარავანსარაიები (ვაქალა), მრავალბინიანი საცხოვრებელი სახლები ანუ ფართები გასაქირავებლად (რაბ' მრ.რ რიბა'). ასევე წისკვილები (ტაჰუნ), შადრევანი (საბილ), წყაროები, წყლის ბორბლები, შემოღობილი ადგილები (ჰავეშ), ბალები, ყავის სახლები (ბაჰთ კაჰვა), საზოგადოებრივი აბანოები (ჰამმამ) და პროდუქტიული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები. შეიძლება ითქვას, რომ ქალები ფლობდნენ ყველა სახის ქონებას, რასაც შემოსავალი მოჰქონდა, კომპანიების ჩათვლით, სადაც გარდაცვლილ მუსლიმთა ცხედრებს დასაკრძალად ამზადებდნენ.

‘ალი ბეგ ალ-ქაბირის აღზევებიდან 1760 წელს ფრანგთა ექსპედიციამდე 1798 წელს, მამლუქი ბეგების უმრავლესობა იყო ძირითადად ქართველები.¹⁴⁸ ანალოგიური დასკვნა გამოიტანა მონა ქალების ეთნიკურ წარმომავლობასთან დაკავშირებით მერიენ ფაიმ. კაიროს ვაკეების სამინისტროსა და კაიროს არქივებში დაცული მასალების შესწავლის საფუძველზე მან დაადგინა, რომ ვაკეების დონორთა 25%-ს ქალები შეადგენდნენ და მათი უმეტესობა კავკასიური წარმოშობის იყო. სულ XVIII ს-ში დაარსდა 522 ვაკფი. ქონების შემწირველთა შორის 396 მამაკაცი და 126 ქალია. ქალთა მიერ დაფუძნებული ვაკფებიდან 54 ეკუთვნის მამლუქთა ელიტას, თავიანთი ნათესაური კავშირებით მამლუქთა სახლთან. აქედან 43 არის ყოფილი მონა და მხოლოდ 11 თავისუფლად დაბადებული მამლუქთა ქალიშვილები და დები მათი სახელების მიხედვით. მონა ქალები იხსენიებიან ასე: ბინთ ‘აბდ ალლაჰ (ალაჰის მონის ქალიშვილი) ან მოხსენიებულია სიტყვა მა‘თუკა – გათავისუფლებული. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ 43 ქალიდან, რომლებიც მოხსენიებული არიან ყოფილ მონებად, 27 იწოდება როგორც ალ-ბაჰდა (თეთრი), რაც მიუთითებს მათ ჩერქეზულ ან ქართულ წარმოშობაზე, ერთი მოხსენიებულია როგორც ას-სავდა – შავი, და ერთიც, როგორც ას-სამრა – ყავისფერი, შავგვრემანი, რაც მიუთითებს მათ

¹⁴⁸ Gabriel Piterberg. The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the 18th Century. 275-289; Gotcha Djaparidze, Daniel Crecelius. Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, 313-337; ა. ლ. მარსოს თანახმად, „განსხვავებული იყო მამლუქთა ეთნიკურობა: სომხები, ბოსნიელები, ჩერქეზები, ქართველები, ბერძნები, ლაზები და რუსები, ისევე როგორც სუდანელები და რამდენიმე დას. ევროპელი, რაც გამოხატავდა ოსმალთა იმპერიის მრავალეროვნულ კონფიგურაციას. მსგავსი განსხვავებული ეთნიკურობით ხასიათდებიან მამლუქი ქალებიც“. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot. *Women and Men in Late Eighteenth-Century Egypt* (University of Texas Press, 1995), 20.

აფრიკულ წარმოშობაზე.¹⁴⁹ 14 ყოფილი მონის შესახებ ფერი მითითებული არაა.¹⁵⁰

თავისუფლად დაბადებული ქალებიდან არცერთი მათგანი არ იყო ეგვიპტის ვაჭართა ან ულემთა კლასიდან, ყველა იყო მამლუქთა ქალიშვილი ან და. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ მამლუქი წარჩინებულები მხევლობას და ქორწინებას მიიჩნევდნენ პოლიტიკური სტრატეგიის ნაწილად, რაც ხელს უწყობდა კავშირების განმტკიცებას მათი სახლის წევრებს შორის და ძალაუფლების კონსოლიდაციას.¹⁵¹

„მამლუქთა შეძენის, და, განსაკუთრებით მათი დაწინაურების დროს, პირად თვისებებთან ერთად, საფიქრებელია, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეროვნული სოლიდარობის გრძნობას, რაც საერთოდ შეინიშნება ოსმალეთის იმპერიაში“. ¹⁵² მაგალითად, ხადიჯა კადინ ბინთ ‘აბდ ალლაჰ, ამირა აჰმად ქათხუდა მუსთაჰფიზანის, გათავისუფლებული მონა და ცოლი ვაკფის დოკუმენტში სპეციალურად უთითებს, რომ მისი გარდაცვლილი ქმრის აჰმად ქათხუდას (იენიჩარი და კაზდაღლის სახლის წევრი) ვაკფის ზედამხედველი (ნაზირ) უნდა წასულიყო საქართველოში და შეეძინა მონა ქალი ქართველი (ჯურჯიდათ ალ-ჯინს), რომელიც იქნებოდა ზრდასრული, და კეთილშობილი რელიგიურ პრაქტიკასა და ყოველდღიურ ცხოვრებაში. მაგრამ თუ ქორწინების შემდეგ ასეთი არ აღმოჩნდებოდა ზედამხედველს უნდა გაეყიდა ის და სხვა ეყიდა. ხოლო თუ შესაფერისი აღმოჩნდებოდა, გაეთავისუფლებინა და ექორწინა მასზე. ხადიჯას სურდა, რომ თავისი გარდაცვალების შემდეგ ის ყოფილიყო მისი ქონების ზედამხედველი ანუ ადამიანი, რომელსაც მისი მსგავსი გზა ექნებოდა გავლილი - ორივე ქართველი, ქრისტიანობიდან მოქცეულნი ისლამზე, რომელთაც მონობიდან თავისუფლება მიიღეს. ხადიჯას სურდა, რომ ცოლ-ქმარი მისი და

¹⁴⁹ ჯ. ტაკერი XIX ს-ის ეგვიპტის სასამართლო ჩანაწერების შესწავლის საფუძველზე ხაზს უსვამს, რომ თეთრი მონა-ქალები ძირითადად შემოჰყავდათ კავკასიიდან, მაგრამ მუჰამად ‘ალის დროს (1805-1848) საბერძნეთთან ომის გამო, თეთრი მონა-ქალების მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ ბერძენი ტყვე ქალები. Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge, 2002), 167. იხ. აგრეთვე ა. სილაგაძე. გ. ჯაფარიძე, ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში, 171, შენ. 10.

¹⁵⁰ Mary Ann Fay. *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo* (Syracuse UP, 2012), 70-71.

¹⁵¹ Mary Ann Fay. From Warrior Grandees to Domesticated Bourgeoisie: the Transformation of the Elite Egyptian Household into a Western-style Nuclear Family. – *Family History in the Middle East: Household, Property, Gender*, ed. B. Doumani. Series on the Social and Economic History of the Middle East (SUNY Press, 2003), 78-80.

¹⁵² აპოლონ სილაგაძე, გოჩა ჯაფარიძე. ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის, 35.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მისი ქმრის ვაკფის ზედამხედველები ყოფილიყვნენ. ეს ჩანანერი კიდეც ერთხელ ადასტურებს ხადიჯა კადინის ქართველურ წარმოშობას და ხაზს უსვამს თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეთნიკურობას და ქორწინებას კავშირების განსამტკიცებლად მამლუქთა სახლის შიგნით.¹⁵³

ხადიჯამ ვაკფი დააფუძნა 1780 წელს კაიროს ალ-ბაბ ალ-‘ალი-ის სამართლოში. მისი სახელი, როგორც დონორისა მოხსენიებულია ასე: ხადიჯა კადინ ბინთ ‘აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა მა‘თუკა ვა ზავჯა ალ-მარჰუმ ალ-ამირ აჰმად ქათხუდა ტა‘იფა მუსთაჰფიზან ალ-კაზდალლი. ბინთ ‘აბდ ალლაჰ – ნიშნავს, რომ ის იყო ალაჰის მონის ქალიშვილი. ე.ი. ხადიჯა წარმომავლობით იყო მონა ქალი. ხადიჯა იწოდებოდა აგრეთვე როგორც ალ-ბაიდა (თეთრი), რათა განესხვავებინათ ძირითადად ქართული ან ჩერქეზული წარმოშობის თეთრი მონები აფრიკული წარმოშობის შავი მონებისაგან, რომლებიც იყვნენ ძირითადად შინამოსამსახურეები. ხადიჯას სახელშია მა‘თუკა – გათავისუფლებული მონა და ზავჯა – ცოლი. ამრიგად, ხადიჯა იყო მხევალი აჰმად ქათხუდასი, რომელმაც გაათავისუფლა ის და იქორწინა მასზე.

როდესაც ხადიჯამ დააფუძნა ვაკფი, მისი ქმარი – გარდაცვლილი იყო. ხადიჯას ვაკფი იმდენ ქონებას მოიცავდა, რომ მის შემოსავლებს უნდა უზრუნველყო საქველმოქმედო საქმეების, ასევე თვითონ დონორის და მისი მემკვიდრეების დაფინანსება მისი სიკვდილის შემდეგ. ხადიჯა ფლობდა ქონებას ქალაქის სხვადასხვა ნაწილში, მათ შორის სახლს ბაბ ზუეაილას ახლოს, წისქვილს ბულაკში ოსპის დასაფქვავად, ქარავანსარაის და სახლს ქალაქის პრესტიჟულ უბანში, რომელიც ცნობილი იყო როგორც – ალ-ბირქათ ალ-ფილ ან სპილოს ტბა. სახლს ჰქონდა პორტიკი, ორი მისაღები ოთახი და ფანჯარა, რომელიც ტბას გადაყურებდა.¹⁵⁴

მამლუქთა სახლში ქორწინებები ძირითადად პოლიტიკური და ეკონომიკური მოტივებით იყო განპირობებული. ვაკფის დოკუმენტები ადასტურებენ, რომ სახლის მეთაურები ერთმანეთზე აქორწინებდნენ თავიანთ გათავისუფლებულ მონებს, ან თავიანთ ფავორიტებს და ნათესავებს, მათ შორის ქალიშვილებსა და დებს.

მაგალითად, ა) იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირს ჰყავდა მონა ქალი – ას-სითთ

¹⁵³ Mary Ann Fay. The Ties That Bound: Women and Households in Eighteenth-Century Egypt. – Sonbol, Amira El-Azhary (Editor). *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History (Contemporary Issues in the Middle East)*, (Syracuse, 1996), 163.

¹⁵⁴ Mary Ann Fay. Women and Waqf: Property, Power and the Domain of Gender in Eighteenth-Century Egypt. – *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Period*, ed. M. Zilfi (Leiden, 1997), 41; მისივე, *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo*, 70-71.

მაჰმუბა ხათუნ ბინთ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა მა'თუკა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირ ვა ზავჯა ისმა'ილ ბეგ ქაშიფ მა'თუკ იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირ ე.ი. ქალბატონი მაჰმუბა ხათუნ ალ-ბაიდა, ასული 'აბდ ალლაჰისა, იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მიერ გათავისუფლებული, ცოლი იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მიერ გათავისუფლებული მონის, ისმა'ილ ბეგ ქაშიფისა. როგორც ირკვევა, მაჰმუბა ხათუნი და მისი ქმარი ისმა'ილ ქაშიფი იყვნენ იბრაჰიმ ბეგის მიერ გათავისუფლებული მონები. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირმა ორივე გაათავისუფლა და გადაუხადა მათ ქორწილი. ამ შემთხვევაში იბრაჰიმ ბეგი იყო მაჰმუბას აგენტი (ვალი) და მისცა მას მაჰრი (საქორწინო საჩუქარი). 1791 წელს მაჰმუბა ხათუნმა დააფუძნა ვაკფი, რომელიც მოიცავდა: მაქან-ს კაიროს გარეუბანში, კანტარათ აკსუნკურსა და სუვაიკათ ას-საბა'ინში; ხილივ-ს ანუ ხანგრძლივადიან კონტრაქტს ორი მაღაზიისა, რომლებიც უყურებდა მაქანს; პატარა ქარავანსარაის (ვაქალა) ხანგრძლივადიან კონტრაქტს ეგვიპტეში, დარბ ალ-ჰაჯარში, სუვაიკათ ას-საბა'ინ-ის ახლოს; შემოღობილ ადგილს (ჰავშ) და 7 კირატ მიწას დარბ ალ-მუსულში, რომელიც უყურებდა ჰარათ ან-ნასირის.¹⁵⁵

1792 წელს იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირმა თავისი ქალიშვილი 'ადილა ჰანიმი მიათხოვა იბრაჰიმ ბეგ ალ-ვალის, რომელიც დაიღუპა 1798 წელს ნაპოლეონთან ე.წ. პირამიდებთან ბრძოლაში. ამის შემდეგ, 1801 წელს იბრაჰიმ ბეგმა 'ადილა მიათხოვა ისმა'ილ ქაშიფს, რომელიც იყო მისი გარდაცვლილი ქმრის მამლუქი. როდესაც ეს უკანასკნელი გარდაიცვალა, 'ადილა გათხოვდა აჰმად ბეგ ალ-ალფიზე. იბრაჰიმ ბეგმა სხვა ქალიშვილი ზაინაბ ჰანიმი მიათხოვა რაშვან ბეგს, ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ კი რაშვანის მამლუქს - ისმა'ილ ქაშიფს.¹⁵⁶

ბ) 1766 წელს 'ალი ბეგ ალ-ქაბირმა თავისი და მიათხოვა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბს.¹⁵⁷ ს. ლუზინიანი ამ ქორწინებას უკავშირებს კაიროში 'ალი

¹⁵⁵ Mary Ann Fay. Women and Waqf: Property, Power and the Domain of Gender in Eighteenth-Century Egypt, 46.

¹⁵⁶ „'ადილა ჰანიმის შვილიშვილი აჰმად ბეგ ბ. ნურ ად-დინ ბეგი 1886-87 წლებში ჯერ კიდევ ცხოვრობდა კაიროში. შემდეგ მისი კვალი იკარგება. იხ. გ. ჯაფარიძე. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირ ალ-მუჰამადი. – *ქართველები უცხოეთში*, წიგნი I, (თბილისი, 2012), 105; Gotcha Djaparidze, Daniel Crecelius. Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, 329.

¹⁵⁷ 'Ali Bey al-Kabir. – Jr. Goldschmidt, *Biographical Dictionary of Modern Egypt* (Lynne Rienner, 2000), 18. Jane Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, 127; Barbir, Karl. *The Arab Lands Under Ottoman Rule: 1516-1800* (London, 2008), 100; Crecelius D. & Djaparidze G. Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century, 324.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ბეგ ალ-ქაბირის მამის (მღვდელი დავითი) ჩამოსვლას, რომელსაც თან ახლდა და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირისა და სხვა დისშვილი – რიდვანი (ის დაანინაურა 'ალი ბეგ ალ-ქაბირმა ბეილიქათში 1768 წელს).¹⁵⁸

გ) იბრაჰიმ ქათხუდამ დააქორწინა თავისი ყოფილი მონა ას-სითთ 'ა'იშა კადინ ბინთ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა თავის ფავორიტზე და მემკვიდრეზე 'ალი ბეგ ალ-ქაბირზე. 'ალი ბეგის სიკვდილის შემდეგ მისმა მემკვიდრემ მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბმა იქორწინა 'აიშა კადინზე (როგორც 'ალი ბეგის პირველი ცოლი, ის იყო მისი უფროსი ქვრივი).

დ) მუჰამად ბეგმა ასევე ხელი შეუწყო ქორწინებებს თავისი საკუთარი სახლის შიგნით. მან დააქორწინა თავისი და ზულაიხა ხათუნი¹⁵⁹ და თავისი გათავისუფლებული მონა 'ამნა ხათუნი თავის ფავორიტ იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირზე. მან ასევე თავისი გათავისუფლებული მონა 'არიფა კადინ ბინთ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა გაათხოვა აიუბ ბეგ ალ-ქაბირზე,¹⁶⁰ ხოლო თავისი მეორე და - ფატიმა კადინ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა - გაათხოვა იუსუფ ბეგზე, როდესაც ეს უკანასკნელი გახდა ამირა. ფატიმა კადინმა 1780-1782 წლებში დააფუძნა ვაკფი, რომელიც მოიცავდა მაქანს (ნაგებობათა კომპლექსს) კაიროში ბაბ აზ-ზუფაილას და ბაბ ალ-ხარკ-ის სამხრეთით, ხატტ ალ-იამა-ნიაში.¹⁶¹

ე) ამმათულლაჰ ბინთ 'აბდ ალლაჰ იყო 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ქათხუდას (ჰასან ქათხუდას და ამინა ხათუნის ვაჟი) გათავისუფლებული მონა და ცოლი. 'აბდ არ-რაჰმანის გარდაცვალების შემდეგ (1776წ.) გათხოვდა თავის გარდაცვლილი ქმრის გათავისუფლებულ მონაზე – მუჰამად ჯავიშზე. 1783 წელს ამმათულლაჰმა დააფუძნა ვაკფი, რომელშიც შედიოდა ვაქალა,

¹⁵⁸ John W. Livingstone. 'ali Bey al-Kabir and the Mamluk Resurgence in Ottoman Egypt, 1760-1772 (Princeton University Ph.D. dissertation, 1968), 86; Daniel Crecelius & Gotcha Djaparidze. Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century, 326-327.

¹⁵⁹ Daniel Crecelius. *Roots of Modern Egypt*, 116-118; Jane Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, 109-124; ზულაიხა ხათუნი გარდაიცვალა 1801 წლის 10 ივნისს და დაიკრძალა თავისი ძმის მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის გვერდით დიდ მეჩეთში, რომელიც მუჰამად ბეგმა ააშენა ალ-აზჰარის ჭიშკრის პირდაპირ. იხ. ჯავარიძე გ. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირ ალ-მუჰამადი. – *ქართველები უცხოეთში*, წიგნი I, 105; utrus 'Abd al-Malik & Daniel Crecelius. A Late Eighteenth Century Egyptian Waqf Endowed by a Sister of the Mamluk Shaykh al-Eyey [sic] Muhammad Bey Abou al Dhahab. – *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, Vol. 1, No. 2 (1990), 9.

¹⁶⁰ Mary Ann Fay. *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo*, 111; Daniel Crecelius. *Roots of Modern Egypt*, 115-18.

¹⁶¹ Butrus 'Abd al-Malik & Daniel Crecelius. A Late 18th Century Egyptian Waqf Endowed by a Sister of the Mamluk Shaykh Al-Eyey [sic] Muhammad Bey Abou-al-Dhahab, 9-14.

რაბ' (ფართი გასაქირავებლად) და 12 მაღაზია ბულაკში (კაიროს სავაჭრო ცენტრში), ხატტ ალ-მურდა ალ-მავლიში, და მინის წილი – ბუჰაირას პროვინციაში.¹⁶² ვაკფის დოკუმენტში მისი ქმარი დასახელდა მონმედ და ზედამხედველად (ნაზირ) ამმათულლაჰის გარდაცვალების შემდეგ.

მამლუქთა სახლს განამტკიცებდა არა მხოლოდ საერთო ინტერესები და პატრონისადმი ერთგულება. დ. კრესელიუსი ხაზს უსვამს ქორწინების კონსოლიდაციურ ფუნქციას, მის განსაკუთრებულ როლს უმაღლესი რანგის მამლუქებს შორის კავშირების განსამტკიცებლად. ასევე ქორწინება და მხევლობა საშუალებას აძლევდა ქალებს გამხდარიყვნენ მამლუქთა სამხედრო ელიტის პოლიტიკური კულტურის ნაწილი.¹⁶³ ჯ. ჰასავეის თანახმად, ზოგიერთ შემთხვევაში საქორწინო კავშირები განამტკიცებდა სახლებს შორის პარტნიორულ ურთიერთობას და წარმოადგენდა სახლისადმი ახალი და გავლენიანი თაბი'ებით (მიმდევრები) შევსების საშუალებას.¹⁶⁴ როგორც წესი, საცოლეს არ მიჰქონდა მამლუქისათვის მდიდრული მზითვეი, მაგრამ მისი საქორწინო კავშირები შაიხ ალ-ბალადთან ან სახლის მეთაურთან იყო წარმატებული კარიერის საფუძველი. ამირას ან ბეგის ქვრივი იღებდა მემკვიდრეობით გარდაცვლილი ქმრის ქონებისა და ვაკუფის მიწების ნაწილს. მაგალითად, მურად ბეგის ქორწინება 'ალი ბეგის ქვრივზე ნაფისაზე დადებითად აისახა არა მხოლოდ მის კარიერაზე: ის დაეუფლა ბრწყინვალე რეზიდენციას აზბაკიაში, და ვაკფებს, რომელთაც დიდი შემოსავალი მოჰქონდათ. 'ალი ბეგის სხვა ქვრივზე 'აიშა კადინზე ქორწინებამ მნიშვნელოვნად განამტკიცა მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბის პოზიციები.¹⁶⁵ თუ სახლის მეთაური მონაწილეობდა მის მიერ გათავისუფლებული მონისათვის საცოლის არჩევაში, ათხოვებდა მასზე თავის დას, ქალიშვილს ან გათავისუფლებულ მონა ქალს, ეს აღიქმებოდა როგორც განსაკუთრებული კეთილგანწყობა, ჯილდო კარგი სამსახურისათვის, და წარმოადგებდა თავისებურ გარანტიას კარიერული წინსვლისათვის. მაგალითად, 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის ცოლი და ქვრივი 'აიშა კადინი იყო 'ალი ბეგის პატრონის – იბრაჰიმ ქათხუდას გათავისუფლებული მონა ქალი. მამლუქთა არისტოკრატიის წარმომადგენელზე ქორწინება, როგორც წესი, ნიშნავდა ბეილიქათის იერარქიაში შემდგომ საფეხურზე გადასვლას.¹⁶⁶

¹⁶² Mary Ann Fay. *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo*, 146; მისივე, *From Warrior Grandees to Domesticated Bourgeoisie: the Transformation of the Elite Egyptian Household into a Western-style Nuclear Family*, 86.

¹⁶³ Daniel Crecelius. *Roots of Modern Egypt*, 113-116.

¹⁶⁴ Jane Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlis*, 46.

¹⁶⁵ Daniel Crecelius. *Roots of Modern Egypt*, 115-117.

¹⁶⁶ Mary Ann Fay. *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eigh-*

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

XVIII ს-ის მამლუქთა საზოგადოებაში ყველაზე ცნობილი გახდა სამი ქალი, რომელთაც მაღალი სტატუსი ჰქონდათ. მათგან ერთი იყო თავისუფლად დაბადებული – ამინა ხათუნ იყო ქალიშვილი ჰასან შურბაჯი მუსთაჰ-ფიზანის. მისი სამი მეუღლე ერთმანეთის მიყოლებით იყო ჰასან ქათხუდა (გარდ.1716წ.) – კაზდაღლის სახლის ფუძემდებლის მუსტაფა ქათხუდა ალ-კაზდაღლის ფავორიტი მამლუქი; ‘უსმან ქათხუდა (გარდ.1736წ.) იმ დროის ყველაზე მდიდარი და გავლენიანი მამლუქი; სულაიმან ჯავიში, რომელიც ‘უსმან ქათხუდას მსგავსად, იყო მისი გარდაცვლილი ქმრის ჰასან ქათხუდას მამლუქი.¹⁶⁷

სხვა ორი ქალი – შავიქარ (ან შუვაიქირ) კადინი და ნაფისა ალ-ბაიდა იყვნენ მხევლები და მერე ცოლები. ამინა და შავიქარი იყვნენ ერთი და იგივე მამაკაცის – ‘უსმან ქათხუდას ცოლი და მხევალი. შავიქარის ცხოვრება დაკავშირებული იყო კაზდაღლის სახლის მეთაურების სამ თაობასთან. როგორც ‘უსმანის მხევალი, ცოლი სულაიმან ჯავიშის და ‘აბდ არ-რაჰმან ქათხუდასი, ის დაკავშირებული იყო კაზდაღლის სახლის დამფუძნებლებთან – მუსტაფა ქათხუდასთან და ჰასანთან. როგორც იბრაჰიმ ქათხუდას (გარდ. 1754წ.) ცოლი,¹⁶⁸ ის იყო დამაკავშირებელი რგოლი კაზდაღლის სახლის დამფუძნებელ თაობასა და მესამე თაობას შორის, რომელიც წარმოდგენილი იყო ‘ალი ბეგ ალ-ქაბირით, იბრაჰიმის ფავორიტი მამლუქით.¹⁶⁹

teenth-Century Cairo, 11; J. Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, 81.

¹⁶⁷ შავიქარზე ქორწინების შემდეგ, 1739 წელს სულაიმანი გახდა სირდარ – სამხედრო რაზმების მეთაური, რომელიც იცავდა მექაში მიმავალ პილიგრიმთა ქარავანს. სულაიმანს თან ახლდა თავისი ცოლიც – შუვაიქარი. მექის გზაზე სულაიმანი გარდაიცვალა. Daniel Crecelius. Problems of ‘Abd Al-Rahman Katkhuda’s Leadership of the Qazdughli Faction. – *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. Edited by Michael Winter and Amalia Levanoni, 376; Jane Hathaway. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis*, 46.

¹⁶⁸ იბრაჰიმ ქათხუდას ჰყავდა კიდევ ერთი ცოლი, რომლის სახელიც არ იხსენიება, ვინმე ალ-ბარუდის ქალიშვილი. ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე. *ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეპიგრაფიკისათვის*, 35; ას-საიიდ აფაფ ლუტფი შავიქარს მიიჩნევს მუჰამად ალ-ბარუდის ქალიშვილად. „ყველაზე ცნობილი მამლუქ-ვაჭართა შორის ქორწინებებიდან იყო მდიდარი ვაჭრის – მუჰამად ალ-ბარუდის ქალიშვილ შუვაიქარსა და იბრაჰიმ ქათხუდას შორის“. ალ-დამურდაშის თანახმად კი, იბრაჰიმ ქათხუდას ცოლმა, ალ-ბარუდის ქალიშვილმა, ააგო აბანო ბაბ ალ-ხარკის ახლოს. Afaf Lutfi al-Sayyid. *Marriage in late Eighteenth-century Egypt*. – Thomas Philipp & Ulrich Haarmann. *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Cambridge, 2007), 288; *Al-Damurdashi’s Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-musana fi akhbar al-kinana*, 380.

¹⁶⁹ Mary Ann Fay. From Concubines to Capitalists: Women, Property and Power in Eighteenth-Century Egypt. – *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History*, ed. T. Balantyne and A. Burton (Duke UP, 2005), 125-126.

ნაფისა ხათუნ ბინთ 'აბდალლაჰ ალ-ბაიდა იყო საყვარელი მხევალი (სურრიია მაჰზიია) 'ალი ბეგ ალ-ქაბირისა, რომელმაც გაათავისუფლა ის და იქორწინა მასზე. 1770 წელს 'ალი ბეგმა აუშენა ნაფისას დიდი სახლი ალ-აზბაკიას წყალსაცავთან, 'აბდ ალ-ჰაკის ქუჩაზე.¹⁷⁰ 'ალი ბეგის მკვლელობის შემდეგ ნაფისა ხათუნი გათხოვდა მურად ბეგზე (1773წ.). ნაფისას ქართული წარმომავლობის შესახებ წერდნენ ფრანგი მკვლევრები - მ. დელაპორტი, რომელიც ნაპოლეონის სამხედრო ექსპედიციის წევრი იყო და ფ. მენგინი, რომელმაც 30 წელი გაატარა ეგვიპტეში, რაც მიუთითებს მათი ცნობების კომპეტენტურობაზე.¹⁷¹ თანამედროვე ეგვიპტელმა მწერალმა ნაჯიბ თავფიკმა ნაფისა ხათუნს „მამლუქთა დედა“ უწოდა.¹⁷² ალ-ჯაბართის დახასიათებით, ნაფისა იყო გავლენიანი და ძლიერი, კეთილმოსურნე და ღვთისმოსავი.¹⁷³ მას შეეძლო წერა და კითხვა თურქულ და არაბულ ენებზე და შესაძლოა, იცოდა ფრანგული ენაც.¹⁷⁴ ნაფისას პირად გარემოცვაში ჰყავდა 56 ქალი და 2 საჭურისი. ის იყო ქმრის მრჩეველიც. მან ააშენა მულტიფუნქციური კომპლექსი – ვაქალა კაიროში (სამხრეთ ჭიშკართან), რომელიც დასრულდა 1797 წელს.

ვაქალა მოიცავდა სასტუმროს (ფუნდუკს), და საგამოფენო ფართობს მოგზაური ვაჭრებისათვის, 25 ერთეულ დაბალი ღირებულების სახლებს, აბანოებს მამაკაცებისა და ქალებისათვის, დაწყებით სკოლას ანუ ყურანის სკოლას ვაჟებისათვის, და წყალსაცავს, რომელიც ანანილებმა სასმელ წყ-

¹⁷⁰ Mary Ann Fay. Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo, 168; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, IV,264; Ayalon David. Studies in al-Jabarti I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans (Continued). – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 3, No. 3 (Oct., 1960), 289-290; 'ალი ბეგ ალ-ქაბირმა დააფუძნა ვაკფი (ძირითადად მიწის ნაკვეთები), რომლის შემოსავლები ასე გაანაწილა: თავის ტოლ წილს ღებულობდა მისი ცოლი 'აიშა კადინი, ცოტა ნაკლებს - მხევალი ნაფისა, რომელმაც შობა ბავშვი 'ალი ბეგ ალ-ქაბირისაგან, ნაფისას ნახევარ წილს იღებდა 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის სხვა ორი მხევალი – მუნავვარი (ას-სითთ მუნავვარ ხათუნ ბინთ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა') და გულსანი (ას-სითთ გულსან ბინთ 'აბდ ალლაჰ ალ-ბაიდა'). М. Ю. Илюшина. Мамлюкский политический режим в Египте в XVIII веке (1711-1798 гг.): основные направления внутренней и внешней политики, 137.

¹⁷¹ Felix Mengin. *Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly, ou Récit des événements politiques et militaires*, II (Paris, 1823), 62; M. Delaporte. Abrégé chronologique de l'histoire des Mamlouks d'Égypte depuis leur origine jusqu'à la conquête des Français, 353..

¹⁷² გოჩა ჯაფარიძე, ნაფისა ხათუნი. – *ქართველები უცხოეთში, წიგნი I*, 146.

¹⁷³ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, IV,370.

¹⁷⁴ არის ცნობა, რომ 1800 წლის 14 მარტს ნაფისა შეხვდა ფრანგ გენერალ კლუბერს. შეხვედრა შედგა მოწმეების გარეშე, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მან იცოდა ფრანგული ენა. Henry Laurens. *L'Expédition d'Égypte (1789-1801)*, Ed. Amand Colin (Paris, 1989), 408, შეგ. 41.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნაფისა ხათუნის ვაქალა

აღს მონყალების სახით.¹⁷⁵ ა. რეიმონი და გ. ვიეტი აღწერენ ნაფისას ვაქალას, როგორც ახალ ნაგებობას, რომელსაც ეწოდა ვაქალა ას-სუქქარიია, რადგანაც მის მახლობლად ჭარბობდნენ შაქრით მოვაჭრენი.¹⁷⁶

ნაპოლეონის სამხედრო ექსპედიციის დროს (1798-1801), როცა ფრანგებმა დაიკავეს კაირო, მათ უშიშროების გარანტია მისცეს ეგვიპტესა და სირიაში ლტოლვილი მამლუქი ამირების კაიროში დარჩენილ ცოლებს და სანაცვლოდ მათ მოთხოვეს გამოეჩინათ ქმრების მიერ გადამალული ქონება.¹⁷⁷ ალ-ჯაბართის თანახმად, მამლუქი ამირების და ქაშიფების ცოლებზე შენერილმა კონტრიბუციამ 120 ათასი ფრანგული რიალი

შეადგინა.¹⁷⁸ მურად ბეგის ზემო ეგვიპტეში გაქცევის შემდეგ, ნაფისა დარჩა კაიროში და საიდუმლო კავშირი ჰქონდა თავის ქმართან.¹⁷⁹ მაგალითად, როდესაც ფრანგებმა მოახდინეს ალ-აზჰარის ცნობილი შაიხის სახლის კონფისკაცია, მან იჩივლა სითი ნაფისასთან, რომელმაც შეატყობინა ეს ამბავი მურად ბეგს ზემო ეგვიპტეში. მურად ბეგმა გააგზავნა ქაშიფი ფრანგებთან მოსალაპარაკებლად, რის შედეგადაც სახლი დაუბრუნდა ყოფილ პატრონს. ასევე ნაფისამ უშუამდგომლა შაიხ მუჰამად ბ. ალ-ჯავჰარის, რომელმაც უარი თქვა გადაეხადა გადასახადი

¹⁷⁵ Judith E. Tucker. Women in the Middle East and North Africa: The Nineteenth and Twentieth Centuries. – *Women in the Middle East and North Africa: Restoring Women to History* By Guity Nashat, Judith E. Tucker (Bloomington, 1999), 94; მისივე, Rescued from Obscurity: Contributions and Challenges in Writing the History of Gender in the Middle East and North Africa. – *A Companion to Gender History*. Ed. Teresa Meade and Merry Wiesner-Hanks (London, 2006), 396; Caroline Williams. *Islamic monuments in Cairo: The Practical Guide* (American University in Cairo, 2008), 162-164; Jaroslaw Dobrowolski. *The Living Stones of Cairo* (American University in Cairo Press, 2001), 84.

¹⁷⁶ André Raymond & Gaston Wiet, *Le Marchés du Caire: Traduction Annotée du Texte de Maqrizi* (Cairo, 1979), 285.

¹⁷⁷ ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში, 172; Andrew James McGregor. *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War* (Westport, Connecticut, London, 2006), 40; Ал-Джабарти. Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798), 183-185; D. Creel, *Egypt in the eighteenth century*, 85.

¹⁷⁸ Ал-Джабарти. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), 72.

¹⁷⁹ ცოლ-ქმარი ერთმანეთს სიგნალს უგზავნიდა – ნაფისა საკუთარი სახლის სახურავიდან, მურადი კი - გიზას პირამიდის წვერზე უზარმაზარ ჩირალდანს ანთებდა.

50,000 ფრანგული რიალის ოდენობით.¹⁸⁰ ნაფისამ დაიცვა თავისი ქმრის ქონება და მამლუქთა სახლის ინტერესები. ამის პარალელურად კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ფრანგულ ადმინისტრაციასთან, დაჭრილ ფრანგ ჯარისკაცებს მკურნალობდა თავის სახლში. მურად ბეგთან კავშირის დამყარების მიზნით მასთან მოლაპარაკებას აწარმოებდა ჯერ ნაპოლეონი, შემდეგ გენერალი კლებერი. საფრანგეთის კონსულს მაგალონს მთავრობამ დაავალა მიერთმია ნაფისასთვის აღმასებით მოჭედილი საათი. ამით ვერსალის სამეფო კარმა ქველმოქმედი დედოფლისადმი მაღლიერების გრძნობა გამოხატა.¹⁸¹ მურად ბეგმა ფრანგებთან დაზავების შემდეგ მიიღო სამართავად ზემო ეგვიპტე, ხოლო სითი ნაფისას ფრანგებმა დაუნიშნეს ყოველთვიური პენსია 100 000 ფარა ან ეგვიპტური ვერცხლის მონეტა.¹⁸² ეს თანხა გაიზარდა 140 000-მდე მურად ბეგის გარდაცვალების შემდეგ (1801წ.).¹⁸³ ნაფისა ხათუნი გარდაიცვალა 1816 წლის 25 აპრილს.

ისმა'ილ ალ-ვაჰბი — ქართული წარმოშობის კალიგრაფი მამლუქთა ეგვიპტეში

ოსმალთა ხანის ეგვიპტეში გარდა მამლუქებისა იყვნენ სხვა პროფესიის ქართველებიც. ამჯერად დავასახელებ ერთს - გამოჩენილ კალიგრაფს,

¹⁸⁰ Jane Hathaway. Marriage Alliances among the Military Households of Ottoman Egypt. – *Annales Islamologiques*, 29(1995), 133-149; Al-Jabartī. *Journal d'un notable du Caire durant l'expédition française, 1798-1801*. Traduit et annoté par Joseph Cuq. Préface de Jean Tulard (Paris, 1979), 41-42, 238.

¹⁸¹ Felix Mengin. *Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly, ou Récit des événements politiques et militaires*, I, 438-439; Agnieszka Dobrowolska. Lady Nafisa and her sabil. – *Al-Ahram Weekly*, Issues, no.757 (25-31 August 2005). <http://weekly.ahram.org.eg/2005/757/heritage.htm>; Soliman Nasser. A Social History of Concubines in Egypt: The Case of Nafisa Khatun. – *Ostour, the Arab Journal of Historical Sciences*, 1, (2015), 92-119, (არაბულ ენაზე); Eman M. Vovsi. The Power and Question of Faith: Murad Bey's Pros and Cons during the French Invasion of Egypt, 1798-1801. – *The Napoleon Series, Military Subjects: Battles & Campaigns* (2008), ელექტრ. ვერსია http://www.napoleon-series.org/military/c_battles.html; ოკუპაციის წლებში ფრანგებს ურთიერთობა ჰქონდათ მოსახლეობის სხვადასხვა ფენასთან, მათ შორის მაღალი წრეების ეგვიპტელ ქალებთან, რომელთა უმრავლესობა წარმოშობით კავკასიიდან (ქართველი, ჩერქეზი) იყო. Hassan Fayza. The intolerable absence of Joséphine. – *Al-Ahram Weekly* (02.07.1998).

¹⁸² ფარა – მცირე ზომის ვერცხლის მონეტა. 40 ფარა ღირებულებით უტოლდებოდა ერთ ოქროს მონეტას. XVIII ს-ის შუახანებში მისი წონა შეადგენდა დაახლ. 0,3 გრამს (ვერცხლი 40-50%-მდე). Ф.М.Ацамба, С.А. Кириллина. Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII -первая четверть XIX в.), (М., 1996), 139.

¹⁸³ ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში, 172; Henry Laurens. *L'Expedition d'Egypte 1798-1801* (Paris, 1997), 408, შენ. 41.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ისმა'ილ ალ-ვაჰბის, რომელიც XVIII ს-ის 50-70-იან წლებში მოღვაწეობდა ოსმალთა ხანის მამლუქთა ეგვიპტეში.¹⁸⁴

ისმა'ილ ალ-ვაჰბის შესახებ, რომლის სრული სახელია ისმა'ილ ბ. 'აბდ არ-რაჰმან არ-რუმი ალ-მასრი ალ-ვაჰბი, წერდნენ ცნობილი ლექსიკოგრაფი მუჰამად მურთადა აზ-ზაბიდი (გარდ. 1791 წ.),¹⁸⁵ ოსმალთა მეცნიერი და კალიგრაფი სა'დ ედ-ინ სულეიმან ბ. მეჰმედ ემინ მუსთაკიმ ზადე¹⁸⁶ (1719-1788) და გამოჩენილი ეგვიპტელი ისტორიკოსი 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართი (გარდ. 1823 წ.).¹⁸⁷

პირველად, მოკლე ნარკვევი ისმა'ილ ალ-ვაჰბის მიუძღვნა ტიმ სტეინლიმ.¹⁸⁸ ფ. დეროშესა და დ. ჯეიმსის ზემოდასახელებულ სტატიებში, ისმა'ილს მეორეხარისხოვანი ადგილი უკავია და ძირითადი ყურადღება ეთ-

184 გ. ჯაფარიძე. ისმაილ ალ-ვაჰბი – ქართული წარმოშობის კალიგრაფი მამლუქთა ეგვიპტეში. – *სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კრებული* (თბილისი, 2015), 410-414. აღნიშნული სტატია მომზადდა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ხელშეწყობით (გრანტი № FR/54/1-10/13).

185 მუჰამად მურთადა აზ-ზაბიდი 1753 წ. ეწვია ეგვიპტეს და დასახლდა კაიროში, სადაც გარდაიცვალა, შავი ჭირით. გარდა ფუნდამენტური ლექსიკოგრაფიული ნაშრომისა „თაჯ ალ-‘არუს“ („პატარძლის გვირგვინი“), ის ავტორია მცირე ტრაქტატისა არაბული შრიფტის ისტორიისა და ცნობილი კალიგრაფების შესახებ, რომელიც დაასრულა 1771 წ. 30 მარტს – Murtada al-Zabidi. Hikmat al-ishraq ila kuttāb al-afaq, ed. ‘Abd al-Salam Harun. – *Nawadir al-makhtutat*, V (Cairo, 1373/1954), 50-99. აქ რამდენჯერმე ნახსენებია ისმა'ილ ვაჰბი. იხ. F.Déroche. Istanbul seen from Cairo. – Irvin Cemil Schick (ed.). *M. Uğur Derman Armağanı 65 Yaş*. (Istanbul, 2000), 262, 264, 268, 270; D. James. Juda al-Khatt. The Excellence of Calligraphy. Al-Zabidi's Summary of the History of Calligraphy. A Translation of the Final Chapter of the Authors Hikmat al-Ishraq (Cairo, 1184/1771), with an introduction. – *Manuscripta Orientalia*, XII/3 (St. Petersburg, 2006), 12.

186 სა'დ ედ-დინ სულეიმან ბ. მეჰმედ ემინ მუსთაკიმ ზადე (1719-1788) ავტორია მრავალრიცხოვანი (150) ნაშრომისა, რომელთა უმეტესობა დაინერა თურქულად, ხოლო ზოგიერთი — არაბულად და სპარსულად (იხ. B. Kellner-Heinkele. Mustakim-Zade. *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, Leiden-New York, 1993, 724-25), რომელთაგან, საკვლევ საკითხთან დაკავშირებით, მნიშვნელოვანი კალიგრაფთა ბიოგრაფიები – *კალიგრაფთა ძღვენი*, რომელიც დაასრულა 1173/1759-60 წ. – Müstakim-zade. *Tuhfe-yi khattatin*. Ed. Derylen Ibnulemin Mahmud Kemal (Inal), (Istanbul, 1928), 130-31. აქ დასახელებულია ამ ავტორისთვის ცნობილი ყველაზე გამოჩენილი კალიგრაფები, რომლებიც მოღვაწეობდნენ როგორც ოსმალეთის იმპერიაში (მათ შორის არაბულ ქვეყნებში), ისე ირანში და მათ შორის ისმა'ილ ალ-ვაჰბი.

187 Al-Djabarti. *Aja'ib al-athar fi-t-tarajim wa-l-akhbar*. Vol. I, 603-604; ‘Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, 643-44.

188 Tim Stanley. Istanbul and its Scribal Diaspora: The Calligraphers of Müstakim-zade. – Manijeh Bayani et al., *The Decorated World: Qur'ans of the 17th to the 19th Centuries*, Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, vol. IV, part 1 (London, 1999), 106.

მოზა სხვა ეგვიპტელ კალიგრაფებს.

მურთადა აზ-ზაბიდი და მუსთაკიმ ზადე ისმა'ილის ნისბად - ანუ წარმომავლობის სახელად იხსენიებენ ალ-ვაჰბის. ალ-ჯაბართი ასახელებს სამ ნისბას: არ-რუმი, ალ-მასრი და ალ-ვაჰბი.¹⁸⁹ პირველი ორი ნისბა, არ-რუმი და ალ-მასრი მიუთითებენ მის კავშირებზე ანატოლიასთან, საიდანაც ის უნდა გადმოსახლებულიყო ეგვიპტეში და კაიროსთან. რატომ უწოდეს მას ალ-ვაჰბი (ვეჰბი), უცნობია.

მურთადა აზ-ზაბიდი და ალ-ჯაბართი არ იხსენიებენ ისმა'ილის ეროვნებას, მაგრამ ამას აღნიშნავს მუსთაკიმ ზადე.¹⁹⁰

მურად ქასაბი წერს, რომ ისმა'ილის მამა იყო 'ალი ჩორბაჯი, რომელიც ჩაენერა მოხალისეთა კორპუსში სულტან მაჰმუდ I-ის (1730-1754) დროს.¹⁹¹ „მოხალისეთა“, ანუ გონულლუს კორპუსი იყო ოსმალთა ერთ-ერთი გარნიზონი, შვიდთაგან, რომლებიც ოსმალებმა ეგვიპტეში მისი დაპყრობის (1517 წ.) შემდეგ შექმნეს ქვეყანაზე კონტროლის დასამყარებლად. ისმა'ილის მამის სახელები 'აბდ არ-რაჰმანი ან 'ალი მოწმობენ, რომ ისმა'ილი მეორემესამე თაობის მუსლიმი იყო, ვინაიდან ახლადგამუსლიმებულთ, ჩვეულებრივ, მამის სახელად, 'აბდ ალლაჰს აძლევდნენ ხოლმე. მიუხედავად ამისა, მუსთაკიმ ზადეს ცნობა საფუძველს მაძლევს ვიფიქრო, რომ ისმა'ილის ქართული წარმომავლობა კარგად იყო ცნობილი მუსლიმ კალიგრაფთა წრეებში. ქართველად არის ის შესული ქასაბის ნაშრომში.

ჯერჯერობით უცნობია, თუ ზუსტად როდის დამკვიდრდა ისმა'ილ ალ-ვაჰბი კაიროში. უფრო შესაძლოა, ის მამას ჩამოჰყვა XVIII ს-ის 30-იან წლებში. სწორედ კაიროში დაეუფლა ისმა'ილი კალიგრაფიას სახელგანთქმულ საიდ მუჰამად ან-ნურისთან და მისი გარდაცვალების (1749 წ.) შემდეგ თავად გახდა კაიროს კალიგრაფთა მეთაური (შაიხ ალ-მუხატტინ, ან მუქათთიბინ). მურთადა აზ-ზაბიდი მას ასახელებს იმ ოთხ კალიგრაფთა შორის, რომლებმაც თავისი როლი ითამაშეს ეგვიპტეში ოსმალურ კალიგრაფიის ისტორიაში.¹⁹² ალ-ჯაბართის ცნობით, მასთან სწავლობდა ეგვიპტის კა-

¹⁸⁹ F.Déroche. Istanbul seen from Cairo, 262, 264, 268, 270; 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 643.

¹⁹⁰ Müstakim-zade. *Tuhfe-yi khattatin*, 130

¹⁹¹ მურად ქასაბი, *ოსმალეთის ქართველები* (სტამბული, 2012), 324; „მოხალისეთა“, ანუ გონულლუს კორპუსი იყო ოსმალთა ერთ-ერთი გარნიზონი, შვიდთაგან, რომლებიც ოსმალებმა ეგვიპტეში მისი დაპყრობის (1517 წ.) შემდეგ შექმნეს. ქასაბი იმონებს M.N. Suyolcu-zade-ის ნაშრომს „Devha-tül-Küttab“ (Istanbul, 1942), 17.

¹⁹² F.Déroche. Istanbul seen from Cairo, 268.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ლიგრაფთა უმეტესობა.¹⁹³ ისმა'ილ ალ-ვაჰბის გადაწერილი ჰქონდა რამდენიმე ყურანი სრული სახით, და მრავალი ნუსხა ლოცვებისა. მის, როგორც შესანიშნავი კალიგრაფის დონეზე, წარმოდგენას გვიქმნის 1757 წ. 17 ნოემბერს გადაწერილი ყურანი, რომლის მშვენიერი ნიმუშიც (ყდა და ორი გვერდი) მოტანილია ნასირ ხალილის ისლამური ხელოვნების კოლექციის IV ტომში.¹⁹⁴

ისმა'ილ ალ-ვაჰბი იყო ეგვიპტის წარმოშობით ქართველი გამგებლების, იბრაჰიმ ქათხუდა ალ-კაზდალლისა და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის თანამედროვე. მამლუქი ამირების თხოვნით, რომელთა შორის შეიძლება ყოფილიყო ეს ორი სახელმწიფო მოღვაწეც, დიდ დაფებზე (ალფაჟ) შესრულებულ რელიგიურ

წარწერებს ჰკიდებდნენ მედინაში, მოციქულ მუჰამადის საფლავთან. ამ მიზნით თავადაც გაემგზავრა მედინაში, რითაც დიდი პატივისცემა დაიმსახურა.¹⁹⁵

ისმა'ილი არც სამხედრო საქმეს არიდებდა თავს. ჰიჯრის 1181/1767-68 წ., სულტნის ბრძანებით, ის სათავეში ჩაუდგა ეგვიპტელთა რაზმს, რომელიც ალექსანდრიიდან გაემგზავრა თურქეთში, რათა მონაწილეობა მიეღო „ურწმუნოთა“ წინააღმდეგ საღვთო ომში და თავიც გამოიჩინა. ჩანს, ის მონაწილე იყო ომისა, რომელიც ოსმალეთმა რუსეთს გამოუცხადა 1768 წ. 14 ოქტომბერს ყოველ შემთხვევაში მისი სანყის ეტაპზე (სამხედრო ოპერაციები დაიწყო მხოლოდ 1769 წ. აპრილში, დუნაის ფრონტზე). რამდენიმე ხნის შემდეგ მას ნება დართეს დაბრუნებულიყო კაიროში. მაგრამ ჯანმრთელობა დაუქვეითდა და ავადმყოფობებმა შეაწუხა. მიუხედავად ამისა, ის განაგრძობდა წერას და ასწავლიდა, გასცემდა დიპლომებს (იჯაზა), ესწრებოდა კალიგრაფთა რეგულარულ შეხვედრებს.¹⁹⁶ ალ-ჯაბართი ხაზს უსვამს

¹⁹³ A 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 643.

¹⁹⁴ Tim Stanley. *Istanbul and its scribal diaspora*, 106, No. 32.

¹⁹⁵ 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt*, I, 643.

¹⁹⁶ იქვე, 644.

ისმა'ილ ალ-ვაჰბის ადამიანურ თვისებებს, იყო კარგი ადამიანი, კეთილი და კეთილშობილი.¹⁹⁷

ალ-ჯაბართის ცნობითვე, ლოგინს მიჯაჭვული ისმა'ილი გარდაიცვალა 1188 წ. 16 ზუ ლ-ჰიჯჯას/1774 წლის 28 თებერვალს, ღამით. ის დაკრძალეს მის მიერვე წინასწარ გამზადებულ საფლავში, მორწმუნეთა სამლოცველოს სიახლოვეს, იბნ აბუ ჯამრას აკლდამასთან,¹⁹⁸ რომელიც მდებარეობდა კარაფაზე იმამების აშ-შაფი'ის და ალ-ლაისის მავზოლეუმების მახლობლად. საფლავი არ იძებნება კაიროს ისლამური ძეგლების კატალოგში. საფიქრებელია, ის არ შემოინახა.

4. მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაციის განადგურება

ნაპოლეონ ბონაპარტეს სამხედრო ექსპედიცია ეგვიპტეში და მისი შედეგები

1798 წ. 19 მაისს საფრანგეთის ფლოტმა, რომელშიც შედიოდა 13 სახ-აზო ხომალდი, 14 ფრეგატი და 400 სატრანსპორტო გემი და 38-ათასიანი არმია, ფლაგმან „ორიონის“ მეთაურობით დატოვა ტულონი და კურსი აიღო ეგვიპტისკენ. დაიწყო საფრანგეთის სამხედრო ექსპედიცია ეგვიპტეში, რომლის ინიციატორი და ხელმძღვანელი იყო 29 წლის გენერალი ნაპოლეონ ბონაპარტე.

სამხედრო ექსპედიცია ეგვიპტეში მიზნად ისახავდა ამ ქვეყნის დაკაბალე-ბას და მის გადაქცევას საფრანგეთის კოლონიად. ექსპედიციას უკავშირდებო-და საფრანგეთის ანტიბრიტანული გეგმებიც - ინგლისის ბატონობის შესუს-ტება და ამოძირკვა ინდოეთში. 1798 წლის მარტში დირექტორიამ, რომელმაც მიიღო ნაპოლეონის მიერ შეთავაზებული პროექტი ეგვიპტეში სამხედრო ექს-პედიციის, დანიშნა ის აღმოსავლეთის არმიის მთავარსარდლად.

ინგლისელების გაფრთხილების მიუხედავად, მამლუქები მოუმზადე-ბელი შეხვდნენ ფრანგების გამოჩენას. თავიანთ ძალებში დარწმუნებულთ მათ ეჭვი არ ეპარებოდათ გამარჯვებაში. ისინი თვლიდნენ, რომ თუნდაც ყველა ევროპელი გადმომჯდარიყო ეგვიპტეში, მათ გადათელავდა მამ-ლუქთა მხედრობა.¹⁹⁹ რეალურად კი ძალები უთანასწორო იყო. ნაპოლეონ-

¹⁹⁷ იქვე.

¹⁹⁸ იქვე; ალ-ჯაბართი წერს, რომ მას არავინ დაუტოვებია, რომელიც მის ადგილს დაიკავებდა. მაგრამ ცნობილია, რომ ისმა'ილის შემდეგ მთავარი კალიგრაფი გახდა ჰასან ბ. 'აბდ ალლაჰ არ-რუმი არ-რუშდი - A. Gacek. The Diploma of the Egyptian calligrapher, Hasan al-Rushdi. – *Manuscripts of the Middle East*, VI (1989), 44-55.

¹⁹⁹ Ал-Джабарти. *Египет в период экспедиции Бонапарта*, 50.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მა იცოდა, რომ 1798 წლისთვის მამლუქების და მათი ოჯახის წევრების საერთო რაოდენობა იყო 50-ათასი. მამლუქებს შეეძლოთ გამოეყვანათ 12 ათასი მხედარი.²⁰⁰ მათ რიგებში იყვნენ არაბი-ბედუინებიც, მაგრამ მათი ბრძოლისუნარიანობა ვერ შეედრებოდა მამლუქებისას.²⁰¹

1 ივლისს ფრანგების საექსპედიციო კორპუსი გადაჯდა ალექსანდრიის აღმოსავლეთით 12 კმ-ზე, ხოლო 2 ივლისს, მცირე წინააღმდეგობის შემდეგ დაიკავა ქალაქი.

ნაპოლეონმა 2 ივლისს გამოაქვეყნა მიმართვა ეგვიპტის ხალხებისადმი ე.წ. მანიფესტი,²⁰² სადაც აცხადებდა:

„დიდზე დიდი ხანია, რაც თქვენი გამგებელი მჩაგვრელი ბეგები შეურაცხყოფენ ფრანგ ხალხს, მის ვაჭრებს და საჯაროდ ამცირებენ მათ. მაგრამ დადგა ჟამი შურისძიებისა. უკვე დიდი ხანია, რაც ეს ჯგუფი (ხროვა), რომელიც შედგება კავკასიიდან და საქართველოდან მოყვანილი მონებისგან,²⁰³ ჩაგრავენ მსოფლიოში საუკეთესო ქვეყანას. მაგრამ ღმერთმა, სამყაროს გამგებელმა, ბრძანა მათი სახელმწიფოს განადგურება“.

ნაპოლეონი აცხადებდა, რომ მოვიდა არა ეგვიპტელების რელიგიის გასანადგურებლად, არამედ ტირანებისგან მათ გასათავისუფლებლად, რომ ის მამლუქებზე მეტად ეთაყვანებოდა მაღალ ღმერთს და პატივს სცემდა მის მოციქულს და დიდ ყურანს.

ნაპოლეონი სთხოვდა ყადიებს, იმამებს და შეიხებს, ქვეყნის დიდებულებს, ეთქვათ ხალხისთვის, რომ ფრანგები აგრეთვე ჭეშმარიტი მუსლიმები იყვნენ და ისინი ყოველთვის იყვნენ ოსმალეთის სულტნის მეგობრები და მტრები მისი მტრებისა. მამლუქები კი პირიქით, მუდამ იარაღით გამო-

²⁰⁰ Наполеон. *Избранные произведения* (Москва, 1956), 416.

²⁰¹ იქვე, 426.

²⁰² მანიფესტის არასრული ფრანგული ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი გამოაქვეყნა ნა დ. ჯანელიძემ, ნაპოლეონის მანიფესტი მამლუქებზე. – *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, III, (თბილისი, 1971), 312-315. უფრო სრულად და ვრცლად გარჩეული აქვს ბ. სილაგაძეს. – ქართველი მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლებში, 12-14; მანიფესტის არაბული ტექსტი შესულია ალ-ჯაბარტის თხზულების მე-3 ტომში - *Aja'ib al-athar fi-t-tarajim wa-l-akhbar*, III, 4; მისი ინგლისური თარგმანი იხ.: *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, III, 4-6; რუსული თარგმანი - Ал-Джабарти. Египет в период экспедиции Бонапарта, 54-56.

²⁰³ ალ-ჯაბარტის თხზულების უახლეს არაბულ გამოცემაში ზემოხსენებულ ცნობაში საქართველო ამოგდებულია. კავკასიის ნაცვლად კი წერია „ბილად ალ-აბაზა ვა ლ-ჯარაქისა“ ე.ი. აფხაზთა და ჩერქეზთა ქვეყნები. *Aja'ib al-athar fi-t-tarajim wa-l-akhbar*, III, 4. უახლეს ინგლისურ თარგმანში არის „საქართველო და ჩერქეზეთი“ *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, III, 4.

დიოდნენ სულტნის ძალაუფლების წინააღმდეგ და არც ახლა სცნობდნენ მას.

მანიფესტს ერთვოდა 5 სტატია. უკანასკნელ სტატიაში ნათქვამია: „თითოეული ეგვიპტელი მამლუქთა ხელისუფლებისგან გათავისუფლებას უნდა უმადლოდეს უზენაეს ღმერთს და ხმამაღლა ამბობდეს: „საუკუნო დიდება ოსმალეთის იმპერიის სულტანს, საუკუნო დიდება საფრანგეთის არმიას, წყევლა-კრულვა მამლუქებს, ბედნიერება ეგვიპტის ხალხს“.

ნაპოლეონი ალექსანდრიიდან დაიძრა კაიროსკენ. არმია შედგებოდა 6 დივიზიისგან, სულ 21 ათასი ჯარისკაცისგან.²⁰⁴ 21 ივლისს მამლუქებმა მძიმე მარცხი განიცადეს სოფელ იმბაბასთან ბრძოლაში. პირამიდებთან სიახლოვის გამო ეს ბრძოლა ისტორიაში შევიდა, როგორც „ბრძოლა პირამიდებთან“.

იმბაბასთან ბრძოლაში მამლუქებმა მძიმე დარცხმა მიიღეს. 12 ათასი მამლუქიდან დაიღუპა 7 ათასი. ბევრი მამლუქი დიდებული დაიხრჩო ნილოსის გადაცურვის დროს. გადარჩენილი 3 ათასი მამლუქი მურად ბეგის

ბრძოლა იმბაბასთან 1798 წლის 21 ივლისს (ავტორი - ლუი ლეჟენი)

მეთაურობით გადავიდა ზემო ეგვიპტეში, ხოლო იბრაჰიმ ბეგმა 1200 მამლუქით დაიხია სირიისკენ,²⁰⁵ ღაზას რაიონში. ალ-ჯაბართის თანახმად, დაღუპულთა შორის იყო არაერთი ბეგი მამლუქთა ელიტიდან. მათ შორის ყველაზე სახელგანთქმული - წარმოშობით ქართველი იბრაჰიმ ბეგ უმცროსი, იგივე იბრაჰიმ ბეგ ალ-ვალი²⁰⁶ (ტარბაიძე), იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის

²⁰⁴ Наполеон. Избранные произведения, 431.

²⁰⁵ იქვე, 445.

²⁰⁶ Ал-Джабарты. Египет в период экспедиции Бонапарта, 190.

მამლუქი მხედარი

სიძე. ბრწყინვალე გამარჯვების მიუხედავად, ნაპოლეონმა მაღალი შეფასება მისცა მამლუქების ინდივიდუალურ სამხედრო ოსტატობას.

„არაბები მანამდე არ უტევდნენ ფრანგულ კავალერიას, თუ ოთხი არაბი არ მოდიოდა ერთ ფრანგზე. მამლუქები პირიქით, არაფრად აგდებდნენ მათ. ერთი მამლუქი იყო ერთ ფრანგზე უფრო ძლიერი. ის იყო უკეთ ნავარჯიშები და შეიარაღებული. ას მამლუქს შეეძლო ებრძოლა ას ფრანგთან, და ჰქონდა წარმატების შანსი. მაგრამ როცა ერთმანეთს უპირისპირდებოდა ორი რაზმი, რომელთაგან თითოეულის რიცხვი აღემატებოდა ორას

მხედარს, შანსები ფრანგების მხარეზე იყო. შეტევის წინ მამლუქები ისროდნენ ექვსი სახის იარაღიდან. თოფიდან, მუშკეტიდან, ორი წყვილი დამბაჩიდან. ერთ მათგანს ატარებდა უნაგირზე და მეორეს – მკერდზე. მას ფეხით მოსდევდა იარაღმტვირთველი, შუბით. ეს იყო მამაცი და მშვენიერი ლაშქარი.²⁰⁷

მაგრამ ფრანგებმა ვერ შესძლეს მთელი ეგვიპტის დამორჩილება. ფაქტობრივად, ნაპოლეონი აკონტროლებდა კაიროს, მის მიმდებარე ნილოსის დელტას ნაწილს, ალექსანდრიისა და დამიეტას ჩათვლით. ფრანგების სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობა იყო არასტაბილური.²⁰⁸

იმბაბაში გამარჯვების შემდეგ ძლევამოსილი ნაპოლეონი შევიდა კაიროში და დაიწყო ადმინისტრაციული რეფორმების ჩატარება.

ცვლილებები შეეხო ქვეყნის ადმინისტრაციულ სისტემას: პროვინ-

²⁰⁷ Наполеон. Избранные произведения, 508-509; სხვაგან ნაპოლეონი წერდა: „ორი მამლუქი ერეოდა სამ ფრანგს, მათ ჰყავდათ უკეთესი ცხენები და უკეთ იყვნენ შეიარაღებულნი. მაგრამ ფრანგი კავალერისტების ასეულს არ ემინოდა მამლუქთა ასეულისა; სამასი ფრანგი ამარცხებდა ამავე რაოდენობის მამლუქებს, ხოლო ათასი – 1500-ს“. Наполеон. Избранные произведения, 659-660.

²⁰⁸ Е. И. Зеленев. *Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте* (СПб, 2002), 204.

ნაპოლეონის შესვლა კაიროში

ციების რაოდენობა იცვლებოდა 14-დან 18-მდე, ხოლო როზეტის და დამიეტის ოლქებს დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული ერთეულების სტატუსი მიენიჭათ. ცალკეული პროვინციების სათავეში იდგნენ ფრანგი გენერალ-გუბერნატორები.²⁰⁹

ნაპოლეონი აგრძელებდა პროისლამურ პროპაგანდას. აღმოსავლურ ყაიდაზე ის

თავს უწოდებდა ბუნაბარდი-ბაშის, იცვამდა მართლმორწმუნე მუსლიმის ტანსაცმელს, დადიოდა საკრებულო მეჩეთში და ბევრმა მისმა ოფიცერმა მიიღო ისლამი. მუსლიმი გახდა გენერალი მენუ, რომელსაც ეწოდა ‘აბდ ალ-ლაჰი’.²¹⁰ მან ცოლად მუსლიმი ქალი მოიყვანა.

ნაპოლეონმა გამოჰყო 4 ათასი ჯარისკაცი, რათა დაეცვათ მექიდან კაიროში დაბრუნებული პილიგრიმები; ფრანგულმა ადმინისტრაციამ აუკრძალა ქრისტიანებს რამადანის წმინდა თვეში საჯაროდ ეჭამათ და დაელიათ, მოენიათ თამბაქო. ნაპოლეონი ცდილობდა მოეგო ეგვიპტის მუსლიმური სასულიერო წოდების გული. მიუხედავად ამისა, „ალ-აზჰარის“ ‘ალიმების ნაწილი და სუფიური ორდენები ფრანგებს თავიდანვე მტრებად მიიჩნევდნენ და მათთან საქმიან ურთიერთობას ერიდებოდნენ.²¹¹

ნაპოლეონის ექსპედიციაში მონაწილეობდა 165 მეცნიერი. ისინი ექსპედიციის დაწყებამდე გაერთიანდნენ მეცნიერებისა და ხელოვნების კომისიაში, რომელიც იმ პერიოდში ფლობდა საუკეთესო საშუალებებს სამეცნიერო კვლევებისთვის. 1798 წ. 22 აგვისტოს ნაპოლეონმა ხელი მოაწერა ეგვიპტის ინსტიტუტის დაარსების დეკრეტს, რომლის ამოცანა იყო განათლების პროპაგანდა და განვითარება ეგვიპტეში. 1799 წ. დამდეგს კაიროში გაიხსნა არაბული ტიპოგრაფია. დაიწყო გამოცემა გაზეთისა ფრანგულ ენაზე. ექს-

²⁰⁹ მ. ტიკაძე. არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს.-XIX ს. დამდეგი), 33.

²¹⁰ ‘Ali Baghat. La famille musulmane du général Aballah Menou. – *Bulletin de l’Institut d’Égypte*, T. 1 (Le Caire, 1900), 37-43.

²¹¹ Ж.В. Петрунина. Наполеон в Египте 1798-1801 гг./http://historical-articles. Blogspot. Com/2011/06/1798-1801. html; Terence M. Russell. *The Napoleonic Survey of Egypt. Description de L’Égypte. The monuments and customs of Egypt selected engravings and texts*. Volume I (Ashgate, 2001), 1-35; Volume II (Ashgate, 2001), 424-545.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

პედიციის წევრმა მეცნიერებმა თავი მოუყარეს მდიდარ მასალას ეგვიპტის შესახებ. ეს მასალა საფუძვლად დაედო დიდ სამეცნიერო ნაშრომს – „ეგვიპტის აღწერა“ („Description de l'Égypte“), რომელიც გამოქვეყნდა 1809-1828 წლებში. ამიერიდან, ევროპელ მკითხველს შეეძლო სრული წარმოდგენა მიეღო ეგვიპტის შესახებ, დაწყებული გეოგრაფიით და კლიმატით, დამთავრებული მატერიალური კულტურის ძეგლებით და საზოგადოების სტრუქტურით. სწორედ ნაპოლეონის სამხედრო ექსპედიციის დროს ჩაეყარა საფუძველი ეგვიპტოლოგიას. საფრანგეთიდან ჩამოიტანეს წიგნები ფიზიკის, ქიმიის და ასტრონომიის შესახებ, ენციკლოპედიები, სახელმძღვანელოები სამხედრო ისტორიის და სამხედრო ხელოვნების შესახებ, მოგზაურთა ჩანაწერები, რომლებიც განათავსეს საგანგებო ბიბლიოთეკაში და ხელმისაწვდომი იყო მუსლიმთათვის. მაგრამ ეგვიპტის ხელისუფალთა ღონისძიებებმა კულტურის სფეროში ვერ ჰპოვა ბევრი ეგვიპტელის მხარდაჭერა. რა თქმა უნდა, ომი, უბედური შემთხვევები და ეპიდემია გვერდს არ აუვლიდა მეცნიერებსაც: ნაპოლეონის ექსპედიციაში მონაწილე მეცნიერთაგან ეგვიპტეში დაიღუპა 32.

1798 წლის 1 აგვისტოს აბუკირთან ბრიტანეთის ესკადრამ ადმირალ ნელსონის მეთაურობით გაანადგურა საფრანგეთის ფლოტი. ამავე დროს გამწვავდა ურთიერთობა ოსმალეთთან. სულტან სელიმ III-მ საფრანგეთს ომი გამოუცხადა. ეგვიპტეში მყოფი ფრანგული არმია იზოლაციაში აღმოჩნდა. შეწყდა რეგულარული კავშირები საფრანგეთთან და არმიის შენახვა ადგილობრივ მოსახლეობას დაეკისრა. ფრანგები, ყველა საშუალებას მიმართავენ ხაზინის შესავსებად, რაც იწვევდა მოსახლეობის დიდ უკმაყოფილებას. ასეთ პირობებში აქტუალური გახდა რელიგიური ფაქტორიც, რადგანაც საოკუპაციო რეჟიმის ყოველგვარ უსამართლობას ან შეცდომას მოსახლეობა „ურწმუნო ოკუპანტების“ მიერ მოტანილ ბოროტებად აღიქვამდა.²¹²

1798 წლის 21 ოქტომბერს კაიროში დაიწყო დიდი მღელვარება საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ ისლამური ლოზუნგებით. ფრანგებმა გამოიყენეს არტილერია, სწრაფად ჩაახშვეს ამბოხება და სასტიკად გაუსწორდნენ აჯანყებულებს.²¹³

1799 წლის თებერვალში ნაპოლეონმა დაიწყო „სირიის კამპანია“, რომელსაც მოჰყვა ალ-‘არიშის, ლაზას, იაფას და ჰაიფას აღება, მაგრამ ‘აქქასთან, რომელსაც ხელმძღვანელობდა აჰმად ჯაზზარ ფაშა, ინგლისის ესკადრის მხარდაჭერით, ნაპოლეონმა მარცხი განიცადა. ‘აქქას 70 დღიანი უშედეგო ალყის და მომქანცველი უკან დახევის შემდეგ, 14 ივნისს ნაპოლეონი კაიროში დაბრუნდა.

²¹² მ. ტიკაძე. არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 34.

²¹³ Ал-Джабарті. Египет в период экспедиции Бонапарта, 103-107.

ნაპოლეონის ბოლო წარმატება იყო 1799 წლის 25 ივლისს ოსმალეთის ჯარის სასტიკი დამარცხება. მალე, 23 აგვისტოს, საფრანგეთში შიდაპოლიტიკური ვითარების გართულებამ აიძულა ნაპოლეონი, საიდუმლოდ დაეტოვებინა ეგვიპტე. მან თავის შემცვლელად დატოვა გენერალი ჟან-ბატისტ კლერერი და მას მიანდო ფრანგული არმია, ადმინისტრაციული და საგადასახადო აპარატის მართვა.

1800 წლის 20 მარტს ალ-მატარიასთან (ძველი ჰელიოპოლისი), სადაც განლაგებული იყო ოსმალებისა და მამლუქების გაერთიანებული ჯარი, მოკავშირეები დამარცხდნენ ფრანგებთან ბრძოლაში და სირიისაკენ დაიხიეს.

1800 წლის 5 აპრილს გენერალმა კლერერმა მიაღწია შეთანხმებას მურად ბეგთან და მას გადასცა ზემო ეგვიპტე საფრანგეთის პროტექტორატის ქვეშ. მაგრამ მალე დაიწყო კაიროს მეორე შეიარაღებული აჯანყება. აჯანყება მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ოსმალეთის ბრძოლასთან ეგვიპტეში დაკარგული პოზიციების დასაბრუნებლად. პირველი აჯანყებისგან განსხვავებით, რომელიც უფრო სტიქიურ ხასიათს ატარებდა, მეორე აჯანყებაში გაერთიანდნენ ოსმალები, მამლუქები და კაიროს მოსახლეობა. მაგრამ 15-20 აპრილს კლერერმა სასტიკად ჩაახშო აჯანყება, აღადგინა წესრიგი და კაიროს მოსახლეობას დიდი კონტრიბუცია დაადო.

1800 წლის 14 ივნისს სულაიმან ჰალაბიმ მოკლა გენერალი კლერერი. საოკუპაციო რეჟიმს სათავეში ჩაუდგა გენერალი ჟაკ მენუ, რომელმაც მანამდე მოსახლეობის გულის მოსაგებად ისლამი მიიღო.

1801 წ. მარტში ინგლისელებმა გადმოსხეს ეგვიპტეში 20 ათასიანი დესანტი, დაიკავეს აბუკირი, გაანადგურეს ფრანგული არმიის ძირითადი ძალები და ალყა შემოარტყეს ალექსანდრიასა და კაიროში დარჩენილ ფრანგულ არმიას. ივნისში კაირო ჩაბარდა ინგლისელებს. აგვისტოში, 4 თვიანი ალყის შემდეგ, დანებდა ქ. ალექსანდრია, სადაც იმყოფებოდა მენუ.

1801 წლის 30 აგვისტოს ფრანგულმა არმიამ კაპიტულაცია გამოაცხადა.²¹⁴ სექტემბრის ბოლოს, საფრანგეთის ექსპედიციის ნაშთები სამშობლოში დააბრუნეს. ამით დამთავრდა ნაპოლეონის ექსპედიცია. 1801 წლის 9 ოქტომბერს საფრანგეთმა ხელი მოაწერა ოსმალეთთან ზავს.²¹⁵

საფრანგეთის ექსპედიციამ კრახი განიცადა წმინდა სამხედრო მიზეზებით. ეს იყო ინგლისის ფლოტის ბატონობა იმ გზაზე, რომლის საშუალებით-

²¹⁴ J. Holland Rose. The Political Reactions of Bonaparte's Eastern Expedition.— *The English Historical Review*, Vol. 44, No. 173 (Jan., 1929), 78-58.

²¹⁵ Andrew McGregor. *A Military History of Modern Egypt. From the Ottoman Conquest to the Ramadan War* (London, 2006), 48-50.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

აც ეგვიპტეში მყოფ ფრანგულ არმიას იარაღი და სურსათი მიეწოდებოდათ, ინგლისის ჯარის, ოსმალეთის სულტნის და მამლუქთა რაზმების წარმატებული და შეთანხმებული მოქმედება; ეგვიპტელი ფელაჰების და ქალაქის სხვა დაბალი ფენების წარმომადგენელთა შეუწყვეტელი გამოსვლები, რამაც ხელი შეუშალა ფრანგთა ბრძოლას მოკავშირეთა წინააღმდეგ.²¹⁶

დასასრულ, მოკლედ შევეხები ნაპოლეონის მამლუქებს.

აბუკირთან საზღვაო მარცხის შემდეგ საფრანგეთიდან ნაპოლეონის აღმოსავლეთის არმიის შევსება შეწყდა. ბრძოლებში მისი რიგები შეთხელდა. ამ პირობებში, 1798 წლის სექტემბრიდან, ნაპოლეონმა მიიღო გადაწყვეტილება შეეცაო ის ეგვიპტეში მცხოვრები სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებით, მათ შორის ახალგაზრდა მამლუქებით. მათგან ჩამოყალიბდა დამხმარე სამხედრო კორპუსები, რომლებიც მალე ჩაებნენ ბრძოლებში მამლუქი ბეგების წინააღმდეგ. 1801 წლის აგვისტოში ალექსანდრიაში ხელმოწერილი კაპიტულაციის V, VIII და X მუხლები აძლევდა მენუს შესაძლებლობას, დაუბრკოლებლად წაეყვანა საფრანგეთში ფრანგული ხომალდებით, არამართო ფრანგული შენაერთები, არამედ აღმოსავლეთის არმიის დამხმარე კორპუსები და ეგვიპტეში მცხოვრები სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც, რომლებიც თანამშრომლობდნენ ფრანგებთან და აღარ სურდათ ეგვიპტეში დარჩენა. სულ ტულონში ჩავიდა ეგვიპტიდან ემიგრირებული 870 პირი - ოჯახებით, რომლებიც განასახლეს სენას და მარნას დეპარტამენტებში. აქ აღმოსავლეთის არმიის დამხმარე კორპუსების ნევრთაგან ჩამოყალიბდა პირველი სამხედრო შენაერთი. 1801 წლის 13 ოქტომბერს, ნაპოლეონის ბრძანებით, გენერალ ჟ. რაპპის ხელმძღვანელობით, შეიქმნა მამლუქთა ესკადრონი 240 მხედრის შემადგენლობით, რომელიც ნაპოლეონმა ჯერ კონსულის გვარდიაში, ხოლო შემდეგ, 1804 წლის 29 ივლისის ბრძანებით - იმპერატორის გვარდიაში ჩართო.

ნაპოლეონის მამლუქები

თავდაპირველად, მამლუქთა

²¹⁶ ნ. გელოვანი. ნაპოლეონ ბონაპარტეს ექსპედიცია ეგვიპტეში/1798-1801/. – გ.სანიკიძე, გ.ალასანია, ნ.გელოვანი. ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან (XIX ს.-XXI ს.-ის დასაწყისი), (თბილისი, 2011), 81-90.

ესკადრონი შედგებოდა მხოლოდ ყოფილი დამხმარე კორპუსების ნევრთაგან და შემდეგ მისი შევსება დაიწყო ევროპელებისგანაც. მამლუქთა ესკადრონის 585-კაციანი სია გამოაქვეყნა ფრანგმა მკვლევარმა ჟან სავანმა.²¹⁷ სწორედ ამ სიაში დასახელებულია ქართველები და საქართველოდან გამოსული სომეხი მამლუქები. შემდეგ მ. დერიბერმა ჟურნალში „ბედი ქართლისა“ 1979 და 1982 წლებში გამოაქვეყნა სიები ამ ქართველი და სომეხი მამლუქებისა. მან დაასახელა 11 ქართველი და 20 სომეხი მამლუქი. მაგრამ აშკარაა, რომ ქართველთა რიცხვი გაზრდილია საქართველოდან მკვიდრი სომხების ხარჯზე და არ აღემატება რვას. ქართველ მამლუქთა სიაში დერიბერმა შეიტანა ნაპოლეონის ცნობილი მამლუქი და მისი მცველი რუსტამიც, რომლის არაქართული წარმომავლობა დღეს ეჭვს აღარ იწვევს.

ნაპოლეონის მამლუქთა შორის იყო 1776 წლის 14 ივლისს თბილისში დაბადებული შაჰინი.²¹⁸ შაჰინი ერთ-ერთი პირველია, რომელიც აღმოსავლეთის არმიის ხსენებულ დამხმარე კორპუსში ჩაირიცხა.²¹⁹ 1799 წლის ივნისში ის მონაწილეობდა ჰელიოპოლისის ბრძოლაში მამლუქი ბეგების წინააღმდეგ გენერალ კლუბერის ხელმძღვანელობით და მიიღო 35 ჭრილობა, ხმლით და შუბით – 33 და ტყვიით – 2. ის ცოცხალმკვდარი გამოიტანეს ბრძოლის ველიდან. შაჰინმა თავი გამოიჩინა აუსტერლიცის ბრძოლაში, სადაც გადაარჩინა გენერალი ჟ. რაპპი და კიდევ სამჯერ დაიჭრა ტყვიით. მას მიენიჭა საპატიო ლეგიონის კავალერის ორდენი, შემდეგ კი ოფიცრის ჯვარი 1807 წელს ეილაუსთან, სადაც მოუკლეს ცხენი და ისევ სამჯერ დაიჭრა. ის მონაწილეობდა ესპანეთისა და სხვა ყველა მნიშვნელოვან სამხედრო კამპანიაში, რომელთაც ხელმძღვანელობდა ნაპოლეონი. 1813 წელს გახდა კაპიტანი. გარდაიცვალა საფრანგეთში, 1838 წ. 12 მაისს მელუნში.

ნაპოლეონის ქართველი მამლუქებიდან კიდევ ორი: ჰასანი სამეგრელოდან (დაიბადა 1785 წლის 26 იანვარს) და ჰანა ნია მონაწილეობდნენ ნაპოლეონის სამხედრო კამპანიაში რუსეთის წინააღმდეგ. ჰასანი გადადგა

²¹⁷ Jean Savant. *Les Mamalouks da Napoléon* (Paris, 1949), 440-479.

²¹⁸ გ. ბეი-მამიკონიანის თანახმად, ეთნიკურად ისიც სომეხი იყო, მაგრამ მას არ დაუსახელებია სათანადო წყარო – გ. ბეი-მამიკონიანი. ქართველი მამლუქები, 130. სომეხად მიიჩნევენ მას თანამედროვე სომეხი მკვლევრებიც რაიმე საბუთის გარეშე და მიუთითებენ მის გვარსაც: „შაგინიან“. „შაგინ“, უფრო სწორედ „შაჰინ“ არაბულად შევარდენს ნიშნავს, ის ამ მამლუქისთვის ეგვიპტეში შერქმეული სახელია და მის სომხურ წარმომავლობას სრულიად არ ნიშნავს. ვიდრე მისი სომხური წარმოშობის მტკიცე საბუთი არ გაგვაჩნია, მე მას ქართველად განვიხილავ.

²¹⁹ შაჰინის შესახებ იხ.: გ. ჯაფარიძე. იყვნენ ქართველები ნაპოლეონის არმიაში? – ჟურნ. *ჩვენი მწერლობა*, №14 (2011), 4-5; უფრო ვრცლად და დამატებით მასალებით იხ. ა. მიქაბერიძე. *ამბავი ერთი მამლუქისა. ჟან შაჰინის ცხოვრება და მოღვაწეობა*, 87-101.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1814 წლის 4 ოქტომბერს და ვატერლოოს ბრძოლის (1815 წლის 18 ივნისი) შემდეგ მსახურობდა პარიზის საქალაქო ჟანდარმერიაში 1830 წლამდე. ჰანა ნია დაიკარგა ფრანგების უკან დახევის დროს 1812 წლის 27 ნოემბერს.

ამრიგად, ნაპოლეონის მამლუქთა ესკადრონში, მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც, იყვნენ ქართველებიც. მათი სიმცირე აიხსნება იმით, რომ ეგვიპტეში მყოფ ქართველ მამლუქთა უმეტესობა ერთგული დარჩა თავიანთი პატრონების – მამლუქი ბეგებისა, რომლებიც განაგრძობდნენ ბრძოლას ფრანგების წინააღმდეგ.

მუჰამად ‘ალის აღზევება ეგვიპტეში და მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაციის განადგურება

1801 წ. საფრანგეთის არმიის ევაკუაციის შემდეგ და 1802 წლის ინგლის-საფრანგეთის ამიენის საზავო ხელშეკრულების თანახმად, ეგვიპტე დაუბრუნდა ოსმალეთის იურისდიქციას. ამ დროს ქვეყანაში დისლოცირებული იყო ჯარების სამი კონტინგენტი: ოსმალეთის არმია, რომელშიც შედიოდა ალბანური კორპუსიც, ტაჰირ ფაშას ხელმძღვანელობით. მისი მოადგილე იყო მუჰამად ‘ალი; ინგლისელთა კორპუსი და მამლუქთა ნაწილები. ამ უკანასკნელთა რაოდენობა 4 ათას აღწევდა და მათ რიგებში დომინირებდნენ წარმოშობით ჩერქეზი მუჰამად ბეგ ალ-ალფი და იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირისა და ‘უსმან ბეგ ალ-ბარდისის დუუმ-ვირატი. ასაკის გამო იბრაჰიმ ბეგი აქტიურად ვერ ერეოდა შიდაპოლიტიკურ საქმეებში და წინა პლანზე გამოვიდა ‘უსმან ბეგ ალ-ბარდისი. თითოეული დაჯგუფება ცდილობდა ერთპიროვნულად ემართა ეგვიპტე, მაგრამ საამისოდ არ ჰქონდა საკმარისი სამხედრო და პოლიტიკური რესურსები.²²⁰

სულტანი ცდილობდა აღედგინა სრული კონტროლი ეგვიპტეზე და რამდენიმე ახალი გამგებელიც დანიშნა, მაგრამ ისინი, მათ შორის წარმოშობით ქართველი ხურშიდ ფაშა, არ სარგებლობდნენ გავლენით. გარდა ამისა ოსმალები შეხვდნენ მამლუქებისა და ინგლისელების სასტიკ წინააღმდეგობას. მაგრამ ამიენის ზავის თანახმად, ინგლისელები იძულებული გახდნენ დაეწყოთ ჯარის გაყვანა ეგვიპტიდან, რაც დასრულდა 1803 წლის მარტში. ინგლისელებმა თან წაიყვანეს იმ პერიოდისთვის ყველაზე გავლენიანი მამლუქი მუჰამად ბეგ ალ-ალფი, რათა საჭირო დროს დაებრუნებინათ იგი, ეგვიპტის პოლიტიკურ სარბიელზე.

1803 წ. 26 მაისს მოკლეს ალბანელთა კორპუსის მეთაური ტაჰირ ფაშა. სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე მან მიაღწია შეთანხმებას იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირისა

²²⁰ Е. И. Зеленов. *Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте.*

და 'უსმან ბეგ ალ-ბარდისის დაჯგუფებასთან ოსმალებთან ერთობლივი ბრძოლის თაობაზე. კოალიცია, რომელშიც შევიდა 1200 მამლუქი, მათი მხარდამჭერი 5 ათასი ბედუინი და 6 ათასი ალბანელი მეომარი გახდა ყველაზე ძლიერი სამხედრო ძალა შიდაპოლიტიკურ ბრძოლაში. ჭეშმარიტი ინიციატორი ამ კავშირისა იყო მუჰამად 'ალი,²²¹ რომელმაც დაიკავა ტაჰირ-ფაშას ადგილი.

მუჰამად 'ალი დაახლოებით 30 წლის ასაკში მოხვდა ეგვიპტეში უმცროსი ოფიცრის ჩინით იმ ალბანურ რაზმში, რომელიც გაიგზავნა ფრანგების წინააღმდეგ საბრძოლველად.²²² მან მალე გამოიჩინა თავი, როგორც ენერგიულმა და ამბიციურმა პიროვნებამ. გარდა მამლუქებთან მიღწეული შეთანხმებისა, მუჰამად 'ალიმ მოიპოვა მუსლიმი ღვთისმეტყველების მხარდაჭერაც. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გახდა 'უსმან ბეგ ალ-ბარდისისთან დაპირისპირების შემდეგ 1804 წლის თებერვლიდან, როცა კაიროს ქუჩებში დაიწყო შეიარაღებული შეტაკებები მუჰამად 'ალის ალბანელებსა და მამლუქებს შორის.²²³ სწორედ მუსლიმი ღვთისმეტყველების ელიტის წარდგინებით და რეკომენდაციით 1805 წ. ივნისში ოსმალეთის

მუჰამად 'ალი ფაშა

სულტანმა სელიმ III-მ (1789-1808) ხურშიდ ფაშას ადგილზე ეგვიპტის ფაშად დაამტკიცა მუჰამად 'ალი (დამტკიცების ფორმანი ალექსანდრიაში ჩამოიტანეს 1805 წლის 29 ივნისს).²²⁴

1804 წ. ინგლისიდან დაბრუნდა მუჰამად ბეგ ალ-ალფი, რომელიც გახდა მუჰამად 'ალის ყველაზე სერიოზული მეტოქე. მან დაძრა თავისი მამლუქები მის წინააღმდეგ, მაგრამ 1807 წლის 28 იანვარს, უკვე კაიროს მისადგომებთან, მოულოდნელად გარდაიცვალა.²²⁵ 1806 წ. გარდაიცვალა 'უსმან ბეგ ალ-ბარდისი. დასუსტებულმა მამლუქებმა დაკარგეს ეგვიპტის მუსლიმური ელიტის მხარდაჭ-

²²¹ მუჰამად 'ალი დაიბადა საპორტო ქალაქ კავალაში (დღეს საბერძნეთის ტერიტორიაზე) ეგეოსის ზღვის სანაპიროზე, ალბათ 1769 წ. ჩვეულებრივ, ის ითვლება ალბანელად, მაგრამ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ის შესაძლოა იყო ქურთული წარმოშობისა. მისი წინაპრები გამოვიდნენ აღმოსავლეთ ანატოლიის ქურთულ სოფელ ილიკიდან. Е. И. Зеленов. *Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте*, 4; მისივე, Египет. *Средние века, новое время*, 212.

²²² Е. И. Зеленов. *Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте*, 5.

²²³ იქვე, 12.

²²⁴ იქვე, 18.

²²⁵ მ. ტიკაძე. *არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში*, 38.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ერაც. გარედან მათ მოკავშირე არა ჰყავდათ. დაიწყო მამლუქთა მმართველობის აგონია, რომელიც 1811 წ. დასრულდა.

1811 წლის 1 მარტი. მამლუქთა გზა აღსასრულისკენ

1811 წლის 1 მარტს, ჰიჯაზში ვაჰაბიტების წინააღმდეგ ეგვიპტის არმიის გაგზავნასთან დაკავშირებით, მუჰამად 'ალი-ფაშამ გადაწყვიტა ჩაეტარებინა აღლუმის და იმავე დღეს მამლუქთა საბოლოო განადგურება დაგეგმა. ამ დროს ეგვიპტეში მამლუქთა რაოდენობა დაახლოებით 3000 იყო.²²⁶

29 თებერვალს კაიროში გამოაცხადეს, რომ ყველანი ციტადელთან უნდა მოსულიყვნენ. საგანგებო მოწვევა მიიღეს მამლუქებმა, რომლებიც საგულდაგულოდ გამოწყობილნი დილით ადრე უნდა გამოცხადებულიყვნენ. მამლუქები 1 მარტს, პარასკევს ციტადელში შევიდნენ აღ-ფუთუჰის კარიბჭიდან. ესენი იყვნენ ბეგები, ქაშიფები, რიგითი მამლუქები – 470 კაცი და კაიროს მცხოვრებნი, რომლებიც მამლუქებივით იყვნენ გამოწყობილნი, სულ ათასამდე ადამიანი.

ბეგები შევიდნენ ფაშასთან, დალიეს ყავა და პროცესიამ გზა განაგრძო დადგენილი წესით. როდესაც ქვევით დაეშვნენ და ბაბ აღ-აზაბიდან ქალაქში მამლუქების გასვლის ჯერი დადგა, მოულოდნელად კარიბჭე ჩაკეტეს და გალავნის კედლებზე განლაგებულმა აღბანელმა მეომრებმა მათ ცეცხლი გაუხსნეს. ვიწრო ადგილი იყო და მამლუქებს მანევრის საშუალება არ ჰქონდათ. მათ მიძიმე ტანისამოსი გაიხადეს და ისევ ბაბ აღ-ფუთუჰისკენ შეეცადნენ გაჭრილიყვნენ, მაგრამ ამოდ. ვინც ტყვიას გადაურჩა, შეიპყრეს და ჯალათთან მიიყვანეს, რომელიც კანცელარიის ეზოში რიგრიგობით აჭრიდა მათ თავებს. ასე გრძელდებოდა ღამემდე. შემდეგ მუჰამად 'ალის აღბანელები მოედნენ კაიროს და უმოწყალოდ გაძარცვეს ის სახლები, სადაც ცხოვრობდნენ მამლუქები და მათი მახლობლები.

მამლუქთა განადგურება 1811 წ. 1 მარტს
ჰორაკ ვერნეს ილუსტრაციები

²²⁶ Omar Toussoun. La fin des Mamlouks, 187-205

დაიწყო ძარცვა, დაბეზლება და დაპატიმრება მამლუქებისა, რომლებიც იმალებოდნენ. ზოგიერთმა დულატების (არარეგულარული ქურთი მეომრების) ტანისამოსი ჩაიცვა, სხვებმა ფელაჰი ქალებისა და მოახერხა დაეტოვებინა კაირო და გაიქცა სირიასა და სხვა ადგილებში. მამლუქთა საშინელი სიძულვილით და შესაბამისი სისასტიკით თავი გამოიჩინა ფაშას მოადგილემ, ქათხუდა ბეგმა, რომელიც არ ინდობდა არავის. საამისოდ მუჰამად 'ალიმ მისცა მას ყველა უფლებამოსილება.²²⁷

მკვლევანობები და დაპატიმრება გრძელდებოდა შაბათსაც. სხვადასხვა რაიონიდან მოჰქონდათ მამლუქთა მოჭრილი თავები და ალაგებდნენ ბაზ-ზუფაილას მახლობლად, ან რუმაილაში - მოედანზე საზოგადოებრივ ჭასთან. შემდეგ მამლუქების გაჟლეტვის ბრძანებულება დაიგზავნა პროვინციებში. 21 მარტს ზემო ეგვიპტიდან ჩამოიყვანეს 64 კაცი, მამლუქთა ძველი გვარების შთამომავლები, რომლებიც ეგვიპტეში უხსოვარი დროიდან დასახლდნენ, სხვადასხვა საზოგადოებრივი მდგომარეობის ადამიანები. ღამით დაპატიმრებულებს თავები მოჰკვეთეს, ნილოსში ჩაყარეს, ხოლო თავები ბაზ-ზუფაილასთან დაალაგეს.²²⁸

ყოველდღიურად კაიროში მოჰქონდათ მოჭრილი თავები და ალაგებდნენ ისევ ბაზ-ზუფაილასთან და ციტადელის კარიბჭესთან. ამ დღეებში ციტადელში მოკლეს ათასზე მეტი ადამიანი: ამირა, ქაშიფი, რიგითი მამლუქი და უდანაშაულო კაიროელი, ხოლო კაიროს ქუჩებში - 3500.²²⁹ ალ-ჯაბართი დაღუპულთა შორის ასახელებს მუჰამად ბეგ ალ-ალფის და სხვა მამლუქი დიდებულის 22 ბეგს და 17 ქაშიფს.²³⁰

გადარჩა ერთი, მამლუქი, სახელად ჰასანი, რომელიც ცხენით გადახტა ციტადელის გალავნიდან. ცხენი დაიღუპა და თავად სირიაში გაიქცა. მის შესახებ სხვადასხვა ისტორია გავრცელდა.²³¹ აქ მოგვაქვს შედარებით ნაკლებად ცნობილი სურათი ამ თავგანწირული ნახტომისა, რომელიც ეკუთვნის უილემ დე ფამარს ტესტას.

²²⁷ Аль-Джабарт. *Египет под властью Мухаммада 'Али*, 307; ალ-ჯაბართი არ მიუთითებს მის სახელს, მაგრამ ის უნდა იყოს მუჰამად ლაზ-ოღლი.

²²⁸ იქვე, 311.

²²⁹ ბენიამინ სილაგაძე. ქართველი მამლუქები, 215.

²³⁰ Аль-Джабарт. *Египет под властью Мухаммада 'Али*, 308-9.

²³¹ ამ უკანასკნელი მამლუქის შესახებ 1891 წ. რომანი (ალ-მამლუქ აშ-შარიდ) დაწერა ცნობილმა არაბმა მწერალმა ჯირჯი ზაიდანმა. უკანასკნელი მამლუქის თაობაზე ლეგენდებს, არცთუ დიდი ხნის წინათ, შეემატა კიდევ ერთი. ის მამლუქი იყო, არც მეტი, არც ნაკლები, სახელგანთქმული იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი (შინჯიკაშვილი). „ასე თვლის უსაფუძვლოდ, იბრაჰიმის ძმის, ბასილ შინჯიკაშვილის შთამომავალი, მარტყოფელი გელა შინჯიკაშვილი. ბედი კაცისა (თბილისი, 2007), 19, 27-28.

მამლუქთა ერთ ჯგუფს, რომელიც კაიროს ციტადელში საშინელი ხოცვა-ჟლეტის დროს ზემო ეგვიპტეში იყო იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის მეთაურობით, შეუერთდა იბრაჰიმის სიძე აჰმად ბეგ ალ-ალფი, რომელიც ციტადელში გარეთ იმყოფებოდა. იბრაჰიმ ბეგმა შეიტყო შვილის სიკვდილი და მწუხარებამ მოიცვა. მისმა მიმ-

დევრებმა კი შავები ჩაიცივეს გლოვის ნიშნად და დასტიროდნენ თავიანთ თანამოძმეებს.²³²

ზემო ეგვიპტეში ცხოვრება საშიში იყო. მამლუქთა ნაშთები გაიქცნენ სუდანში, სადაც მათ შეუტია მუჰამად 'ალის უფროსმა ვაჟმა იბრაჰიმ ფაშამ იბრამში – გამაგრებულ ქალაქში. მათ ვინც დაწებდა, თავები მოჰკვეთეს, ხოლო დანარჩენები გაიქცნენ უფრო სამხრეთში, დონგოლაში (არაბ. დუნკულა), ნილოსის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შექმნეს ახალი გამაგრებული დასახლება ალ-'ურდი (ე.ი. ორდუ, ბანაკი), დღეს რეგიონის მთავარი ქალაქი.²³³ ეგვიპტეს მათ აშორებდა დიდი მანძილი, დაახლოებით 40 დღის გზა. თანდათან, ბევრი მათგანი გარდაიცვალა. ბურკჰარდტი წერს, რომ 1813 წელს მათ შორის იყო იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირიც. სხვები, მათ შორის, აჰმად ბეგ ალ-ალფი, იბრაჰიმის სიძე, განაგრძობდნენ ცხოვრებას. თავად ამუშავებდნენ მიწას და მოჰყავდათ მოსავალი. ამასთან, თავდაცვის მიზნით, ისინი ყიდულობდნენ შავ მონებს, ზარბაზნებს და ტყვია-წამალს.

1816 წ. დონგოლელმა მამლუქებმა მიმართეს თხოვნით მუჰამად 'ალი ფაშას ნება დაერთო ეგვიპტეში დაბრუნებულიყვნენ. ფაშამ სულ მცირე შვიდი მკაცრი პირობა წამოუყენა მათ. უარი უთხრა დაებრუნებინა მათთვის ადრე კუთვნილი მიწები და სხვა საკუთრება. თუ ზემო ეგვიპტეში დასახლდებოდნენ, ეკრძალებოდათ აეკრიფათ მოსახლეობისგან გადასახადები, ახალგაზრდებს სთავაზობდა სამსახურს, გამგებლის ნება-სურვილის მიხედვით, ხანში შესულებს – სარჩოს ოჯახების შესანახად. ეგვიპტეში დაბ-

²³² Аль-Джабарты. *Egypte sous le pouvoir des Mameluks*, 310.

²³³ P.M.Holt. Dongola. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, Vol. II (Leiden, 1991), 615.

რუნებისას, თუნდაც ერთი პირობის დარღვევის შემთხვევაში, ისინი დაკარგავდნენ უშიშროების გარანტიას.

ალ-ჯაბართი იხსენებს იმ დროს როცა ტაჰირ ფაშას სიკვდილის შემდეგ ოსმალთა ჯარი მამლუქთა სამსახურში იყო და ეს „საზიზღარი რაზმები თავიანთ სარჩოს იღებდნენ ამირებისგან.. თვით მუჰამად ‘ალი ხელფასს იღებდა იბრაჰიმ ბეგისგან, და ჭამდა მის „პურს, ხორცს, ბრინჯს და ყველაფერს, რასაც უნიშნავდა თავის სარდაფებიდან“. ²³⁴ ყოველივე ეს კარგად ახსოვდათ მამლუქებს. გასაკვირი არაა, რომ მამლუქებმა არ მიიღეს ფაშას პირობები და ამჯობინეს, დარჩენილიყვნენ დონგოლაში. მაგრამ ვითარება შეიცვალა 4 წლის შემდეგ.

1820 წელს დაიწყო მუჰამად ‘ალის სამხედრო ექსპედიცია სუდანში, მისი ვაჟის ისმა‘ილ ფაშას ხელმძღვანელობით. ფაშას სურდა სუდანის ტომების დამორჩილება, მონები სუდანიდან თავისი არმიის დასაკომპლექტებლად, სუდანის ოქრო და დონგოლაში გამაგრებული მამლუქებისგან შესაძლებელი საფრთხის საბოლოო უვნებელყოფა.

სუდანის მცირე პოლიტიკურმა ერთეულებმა და ტომთა გაერთიანებებმა ვერ გაუწიეს წინააღმდეგობა მუჰამად ‘ალის არმიას. როდესაც ის დონგოლას მიუახლოვდა, მამლუქთა ერთმა, ყველაზე შეურიგებელმა ჯგუფმა დატოვა დონგოლა და გადავიდა შენდიში, ხართუმის ჩრდილოეთით, 160 კმ-ზე. მამლუქთა მეორე ჯგუფმა დამორჩილება ამჯობინა, გამოცხადდა ეგვიპტის არმიის ბანაკში და თავისი ლოიალობა დაუდასტურა ეგვიპტის გამგებელს. ისინი შეიწყალეს.

ალ-ჯაბართი წერს, რომ 1821 წლის მარტში დონგოლიდან ეგვიპტეში დაბრუნდა მამლუქთა ჯგუფი, რომლებიც ეკუთვნოდნენ სამ სანჯაკ ბეგს, ერთი მათგანი იყო იბრაჰიმ ბეგის სიძე აჰმად-ბეგ ალ-ალფი. ²³⁵

ამით დაიხურა ბოლო ფურცელი ეგვიპტეში მამლუქთა მოღვაწეობისა.

ეპილოგის ნაცვლად

სამშობლო მამლუქისა

1783 წლის დამდეგს ეგვიპტეს ესტუმრა ფრანგი განმანათლებელი კონსტანტინ-ფრანსუა ვოლნეი. ცხრა თვის შემდეგ ის სირიაში გაემგზავრა და სამშობლოში დაბრუნებულმა თავისი მოგზაურობა, რომელმაც 1785

²³⁴ Аль-Джабарт. *Египет под властью Мухаммада 'Али*, 547.

²³⁵ იქვე, 690.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნლამდე გასტანა, ორტომიან ნაშრომში აღწერა.

პირველ ტომში, რომელიც ეგვიპტეს ეძღვნება,²³⁶ ვოლნეი შეეხო ოსმალთა ეგვიპტის ფაქტობრივ გამგებელ მამლუქთა ზედაფენას და სალანძღავი სიტყვები არ დაიშურა მათთვის, უწოდა უმეცრეები და ცრუმორწმუნეები, სასტიკები და ვერაგები, ფლიდები, მეამბოხეები და მოღალატეები. ვოლნეიმ ეს არ იკმარა და კიდევ უფრო გაამუქა ისედაც ბნელ ფერებში დახატული მამლუქთა სახე:

„მამლუქებს, რომლებსაც ძალზე ადრეულ ასაკში ყიდვიან მათი მშობლები, ანდა მათი მტრები, იშვიათად თუ ახსოვთ თავიანთი წარმომავლობა, ან თავიანთი ქვეყანა; ანდა თუ ახსოვთ, მაღავენ ამას.²³⁷ დაბადებულებს მეტწილად ბერძნული ეკლესიის წეს-ჩვეულებებით და წინდაცვეთილებს [მონებად] ყიდვის დროს, მათ თავად თურქები თვლიან რენეგატებად, რომელთაც არა აქვთ სარწმუნოება და რელიგია. ერთმანეთისთვის უცხოებს არ გააჩნიათ ის ბუნებრივი კავშირები, რაც დამახასიათებელია დანარჩენი კაცობრიობისათვის“.²³⁸

ვოლნეიმ მამლუქებს უწოდა ხალხი მშობლებისა და შვილების გარეშე, ვისთვისაც წარსულმა არაფერი გააკეთა და ვისაც არც თავად გაუკეთებია რაიმე მომავლისთვის.²³⁹

ვოლნეის წიგნი 1787 წელს დაიბეჭდა პარიზში. საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის დაწყებამდე ორი წელი რჩებოდა. ვინ იფიქრებდა, რომ სულ მალე ეს ქვეყანა ისეთი საშინელი სისასტიკის მოწმე გახდებოდა, რაც მამლუქებს არც კი დაესიზმრებოდათ. გილიოტინა დაუნდობლად გაუსწორდებოდა მათ, რომელთა ძალმომრეობამ ხალხის მასები ქუჩებში გამოიყვანა და მათაც, ვინც ამ გამოსვლებს ხელმძღვანელობდა; ერთ კალათში ერთნაირად ჩაიყრებოდა ათასობით სისხლიანი თავი იმ ადამიანებისა, ვისაც მაღალი იდეალები ამოძრავებდა და იმათიც, ვისი ცხოვრების წესი მხოლოდ მანკიერება იყო.

ვოლნეის წიგნს კითხულობდნენ, თარგმნიდნენ სხვადასხვა ენაზე, მისი სჯეროდათ, მის სიტყვებს იმეორებდნენ და დღემდე იმონმებენ სხვა ავტორები. განმანათლებლების იდეებით გაჟღენთილი ცივილიზებული საფრანგეთი აღშფოთებული იყო იმით, რომ ერთი მუჭა ადამიანები, რომელთაც (ვოლნეის მიხედვით) ადამიანობის ნატამალი არ გააჩნდათ, ბატონობდნენ უძველესი ცივილიზაციის მქონე უმდიდრეს ქვეყანაში და ეგვიპტეში შეიარაღებული აგრესიის გეგმებს აწყობდნენ.

²³⁶ ვსარგებლობ ინგლისური თარგმანით: M.C-F. Volney. *Travels through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785*. Translated from the French. Vol. I. (London, 1787), 115.

²³⁷ იქვე, 184-85.

²³⁸ იქვე, 184.

²³⁹ იქვე, 185.

სულ რაღაც თერთმეტი წლის შემდეგ, როცა მონარქიული საფრანგეთის ამ გეგმების რეალიზაცია რესპუბლიკურმა საფრანგეთმა იტვირთა, ვოლნეის ნაშრომი სამაგიდო წიგნი გახდა გენერალ ნაპოლეონ ბონაპარტესათვის.

1798 წლის 30 ივნისს ნაპოლეონის ფლოტი ალექსანდრიას მიაღმა და 2 ივლისს საფრანგეთის არმიამ ეგვიპტის კამპანია დაიწყო. ნაპოლეონმა მამლუქთა სრული დისკრედიტაცია და ამ ხერხით ეგვიპტელთა კეთილგანწყობის მოპოვება დაისახა მიზნად. თავის მანიფესტში ნაპოლეონმა ასე მიმართა ეგვიპტელებს:

„ღვთის წინაშე ყველა ადამიანი თანასწორია, მაგრამ ადამიანებს ერთმანეთისაგან განასხვავებს სიბრძნე, ნიჭი და სათნოება. მაგრამ რა სიბრძნით, რა ნიჭით და რა სათნოებით არიან დაჯილდოებული მამლუქები, რომ მათ ეკუთვნოდეთ ყველაფერი, რაც ცხოვრებას საამურს ხდის?

თუ სადმე კარგი სავარგული მიწაა, მამლუქები დაპატრონებიან, თუ სადმე მზეთუნახავი ტყვეა, საუცხოო ბედაური, ანდა საუკეთესო შენობა, ისიც მამლუქთა საკუთრებას წარმოადგენს“.²⁴⁰

ნაპოლეონის მანიფესტმა სასურველი გავლენა ვერ მოახდინა ეგვიპტელებზე. მამლუქთა ისტორიის ცნობილი მკვლევარი მ. უინტერი აღნიშნავს, რომ მამლუქთა მმართველობის არაპოპულარობაზე დამყარებული პროპაგანდა **შეცდომა** იყო. ასეთივე შეცდომა უფრო ადრე დაუშვა 1786 წელს სულტნის წინააღმდეგ ამბოხებულ მამლუქთა წინააღმდეგ გაგზავნილი ოსმალთა დამსჯელი ექსპედიციის მეთაურმა, ადმირალმა ჰასან ფაშამ.²⁴¹

ეგვიპტელებს, ოსმალთაგან განსხვავებით, თავისიანებად მიაჩნდათ მამლუქები. მ. უინტერი წერს, რომ ეგვიპტელებისთვის მამლუქები წარმოადგენდნენ არა ხალხის უცხოელ ექსპლოატატორებს, როგორც ამას ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარი ფიქრობს, არამედ წმინდა წყლის ეგვიპტელებს, პატივსაცემ არისტოკრატებს, თურქებისგან განსხვავებით ავლად ალ-არაბის (ასე ეწოდებოდა ადგილობრივ, არაბულად მოლაპარაკე მოსახლეობას) თითქმის შემადგენელ

²⁴⁰ დ. ჯანელიძე. ნაპოლეონის მანიფესტი, 313-14; ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში*, 13.

²⁴¹ M. Winter. Turks, Arabs and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt. – *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 72. Band (Wien, 1980), 122.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ნანილს.²⁴² ეგვიპტელი ქალები თანახმა იყვნენ ქორწინებაზე ყველაზე დაბალი რანგის მამლუქთან, მაშინ როცა უარს ეუბნებოდნენ შეძლებულ თურქებს.²⁴³

იმის მტკიცებას სრულიადაც არ ვაპირებ, რომ მამლუქები უცოდველები იყვნენ. მაგრამ განა ვინმე იყო ასეთი ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალურსა თუ პროვინციულ მმართველობაში? ან რატომ უნდა ყოფილიყვნენ სათნონი და ლმოზიერნი?! პატარები მოწყვითეს მშობლიურ კერას, დედამას, და-ძმებს, ახლობლებს, პირუტყვივით გაყიდეს, იძულებით წაიყვანეს იმ ქვეყანაში, სრულიად რომ არ ჰგავდა მათ მშობლიურ მხარეს; ჩასვეს იმ სისტემაში, რომელშიც თავის გადარჩენა მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა, თუ, სხვების მსგავსად, გულქვა და სასტიკები გახდებოდნენ. იოლი როდი იყო მათი ცხოვრება. ათასებიდან ერთეულები ახერხებდნენ ხელისუფლების უმაღლესი ემელონებისკენ გზის გაკაფვას, ხდებოდნენ ალები, ქათხუდები, ქაშიფები და ბეგები, მაგრამ უმეტესობა რიგით მამლუქად ამთავრებდა თავის ცხოვრებას, ეწირებოდა შინა თუ საგარეო ომებს, შავ ჭირს, ხუთ წელიწადში ერთხელ რომ ჩამოუვლიდა ეგვიპტეს. უფრო სწორი იქნებოდა გვეთქვა, რომ თავისი ეპოქისა და სისტემის ღვიძლი შვილები იყვნენ ისინი.

დავუბრუნდები ისევ ვოლნეის, რომელმაც 9 თვე დაჰყო ეგვიპტეში. ფრანგ მოგზაურს ნიჭი და გამჭრიახობა არ აკლდა. მაგრამ მან არ იცოდა არც არაბული და არც თურქული – ის ენები, რომლებიც აუცილებელი იყო პირველწყაროებიდან ინფორმაციის მისაღებად. არც ნაცნობობა და სიახლოვე ჰქონდა მამლუქთა ოლიგარქიასთან. ის ტრიალებდა ევროპელ ვაჭართა წრეში, მათგან მიღებული ცნობები კი ყოველთვის არ იყო ობიექტური. ამის გადამოწმება ძნელი არ არის, ყოველ შემთხვევაში მაშინ, როცა საქმე ქართველ მამლუქებს ეხება.

მართლა არ ახსოვდათ მამლუქებს თავიანთი ქვეყანა და წარმომავლობა და მართლა მალავდნენ მას? თუ ასეა, მაშ საიდან იცოდნენ ევროპელმა მოგზაურებმა ეგვიპტის მამლუქთა ნანილის ქართველობა XVI საუკუნის შუა ხანებიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე?! როგორ დაასახელებდა ცნობილი ოსმალ მოგზაური ევლია ჩელები XVII საუკუნის 70-იან წლებში ეგვიპტის ქართველ მამლუქთა შორის მეგრელებსა და იმერლებს?!²⁴⁴ როგორ დაწერდა აჰმედ ჯაზარ ფაშა, ყოფილი მამლუქი და შემდეგ სირიის ფაშა XVIII ს. მიწურულში,

²⁴² M. Winter. *Turks, Arabs and Mamluks*, 122; M. Winter. *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, 76.

²⁴³ M. Winter. *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, 77.

²⁴⁴ D. Crecelius, G. Djaparidze. *Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 314, შენ. 8.

რომ ეგვიპტის ამირების, ქაშიფებისა და ქვეყანაში დისლოცირებული 7 სამხედრო კორპუსის ხელმძღვანელები, უპირატესად, იყვნენ ქართველები და ძალზე მცირე – აფხაზები და ჩერქეზები.²⁴⁵ და როგორ მისწერდა 1801 წლის 23 ნოემბერს ოსმალეთის სულტანი სელიმ III (1789-1807) ინგლისის მეფეს, რომ ეგვიპტის მამლუქი ბეგები წარმომავლობით ქართველები იყვნენ?!²⁴⁶

XVIII საუკუნეში განსაკუთრებით ფასობდნენ ქართველები, რომელთა რიცხვი ძალზე გაიზარდა და ეს მამლუქთა ოლიგარქიის ეთნიკურ შემადგენლობაზეც აისახა. ზემოთ ვნახეთ, რომ XVIII ს-ის მანძილზე დანამდვილებით ვიცით, რომ ქართველები იყვნენ ოსმალთა ეგვიპტის 6 ფაქტობრივი გამგებელი, რომ არაფერი ვთქვათ მათ გარემოცვაზე. მათ ქართულ წარმომავლობაზე წერდნენ ეგვიპტელი ალ-ჯაბართი, ლევანტელი ბერძენი სავიურა ლუზინიანი, დანიელი კარსტენ ნიბური, ქართველი მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი. ეს ინფორმაცია ამ ავტორებმა საკუთრივ მამლუქთაგან მიიღეს. ჩანს, მამლუქებმა კარგად იცოდნენ საიდან იყვნენ და არ მალავდნენ თავიანთ წარმომავლობას.

მართლა ასე უცხონი იყვნენ ერთმანეთისთვის და არაფერი აკავშირებდათ ერთმანეთთან? თუ ასეა, მაშინ არ შეიქმნებოდა დაჯგუფებები ეთნიკური ნიშნით და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის და შემდეგ იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილის გარემოცვაში უპირატესად ქართველები არ იქნებოდნენ.

ვოლნეიმ მამლუქებს უწოდა ხალხი მშობლებისა და შვილების გარეშე და მკითხველს იმისი შთაბეჭდილება შეუქმნა, რომ მამლუქებს საერთოდ არ გააჩნდათ ადამიანური გრძნობები.

ნუთუ მართლა ასე იყო?! ნუთუ არც მშობლები ახსოვდათ, ან დედმამიშვილები და არც შვილები წარმოადგენდნენ მათთვის რაიმე ღირებულს? თუ ასეა, რატომ ეძებდნენ ისინი სამშობლოში მშობლებს და ახლობლებს, რატომ ეპატიუებოდნენ მათ ეგვიპტეში?

ზემოთ აღინიშნა, რომ 'ალი ბეგ ალ-ქაბირმა დაავალა ერთგულ ქართველ მამლუქს 'ალი ბეგ ატ-ტანტავის - აფხაზეთში მოეძებნა და ეგვიპტეში ჩაეყვანა თავისი მამა, რომელსაც თან ახლდნენ მისი და (იაგუნდი) და კიდევ ერთი დისშვილი (რიდვანი). როდესაც ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი გახდა შაიხ ალ-ბალადი (1777 წ.) მას საქართველოდან ესტუმრა მამა სხვა რამდენიმე ბეგის მშობლებთან ერთად.²⁴⁷

²⁴⁵ *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Nizamname-i Misr of Gezzar Ahmed Pasha*, 33.

²⁴⁶ გ.ბეი-მამიკონიანი. ქართველები მამლუქები, 125.

²⁴⁷ D. Crecelius. *The Mamluk beylicate of Egypt*, 135.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

1778 წ. იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილმა ძმა და სიძე მიიპატიჟა ეგვიპტეში. დაასაჩუქრა ისინი და უკან დააბრუნა.²⁴⁸

1786 წ. 10 თებერვლის ანგარიშში ბრიტანეთის ელჩი სტამბულში წერდა, რომ ალექსანდრიიდან შემოვიდა რუსეთის გემი, რომელსაც მოჰყავდა 8 ქართველი. მათი ხელმძღვანელი იყო ნათესავი მურად ბეგისა, რომლის სტუმრებიც იყვნენ 2 წელი ეგვიპტეში.²⁴⁹

ეგვიპტელ მურად ალას ძმა ესტუმრა ეგვიპტეში და უკან დაბრუნება შეუგვიანდა. ამის შესახებ მოგვითხრობს ეგვიპტელი მურად ალას წერილი ოთარ ამილახვრისადმი. მურადმა ამის გამო ყოფილ ბატონს წერილობით მოუბოდიშა და სთხოვა:

„ახლა ეს არის ჩვენი რაჯა (თხოვნა - გ.ჯ.) თქვენთანა, რომ ჩემი ბერმამა და ჩემი ძმები თქვენ საფარველქვეშ გააძლებინოთ. ჩემი ბერმამა და ჩემი ძმები გებრალეობდეთ, თქვენი გულტკბილობა იყოს მაგათზედა“.²⁵⁰

1786. წ. 10 აპრილს თავის წერილში სულაიმან ალა ანაფი ერეკლე II-ს სთხოვდა, რომ მისი ძმა ივანე გამოეყვანა სოლომონ ავალიშვილის ყმობი-

დან და გადაეყვანა სახასო ყმად, რათა უკეთეს პირობებში ეცხოვრა, თავისი ქვეყნიდან და საქრისტიანოდან რომ არ გადაკარგულიყო.²⁵¹ იმავე თხოვნით იშუამდგომლა ერეკლეს წინაშე იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილმა,²⁵² რომელსაც ივანე კნოტიშვილი და, შესაბამისად, სულეიმან ალაც, მამიდაშვილებად ერგებოდა.

მარტყოფში, შინჯიკაშვილების უბანში დღემდე დგას კოშკი, რომელიც ადრე ლეკების თარეშისგან იცავდა სოფელს.

კოშკი, 1964 წ. ჩემ მიერ მარტყოფში ჩანერილი გადმოცემით, იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილის მიერ ეგვიპტიდან გამოგზავნილი ფულითაა აგებული. მან ფული

²⁴⁸ გოჩა ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები, 12.

²⁴⁹ D. Crecelius. G. Djaparidze. Georgians in the Military Establishment in Egypt, 127, შენ. 97.

²⁵⁰ გოჩა ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები, 13.

²⁵¹ В.Г.Мачарадзе. Грузинские документы, №3, 25-27.

²⁵² იქვე, №2, 24-25.

იმიტომაც გამოგზავნა, რომ მარტყოფში ეკლესიაც აეგოთ. შეებრალა მოხუცი დედა, რომელსაც სალოცავად სხვაგან უნდა ევლო.²⁵³

მაშასადამე, მამლუქებს არც მშობლები დავინწყებიათ და არც დედ-მამიშვილები. არა მარტო ახსოვდათ, არამედ ზრუნავდნენ მათზე!

გული იმ თანამემამულეებზეც შესტკიოდათ, მონებად რომ იყიდებოდნენ ეგვიპტეში. ბევრს უკან აბრუნებდნენ და საგზაო ხარჯებსაც აძლევდნენ. ამას წერდა სულაიმან ალა ანაფი ერეკლე II-ს.²⁵⁴

ცოლებს ბევრი მონათა ბაზარზე არჩევდა. მაღალი რანგის ქართველი მამლუქები ხშირად ქორწინდებოდნენ ქართველებზე. შეიძლება წარმოვიდგინოთ კაიროს მონათა ბაზარზე გასული ქართველი მამლუქი ბეგები, რომლებიც მონების შეძენის დროს უპირატესობას თანამემამულეებს ანიჭებდნენ, თუნდაც იმიტომ, რომ დედა ენაზე ელაპარაკათ, შემდეგ ასევე დედა ენაზე საიდუმლო რამე გაენდოთ მათთვის.

დარწმუნებული ვარ, რომ ქართველი დედის წყალობით, მამლუქთა შთამომავლებს, პირველ თაობას მაინც, ქართული აუცილებლად ეცოდინებოდათ. ამ წყვილების შვილები, მოსალოდნელია, ილაპარაკებდნენ ქართულად, მაგრამ სამწუხაროდ, ხშირად ბევრი ადრეულ ასაკში იღუპებოდა. განსაკუთრებით ვაჟები. და ვინც გადარჩებოდა, იშვიათად თუ გახდებოდა მამის მემკვიდრე. იბრაჰიმ ბეგის გარემოცვაში იყვნენ ქართულის მცოდნეები, მაგრამ ამ ფენომენის შესახებ არაფერს წერენ არაბი ავტორები. თუმცა დ. კრესელიუსი შესაძლებლად თვლის, რომ ეგვიპტეში უნდა ეარსება ქართულ სუბ-კულტურას, ქართველი მამაკაცებისა და ქალების დიდი რაოდენობის გათვალისწინებით.²⁵⁵

მამლუქები ჩვეულებრივ ერთი თაობის არისტოკრატიას წარმოადგენდნენ. ვაჟი, ვინც სრულწლოვანებას მიაღწევდა, როგორც წესი, მამლუქი არ ხდებოდა, პოლიტიკურ ცხოვრებაში არ მონაწილეობდა და ამიტომ არც მემკვიდრე იქნებოდა მის მიმართ ყურადღებას. მამლუქთა ქალიშვილებზე უფრო მეტი ცნობები გვაქვს იმიტომ, რომ მათი ქორწინებები პოლიტიკური ალიანსის საფუძველი ხდებოდა ხოლმე. თუმცა საერთო წესიდანაც არსებობდა გამონაკლისი. თავისუფლებაში დაბადებულნი და ბეგების ხარისხში აღზევებული მამლუქთა ვაჟებიც არიან ცნობილნი. თუნდაც იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილის ვაჟი მარზუკ ბეგი. 1811 წლის 1 მარტს ის კაიროს ციხედელში მუჰამად 'ალი ფაშას მიერ მოწყობილ მამლუქთა ხოცვა-ჟლეტაში

²⁵³ იქვე, № 8, 54-56.

²⁵⁴ იქვე, № 3, 28.

²⁵⁵ D. Crecelius. G. Djaparidze. Georgians in the Military Establishment in Egypt, 130.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

მოჰყვა. ქირისუფლებს ეშინოდათ დახოცილთა გვამებთან მისვლა. ეს მართო მარზუკის ქართველმა დედამ გაბედა. შვილი ამოიცნო და ადამიანურად დაკრძალა.²⁵⁶ მერე მარზუკის სიკვდილი ზემო ეგვიპტეში მყოფ იბრაჰიმ ბეგს შეატყობინეს, რომელმაც მამლუქებთან ერთად დაიტირა დაღუპულები და შავი ჩაიცვა.

იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი სუდანში გადაიხვეწა და, როგორც ითქვა, ბურკჰარდტის ცნობით 1813 წელს გარდაიცვალა. 1816 წლის დამდეგს მოვიდა კაიროში მისი სიკვდილის ამბავი. მისმა ცოლმა ეგვიპტის გამგებლისგან მუჰამად 'ალი ფაშასგან ნებართვა გამოითხოვა, 1817 წ. ივლისის ბოლოს გადმოასვენა ქმრის ცხედარი და ვაჟიშვილის გვერდით დაკრძალა.²⁵⁷ თურმე ცოლ-ქმრული სიყვარულიც ყოფილა მამლუქებში, რომ არაფერი ვთქვათ შვილების სიყვარულზე.

როგორც ვხედავთ, ცდებოდა ვოლნეი, როცა წერდა, რომ ერთმანეთისთვის უცხო მამლუქებს არ გააჩნდათ დანარჩენი კაცობრიობისათვის დამახასიათებელი ბუნებრივი კავშირები. პირიქით, ყველაფერი ადამიანური უცხო არ იყო მათთვის.

ეგვიპტეში მოხვედრილი ქართველი მონები მუსლიმდებოდნენ და სამხედრო განათლებასთან ერთად, არაბულსა და თურქულს ეუფლებოდნენ. კითხულობდნენ თეოლოგიურ და სხვა ლიტერატურას. ნ. ჰანნა თავის ნაშრომში, რომელიც ეხება მამლუქთა კულტურულ ცხოვრებას, ემყარება მათ პირად ბიბლიოთეკებს და ლიტერატურულ სალონებს და ასკვნის, რომ მათ ჰქონდათ ორმაგი იდენტობა. გარდაცვლილი მამლუქების მიერ დანატოვარ ქონებაში იყო წიგნების დიდი კოლექცია, ძირითადად არაბულად, მაგრამ ბევრი იყო თურქულად და სპარსულად. ეს წიგნები იყო არა მარტო რელიგიაზე, არამედ ისტორიაზე და ლიტერატურაზე, მაგალითად, იბნ ხალდუნის, ატ-ტაბარისა და ალ-მაკრიზის შრომები, აგრეთვე მედიცინისა და ასტრონომიის შესახებ. ამირა 'უსმან ქათხუდას ჰქონდა დიდი ბიბლიოთეკა, ისევე როგორც იბრაჰიმ ქათხუდა ალ-ბირკავის, რომელმაც არა მხოლოდ იცოდა არაბულად წერა-კითხვა, არამედ დარწმუნებული იყო, რომ მისი საკუთარი მამლუქები დახელოვნებული იყვნენ ყურანის რეჩიტაციით კითხვასა და კალიგრაფიაში. ალ-ბირკავისაც ჰქონდა ბიბლიოთეკა და ლიტერატურული სალონი. მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბს ჰქონდა მდიდარი ბიბლიოთეკა. ამის საფუძველზე ნ. ჰანნა ასკვნის, რომ მამლუქები ინტეგრირებული იყვნენ ეგვიპტის საზოგადოების კულტურულ

²⁵⁶ Аль-Джабарты. Египет под властью Мухаммада 'Али, 309.

²⁵⁷ იქვე, 613.

და ინტელექტუალურ ცხოვრებაში.²⁵⁸

მამლუქები ამავე დროს ქართულსაც არ ივიწყებდნენ. მაგრამ ადრეულ ასაკში გაყიდულთ, ქართული წერა-კითხვა და კარგი მწერლების მონახვა უჭირდათ.

„უკაცრავოთ ნუ ჩამომართმევთ, ამ წიგნში თუ მეტ-ნაკლები ენერგოს, მისირას (ეგვიპტეში - გ.ჯ.) კარგი მწერალი არ არისო“ - უბოდიშებდა ზემოხსენებული მურად ალა თავის წერილში ოთარ ამილახვარს.²⁵⁹

ვოლნეი თურქების თვალსაზრისს იმეორებს: მამლუქებს სარწმუნოება და რელიგია არა აქვთო. მხოლოდ ნაწილობრივ არის მართალი ფრანგი მოგზაური. იძულებით რჯულგამოცვლილთაგან, დროთა მანძილზე, ბევრი სულით და ხორციტ მუსლიმი ხდებოდა. მათ ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ მუსლიმ თეოლოგებთან, მფარველობდნენ მათ, აშენებდნენ მეჩეთებს, ხელმძღვანელობდნენ პილიგრიმობას მექაში. მაგრამ იყვნენ ისეთებიც, რომელთაც ისლამი ძვალ-რბილში არ ჰქონდათ გამჯდარი. მღვდლის ვაჟის 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის არამამლუქურ გარემოცვაში მრავალი ქრისტიანი იყო. ამის გამო ოსმალეთის წინააღმდეგ აჯანყებულს ურწმუნოებაში დადეს ბრალად. რუსი ოფიცერი პლეშჩეევი იხსენიებს 'ალი ბეგის ერთ მამლუქს, მხიარულ ქართველ ზუღ-ფიკარ ბეგს, „ძალზე სუსტ მიმდევარს მაჰმადიანთა მითითებებისა“, რომელიც სიამოვნებით სვამდა კვიპროსულ ღვინოს.²⁶⁰ სვამდა, მიუხედავად იმისა, რომ ისლამი კრძალავდა ამას.

ნუთუ არაფერს აკეთებდნენ მამლუქები მომავლისთვის? თუ ასეა, რა იყო 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის აჯანყება ოსმალთა წინააღმდეგ 1768-1772 წლებში? ის ხომ ძლიერი და დამოუკიდებელი ეგვიპტის შექმნას ისახავდა მიზნად. თუნდაც ფეოდალური სეპარატიზმი ვუნოდოთ მას, საფუძვლიანად ხომ შეირყა ამ დროს ოსმალთა ბატონობა ეგვიპტეში. როგორც ითქვა, 'ალი ბეგის ეპოქაში ხედავს თანამედროვე ეგვიპტის ფესვებს გამოჩენილი ამერიკელი მამლუქოლოგი დ. კრესელიუსი.

სულტნის ხელისუფლებას დაუპირისპირდა იბრაჰიმ ბეგის და მურად ბეგის დუუმვირატი. სამწუხაროდ, ამაოდ ცდილობდნენ ისინი, მიეღოთ რუსეთის დახმარება ალექსანდრიაში რუსეთის გენერალურ კონსულად დანიშნულ ბარონ ფონ ტონუსის მეშვეობით. ამიტომაც, უკმაყოფილო ქართველი მამლუქები რუსეთის ხელისუფალთაგან ისეთი კონსულის (მანუჩარ კაჭკაჭიშ-

²⁵⁸ Nelly Hanna. Cultural Life in Mamluk Households (Late Ottoman Period). – *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann, 196-204.

²⁵⁹ გოჩა ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები, 12.

²⁶⁰ С. Плещеев. Дневные записки путешествия из Архипелагского, ..., 3, 8.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ვილის) „განწესებას“ ითხოვდნენ, მათი ქვეყნისა რომ იყო და მათი ენა იცოდა.²⁶¹

და მაინც, რა იყო სამშობლო ქართველი მამლუქებისთვის?

სამშობლო მათთვის, უპირველეს ყოვლისა, იყო ის სოფელი და ის მხარე, სადაც დაიბადნენ და ფეხი აიდგეს. იმ დროს, ადრეულ ასაკში, ქართველი ბიჭებიდან ცოტას თუ ექნებოდა საშუალება თავისი სოფლის, თუნდაც ქალაქის გარეთ გასულიყო. მშობლიური პატარა სოფელი, პატარა კუთხე სამუდამოდ აღიბეჭდებოდა მამლუქთა ცნობიერებაში. ამასთან იყო „დიდი საქართველოც“, რომლის ამბები სხვადასხვა ოფიციალური და არაოფიციალური წყაროებით მამლუქთა ოლიგარქიამ კარგად იცოდა; ერეკლე II-სთან და მის შვილებთან მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა და მათგან იღებდა მფარველობას საქართველოში.

შორეული სამშობლო, თუნდაც ის წარსული, რომელმაც ვოლნეის სიტყვით, არაფერი გაუკეთა მათ, თავს ახსენებდა მამლუქებს და ბევრს უკან დაბრუნების სურვილს აღუძრავდა. მანამდე კი ეგვიპტიდან საქართველოში საჩუქრებს გზავნიდნენ.

ზოგჯერ ისეც ხდებოდა, რომ მამლუქებისგან ახლობლებისთვის გამოგზავნილი ფული თუ სხვა საჩუქარი დანიშნულების ადგილს არ აღწევდა და ადრესატს არ ბარდებოდა. ასე დაემართა ალა ალ-მუსთაჰფიზანის სალიმ ალა ძანანაშვილის, იბრაჰიმ ბეგის თანასოფელელის, საჩუქრებს, რომლებიც წამოიღო მისმა სიძემ და არ გაანაწილა. მაგრამ სალიმ ალას ერეკლე II-ის და მისი შვილების დახმარების იმედი ჰქონდა. აღშფოთებულმა სალიმ ალამ წერილი მისწერა სიძეს და საჩუქრების განაწილება მოსთხოვა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, იმუქრებოდა:

„ღმერთსა ვფიცავ და მეფეს ერეკლეს, რომ წიგნს მივწერ მეფეს, გიორგი ბატონიშვილს, იულონს და ალმასხანს. ჩემსასაც გამოვიტან და შენიც თან გაყვება და მასუკან ნუ დამემდურები. თორემ მანამ მეფე ერეკლე და იმის შვილები ცოცხალი არიან, შენ ჩემს საქონელს არ შეგაჭმევ.“²⁶²

სალიმ ალას იბრაჰიმ ბეგის შუამდგომლობის იმედიც ჰქონდა. იოანე ბატონიშვილი წერდა:

„იბრეიმ ბეგი დიდი ერთგული და მოსიყვარულე იყო თვსთა საქართველოს მეფეთა: ირაკლისა და გიორგისა, რომელთაცა ყოველთვის ძღვნიდა მუნებურთა არმაღანთა და ეგრეთვე ამდიდრებდა მიმსვლეთ ქართველთა. ეგრეთვე სხვანი ბეგებნი ეწეოდენ ყოველ-

²⁶¹ В.Г.Мачарадзе. Грузинские документы, 28.

²⁶² გოჩა ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები, 13

გოჩა ჯაფარიძე

თა მუნ მისრულთა ქართველთა“.²⁶³

სალიმ აღას საქართველოში მამული შეუძენია. ვილაც ხელმრუდენი მის დაპატრონებას შეეცადნენ. ეგვიპტიდან საქართველოში გამოგზავნილ წერილში სალიმი შეეცადა ნამუსზე შეეგდო ისინი:

„თქვენ ჩემს მამულში რა ხელი გაქვთ, იქნება ღმერთმა ხელი მომიმართოს და მეც ჩემს ქვეყანაში მოსვლა მეღირსოს“.²⁶⁴

1765 წელს ერეკლე II-მ გამოსცა კანონი, რომლითაც ტყვეობიდან დაბრუნებული საქართველოში თავისუფალი ხდებოდა. სულაიმან აღა ანაფის ცნობით, ეგვიპტიდანაც ბრუნდებოდნენ მამლუქთა დახმარებით,²⁶⁵ მაგრამ უმეტესობას ეს არ ეღირსა.²⁶⁶

ველარ იხილა ამილახვართა ყმადყოფილმა მურად აღამ ვერც ძმა და ვერც ბერმა. ანტიფრანგული საქმიანობისთვის მას თავი მოჰკვეთეს კაიროს ციტადელში.

არც სალიმ აღა ძანანაშვილს მოუმართა ხელი ღმერთმა. 1811 წელს მუჰამად 'ალის რისხვას სულანში გაექცა იბრაჰიმ ბეგ შინჯიკაშვილთან ერთად და იქ აღესრულა.

სულაიმან აღა ანაფი იმაზე ზრუნავდა, რომ მისი ძმა საქრისტიანოდან არ დაკარგულიყო, ხოლო თვითონ ეგვიპტეში დაამთავრა ცხოვრება. მის მიერ აგებულ აკლდამაში განისვენებს მისი ვაჟიშვილი 'უმარიც, რომელსაც, ეგვიპტეში დაბადებულს, საქართველო, ალბათ, მამის ნაამბობიდან თუ ეცოდინებოდა.

ბევრ ქართველ მამლუქს სიკვდილის შემდეგაც არ გაუმართლა, მათი საფლავები არ შემოინახა.

1774 წელს იბრაჰიმ ბეგმა წინასწარ გაამზადა თავისთვის აკლდამა ეგვიპტის მამლუქთა სულთან კა'ით ბაის მედრესეს ტერიტორიაზე. მაგრამ დღეგრძელი აღმოჩნდა და მისი საფლავში სხვა დაკრძალეს. 1817 წ. სულდანიდან გადმოსვენებული ვაჟიშვილის გვერდით დაასაფლავეს. ბევრი ვეძებე ძველ კაიროში, მცირე კარაფაზე – მამლუქთა სასაფლაოზე იბრაჰიმისა და მისი ვაჟის საფლავები, მაგრამ ამაოდ. ჟამთასვლამ წარხოცა

²⁶³ იოანე ბატონიშვილი. *ხუმარსწავლა*. კალმასობა, II, 189.

²⁶⁴ გოჩა ჯაფარიძე. მამლუქთა წერილები, 13.

²⁶⁵ ამასვე წერს მანუჩარ კაჭკაჭიშვილი ფელდმარშალ პოტიომკინს: „ყოველნი ეგვიპტის დიდი კაცნი და ლაშკარნი ქართლიდგან ტყვეთ მოყვანილნი არიან და უნებურად გათათებულნი არიან და ყოველს ჟამს მოწადენი არიან რა დროს გზა ჰპოვონ, რომ ქრისტიანობა ეღირსოსთ. დიად მრევალთა დიდკაცობა დასთმეს და დიდის შეჭირვებითა მისრეთიდან წამოვიდნენ ქართლშია გლეხკაცობას ზჯერდებიან“.

²⁶⁶ В.Г.Мачарадзе. Грузинские документы, N3, 26.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ისინი.

1800 წლის 7 აპრილს შავმა ჭირმა იმსხვერპლა მურად ბეგი, რომლის საფლავი სოჰაჯში, არცთუ დიდი ხნის წინათ, აღიგავა პირისაგან მიწისა.

მძიმე იყო მამლუქთა ცხოვრების ბოლო ათწლეულები.

ზოგი 1798-1801 წლებში ფრანგებთან ბრძოლებში დაიღუპა, ზოგი - შავმა ჭირმა შეიწირა და ზოგსაც 1811 წლის 1 მარტს კაიროს ციტადელში მოუღეს ბოლო. გადარჩენილებმა სუდანს შეაფარეს თავი და მოგვიანებით, სრული მორჩილების პირობით, მცირედნი თუ შეინყაღა მუჰამად 'ალი ფაშამ.

სხვა მოულოდნელი ამბებიც მოხდა.

მამლუქთა საბრძოლო ხელოვნებამ ისე მოხიბლა ნაპოლეონი, რომ თავად შექმნა კორპუსი მამლუქებისა, რომლებიც თან წაიყვანა საფრანგეთში 1799 წლის აგვისტოში. მათ რიგებში ჭაბუკი ქართველი მამლუქების მცირერიცხოვანი ჯგუფიც იყო. ზოგიერთმა ფრანგების არმიაში მონაწილეობა მიიღო რუსეთის კამპანიაში.

ჭეშმარიტად, ამაზე იტყვიან, სად წაიყვან სადაურსა...

ვოლნეი არ იყო ერთადერთი, რომელმაც მიწასთან გაასწორა მამლუქები. ასევე მოიქცა მოგვიანებით გამალ აბდელ ნასერიც,²⁶⁷ რომელიც 1952 წლის რევოლუციის ტალღაზე მოვიდა ეგვიპტის ხელისუფლების სათავეში და, რამდენიმე ათეული საუკუნის შემდეგ, ფაქტობრივად, ამ ქვეყნის პირველი ეგვიპტელი არაბი ხელმძღვანელი გახდა. ყველა წინამორბედი არაარაბი მმართველი მისთვის მიუღებელი იყო.

მამლუქთა თემა ფრიად პოპულარულია საქართველოში. მაგრამ ზოგჯერ მაინც კბილს გაჰკრავენ ხოლმე მათ ქართულ პოეზიასა („მაგრამ ნუ ჩავთვლით მათ ჩვენს თვისტომად, ვინც შეაგინა თვისი ბავშვობა, **მამლუკობა ვინც თვით ინდომა** და თვით არჩია ყიზილბაშობა“) და პუბლიცისტიკაში. იყო მცდელობა მამლუქიზმის და შინაური მამლუქობის ცნებების დამკვიდრებისა ათასი ჯურის კონდოტიერისა და ქვეყნის მოძულეთა მიმართ. მრავალი ცოდვა მიაწერეს დაუმსახურებლად — იმის მაგივრად, რომ პატიება გვეთხოვა საუკუნეთა მანძილზე საქართველოდან იძულებით გაყვანილი და უცხო მიწაზე სამუდამოდ დარჩენილი ურიცხვი ქართველის სულთათვის.

ისლამი კრძალავს მუსლიმის მონად გაყიდვას. ეგ კი არა, მუსლიმთა ქვეშევრდომი ქრისტიანების დამონებაც აკრძალულია. ჩვენში ქრისტიანი

²⁶⁷ Gamal Abdel Nasser. *The Philosophy of the Revolution* (Cairo, 1955), 36-37.

გოჩა ჯაფარიძე

ბატონი ქრისტიან ყმას ჰყიდდა. ამას ემატებოდა ოსმალებისა და ყიზილბაშთა შემოსევები და ლეკიანობა, რის შედეგადაც ქვეყნიდან უთვალავი ტყვე გადიოდა. ისინი ვერ დაიცვეს უუფლებო მშობლებმა, ვერ დაიცვა სუსტმა სახელმწიფომ და ვერც ეკლესიამ — ტყვეებით მოვაჭრეთა შეჩვენებითაც კი. თავისი ნებით არ დაუტოვებიათ მათ საქართველო, თავისი ნებით არ ჩამდგარან სხვის სამსახურში, მით უმეტეს, არც მახვილი აღუმართავთ სამშობლოს წინააღმდეგ და საკუთარი ხალხის მტრები არ გამხდარან. განა შეიძლება რაიმე პრეტენზია გვექონდეს ამის შემდეგ მამლუქთა მიმართ?

ნუ განიკითხავთ, რადთა არა განიკითხნეთ... (მათეს სახარება 7,1.)

GEORGIA AND MAMLUKS OF EGYPT

(Summary)

The Mamluk Sultanate in Egypt was established in 1250. Until 1517 Egypt was ruled mostly by Mamluks of the Kipchak and the Circassian decent. Following the 1517 conquest of the country by the Ottomans it became a part of the Ottoman Empire. Until the late 18th century a large number of Georgian Mamluks began to fill the Egyptian military arena. Their history has been since the subject of interest in Georgia. The focus of the presented monograph will highlight the findings of the study pertaining to the relations between Georgia and Mamluk Egypt (Mamluk Sultanate and Ottoman Egypt) from the 1250s to the late 18th century / early 19th century.

Specifically, the following topics will be examined and discussed:

- Internal affairs of the Mamluk Sultanate's and international conditions causing Egypt's military-political confrontation with Mongols, in whose army Georgians were also coerced to fight;

- Georgian Mamluks in the ruling oligarchy of the Mamluk Sultanate;

- Diplomatic connections aimed at protection of Georgian monastic community, some Georgian churches and monasteries on the Holy Land – Palestine (based on Arabic documentary and narrative sources); description of receiving Georgian ambassadors at the court of Mamluk Sultans in Egypt, their goals and results of the visits; Sultan Jaqmaq's relations with Samtskhe-Saatabago's ruler (South Georgia) Ivane Jakeli etc.

- The internal structure of Ottoman Egypt and diverse methodological approaches in Mamluk organization under Ottoman rule and their households (D.Crecelius, J. Hathaway); the rise of Mamluks in Egypt after the Ottoman conquest.

- European and Oriental sources confirming gradual appearance of Georgian Mamluks starting from the 16th century, the increase of their number in the second half of the 17th- and the first half of the 18th centuries and their dominant role in the second half of the 18th century; Mamluks of Georgian origin, who factually ruled Egypt in the 18th century; households of Muhammad Bey Qatamish and al-Qazdaghli, dominated by Georgians, as well as 'Ali Bey al-Kabir's and Muhammad Bey Abu l-Dhahab's Georgian Mamluks; Duumvirate of Ibrahim Bey al-Kabir (Shinjikashvili) and Murad Bey, as well as their Georgian environment; relations of Georgian Mamluks with Georgia.

- Eradication of Mamluk organization on March 1, 1811; escape of Mamluks to Sudan and their reconciliation by Muhammad 'Ali Pasha in 1820.

At the same time, the work will discuss such issues as Georgian Mamluks' lifestyle, their palaces in Cairo, women's role in the family, successors, and Mamluks' graves.

The present summary focuses only on some important problems discussed in the monograph, which consists of four chapters. It gives a priority to Georgia's relations with Egypt and highlights the role of Georgian Mamluks in Egypt. In this regard, it is imperative to have a comprehensive knowledge of the history of the Mamluk Sultanate (internal affairs and foreign relations) and of the Ottoman Egypt of the 16th-18th centuries.

Monographic study of Egyptian Mamluks and their relations with Georgia, supported traditional, as well as the most recent studies (a large portion of which has not been yet considered by Georgian scholars) represents a novelty, even a new stage in the process of the study of Georgian Mamluks' history.

– Chapter 1 – “Georgia and Mamluk Sultanate” the following issues are reviewed: sources and literature of Mamluk Sultanate history; structure of Mamluk Sultanate; Georgians in the Mongol army, in the wars against the Bahri Mamluks; presence of the Georgians in the oligarchy of Bahri Mamluk Sultanate.

Interest in the topic at hand of the Georgian scholars, as well as the society at large, reached its peak between the 1950s and the 1980s. A number of studies was published including G. Bey-Mamikonian’s “*Georgian Mamluks in the Struggle for the Restoration of the Sovereignty of Egypt*” (in Georgian). – Journal “Mnatobi”, #9 (1957), 125-140; D. Janelidze’s “*Georgian Mamluks in Egypt*” (Tbilisi, 1967, in Georgian) and B. Silagadze’s “*Georgian Mamluks in the Fight for Egypt’s Independence in 1798-1801*” (Tbilisi, 1984, in Georgian). B. Silagadze’s Georgian translation of S. Lusignian’s “History of the Revolt of ‘Ali Bey against the Ottoman Porte” (Tbilisi, 1973), a significant source on Mamluk history for the 60’s and 70’s of the 18th century. V. Macharadze’s publication of the documents on Georgian Mamluks of Egypt, preserved in the archive of the Ministry of Foreign Affairs of Russia - V. G. Macharadze, *Georgian Documents from the History of Russian-Georgian-Egyptian-Ethiopian Relations of the 1780s* (Tbilisi, 1967, in Russian and Georgian). At the same time, Georgian scholars, B. Silagadze and D. Gocholeishvili, studied military-political confrontation and diplomatic connections of Georgia with the Mamluk sultanate in the course of the 13th -14th centuries.

In early 21st century, the history of Georgian Mamluks in Egypt once again gained significance in Georgia. Renewed interest of the Georgian society was triggered by the discovery of the graves of great Georgian Mamluks in Cairo for by the diplomats of Georgian Embassy in Egypt – Minister Plenipotentiary Prof. G. Djaparidze and Ambassador Prof. A. Silagadze. Together they co-authored a publication titled “*Materials for the 18th century Egyptian Epigraphy*” (Tbilisi, 2002, in Georgian), detailing the life and activities of Ibrahim Katkhuda al-Qazdaghli (1748-1754), Egypt’s actual ruler of Georgian origin. G. Djaparidze in collaboration with the well-known American scholar, Prof. D. Crecelius published articles regarding Georgian Mamluks in Egypt (Crecelius, Djaparidze, 2002, 320-41; 2008, 313-337).

In the present monograph the narrative sources of Mamluk history are thoroughly examined. Among them are the latest and reprinted editions by the authors: Baybars al-Mansuri, al-Yunini, Badr al-Din al-‘Ayni, Ibn Nazir al-Jaysh, al-Nuwayri, al-Maqrizi and Ibn Iyas and others (unfortunately, the works of last two well-known traditional Arabic sources have not been studied and fully analyzed previously in Georgia).

A number of Egyptian sources of the Ottoman period has not been considered in Georgian historiography either; some of them are the works of al-Damurdashi and Isma‘il b. Sa‘d al-Khashshab. Al-Jabarti’s ‘*Aja‘ib al-athar fi ‘l-tarajim wa‘l-akhbar*’ – the main source of Mamluk history of the Ottoman Egypt, was known to Georgian scholars only partially through the Russian translation of its last three volumes. Currently a full critical publication of al-Jabarti’s work in Arabic is available in four volumes; also, its English translation and other works of this author, which are unknown to Georgian historiography.

The Ottoman and European sources of the 17th -18th centuries are important for the Mamluk history of the Ottoman period. In this regard, of special significance is “Ottoman Egypt in the Eighteenth Century. The Nizamname-i Misir of Cezzar Ahmed Pasha” (Cambridge, 1962).

Georgian historiography has not considered “Description de l’Egypte (1809-1818)”, which comprises of 23 volumes of works (including engravings, plans and maps) by the group of scholars accompanying Napoleon in Egypt, which played an important role in the study of Egypt.

There is a large interest by the Western scholars in the Mamluk Sultanate and Mamluk organization in Ottoman Egypt, among them are D. Ayalon, R. Amitai-Preiss, P. Holt, R. Irwin, A. Levanoni, M. Winter, C. Petry and others, who published studies on the Mamluk sultanate, along with several others, namely, D. Ayalon, P. Holt, S. J. Shaw, J. Livingston, D. Crecelius, A.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

Raymond, M. Winter, J. Hathaway, who studied Ottoman Egypt. Besides the internal structure and international relations of the Mamluk state, the works of the above-mentioned authors seldom, however, still demonstrate interest in Egypt's relations with Georgia and in the Georgian origin of Mamluks.

Documents preserved in the archives of Cairo, Jerusalem and Moscow are especially noteworthy since they, on the one hand, provide important information about Egypt's Mamluks of Georgian origin and, on the other hand, they describe the diplomatic relations between Georgian kings and Bahri and Burji sultans of Egypt. Present author obtained a number of such unpublished documents. Attention should also be paid to the inscriptions on the graves of Georgian Mamluks, many of which were introduced in Georgian historiography by A. Silagadze and G. Djaparidze.

The first chapter also reviews and examines the participation of Georgians in Mongol wars against Mamluk Sultanate in 1259-1312.

Georgians were involved in every campaign of Ilkhans, mainly on the Syrian territory, with the goal of conquering Syria and then destroying Mamluk Sultanate of Egypt, particularly in 1259-1260, 1280-1281, 1299-1301 and 1312. Furthermore, beyond Syria, Georgians were taking part in military confrontations between Mamluks and Mongols in Rum Seljuk Sultanate in the battle of Elbistan in 1277.

Georgian kings were obliged to join the Mongol wars due to the vassal state status, and hard military burden. As a rule, they were demonstrating unjustified courage, served as leaders and never turned away from the enemy. A Georgian chronicler verifies this, however, Prof. Reuven Amitai-Preiss does not take the Georgian chronicle's notice seriously, which is known from the French translation of Marie Brosset. In his opinion, this source exaggerates the Georgian might in Mongol military campaign. However Arab Encyclopedist of the 14th century al-'Umari referred to the Georgian forces as follows: "they [Georgians] stand firmly for the faith of Cross and they are valiant and courageous people... They represent a power and wealth of Ilkhans and Ilkhans have confidence in Georgians and even rely on them" (Al-'Umari, 1988, 78; Lang, 1955, 78).

Due to Mongol's negligence, Georgian sacrifice was great but not rare. The same happened in Syria, near Homs, on October 30, 1281, where the majority of 5000 Georgians was killed as a result of the incapacity of Mongol leadership. Georgians retreated only when Mongol's main forces left the field. In 1277, in the battle of Elbistan, when drunk Mongols could hardly astride and scattered shamefully defeated, Georgians were standing firmly and were able to kill a number of Egyptians. Nevertheless at that time 2000 out of 3000 Georgians were killed on the battle field. On April 18-20, 1302, in the battle of Marj al-Suffar, because of the Mongol commander, Qutlugh-Shah, Mongols were trapped and the king Vakhtang III of Georgia barely survived.

A military burden was too heavy for Eastern Georgia and Samtskhe-Saatabago, but devotion to Ilkhan wars can be explained. Georgian kings, accompanying their own army units, hoped to win the Mongols over for participating in their wars and thus ensure protections, security and prosperity of their country.

Due to selfless fights in Ilkhan wars, it is possible that the Georgian kings hoped to protect and return their holy places in Palestine, such as Monastery of the Holy Cross that had been captured by Mamluks in 1270s. I would not dismiss that such illusion indeed existed, but the reality was more severe and its realization was impossible.

In 1323, Mamluk Sultanate of Egypt and Ilkhanate reached peace. This peace ended a long lasting military-political confrontation between Mongols and Mamluks and made it possible for Georgia to avoid military burden and senseless sacrifice in fighting for a foreign issue. A brand new field was opened for peaceful relations with Mamluks that began from the 60's of the 13th century.

The author studies presence of the Georgians in the oligarchy of Bahri Mamluk sultanate.

A. Poliak writes: “Georgians, who under the Ottomans became the principal element of the Egyptian Mamluk corps, did not play an important part in the army of the Mamluk sultans” (Poliak, 1942, 866). D. Ayalon in his article about Mamluks, printed in “Encyclopaedia of Islam”, does not name Georgians among Mamluk ethnical groups (Ayalon, 1991, 316-317).

In the Bahri Mamluk Sultanate (1250-1382). Kipchak element was predominant. The second in importance was Burji regiment, composed by Circassians, created by Sultan al-Mansur Qalawun (1279-1290). The Kipchak made up a major part of Bahri sultans and all the sultans up to 1382 were the offsprings of Qalawun’s son al-Nasir Muhammad (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341). There were other races among the Mamluks as well - Mongols, Alans, Europeans, etc.

The author draws a special attention to the fact that several Bahri Mamluk Amirs had the proper name Kurji, which takes its origin from al-Kurj, the Arabic designation of Georgians, e. g. Sayf al-Din Kurji, the head of Burji regiment, who killed Sultan Lajin in 1298, Jamal al-Din Akush Kurji (killed in 1300 near Homs in a battle against the Mongols), ‘Izz al-Din Aybak Kurji al-Zahiri, *amir alf* - commander of the one thousand (d. 700/1301), Sayf al-Din Asandamur Kurji (executed in 1321 in the prison of al-Karak), amir Kurji al-Shamsi, who lived in the 1370s-1380s. The study is devoted to one of them - amir Sayf al-Din Asandamur Kurji al-Mansuri.

The 14th century French chronicle commonly attributed to the “Templar of Tyre” mentions Asandamur Kurji’s Georgian origin. It reports that the initiator of the seizure of the island of Ruad (Arwad) near the Syrian port of Tartus by Mamluk military forces in 1302 was the amir of Tripoli, Sandamur (also known as Asandamur Kurji), “who had been a Christian, born of a Christian man and woman in a land called Georgia” (Les Gestes des Chiprois, 1887, 309; Crawford, 2003, 160-161).

Arabic sources allow reviewing the past career of Asandamur Kurji, who held important positions in the late 13th and the first decade of the 14th century in the Bahri Mamluk Sultanate. He was *silahdar* (arms-bearer) of Sultan Qalawun and his son al-Ashraf Khalil (1290-1293), appointed as Sultan’s *wali* (governor) in the countryside of Damascus (*barr Dimashk*) in Rajab 692 / began 7th June 1293, dismissed in Shawwal 695 / began 23rd August 1296, imprisoned by the Sultan Kitbugha in the 11th Muharram / 9th November 1296, appointed as *na’ib* (deputy of Sultan) of conquered castles and lands in Cilician Armenia in 1298, took up office as *na’ib* of Tripoli in 701/1301-709/1309 and played an important role in its rebuilding, appointed for a short time as *na’ib* of Hama in the 18th Dhu l-Hijja 709/19th May 1310 and then of Halab in Jumada I 709/began 26th September 1310). He participated in military actions against Cilician Armenia in 1298 and Ilkhan Ghazan’s army that invaded Syria in 1299-1303.

Asandamur Kurji supported al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun in his return to the Sultan’s throne for the third time on March 5, 1310. However, ultimately he became a victim of the Sultan’s policy, who strove for the promotion of his own Mamluks. Asandamur Kurji was first arrested in 1310 and later in 1321 was executed in the prison of al-Karak on the order of Nasir Muhammad.

In Burji Mamluk Sultanate the leading ethnic element was of Circassian origin, although in Mamluk oligarchy there were also non-Circassians and Georgian slaves sold in Egypt.

In early period of Burji Mamluk regiment, among them is noticed amir Kurji al-Shamsi, active in the 70’s-80’s of the 14th century. The Shafi’i scholar Shams al-Din Muhammad Ibn Ahmad al-Minhaji al-Asyuti (d. in 889/1484) mentions Georgians among the slaves of various ethnicities sold in Egypt. Nevertheless, it is doubtful, that their number was high and they are not listed in Mamluk oligarchy.

Chapter 2 of the monograph discusses Palestine Holy places in Georgian and Egyptian diplomatic relations. Diplomatic connections aimed at protection of Georgian monastic community, Georgian churches and monasteries in the Holy Land – Palestine.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

A special attention is drawn to a restitution of the Monastery of the Holy Cross in 1310. In the early 1270's Baybars I, the Sultan of Mamluk Egypt, confiscated the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem from the Georgians, turning it into a mosque. Restitution of the Monastery by the Georgians took a long time. This happened during the reign of Sultan al-Nasir Muhammad b. Qalawun (1294-1295, 1299-1309, 1309-1340), although the exact date is debatable.

The Medieval Arab historians suggest two different dates. According to Badr al-Din al-'Ayni (d. in 1451), al-Maqrizi (d. 1442) and Mujir al-Din al-Hanbali (d. 1521), this occurred in 705/1305-6, when Georgian envoys visited Cairo to negotiate the issue of restitution of the monastery. The sultan responded favorably. Apart from that, Shihab al-Din al-Nuwayri (d. 733 /1333), al-'Ayni and al-Maqrizi noted that the Georgian envoys visited Cairo once again in 710/1310-11, which is confirmed by Mufaddal Ibn Abi l-Fada'il (whose chronicle *Nahj al-sadid wa al-durr al-farid* was completed in 759 /1357-58). The purpose of the visit was the same.

According to the accounts of al-Nuwayri, Mufaddal Ibn Abi l-Fada'il and al-'Ayni, the mission in 1310 was successful. However, according to al-Maqrizi, it was not. Modern scholars have different opinions on this issue - some giving preference to 705/1305, others - to 710/1310.

The German scholar J. Pahlitzsch tackled the problem in 2003. He conducted a critical study of Arabic sources of the above mentioned Arab authors (excluding al-Nuwayri) and, in addition, for the first time used the *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra* (Beirut, 1988, 385-86) by the oldest contemporary Arab historian Baybars al-Mansuri (d. 725/1325); this chronicle cites the year 705/1305 as the date of the restitution of the monastery.

On the basis of Baybars al-Mansuri's chronological priority and al-Maqrizi's first account, Pahlitzsch gives preference to this specific date (J. Pahlitzsch, 2003, 35-51). However, there are grounds for disagreeing with this view.

The *Zubdat al-fikra* by Baybars al-Mansuri deals with the events from 650/1252-53 - through the year 709 /1309-10. At the same time, Baybars al-Mansuri authored another work *Kitab al-tuhfa al-mulukyya fi al-dawla al-turkiyya* (Cairo, 1987, 220-21), which covers the events of 647/1249-710/1310-11 with the brief additions concerning the year 721/1321. This chronicle, which was overlooked by Pahlitzsch, describes the Georgian envoys' second visit to Cairo in 710/1310 (not specifying the day and the month) with the purpose to recover the monastery of the Holy Cross: "Georgian envoys arrived from Constantine, son of David, lord (*sahib*) of Kurjistan (Georgia) and Tiflis (Tbilisi). They asked him [Sultan al-Nasir Muhammad] to return the Church of the Cross (*Kanisat al-Musallaba*) which had been taken [from them] in the past by force. It is known to have been theirs from old times and the chief of their priests dwells in it [in the church]. And His well-embracing justice proceeded slowly with returning it, in fulfillment of the *Shari'a*, intending to protect the public interests and impede [others'] schemes. And he wrote ordering him [Constantine] to take good care of those Muslims who resided in the lands of his Kingdom, to protect, guard and save them from harm and help them in performing their religious duties of the true religion and let their voices be heard in the mosques and from the height of the minarets. He was to show good intentions towards merchants coming and going frequently and to protect them in [their] export and import [of goods]".

From the above excerpt, it is obvious that by 1310 the Monastery of the Holy Cross still remained in the hands of the Muslims. This was the reason why the King of West Georgia, Constantine I, son of David Narin, sent envoys to Egypt to negotiate the issue of the restitution of the monastery. The conditions set forth by the Sultan in return for ceding the monastery are cited for the first time in the *Kitab al-tuhfa al-mulukyya* by Baybars al-Mansuri. According to the decree of Sultan al-Nasir Muhammad at the Library of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem [VII.B.2.38], dated Ramadan 8, 710 AH i. e. January 19, 1311 AD, the monastery was already in the possession of the Georgians: a certain Sadun al-Kurji (Georgian) already lived there. The Sultan guaranteed safety for him and for the monks of the monastery of the Holy Cross, as well as for those flourishing in other Georgian churches in Jerusalem. Considering that according to al-

Maqrizi and al-ʿAyni, the Georgian envoys arrived in Cairo for the second time in Rajab, 710 AH, i. e. on 14. XI - 23. XII. 1310 AD, one can assume that the monastery of the Holy Cross was restituted to the Georgians shortly after the above-mentioned visit, namely at the turn of 1310 to 1311.

The existence of two dates, 705/1305-6 and 710/1310-11, for the return of the Monastery of the Holy Cross can be explained. The process of negotiations started in 705/1305, during the first mission of the Georgian envoys, and ended in 710/1310-11. It may be assumed that in 705/1305 the parties had principally arrived to an agreement on ceding the monastery, but its implementation was delayed. The reason might be rooted in the negative attitude on part of the Muslim *ʿulama* in Jerusalem, as they were against losing the monastery converted into a mosque. An interesting account on that issue is found in *Masalik al-absar fi mamalik al-amsar* by Ibn Fadl Allah al-ʿUmari (Cairo, 1924, 339-342).

In the Library of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem a number of Arabic documents is kept, that relate to the life of the Georgian monastic community in Palestine as well as the rights of the Georgian monks and pilgrims, narrating their relationships with the Mamluk sultans of Egypt, local Mamluk authorities and Christian communities of Jerusalem. They play a significant role in the process of exploration of the history of the Georgian monastic community and Georgian church in the Holy Land.

In the 30's - 40's of the 15th century diplomatic relations are set between the Prince of Samtskhe, Ivane Atabag (1391-1444) and Sultans of Egypt Barsbay (1422-1438) and Jaqmaq (1438-1453).

According to the available materials, one of the principal issues in the relations of Ivane Atabag with Barsbay and Jaqmaq was that of the Calvary.

According to April 5, 1308 decree of Sultan al-Nasir Muhammad, the Georgians took possession of the Calvary (Papadopoulos-Kerameus, 1897, 441). The Georgians were given preferential right to the Calvary in comparison with the other Christian communities. However, Armenians and Franciscans strived to appropriate this holy place, and not so unsuccessfully. The Kingdom of Naples stood behind the Franciscans, who in 1332-33 for the purpose of returning the Holy places back negotiated with Sultan Nasir al-Din Muhammad.

In the Franciscan archives of Jerusalem is preserved the document dated with 2 jumada II of 918 / August 15, 1512 (E. Castellani, *Catalogo dei Firmani*, №83) in which previous documents are named, acquainting that Georgians have lost altar in Calvary. A letter of Sultan Barsbay to a Georgian king (implicated Ivane Atabag) is mentioned. A King asked him “royal charities, for a Georgian community living in Holy Jerusalem to gain an altar at Church of the Holy Sepulchre (Kumama); to deny the Armenians and [other] Christian communities to use the abovementioned altar; to take care of the Georgians”.

Sultan Barsbay satisfied the request of the Georgian king, “gave the altar to Georgian monastic community and restrained Armenians and other Christians from it.” Sultan informed about this decision his *naʿib* in Jerusalem on Shawwal 13, 836 / June 3, 1433.

The document dated with August 15, 1512, names as well a royal circular decree of Sultan Jaqmaq of 18 Muharram, 843 / July 1, 1439 to all judges of Jerusalem and Gaza, that gave a right to the monks of Georgian king on the Calvary church and besides allowed them to open the Southern door there. The decree forbade monastic communities of Armenians and Franciscans to bother them in this regard.

What stimulated “pro-Georgian” policy of Barsbay and Jaqmaq? It was that tolerant policy implemented towards Muslims in Georgia.

One more piece of evidence is an unknown letter preserved at the library of Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem (VII.B.2.30; Djaparidze, 2015, 234-241, in Georgian) that Jaqmaq sent on July 16, 1442, to the Muslim elite (Sheikhs, Faqihs, the Qurʾan readers, Sufis) and all the Muslims living in Akhaltsikhe, Samtskhe, Georgia. Jaqmaq’s letter is a response to heretofore-received letter of Akhaltsikhe Muslims. They have sent their ambassador Imam Jamal al-Din

Mahmud and his accompanying.

The Akhaltsikhe Muslims informed Jaqmaq that they lived in the city of Akhaltsikhe (*Akhal Sigha*) with glory and revere and their ruler (*sahib*) Ivane (i. e. Ivane Atabag) treated them with honor, respected their mosques and paid attention to the fulfillment of their [religious] rules.

Tolerant policy toward Muslims in Georgia that was established by David IV the Builder from 1122 remained active during his successors as well. Maintaining it was essential for each Georgian king and princes, who were interested in protecting and looking after Georgian Holy places on Holy Land. The same was true in Samtskhe.

The Akhaltsikhe Muslims asked Sultan to double his trustee towards Georgian monks in Holy Jerusalem, this time it is impossible not to see an interest of Ivane Atabag. The aim was that Georgians would not face any difficulties and in return the Muslims would be respected by the Georgians.

The Sultan in his retaliatory letter mentioned that he was quite satisfied, as the Muslims in Akhaltsikhe lived fearlessly, in prosperity and honor. In return, Jaqmaq issued a decree towards the Georgian monks in Holy Jerusalem to double the custody of Sultan to them and he informed his Na'ib in Jerusalem about this.

Sultan writes that he has returned his royal response to Akhaltsikhe ruler (*sahib*), in which he thanked him for good attitude to Muslims and asked him to double guardianship and reverence to Muslims in his possessions.

Thus, in relations of Egyptian and Georgian authorities there existed well-defined mutual interests. A principle of reciprocity obliged Jaqmaq to take care of the Muslim prosperity in Georgia, and accordingly, of the Georgian Christians in the Sultanate. Ivane Atabag, while pursuing confession policy to Muslims, successfully protected the interests of the Georgian Christian community on Holy Land and broadened their immunity.

Flourishing diplomatic relations continued during the period of Sultan Qait Bay (1416/1418-1496). The documents preserved in the library of the Greek Orthodox Patriarchate (VII.B.2.26; Djaparidze, 2014, 185-207, in Georgian) issued on 8 Jumada, 18, 888 AH i. e. July 24, 1483, reveal that the petition to Qa'it Bay's court was presented on behalf of the Georgian king. As there was no special diplomatic mission present in Cairo at that time, the Georgian monastic community had to present the petition to the Sultan themselves. The king, whose name is not mentioned but who must have been Constantine II, king of Kartli and Imereti (1479-1484), notified the Sultan that the Jerusalem *na'ib* had demanded for the military expedition (*tajrida*) 60 dirhams from the Georgians, living in Jerusalem and in the Holy Cross monastery, and had embezzled the money. At this time, 4 Rabi' II, 888 AH i. e. from May 12, 1483, the *na'ib* was Janim al-Ashrafi.

It is known, that the military activities of Qa'it Bay required vast financial resources. The Sultan imposed obligatory donations, *musadara* on his subjects, wealthy citizens, merchants and non-Muslim communities. Collecting expedition sums illegally was not a one-time action. The Jerusalem *na'ib* most frequently demanded this and the Georgian King must have been informed about this. However, his interference coincided with the time, when it was vital to collect expedition sums.

In Jumada II, 888 AH, which started on July 7, 1483, information reached Cairo, according to which, by encouragement from the Ottomans, in July and August, 1483, 'Ali Dawlati from the Turkman dynasty of Dhu l-Kadrid had seized the city of Malatia which belonged to Mamluks at that time. Qa'it Bay immediately sent a military expedition to Malatia. If not earlier, at least at this time it would have been necessary to collect money for the expedition expenses.

The petition submitted on behalf of the Georgian king indicates that Christian monastic communities, at least the Georgians were not obliged to pay the expedition fees and the King could easily recommend in front of the Sultan, that the imposed illegal taxes be cancelled. At the same time, the decree makes it clear that other people also created difficulties for the Georgians,

and relying on the regal decrees, they attempted to extort money from them.

The Sultan heeded the petition submitted on behalf of the king. He ordered the Jerusalem authorities to treat the Georgians with attention and caution and, without putting any hurdles in their way, handle them according to their custom, making no innovations and alteration whatsoever or wrongful innovations, not to oppress the community and treat them according to the noble justice and noble decrees in their possession, unanimously and decisively, without any laxity or oversight. All this is indicative of the fact that Jerusalem *na'ib* was ordered to stop collecting the expedition sums. Although the leaders of the Georgian monastic communities might not always have been successful, they did put a lot of effort into the protection of their own interests.

During the first decade of the 16th century, significant problems arose to the positions of the Mamluks of Egypt on the Red and Mediterranean seas - on the one hand, the Portuguese, who threatened Egypt's monopoly trade with India and, on the other hand, Rhodes Hospitaliers, who were with impunity engaging in piracy in the Mediterranean sea and destroying Egyptian Delta and the Syrian coast of the Mamluks' state.

Due to this, in 1510-1511 relations of Egypt with the Catholic Europe aggravated exceptionally. Therefore, this continued in 1512 as well. Anger of the Sultan Qansuh al-Ghawri (1501-1516) on the Holy Land threatened the main shrine of Christian world - the Church of the Holy Sepulchre, which included Christ's grave chapel and the Calvary. It was closed for Christian pilgrims. Franciscan monks who represented Catholic Europe in Jerusalem were raided and arrested. To remedy the situation, ambassadors of the king of France and the Republic of Venice arrived in Cairo.

Under these circumstances, on June 25, 1512 the ambassador of King George of Kakheti Beena Cholokashvili visited Cairo (this issue is discussed by Djaparidze, 2011, 83-138, in Georgian). His aim was to strengthen the position of Georgian monastic community on the Holy Land. It was rumored in Cairo that the Georgians came to ask for the opening of the Church of the Holy Sepulcher, that had been closed for two years and during that period no Christian was able to enter it. There is extremely small information about this diplomatic mission in Georgian sources. However, Arabic sources explain it fairly detailed both in narrative sources and in documents that are in the library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and in the archives of the Franciscans.

Ibn Iyas is the only Arab author, who informed us, how Beena Cholokashvili was greeted honorably by Sultan Qansuh al-Ghawri. As an order, the ambassador presented valuable gifts (furs) to the Sultan. A party for Beena Cholokhashvili and other ambassadors was held, where he was granted an honorary robe, and a few days later, game of polo and other performances took place at the hippodrome.

The Georgian ambassador passed to the Sultan the message of the Georgian king, according to which, in the contrast of royal decrees received by the predecessor Mamluk sultans, the rights of Georgian churches (the Monastery of the Holy Cross) and of other churches in Jerusalem were abused. It happened at the time when in the country of the king, no Muslim suffered in mosques where they prayed and worshiped God; at the same time, the decree was issued, according to which no one could illegally take anything from Muslims, no one could ever bother them and they were entirely released from taxes.

The King had a hope that the situation would improve and he was right.

Qansuh al-Ghawri ordered his *na'ib* in Jerusalem, to eliminate the causes that harmed and damaged the Georgian monastery, their vineyards, waqfs (monastic property) and Georgian pilgrims. Sultan reminded his *na'ib* that he had love and correspondence with the Georgian king and Muslims living in his country were exceptionally respected. "Because of this", - he wrote, "we also pay tribute to the Georgians. So that, the monastery, the monastery property, vineyards, and everything that belongs to it, is highly protected and is under our protection".

The different conditions of Muslims in the kingdom of Kakheti with the difference from European countries were the basis to honor Georgians in Palestine accordingly. The principle of reciprocity encouraged Sultan to comply the request of the king, the implementation of which was obligatory for his homagers: to protect Georgian monasteries, their property, the parishioners and pilgrims.

Beena Cholokashvili was encouraged by the favor of Sultan, to return back Calvary completely to the Georgians, according to the decree of Sultan on April 5, 1308. A part of it is now owned by the Franciscans. Unfortunately, it was not possible. In Egypt, he challenged politically and financially incomparably powerful Venetian and French ambassadors. The forces were unequal. Maintaining good relations with Catholic Europe, despite the goodwill with the Georgians, was a priority for the Egyptian Sultan. Still, Beena Choloqashvili due to his activities was able to maintain the status quo on the Calvary and in perspective he preserved it for Orthodox Christians.

The effort to master the Calvary was the last attempt of the Georgian monastic community at the end of the domination of the Mamluks.

Mamluk Sultanate, with which the Georgian kings and princes had a very intense relationship for a long time, counted the last years of its existence. In 1517, the Ottomans conquered Egypt and brought to an end an independent existence of Mamluk Sultanate. The Holy Land was subjugated to the Ottoman Empire. From now on, the Georgians had to protect their interests at Ottoman Sultans' thrones' and by the local, corrupted Ottoman officials.

Chapter 3 of the monograph discusses the conquest of Egypt by the Ottomans, creating Ottoman administration in the country, rise of the Mamluks and the appearance and promotion of the Georgians among them.

Disintegration of the united kingdom of Georgia by the end the 15th century, the unequal struggles with both the Safavid and Ottoman empires, the Ottoman blockade of Georgia's Black Sea littoral and continuous raids by Daghestani Muslim tribesmen (the Lezgis), known in Georgian as *lekianoba*, created a favourable setting for the development of a slave trade in Georgia and an increased flow of Georgian slaves to various regions of the Islamic Middle East. During the 16th-18th centuries the slave trade, commonly known in Georgian as *tkvis skidva*, i. e. the sale of captives, assumed an extremely menacing character. Georgia became one of the principal donor regions from which the armed forces of Safavid Iran and the Ottoman Empire received replenishment. The Ottoman central government in Istanbul and provincial elites in Egypt, Iraq and Tunisia used Georgian slaves extensively.

European and Oriental sources indicate a gradual appearance of Georgian Mamluks in Egypt starting from the 16th century, increase in its number in the second half of the 17th century. In the 1670's, if not earlier, Georgians are already to be found filling the ranks of the Janissary corps stationed in Egypt. The number of Georgians in Egypt was, without a doubt, much higher than is attested by the documents and narrative sources at our disposal (Ottoman documents studied by J. Hathaway, Evliya Çelebi, al-Jabarti). Initially, the numerical growth must have occurred at the level of rank-and-file Mamluks. The growth in numbers could not have but caused qualitative changes in the higher echelons. Georgian Mamluks joined and came to dominate both *beylicate* and the ranks and officer corps of the seven Ottoman military garrisons deployed in Egypt.

By the early 18th century it is possible to identify a number of Georgian Mamluks who rose to prominence in both the Ottoman garrison units, the *ocaks* and among the *sanjaq beys* or simply beys of Egypt.

According to the late 18th - early 19th century Egyptian historian al-Jabarti, whose sources are unstated, among prominent Mamluks of the early 18th century there were some with the *nisba* "al-Jurji" or Georgian. Al-Jabarti also mentioned four amirs of Georgian origin: the amir Husayn Bey, known as Abu Yadak, a courageous horseman, who became a *sanjaq bey* in

1103/1691-92; Ridwan Agha al-Faqari, who was a notable and influential man in Egypt (died in 1148/1735-36); ‘Ali Bey, known as al-Hindi (killed in late 1727); Muhammad Bey Qitas (killed in 1736), known as Qatamish, who founded the first major Georgian household in Egypt.

Another grouping of predominantly Georgian households that emerged in the early 18th century within janissary corps in Cairo was Qazdaghli household led by a Georgian, Ibrahim Katkhuda, whose life is one of the focal points of this monograph.

Close to Imam al-Shafi‘i’s tomb in the lesser Qarafa cemetery, in Imam al-Laith Street in Cairo there is a tomb with three graves. According to the “Catalogue of Cairo’s Islamic Monuments” (Cairo, 1951, 5, 8 № 385, in Arabic), two of them belong to ‘Ali Bey al-Kabir (d. in AH 1167/1773 AD), leader of the anti-Ottoman struggle of Egyptian Mamluks in 1768-1772, and to Isma‘il Bey al-Kabir (d. in AH 1205/1791 AD), *Shaykh al-Balad* and leader of the pro-Ottoman wing of Egyptian Mamluks in 1786-1791. ‘Ali Bey and Isma‘il Bey were Georgians by origin, as were many other well-known Mamluk leaders of the last quarter of the 18th century (e. g. *Shaykh al-Balad* Ibrahim Bey al-Kabir and Murad Bey).

The third grave is not entered in the catalogue. It is anonymous, for the name of the buried person is not inscribed in the epitaph of the gravestone.

The grave belongs to Ibrahim Katkhuda al-Qazdaghli, ruler of Egypt in 1748-1754. The identification is possible by the work of ‘Abd ar-Rahman al-Jabarti, according to which, ‘Ali Bey al-Kabir, who died on 8 May 1773, “was buried in the tomb of his master Ibrahim Katkhuda (al-Jabarti, I, 1994, 639). Isma‘il Bey al-Kabir, former Mamluk and son-in-law of Ibrahim Katkhuda, “was buried in the tomb of ‘Ali Bey with their master Ibrahim Katkhuda near the tomb of Imam al-Shafi‘i” (al-Jabarti, II, 1994, 364). After that no one was buried there. As the graves of ‘Ali Bey and Isma‘il Bey are in evidence, with one anonymous grave beside them, al-Jabarti’s report permits to arrive at the only and unequivocal conclusion: the grave belongs only to Ibrahim Katkhuda, master of ‘Ali Bey and Isma‘il Bey. My interest in him is not fortuitous: firstly, he was a Georgian, and secondly, Georgian Mamluks, issued from the household of this person, were in power in Egypt of the 1760s-1790s.

The 14-line epitaph of the grave of Ibrahim Katkhuda was published by A. Sliagadze and G. Djaparidze in 2002 in Georgian.

The present study deals with the life and activity of Ibrahim Katkhuda. Ibrahim Katkhuda was the *çavuş* of the Janissary corps, stationed in Egypt, and then a *katkhuda* for a short time. He was the head of the Qazdaghli household set up by Mustafa Katkhuda al-Qazdaghli (d. 1704), a non-Mamluk, an ethnic Turk. According to the *nisba*, the latter came from the Qazdagh (the same Ida) Mountain in Western Anatolia. Following Mustafa’s death, his household was ruled by his Mamluks.

Ibrahim Katkhuda along with Ridwan al-Jalfi, *katkhuda* of the ‘Azaban corps, actually ruled Egypt in 1748-1754. The authority of the duumvirate was considerable. According to al-Jabarti, “the duumvirs’ word was obeyed and their authority prevailed over the rest of the *amirs* and the *ikhtiyariyya* present in Cairo” (al-Jabarti, I, 1994, 312). Of the duumvirs Ibrahim Katkhuda was leading. He “attained a level of power, greatness, influence, astuteness in management and uncontested authority that none in Egypt had attained” (al-Jabarti, I, 1994, 314).

The years of the duumvirate rule were important for Egypt. Cairo flourished and peace reigned in the country. According to al-Jabarti, “Cairo’s beauties then were brilliant, its excellencies apparent, vanquishing its rivals. The poor lived at ease. Both great and small lived in abundance” (al-Jabarti, I, 1994, 332).

This is how al-Jabarti describes Ibrahim Katkhuda: “He was clever, cunning and resourceful; lenient but also cruel; clement, magnanimous and patient; decisive, daring and farsighted (al-Jabarti, I, 1994, 312).

The author of the present study believes that Ibrahim Katkhuda was a slave (Mamluk), as noted by Carsten Niebuhr who visited Egypt in 1761-1762 and left interesting evidence about

the Mamluk organization (Niebuhr, 1792, 80); in al-Jabarti's work Ibrahim is referred to as the follower (*tabi'*) of Suleyman Çavuş, Mamluk of Mustafa Katkhuda (al-Jabarti, I, 1994, 312). Both Mamluk and non-Mamluk may have been a *tabi'*. However, if it is borne in mind that after Mustafa's death the other leaders of his household were free slaves, it should be concluded that Ibrahim Katkhuda too was a Mamluk who attached himself to the Janissary corps after being granted freedom.

J. Hathaway is one of the modern scholars to touch upon Ibrahim Katkhuda's ethnic origin. She writes that "Ibrahim's ethnicity cannot be determined with any certainty", that "the Ottoman *muhimme* repeatedly refers to him by the *nisba* Qazdaghli, implying that he, like Mustafa Katkhuda, came from western Anatolia" (Hathaway, 1997, 88), i. e. he was free. However in this case the *nisba* cannot be an indicator of ethnicity. This is acknowledged by Hathaway herself. The *nisba* al-Qazdaghli was borne by other Mamluk leaders of this household as well and it is clear that the *nisba* al-Qazdaghli points not to the ethnicity of the leaders of this household but to their links with it. Hathaway does not take into consideration the only source that clearly points to the ethnicity of Ibrahim Katkhuda. This is "A History of the Revolt of 'Ali Bey against the Ottoman Porte" (Lusignan, 1783). Lusignan was a Greek merchant, a contemporary and a biographer of Ibrahim Katkhuda's Mamluk 'Ali Bey al-Kabir. Being closely connected with 'Ali Bey al-Kabir, Lusignan left behind evidence on his predominantly Georgian setting and referred to Ibrahim Katkhuda as Georgian three times (Lusignan, 1783, 70, 75). We have no other direct evidence on Ibrahim's ethnic provenance, nor do we have any serious proof to enable us to put his Georgian extraction in doubt.

Ibrahim Katkhuda bought many Mamluks, the ethnicity of the majority of whom is unknown. However, it is acknowledged that his Mamluks were Georgians: 'Ali Bey al-Kabir, Isma'il Bey al-Kabir and Hasan Bey al-Jiddawi, who played a significant role in political life of Egypt during the last four decades of Egyptian history. Unfortunately, so far light has not been shed on Ibrahim Katkhuda's links with Georgia.

Based on the work of al-Jabarti, the present study traces the family and posterity of Ibrahim Katkhuda. According to al-Damurdashi and al-Jabarti, Ibrahim Katkhuda died of illness on 7 Safar AH 1168 / 23 November 1754 AD (al-Damurdashi, 1991, 380; al-Jabarti, 1994, I, 312-313). There also exists a version of his violent death. This was first noted by Lusignan (Lusignan, 1783, 75). Independently of Lusignan, the Egyptian historian Isma'il b. Sa'd al Khashshab (d. 1815) put forward the version of Ibrahim having been poisoned. Al-Khashshab narrates in detail how the amirs secretly gave him poison in the guise of medicine by the hand of a naive barber (Al-Khashshab, 1990, 43). The story of Ibrahim Katkhuda's violent death, told by two different sources, is noteworthy. The author of the presented monograph believes that this is implied by the text of the epitaph as well. It speaks of the hand of brothers (*al-ikhwan*) that destroyed the destiny of those whose protection Ibrahim Katkhuda had desired. The brothers presumably refer to *amirs* from Ibrahim Katkhuda's environment, who took away his life.

After the death of Ibrahim Katkhuda, to the end of the 18th century, Egypt was governed by Mamluk Beys issuing from his household, or Mamluks of these Mamluks, most of them being Georgians by origin. The anti-Ottoman struggle for Egypt's independence in the last third of the 18th century is linked to their names.

In Chapter 3 of the Monograph an attention is attracted by the main aspects of the activities of Mamluk leaders of Egypt 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu l-Dhahab, especially their ethnicity and environment.

There was a great deal of speculation by Europeans about 'Ali Bey's origins and ethnicity. Sonnini, for instance, reported the fable that "... he was born in Germany, a country in which he never set his foot; that his name was Julius Leonard" (Sonnini, 1800, 431). Lusignan, who became part of 'Ali Bey's entourage, stated that he was born in the year 1728 in the principality of Abazea, or Amasia, and that his father was a priest of the Greek Church whose name

was Daout (David) (Lusignan, 1783, 69). Niebuhr also asserted that ‘Ali Bey was the son of a “Prêtre de Géorgie” (Niebuhr, 1792, 11). Pleshcheev noted that ‘Ali Bey was Abazan, *i. e.* Abkhaz (Pleshcheev, 1773, 82, in Russian). Finally, there is the testimony of the Ottoman scholar Fındıklılı Efendi, who was in Egypt at the beginning of ‘Ali Bey’s revolt against central authority, who wrote that ‘Ali Bey sought Abkhazian supremacy in Egypt (Hathaway, 1997, 104).

It must be concluded that ‘Ali Bey was from Abkhazeti, the North-Western part of Georgia, which at the time was a semi-independent principality, and that his father was a priest of the Georgian (and not Greek) Orthodox rite. Services in Georgian churches were conducted only in the Georgian language, which would explain why ‘Ali Bey and other Mamluks from such principalities, were highly “Georgianized”, even if they were not Georgian by nationality. Lusignan provides us with a convenient list of the Beys in service to ‘Ali Bey, before his death. Out of 16 Beys 9 are Georgians. Besides, Georgians are Janissary Agha and Janissary Katkhuda. Four of his seven servants are Georgians (Lusignan, 1783, 81, 108, 118). It appears that he definitely preferred Georgians to Abkhazians and Circassians.

‘Ali Bey’s favourite Mamluk, Muhammad Bey Abu l-Dhahab, is another example of this phenomenon. Lusignan mistakenly writes that Muhammad Bey was born in Circassia even though he, at the same time, calls him “the countryman of ‘Ali Bey” (Lusignan, 1783, 80). Yet, Muhammad Bey’s nephew, ‘Uthman Silahdar Agha, is known to have been Abazan / Abkhazian. As in case of ‘Ali Bey, it would appear that Muhammad Bey obviously preferred Georgians to Abazans or Circassians, for most of his favourite Mamluks he elevated to the beylicate were Georgians (Ibrahim Bey al-Kabir and Murad Bey). The author is inclined to conclude, therefore, that Muhammad Bey was also a highly “Georgianized” Mamluk from Abkhazia. A famous American researcher of Mamluk History Jane Hathaway in one of her latter works calls Muhammad Bey Abu l-Dhahab a Georgian Mamluk (Hathaway, 2008, 87).

The dominance of Mamluks of Georgian origin is clearly evident in the another list composed by an emissary of the Georgian king Erekle II Manuchar Kachkachishvili (Maksim Kackachov), an artillery lieutenant, who visited Egypt in 1786, on the eve of the Ottoman Admiral Ghazi Hasan Pasha’s expedition of 1786-1787. In his list, Kachkachishvili named 18 Mamluk Beys who rebelled against the Ottoman central government. There are 12 Georgians amongst them (Macharadze, 1967, in Russian). *Shaikh al-Balad* Ibrahim Bey al-Kabir was a Georgian, whose family name was Shinjikashvili and who came from the village of Martkopi (near Tbilisi), his co-governor Murad Bey was also a Georgian from Tbilisi.

Given that the great majority of the beys cited in the lists by Lusignan and Kachkachishvili was Georgian and they surrounded themselves with Mamluks of their own ethnicity, it becomes clear just how dominant and influential the Georgians had become in Egypt in the second half of the 18th century.

Chapter 4 studies extensively a woman’s status in Mamluk Egypt during the 18th century. It is shown, that the wives of Mamluk Beys, Kashifs (leaders of provinces) and other high-rank Mamluks, mostly former slaves, played an important role in the life of the country. As the members of Mamluk households, they accumulated property and enjoyed certain economic independence, status and influence in the society. Based on the evidence presented in the monograph the following conclusions were made:

1. The Property Law in the society of Egypt of the 18th century allowed the women of Mamluk households (wives, widows, concubines) to buy not only the real estate but also the slaves (both, men and women). This is evidenced by historical chronicles and women’s *waqf* documents (*waqfiyya*) used by the women to name their slaves as their heirs or sometimes *waqf* supervisors after their decease.

2. Female representatives of the Mamluk elite founded *waqf* comprising more than one asset, while the *waqf* of non-elite representatives mostly included one asset, not bringing any income. However, the fact of founding *waqfs* (perhaps, through male mediators) evidences their ability to act more or less independently.

3. In the Ottoman Empire the political authority was based on the property and incomes it generated. Consequently, the women of the Mamluk households must have had a certain political and economic power. This was guaranteed by playing three major roles: (a) a woman, as a wife or slave, consolidated the association between the members of a Mamluk household or partnership relationship between different households; (b) a woman more or less determined a Mamluk household's identity and played the role of a family matriarch, and (c) a woman protected the property of a Mamluk household against an enemy, or was a part of the hereditary property herself. After an Emir died, it was common for his heir not only to receive the title, but also to marry the widow of the deceased, and receive not only her property, but the one the widow had inherited from her deceased husband.

It is true that the sources do not provide any immediate data, but if considering that "Georgian Mamluk Beys gave preference to their compatriots when buying slaves", one can assume that most of their concubines and wives were of the Georgian origin (Gelovani, 2015, 250-272, in Georgian).

The present author discusses diverse aspects of Mamluks' existence, represents their palaces and graves.

Chapter 4 also studies the relations between Mamluk Beys and General Consul of Russia Baron von Tonus are studied, along with their unsuccessful attempt for gaining Russian patronage; an expansion of Ottoman Grand Admiral Cezayirli Gazi Hasan Pasha in Egypt; Napoleon's military expedition to Egypt and its results; an annihilation of main part of Mamluk oligarchy by Muhammad 'Ali Pasha on March 1, 1811; as well as an escape of Mamluk scanty forces to Sudan – Dongola and reconcile of their remains by Muhammad 'Ali Pasha in 1820.

A paragraph titled "A Homeland of Mamluk", a kind of epilogue, concludes the monograph. It discusses the relations of Georgian Mamluks with their homeland – Georgia.

In the beginning of 1783 French enlightener Constantin François de Volney visited Egypt. Nine months later he travelled to Syria. His journey lasted until 1785, and upon his return to his homeland, he described his journey in a book consisting of two volumes.

In the first volume, that is dedicated to Egypt (Volney, 1787, 115), Volney touched the upper layer of actual Mamluk governors of Ottoman Egypt and abused them very much. Moreover, he even more aggravated their characteristics:

"Mamluks that are sold by their parents in early years or their enemies, scarcely remember their origin, or their country. Or if they remember, they hide it (Volney, 1787, 184-185). Born for the most part in the rites of the Greek Church and circumcised the moment they are bought, they are considered by the Turks themselves as renegades, void of faith and of religion. Strangers to each other they are not bound by those natural ties, which unite the rest of humankind" (Volney, 1787, 184).

Volney calls Mamluks people without parents, without children, past has done nothing for them and they have done nothing for the future.

Volney's book was published in Paris in 1787. There were two years remaining before the French Revolution. Who would have thought that this country would face the horrible cruelty that even Mamluks could not imagine. This work was widely read and translated into diverse languages, readers believed in it, repeated his words and even today different authors quote him. Permeated with the ideas of enlightenment, civilized France was outraged by the fact that a handful of people, who according to Volney, had no remnant of humanity, dominated in the richest country with the ancient civilization and were planning an armed aggression in Egypt. Merely eleven years later, when the plans of French monarchy were realized by the Republic of France, Volney's work became a reference book for the general Napoleon Bonaparte.

On June 30, 1798 Napoleon's fleet reached Alexandria and on July 2 the French army began a campaign in Egypt. Napoleon arranged a full discreditation of Mamluks to win goodwill of the Egyptians. In his manifest he addressed the Egyptians:

“It is a long time that this group, which consists of brought slaves from Caucasus and Georgia, oppresses the best country in the world. Every man is equal, but people are distinguished from each other with wisdom, talent and virtue. However, what wisdom, talent and virtue are gifted Mamluks to possess everything that makes a life enjoyable?

If anywhere are lands, Mamluks own them, if there is a beautiful slave, a remarkable horse or the best building, they are Mamluks’ possessions” (Janelidze, 1971, 313-14; B. Silagadze, 1967, 13).

The manifest of Napoleon did not have the desired influence on the Egyptians. M. Winter, a well-known researcher of Mamluk history, remarks that it was a wrong propaganda on unpopularity of Mamluk governance. The same mistake was made by Admiral Ghazi Hasan Pasha the leader of Ottoman punitive expedition, sent to Egypt in 1786 against Mamluks who fought in opposition to the Ottomans (Winter, 1980, 122).

According to Winter, “Mamluks were not regarded by the Egyptians, as foreign exploiters of the people, as some modern scholars think, but as pure Egyptians, respected aristocracy, almost the integral part of awlad al-‘Arab (this is the name of local, Arabic speaking inhabitants, G.Dj.) as opposed to the Turks. Egyptian woman would agree to marry a Mamluk of the lowest rank, while refusing the wealthy Turks” (Winter, 1992, 76, 77).

The author is not trying to prove that Mamluks were innocent, but was there anybody really innocent in the central regions or provinces of the Ottoman Empire? Why should they be merciful and kind? Being children, they were stolen from native homes, parents, siblings, relatives, they were sold like cattle, by force taken to the country not similar to their native one, they were put in the system from which it was possible to be rescued only in the case of being strict and cruel. Their life was not that easy. Only few of them were able to lead to the highest echelons of the government, they used to become aghas, katkhudas, kashifs and beys, but most of them lead to death being usual Mamluks, they were sacrificed to domestic or foreign wars, plague occurring to Egypt every five years. It is correct to say that they represented their epoch and system.

Let’s return back to Volney who spent nine months in Egypt, a French traveler who did not lack of talent and vigilance. However, he did not know either Arabic or Turkish – the languages needed for gaining information from the first sources. He had neither nearness nor acquaintances with Mamluk oligarchy. He was close to European merchants, but the information received from them was not always objective. Revising is not difficult in any case regarding the Georgian Mamluks.

Have Mamluks really forgotten their country and origin and have they really hidden it? If it is so, then how did the European travelers know that from the middle of the 16th century up to the beginning of the 19th century many Egyptian Mamluks were Georgians? How was a well-known Ottoman traveler Evliya Çelebi able to name in the 70’s of the 17th century among Egyptian Mamluks Megrelians and Imeretians (inhabitants of Western Georgia), (Crecelius, Djaparidze, 2008, 314, n.8). Also, Ahmad Pasha al-Jazzar, former Mamluk and then Pasha of Syria at the end of the 18th century wrote that the Egyptian amirs, kashifs and ihtaiyrs of the seven military corps dislocated in the country were for the most part Georgians and only a few were Abaza and Circassians (Cezzar Ahmed Pasha, 1962, 33).

And how was Ottoman Sultan Selim III (1789-1807) able to write to the King of England on November 23, 1801 that Egyptian Mamluk beys were Georgians?! (Bey Mamikonian, 1957, 125, in Georgian).

In 17th century the Georgians were highly valued, their number increased, and this had an effect on ethnic composition of Mamluk Oligarchy. It is known for certain that during the 18th century 6 actual governors of Ottoman Egypt were Georgians, not to mention their social environment. Egyptian al-Jabarti, Greek S. Luzinian from Levent, Dane Carsten Niebuhr and Georgian Manuchar Kachkachishvili wrote about their Georgian lineage. These authors gained this information from Mamluks. As it seems, Mamluks knew very well where they were from and did not hide their origin.

Were they really strange to each other and nothing connected them? If so, there would be no groups created with ethnic signs, and the surrounding of 'Ali Bey al-Kabir and Ibrahim Bey al-Kabir (Shinjikashvili) would not be predominantly Georgian.

Volney named Mamluks "people without parents and children" and a reader has an impression that Mamluks did not have any human senses.

Was it really so? Did they *not* remember their parents or siblings and did *not* they care even for children? If so, why did they try to find their parents and relatives in their homeland, and why did they invite them to Egypt?

It is known that 'Ali Bey al-Kabir entrusted a devoted Georgian Mamluk 'Ali bey At-Tan-tawi to find in Abkhazia his father and bring him to Egypt together with his younger daughter and grandchild (Lusignan, 1783, 83).

When Isma'il Bey al-Kabir became *Shaikh al-Balad* (in 1777) his father visited him, accompanied by the parents of other Mamluk Beys (Crecelius, The Mamluk beylicate of Egypt, 1998, 135).

In 1778 Ibrahim Bey al-Kabir (Shinjikashvili) invited his brother and brother-in-law to Egypt, rewarded them with gifts and sent them back (Japaridze, 1971, 12, in Georgian).

On February 10, 1786 an ambassador of Britain in Istanbul wrote that a Russian ship had arrived from Alexandria with 8 Georgians on it. Their leader was a relative of Murad Bey, who hosted them in Egypt during 2 years (Crecelius, Djaparidze, 2008, 327, n. 97).

A brother of Mamluk Murad Agha visited Egypt and was late to return. A letter of Murad Agha to Otar Amilakhvari narrates about it. Murad apologized to his former owner and asked: "Now this is my request, that you permit my aged father and my brothers to live in safety under your protection. Be compassionate to my aged father and my brothers and bestow your kindness on them" (Djaparidze, 1971, 13).

On April 10, 1786 Sulayman Agha al-Hanafi (Knotishvili) in his letter to Erekle II asked him to relieve his brother Ivane from the serfdom of Solomon Avalishvili and list him as kings' court peasant so that he might not be lost to the Christian world (Macharadze, 1967, #3, 25-27, in Russian).

Ibrahim Bey al-Kabir (Shinjikashvili) solicited for the same request to Erekle (Macharadze, 1967, #3, 25-27; #2, 24-25, in Russian). Ivane Knotishvili and accordingly Sulayman Agha were Ibrahim Bey al-Kabir's cousins.

In Martkopi, Shinjikashvilis' native village, in his quarter, stands a tower that protected the inhabitants from Lezghin raids. The tower, according to the oral tradition recorded there by me (1964), was erected with the money sent by Ibrahim Bey from Egypt. He sent the money as well for erecting a church in Martkopi. By doing so, he pitied his old mother who had to go far away for praying" (Macharadze, 1967, #8, 54-56, in Russian).

Consequently, Mamluks did not forget either parents or siblings. They not only remembered but also took care of them.

They also pitied their compatriots sold as slaves in Egypt. They were returning many of them back to homeland and even paying their travel expenses. Sulayman Agha al-Hanafi was writing this to Erekle II (Macharadze, 1967, #3, 28, in Russian).

Many of them were choosing wives on slave market. Georgian Mamluks of high ranks often married Georgians. The author imagines that Georgian Mamluk Beys on Cairo slave markets, while buying slaves, preferred their compatriots, with whom they could communicate in their native language.

The author is quite certain, that due to Georgian mother, the offspring of Mamluks, at least the first generation knew Georgian. The children of those couples spoke Georgian but, unfortunately, many of them died at early age, especially sons. Those who were rescued rarely became heirs of their father. In the environment of Ibrahim Bey al-Kabir were experts of Georgian, but Arab authors write nothing about this phenomenon. However, D. Crecelius assumes that a

Georgian sub-culture ought to exist in Egypt, due to a huge amount of Georgian men and Georgian women (Crecelius, Djaparidze, 2008,130).

Mamluks usually were representing aristocracy of one generation. A son achieving a full age, as a rule, did not become a Mamluk, did not participate in politics and that is why chroniclers did not pay much attention to them. Nevertheless, there was an exception from the common rule. Born in freedom and raised to status of Beys, sons of Mamluks were also famous, at least Marzuk Bey, son of Ibrahim Bey al-Kabir. On March 1, 1811 he was killed in a Mamluk massacre ordered by Muhammad Ali Pasha in Cairo Citadel. Mother of Marzuk approached her dead son, discerned and buried him with the permission of Muhammad 'Ali Pasha (al-Jabarti, 1963, 309, in Russian). Ibrahim Bey was in Upper Egypt, there he was informed about the death of Marzuk, mourned him with other massacred Mamluks and dressed in black.

Ibrahim Bey al-Kabir fled to Sudan and, according to Burkhardt's information, died in 1813. In 1816 the news of his death came to Cairo. His wife gained permission from Muhammad 'Ali Pasha and in July 1817 carried the deceased out and buried him near his son (al-Jabarti, 1963, 613, in Russian). Ostensibly, there was love between husband and wife among Mamluks, not only love for their children.

Thus, it is clear that Volney was wrong when he wrote that the alien Mamluks did not have natural ties typical for humankind. On the contrary, everything human was absolutely natural for them.

Georgian slaves in Egypt became Muslims and along with military knowledge they had strong command of Arabic and Turkish. They read theological works and other literature. Prof. N. Hanna in his work regarding Mamluks' cultural life ascertains on their private libraries and literature salons and concludes that they had a double identity. There was a big book collection in the possessions of dead Mamluks in Arabic but there were many in Turkish and Farsi, too. Those books were not only about religion, but about history and literature. For example, works by Ibn Khaldun, al-Tabari, al-Maqrizi, were about medicine and astronomy. Amir 'Usman Katkhuda had a big library, as well as Ibrahim Katkhuda al-Birkawi, who knew not only writing and reading but was sure that his private Mamluks were experts in reading the Qur'an and calligraphy. Al-Birkawi had a library and a literature salon. Muhammad Bey Abu l-Dhahab had a rich library. According to this, N. Hanna assumes that Mamluks were integrated in cultural and intellectual life of Egypt's society (Hanna, 1998, 196-204).

Mamluks did not forget their native Georgian either, but as far as they were sold out at the early age, reading and writing in Georgian was difficult for them. "Excuse me if this letter contains errors. There is not a good (Georgian) scribe in Egypt - Murad Agha apologized to Otar Amilakhvari in his letter (Djaparidze, 1971,12, in Georgian).

Volney repeats standpoints of the Turks: Mamluks do not have religion and faith. French traveler is right only partly. Many became Muslims because of the compulsory conversion of the religion. They had close relations with Muslim theologians, protected them, erecting mosques, managing pilgrimage to Mecca, but there were some who did not believe in Islam. A Russian officer Pleshcheev remembers one of 'Ali Bey's Mamluks, Georgian Dhu l-Fakar Bey, "a very weak follower of Mohammedan instructions" who drank Cyprus wine with pleasure (Pleshcheev, 1773,3,8, in Russian). He used to drink in spite of forbidding it by Islam. In the non-Mamluk environment of 'Ali Bey al-Kabir, who was a priest's son, there were many Christians. Due to this, during his uprising against Ottomans, he was accused of non-belief.

Did not Mamluks do anything for their future? If so, then what was a rebellion of 'Ali Bey al-Kabir against Ottomans in 1768-1772? He tried to form strong and independent Egypt. Even if we call it a feudal separatism, Ottoman supremacy was widely swayed in Egypt. As it is said, a distinguished American expert on Mamluk history, D. Crecelius sees the roots of contemporary Egypt in the epoch of 'Ali Bey.

Duumvirate of Ibrahim Bey al-Kabir and Murad Bey wrangled against Ottomans. Unfor-

tunately, they tried to receive aids from Russia with the help of General Consul in Alexandria Baron von Tonus, but without any success. That is why discontented Georgian Mamluks asked the Russian authority to replace him with a new Consul (Manuchar Kachkachishvili) who knew their country (Georgia) and their language (Georgian), (Macharadze, 1967, #3, 28, in Russian).

What was a homeland for Mamluks? First of all, a homeland for them was that lore where they were born. That time in early ages, a few boys could ever leave their village or city. A small native village, a little corner was imprinted in their consciousness eternally.

At the same time, there was “big Georgia”. Mamluk oligarchy was receiving the news about it officially or non-officially. The Georgian Mamluks had close relations with Erekle II and his sons and they were gaining patronage from them in Georgia.

A distant homeland, even the past, which, according to Volney’s words, had done nothing for them, reminded them of itself and many of the Mamluks intended to return back. But before that, they were sending gifts to Georgia.

Sometimes it occurred that money and some other gifts, sent from the Mamluks to their relatives, did not reach the destination place, or the addressee could not receive them. The same happened to the gifts of Salim Agha al-Mustahfizan (Dzananashvili), a countryman of Ibrahim Bey, taken away by his brother-in-law but not delivered and distributed. However, Salim Agha hoped that Erekle II and his sons would assist him. Indignant Salim sent a letter to his brother-in-law and ordered him to deliver the gifts. Otherwise, he was menacing:

“I swear to God and by the head of King Erekle that I will write a letter to the king, to Princes Giorgi, Yulon and Almaskhan. I will reclaim my goods and yours as well, so from now do not be discontent with me. While King Erekle and his sons are alive, I will not permit you to seize my goods“ (Djaparidze, 1971, 13, in Georgian).

Salim Agha had a hope of Ibrahim Bey’s solicitation. The Prince Iona Batonishvili wrote: “Ibrahim Bey was extremely devoted to his Georgian kings Erekle and Giorgi and greatly respected them. He used to send them gifts (from Egypt) and enriched those Georgians who visited Egypt” (Ioane Batonishvili, 1991, 189, in Georgian).

Salim Agha bought land in Georgia. Dishonorable ones tried to take possessions of that land. Salim tried to influence them by writing a letter:

“What claims do you have on my property? Perhaps God will help me and I will manage to return to my country” (Djaparidze, 1971, 13, in Georgian).

In 1765 Erekle II promulgated a law: one who returns to Georgia from captivity becomes free. According to the information of Sulayman Agha Hanafi, many returned from Egypt with the help of Mamluks (Macharadze, 1967, #3, 26, in Russian). Manuchar Kachkachishvili also remarked that many of the Georgian Mamluks, Islamized by force, were desirous of returning to their Christian roots. Many of them had renounced their noble state and with great difficulty went from Egypt to Kartli, where they were content to be peasants, but many of them were not able to see their homeland.

Murad Agha, ex serf of Otar Amilakhvari, was not able to see either his brother or his old father. Due to anti-French activities he was sentenced to death at Cairo Citadel.

Neither Salim Agha (Dzananashvili) was successful. In 1811 due to the anger of Muhammad Ali, he escaped to Sudan with Ibrahim Bey al-Kabir and died there.

Sulayman Agha al-Hanafi (Knotishvili) was caring of his brother so that he did not lose Christianity; he himself ended his life in Egypt. In the tomb erected by him, his son is buried - ‘Umar, who was born in Egypt and might have known about Georgia from his father.

Many Georgian Mamluks’ were unfortunate even after death as their graves are not preserved.

In 1774 Ibrahim Bey al-Kabir, preliminarily made his tomb on the territory of Mamluk Sultan Qait Bay’s Madrasa. But he was longevous and other was buried in his tomb. Carried from Sudan in 1817 he was buried next to his son. The author tried a lot to find tombs of Ibrahim Bey

and his son in old Cairo, small Qarafa – on the cemetery of Mamluks, but time had erased them.

On April 7, 1800 Murad Bey became a victim of plague. His tomb in Sohaj disappeared not a long time ago.

The last decades of Mamluks' life were too hard.

of them died in 1798-1801 in the battles with French, some of them were perished by the plague and others were massacred on March 1, 1811 at Cairo Citadel. The rescued ones escaped to Sudan. Later, only in 1820 Muhammad 'Ali Pasha amnestied them.

Other unexpected events occurred. Napoleon was so fascinated by the military skills of Mamluks, that he created corps of Mamluks and took them with him to France. Among them were young Georgian Mamluks as well. Some of them were a part of French army in the campaign against Russia in 1812.

Volney was not the only one who insulted the Mamluks. The same was done by Gamal Abdel Naser (Nasser, 1955, 36-37) who came to power in Egypt due to revolution wave in 1952 and after a dozen centuries became the first Arab ruler of Egypt. Every previous non-Arab governor was unacceptable to him.

Mamluks are very popular in Georgia, but sometimes there were efforts to inculcate terms of Mamlukism and Domestic Mamlukism towards different renegates and haters of the country. Many sins were imputed to them undeservedly instead of asking apology for taking them from Georgia by force during centuries and for leaving uncountable Georgian souls on the strange lands forever.

Islam forbids selling a muslim as a slave. Moreover, it is forbidden to enslave Christian subjects under the rule of the Muslims. However, in Georgia a Christian owner was often selling a Christian into slavery. In addition, there were eruptions of Ottomans, Qizilbashs and Lezgian raids. Due to this a great deal of slaves were sent from the country. They were not protected by powerless parents, weakened state and even church. They did not leave Georgia willingly, did not serve others willingly, they did not hoist a sword against their country and did not become enemies of their people; on the contrary, they longed to return to their roots. Do we have a right to say something against Mamluks and judge them?

Judge not, that you be not judged (Matthew, 7, 1).

ბიბლიოგრაფია

- ალასანია გ.** ქართველი მეფეების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარში. – *ნოდარ შენგელია 75* (თბილისი, 2008), 25-35.
- საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხი გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში. – გ. ალასანია.
- საისტორიო კრებული: *ნელინდეული* (თბილისი, 2012), 25-50.
- ალიმბარაშვილი ი.** *ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში* (თბილისი, 2011).
- ბეი-მამიკონიანი გ.** ქართველ მამლუქთა მბრძანებლობა ერაყში XVIII და XIX საუკუნეებში. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. V. №VII (1944), 733-742.
- ქართველი მამლუქები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის ბრძოლაში. – *ჟურნ. მნათობი*, №9 (1957), 125-140.
- (მთანმინდელის ფსევდონიმით), *ალი-ბეგ ალ-ქაბირი*. – *ჟურნ. დროშა*, №8 (1959), 16-17.
- ბერაძე თ.** *ზღვაოსნობა და საზღვაო ვაჭრობა შუა საუკუნეების საქართველოში* (თბილისი, 1983).
- საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ისტორიიდან XIII-XV სს. – *მაცნე*, (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), №2 (1983), 22-39.
- ბერძენიშვილი ნ.** *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VI (თბილისი, 1973).
- გაბაშვილი ვ.** ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში: [ქართველ ტყვეთა ისტორიის ევროპული მასალები. დაცული ნეაპოლის, გენუისა და ვენეციის არქივებში]. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე* (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 4 (1983), 29-48.
- გაბაშვილი ტ.** *მიმოსვლა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა (თბილისი, 1956).
- გელოვანი ნ.** *ქალი ისლამში (VII-X სს.)*, (თბილისი, 2005).
- ქალი და ხელისუფლება შუა საუკუნეების არაბულ აღმოსავლეთში. – *პერსპექტივა-XXI, VIII* (2006), 84-88.
- ქალის როლი ეგვიპტის მამლუქთა საზოგადოებაში. – *კრ. აღმოსავლეთმცოდნეობა*, №4, (თბილისი, 2015), 250-272.
- ნაპოლეონ ბონაპარტეს ექსპედიცია ეგვიპტეში/1798-1801/. – გ.სანიკიძე, გ.ალასანია, ნ.გელოვანი. *ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან (XIX ს.-XXI ს.-ის დასაწყისი)*, (თბილისი, 2011), 81-90.
- გოგუაძე ვ.** *ერი გულადი, პურადი (ქართული ზნე-ჩვეულებები და თანამედროვეობა)*, (თბილისი, 1977).
- გოჩოლეიშვილი დ.** *იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ისტორიიდან (XIII ს-ის 70-იანი წლები)*. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის *მაცნე* (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), №4 (1975), 107-111.
- იბნ ად-დავადარი 1312/13 წ. ქართველთა ერთი ლაშქრობის შესახებ. – *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები*, 1 (თბილისი, 1976), 106-111.
- საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე* (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1 (1978), 102-111.

გოჩა ჯაფარიძე

- XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ (თბილისი, 1988).
- გუგუშვილი პ.** საქართველო და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, I (თბილისი, 1949).
- დოლიძე ნ.** იასირ კატამიშის მაცამები. – კრ. აღმოსავლეთი და კავკასია, 1, 2003, 122-27.
- ეპისტოლეთა წიგნი.** სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ (თბილისი, 1968).
- თარხნიშვილი მ.** ქართული ხელოვნების ნეშტი ეგვიპტეში. – ბედი ქართლისა, №11 (1952), 25-26.
- წერილები. – ქართული ეკლესიის ისტორია, მასალები და გამოკვლევები. კრებული შეადგინა და გამოკვლევა დაურთო თამარ ჭუმბურიძემ (თბილისი, 1994), 273-276.
- თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის.** თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ (თბ., 1983).
- თოფურიძე ი.** მამლუქთა ეპოქა ერაცში (თბილისი, 2016).
- იოანე ბატონიშვილი.** ხუმარსწავლა. კალმასობა (თბილისი, 1991).
- ინგოროყვა პ.** რუსთველიანას ეპილოგი. – თხზულებათა კრებული, ტ. I (თბილისი, 1963).
- კეკელია ვლ.** ქრისტიანი ერები უფლის საფლავის ტაძარში XIV საუკუნეში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №5 (2007), 68-75.
- კეკელიძე კ.** მეოთხე საუკუნის საზღვარგარეთელი ქართველი მოაზროვნე და მოღვაწე. – ეტიუდები, ტ. VI (თბილისი, 1960), 5-17.
- კილასონია ა.** ადამიანით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში (თბილისი, 2006).
- კურდღელაშვილი შ.** მამლუქობა და საქართველო. – ჟურნ. დროშა, №8 (11,13,16 აგვისტო, 1966).
- წერილი რედაქციას. – ჟურნ. დროშა, №12 (1959), 18.
- ლომინაძე ბ.** მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 – XIV ს. 10-იანი წწ.). – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III (თბილისი, 1979).
- ლუზინიანი ს.** ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების ისტორია. ინგლისურ ტექსტს შესავალი წაუთმდვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ბენიამინ სილაგაძემ (თბილისი, 1973).
- მამისთვალისშვილი ე.** საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობები XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნეში /ევროპული წყაროების მიხედვით/, (თბილისი, 1981).
- ქართველები და ბიბლიური სამყარო (გორი, 1998).
- იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია (ქართული პერიოდი), (გორი, 2002).
- საქართველო იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVIII სს.), (თბილისი, 2008).
- საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია. I. (XV-XVI სს.), (თბილისი, 2009).
- იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი, მე-2 გადამუშავებული და შევსებული გამოცემა (გორი, 2014).
- საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია. IV (თბილისი, 2014).
- მაჭარაძე ვ.** ეგვიპტელი მამლუქები (ახალი საარქივო მასალების მიხედვით). – ჟურნ. ცისკარი, №7 (1967), 119-145.
- მახარაშვილი ს.** ევაგრე პონტოელის ცხოვრება-მოღვაწეობა და მის თხზულებათა ქართული თარგმანი. – კრ. ძველი ქართული მწერლობის მატთან, I (თბილისი, 1984), 3-39.
- მენაბდე ლ.** ძველი ქართული მწერლობის კერები, II (თბილისი, 1980).
- მენთეშაშვილი ა.** საქართველოს და ეგვიპტის ურთიერთობიდან. – ჟურნ. დროშა, 9

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

(1958), 18-19.

მეტრეველი ე. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (თბილისი, 1963).

მიქაბერიძე ა. ამბავი ერთი მამლუქისა. ჟან შაჰინის ცხოვრება და მოღვაწეობა. – საისტორიო კრებული, ტ. II (2012), 87-101.

ნაპოლეონის მამლუქი. რუსტამ რაზას მემუარები. ფრანგულიდან თარგმნეს, წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთეს ალექსანდრე მიქაბერიძემ და ნიკა ხოფერიამ (თბ., 2012).

ნინიძე დ. „წმინდა ადგილი“ და XIII-XV საუკუნეთა ქართული დიპლომატია (II ნაწილი). – ქართული დიპლომატია. წელიწდეული, 6 (თბილისი, 1999), 136-158.

– იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი მეფე კონსტანტინეს ვინაობისათვის. – საქართველოს პრეზიდენტის სტიპენდიანტ ახალგაზრდა მეცნიერთა შრომები, IV (თბილისი, 2002).

– საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია XIV საუკუნის ბოლოსა და XV საუკუნის დამდეგს. – ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. I ნაწილი (თბილისი, 1998), 466-545.

პაპაშვილი მ. ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ევროპული პოლიტიკის ისტორიიდან. – საისტორიო ვერტიკალები, 2 (2002), 70-74.

ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მათიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1987).

ჟანენი რ. ქართველები იერუსალიმში. თარგმნა შ. ვარდიძემ. – რელიგია N10, (1992).

რეხვიაშვილი მ. იმერეთის სამეფო XVI საუკუნეში (თბილისი, 1978).

– იმერეთი XVIII საუკუნეში (თბილისი, 1982).

სალამე ო., გ. ბენ-ორენი (წინაუშვილი). ქართველები იერუსალიმში XVI საუკუნის სამი არაბული დოკუმენტის მიხედვით (თბილისი, 1991).

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: 8 ტომად / ტ. 4: საქართველოს XVI საუკ. დასაწყისიდან XIX საუკ. 30-იან წლებამდე / ტომის რედ.: მ. დუმბაძე (1973).

სვანიძე მ. თურქეთის ისტორია (თბილისი, 2007).

– საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და საქართველო (XVI საუკუნე). მ. სვანიძის რედ. (თბილისი, 2008).

სილაგაძე ა. ჯაფარიძე გ. მასალები XVIII ს. ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის (თბილისი, 2002).

– ნაფისა ხათუნის საფლავი კაიროში. – კრ. აღმოსავლეთი და კავკასია, 4, (თბილისი, 2006) 170-176, 231.

– მამლუქთა საფლავები. – ჟურნ. ჯვარი ვაზისა, №1-2 (2007), 110-115.

სილაგაძე ბ. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის (ქართველების ბრძოლა პალესტინის წმინდა ადგილების განთავისუფლებისათვის XIII-XIV საუკუნეებში). – ქართული წყაროთმცოდნეობა, II (თბილისი, 1968), 87-104.

– ქართველი მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში (თბილისი, 1967).

– ისტორიულ ფაქტებს ღრმად უნდა ჩაკვირვება. – გაზ. ახალგაზრდა კომუნისტი, 22 ოქტომბერი (1959).

– ერაყი მამლუქთა გამგებლობის დროს (თბილისი, 1978).

სიხარულიძე ი. ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XII-XIV საუკუნეებში (თბილისი, 1980).

სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდლაძემ (თბილისი, 1978).

სტეფნაძე მ. ქართველთა მდგომარეობა იერუსალიმის წმინდა მიწაზე VII-XVII საუ-

გოჩა ჯაფარიძე

კუნეთა საერთაშორისო აქტების მიხედვით. – *ქართული დიპლომატია*, წელიწდეული, 5 (1998), 431-456.

სურგულაძე მ. *ბაგრატიონთა სამეფო სახლი*. გენელოგიური ტაბულები შეადგინეს მზია სურგულაძემ და მიხეილ ქავთარიამ (თბილისი, 1995).

ტაბალუა ი. *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XVI სს.)*, (თბილისი, 1984).

ტიკაძე მ. იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ. – *მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები*, II (თბ., 1973), 46-58.

– *არაბთა ისტორია*, I (V – XV სს.), (თბილისი, 2008).

– *არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. - XIX ს. დამდეგი)*, (თბილისი, 2012).

უცნობი ავტორი. *ლუკა იერუსალიმელის წამება*. – *ქართული პროზა*, წიგნი III (თბილისი, 1982).

ფერაძე გრიგოლ. *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გ. ჯაფარიძემ (თბილისი, 1995).

– *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*. – *მნიგნობრობა ქართული სასულიერო მწერლობა*, ტ. 14: ტომის შემდგენელი მიხეილ ქავთარია (თბილისი, 2012), 7-135.

ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II (თბილისი, 1959).

ქართლის ცხოვრება. მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი (თბილისი, 2008).

ქასაბი მურად. ოსმალეთის ქართველები (სტამბული, 2012).

ღვახერიძე ც. 1527 წელს იერუსალიმში ქართველთა ლაშქრობის შესახებ. – *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები*, VIII (2008).

ყუბანეიშვილი ს. *ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომატია*, ტ. I (თბ., 1946).

ჩოჩიყვი ვ. *მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში (ირან-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებების მიხედვით)*. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომი (თბილისი, 1972).

ცინცაძე ი. *მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XV-XVII საუკუნეები)*, (თბილისი, 1965).

წერეთელი გ. *უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან* (თბ., 1960).

წურნუშია მ. წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესი და ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკა: ქართული გამოცდილება. – მ. წურნუშია. *საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*. ტომი I (თბილისი, 2013), 139-175.

ჯავახიშვილი ი. ქართველი ერის ისტორია. – ი. ჯავახიშვილი. *თხზულებების სრული კრებული* თორმეტ ტომად, ტ. III (თბილისი, 1982).

ჯანელიძე დ. ხონთქრის თურქეთის წინააღმდეგ სახალხო განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან. – *ჟურნ. ცისკარი*, №8 (1958), 143-150.

– *მამელუკთა ბრძოლის ბრძოლის ისტორიიდან*. – *ჟურნ. ცისკარი*, №6 (1959), 142-151.

– *ქართველი მამლუქები ეგვიპტეში*. – დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში* (თბილისი, 1967), 9-215.

– *საინტერესო ცნობა ეგვიპტის მამლუქებზე*. – *ჟურნ. ცისკარი*, №2, (1969), 78-80.

– *ნაპოლეონის მანიფესტი მამლუქებზე*. – *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, III (თბილისი, 1971), 312-315.

– *ვოლტერი და მამლუქები*. – *ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში*, №1 (1973), 20-24.

– *მამლუქი დედოფალი სეტი ნაფისე*. – *ჟურნ. ცისკარი*, 11 (1980), 137-140.

ჯანელიძე დ., სილაგაძე ბ. *ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში* (თბილისი, 1967).

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

ჯაფარიძე გ. მამლუქთა წერილები ეგვიპტიდან. – ჟურნ. დროშა, №8 (1971), 12; *ჯვარი ვაზისა*, №1-2 (2007), 198-100.

– ქართველები იერუსალიმში ახლადმიკვლეული არაბული დოკუმენტების შუქზე. – *ლიტერატურული საქართველო*, №7 (2344), 15.11 (1985).

– XIV საუკუნის არაბი ენციკლოპედიისტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის შესახებ. – *მაცნე* (ენისა და ლიტერატურის სერია), 3 (1985), 179-186.

– ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. – *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია* (თბილისი, 1993), 121-145.

– დიპლომატიური კონტაქტები საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის XIV-XVI ს-ის დასაწყისში იერუსალიმში აღმოჩენილი არაბული დოკუმენტების მიხედვით. – *ქართული დიპლომატია. ნელინდეული*, 1 (თბილისი, 1994), 203-218.

– მავლა. – *ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი* (თბილისი, 1999), 121.

– უმ ალ-ვალადი. – *ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი* (თბილისი, 1999), 183.

– ამირ ალ-უმარა. – *ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი* (თბილისი, 1999), 25.

– სულტან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან. – *ქართული დიპლომატია. ნელინდეული*, 9 (თბილისი, 2002), 666-680.

– როდის დაუბრუნეს ქართველებს მამლუქების მიერ მიტაცებული ჯვრის მონასტერი? – *მოთა მესხია*, 90. საიუბილეო კრებული მიძღვნილი მოთა მესხიას დაბადების 90 წლისთავისადმი (თბილისი, 2006), 289-306.

– სამშობლო მამლუქისა. – კრ. *საქართველო ათასწლეულის გასაყარზე* (თბილისი, 2005), 433-39 და ჟურნ. *ჯვარი ვაზისა*, №1-2 (2007), 91-97.

– [რეც.] Черкесский эгоцентризм в трудах Самира Хотко. – კრ. *ნოდარ შენგელია 75* (თბილისი, 2008), 362-371.

– იყვნენ ქართველები ნაპოლეონის არმიაში? – ჟურნ. *ჩვენი მწერლობა*, №14 (2011), 4-5.

– ბენა ჩოლოყაშვილი ეგვიპტეში და წმინდა მიწაზე 1512-1514 წლებში (ბრძოლა წმინდა ადგილებისათვის). – *საისტორიო კრებული*, I (თბილისი, 2011), 83-138.

– [რეც.] როგორ იმსხვრევა მითები. – *საისტორიო კრებული*, ტ. II (2012) 387-399.

– ეგვიპტის მამლუქთა სულტანი კა'ით ბაი (1468-1496) და ქართული სამონასტრო თემი იერუსალიმში. – *ჰუმანიტარული კვლევები. ნელინდეული*, 5, (თბილისი, 2014), 185-207.

– მამლუქთა ეგვიპტის სულტანი ჯაკმაკი და ახალციხის მუსლიმები. – კრებ. *გივი წულაია – 80* (თბილისი, 2015), 234-241.

– ისმაილ ალ-ვაჰბი – ქართული წარმოშობის კალიგრაფი მამლუქთა ეგვიპტეში. – *სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კრებული* (თბილისი, 2015), 410-414.

ჯაფარიძე გ. ბუაჩიძე გ. წმინდა მიწაზე ქართული ეკლესიის ისტორიის არაბული დოკუმენტური წყაროები სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრისა და იერუსალიმის წიგნთსაცავებში. – *ისტორიანი. სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი* (თბილისი, 2009), 538-557.

– XIV ს. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტრის ისტორიის არაბული დოკუმენტი. – კრ. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, V, (თბილისი, 2008), 235-243.

ჯაფარიძე გ., გელოვანი ნ. მუჰამად ბეი კატამიში. – *ჰუმანიტარული კვლევები. ნელინდეული*, №5 (თბილისი, 2014), 208-216.

ჯაფარიძე გ. წერეთელი მ. საიფ ად-დინ ასანდამურ ქურჯი – ქართული წარმოშობის ამირა ბაჰრელ მამლუქთა სასულტნოში. – *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, I (თბილისი, 2012), 211-235.

ჯოჯუა თ. მასალები სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიისთვის (XIII-XIV სს.). – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი. *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, IV (თბილისი, 2011), 147-166.

- Abu al-Fida'**, Isma'il. *The Memoirs of Syrian Prince: Abu'l-Fida', Sultan of Hamah* (672-732/1273-1331). Translated with an Introduction by P. M. Holt (Wiesbaden, 1983).
- Abu-Manneh Butrus**. The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period. – *XXI. Deutscher Orientalistentag Vorträge. Berlin, 24-29 March 1980* (Wiesbaden, 1983), 163-167.
- The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period. – *Egypt and Palestine. A Millennium of Association (868-1948)*. Ed. by A. Cohen and G. Bear (New York, 1984), 102-112.
- Abu Shama**. *Tarajim Rijal al-Qarnayn al-Sadis wa-l-Sabi' al-Ma'ruf bi-l-Dhayl 'Ala al-Raudatayn* (Beirut, 1974).
- Ahmad Shalabi**, 'Abd al-Ghani al-Misri. *Awdah al-Isharat fi-man Tawalla Misr al-Qahira min al-Wuzara' wa-l-Bashat: al-Mulaqqab bi-l-Tarikh al-'Ayni*. Edited by 'Abd al-Rahim 'Abd al-Rahman 'Abd al-Rahim (Cairo, 1978).
- Amitai-Preiss R.** Mongol Reids into Palestine (A.D. 1260 and 1300). – *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1987), 236-255.
- The remaking of the military elite of Mamluk Egypt by al-Nasir Muhammad B. Kalawun. – *Studia Islamica*, 72 (1990), 145-163.
- 'Ayn Jalut Revisited. – *Tarih*, 2 (Philadelphia, 1992), 119-150.
- Ibn 'Abd al-Zahir, Muhyi al-Din (1223-1292). – *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. Edited by Woolf, D. R. (New York and London, 1998), 435-436.
- Al-Nuwayri as a Historian of the Mongols. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 23-36.
- Wadi al-Khaznadar. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. XI (Leiden, 2002).
- Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's first Campaigns into Syria (1299-1300). – *Warfare in inner Asian History (500-1800)*. Ed. Nicola Di Cosmo (Leiden, Boston, Köln, 2002), 221-264.
- *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281* (Cambridge, 2004).
- The Resolution of the Mongol-Mamluk War. – *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and Sedentary World*. Ed. Reuven Amitai and Michael Biran (Leiden, 2005), 359-390.
- *The Mongols in the Islamic Lands. Studies in the History of the Ilkhanate* (Ashgate, 2007).
- *Military Slavery in the Islamic World: 1000 Years of a Social-Military Institution* (Lecture delivered at the University of Trier, Germany, 27 June 2007). Published online in *Medieval Mediterranean Slavery: Comparative Studies on Slavery and the Slave Trade in Muslim, Christian, and Jewish Societies (8th–15th Centuries)*, <http://med-slavery.uni-trier.de:9080/minev/MedSlavery/publications/Amitai.pdf> (August 2007).
- Mamluks of Mongol Origin and their Role in Early Mamluk Political Life. – *Mamluk Studies Review*, vol.12, no.1 (2008), 119-137.
- *Holy War and Rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate (1260-1335)*, (Brepols, 2013).
- Ammann L.** Shadjar al-Durr. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. IX (Leiden, 1997), 176.
- Ashtor Eliyahu**. *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton, 1983).
- Baybars al-Mansuri. – *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. I (Leiden, 1986), 1127-1128.
- Al-Asyuti**, Shams al-din Muhammad b. Ahmad al-Minhaji. *Jawhir al-'uqud wa rnu'in al-kudat wa-l muvakki'in wa l-Suhada*. Ed. By M.H. Al-Fiqqi (Cairo, 1337/1955).
- Atiya A.S.** *The Crusade in the Later Middle Ages* (London, 1938).
- Ayalon D.** The Circassians in the Mamluk Kingdom. – *Journal of the American Oriental Society*, 69/3 (1949), 135-147.
- Studies on the Structure of the Mamluk Army- I. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 15, No. 2 (1953), 203-228.
- Studies on the Structure of the Mamluk Army - II. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 15, No. 3 (1953), 448-476.

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

- Studies on the Structure of the Mamluk Army- III. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 16, No. 1 (1954), 57-90.
- Studies in al-Jabarti, I, Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III/2 (1960), 148-174.
- Studies in al-Jabarti I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans (Continued). – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 3, No. 3 (Oct., 1960), 275-325.
- Discharges from service, banishments and imprisonments in Mamluk society. – *Israel Oriental Studies*, 2 (1972), 25-50.
- Names, titles and ‘nisbas’ of the Mamluks. – *Israel Oriental Studies*, 5 (1975), 189-232.
- The End of the Mamluk Sultanate: (Why did the Ottomans Spare the Mamluks of Egypt and Wipe out the Mamluks of Syria?). – *Studia Islamica*, No. 65 (1987), 124-148.
- Bahri Mamluks, Burji Mamluks: inadequate names for the two reigns of the Mamluk Sultanate. – *Tarih*, 1(1990), 3-53. — The Mamluks: The Mainstay of Islam’s Military Might. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon (Princeton, New Jersey, 2014), 89-117.
- Mamluk. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. VI (Leiden, 1991), 314-330.
- Al-‘Ayni**, Abu Muhammad Mahmud b. Ahmad b. Musa Badr al-Din. *‘Iqd al-juman fi tarikh ahl al-zaman*, I-IV, ed. M.M.Amin (Cairo, 1987-1992).
- Bacqué-Grammont J.-L.** Études turco-safavides, VI. Notes et documents sur les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1521. – J.L. Bacqué-Grammont et Ch. Adle. *Les Ottomans, les Safavides et la Géorgie, 1516-1524* (Istanbul, 1991).
- Baghat Ali**. La famille musulmane du général Aballah Menou. – *Bulletin de l’Institut d’Égypte*, T. 1 (Le Caire, 1900), 37-43.
- Al-Bakri**, Muhammad b. Abi l-Surur. *Al-Tuhfa al-Bahiyya fi Tamalluk Al ‘Uthman al-Diyar al-Misriya* (Cairo, 2005).
- Barber M.** *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple* (Cambridge, 1994).
- Barbir K.** *The Arab Lands Under Ottoman Rule: 1516-1800* (London, 2008).
- Barozzi N.** (ed.). *Viaggio di Domenico Trevisan: ambasciatore veneto al Gran Sultano del Cairo nell’anno 1512, descritto da Zaccaria Pagani di Belluno*, ed. (Venice, 1875).
- Bauden F.** Mamluk Era Documentary Studies: The State of Art. – *Mamluk Studies Review*, IX/1 (2005), 15-60.
- Baybars al-Mansuri**. *Zubdat al-fikra fi ta’rikh al-hijra*. Ed. by D.S. Richards (Beirut, 1988).
- *Kitab al-Tuhfa al-Mulukiyya Fi al-Dawla al-Turkiyya*. Édité par A.S. Hamdan (Cairo, 1407/1987).
- *Mukhtar al-Akhbar*. ed. Abdelhamid Saleh Hamdan (Beirut, 1993).
- Bedrosian R.** *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13th-14th Centuries*. Ph.D. diss., Columbia Univ. (New York, 1979).
- Behrens-Abouseif D.** *Egypt’s Adjustment to Ottoman Rule. Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)*, (Leiden/New York/Köln, 1994).
- Beshir Agha**. Preliminaries: Elite Slavery and Household Membership. – Jane Hathaway. *Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem* (Oxford, 2005), 1-6.
- Bizaro Petro**. *Rerum persicarum historia, initia gentis, mores, instituta resque gestas ad haec usque tempora complectens auctore Petro Bizaro,...* Cui accessit: *Brevis ac vera Henrici Porsii de bello inter Murathem III, Turcarum, et Mehemetem Hodabende, Persarum regem, gesto narratio ; ac Philippi Callimachi experientis de bello Turcis inferendo oratio; ejusdemque de his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis historia, et appendix quam ex italico latinam fecit Jacobus Geuderus ab Heroltzberga. In ea Josephi Barbari et Ambrosii Contareni legatorum Reipublicae Venetae Itineraria Persica ; Johannis Thomae Minadoi belli Turco-Persici historia, et anonymi cujusdam belli ejusdem descriptio...*(Francofurti, 1601).

- Blake R.** Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem. – *Revue de l'Orient Chretien*. 3e Série, t. III (XXIII) N°s 3 et 4 (1922-23), 345-413.
- Boas A. J.** *Archaeology of the Military Orders* (London, 2006).
- Bosworth C. E.** Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamlūk Egypt and Syria: Qalqashandī's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment. – *International Journal of Middle East Studies* 3:1, 3:2 (1972), 59-74, 199-216.
- Al-Kalkashandi Shihab Al-Din Abu 'l-Abbas Ahmad b. 'Ali. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. IV (Leiden, 1997), 509-511.
- Ibn Nazir Al-Djaysh, Taki' L-Din 'Abd Al-Rahman. – *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, vol. XII, Supplement (Leiden, 2004), 395.
- Boyle J.A.** Dynastic and Political History of the Il-khans. – *Cambridge History of Iran*. Vol.V (Cambridge, 1968), 303-421.
- Brincken A.D. von den.** *Die "Nationes Christianorum Orientalum" im Verständnis der Latenischen Historiographie* (Köln-Wien, 1973).
- Broadbridge A. F.** *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge, 2008).
- [Brosset M.]** *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Traduite du Géorgien par M. Brosset. 1re partie (S. Pétersbourg, 1849).
- Browne W.G.** *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798* (London, 1799).
- Brummett P.** *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany, 1994).
- Buhl F.** [C. E. Bosworth], Tarabulus (or Atrabulus) al-Sham. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. X (Leiden, 2000), 215.
- Burgtorf J.** *The Central Convent of Hospitallers and Templars* (Leiden, 2008).
- Busse H.** Mudjir al-Din al-'Ulaymi. – *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, VII (Leiden-New York, 1993), 294.
- Bustron F.** *Chronique de l'île de Chypre*, publiée par Rene de Mas Latrie (Paris, 1886).
- Butler A. J.** Account of the Monasteries and Churches aof the Christians of Egypt; Forming the Concluding Sections of the Khitat of al-Makrizi. – *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries, attributed to Abu Salih, the Armenian*. Edited and translated from the Original Arabic by B. T.A.Evetts, with Added Notes by Alfred J. Butler (Oxford, 1895), 305-346.
- Butrus 'Abd al-Malik & D. Crecelius.** A Late Eighteenth Century Egyptian Waqf Endowed by a Sister of the Mamluk Shaykh al-Eyey [sic] Muhammad Bey Abou al Dhahab. – *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, Vol. 1, No. 2 (1990), 9-14.
- Cahen C.** *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c.1071-1330* (New York, 1968).
- Castellani Eutimio.** *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanate in lingua araba e turca concernati I Santuari le proprieta I diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell'Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme* (Gerusalemme, 1922).
- Caswell F. M.** *The Slave Girls of Baghdad: The Qiyān in the Early Abbasid Era* (London, 2011).
- Çelebi E.** *Seyahatname*, X (Istanbul, 1938).
- [Cezzar Ahmed Pasha]** *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Nizamname-i Misr of Gezzar Ahmed Pasha*. Ed. and translated from the original Turkish by Stanford J. Shaw (Cambridge, 1962).
- Chapoutot-Remadi M.** Al-Nuwayri, Shihab Al-Din B. 'Abd Al-Wahhab. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. VIII (Leiden 1995), 156-60.
- Chevedden P. E.** [Book Review], Heinz Gaube. *Arabische Inschriften aus Syrien*. – *Begrüter Texte und Studien*, vol. 17 (Begrut, 1978), 161-164.
- Clifford W. W.** *State formation and structure of politics in Mamluk Syro-Egypt, 648-741 A.H./1250-1340* (Bonn, 2013).
- Cleverie P.-V.** La Contribution des templiers de Catalogne a la defense de la Syrie franque (1290-

- 1310). – *Orientalia Lovaniensia Analecta: Egypt and Syria in the Fatimid, Ayybid and Mamluk Eras*, III, eds. U. Vermulen, J. van Steenbergen (Leuven, 2001), 171-192.
- Collart P.** et al., *La ville de Tripoli et son développement historique* (Paris, 1954).
- Condé B.** *Tripoli of Lebanon* (Begrut, 1961).
- Conermann S.** (ed.). *History and Society during the Mamluk Period (1250-1517)*. Studies of the Annemarie Schimmel Research College, volume 1 (Bonn, 2014).
- Crawford P.** *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'* (Ashgate, 2003).
- Crecelius D.** The Organization of Waqf Documents in Cairo. – *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 3 (Jul., 1971), 266-77.
- *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775* (Minneapolis & Chicago, 1981).
- Incidences of Waqf Cases in Three Cairo Courts: 1640-1802. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 29, No. 2 (Jun., 1986), 176-189.
- (ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources* (Claremont, 1990), 115-126.
- *Fihris waqfiyat al-'Asr al-'Uthmani al-mahfuzah bi-Wizarat al-Awqaf wa-Dar al-Wathaiq al-Tarikhiyah al-Qawmiyah bi-al-Qahirah* (Cairo, 1992).
- The Mamluk beylicate of Egypt in the last decades before its destruction by Muhammad 'Ali Pasha in 1811. – *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge, 1998), 128-152.
- Egypt in the eighteenth century. – *The Cambridge History of Egypt*, vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*. Edited by M.W. Daly (Cambridge, 1998), 59-85.
- Problems of 'Abd Al-Rahman Katkhuda's Leadership of the Qazdughli Faction. – *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. Edited by Michael Winter and Amalia Levanoni (Leiden, The Netherlands, 2004), 373-386.
- Crecelius D., Djaparidze G.** Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 45, pt. 3 (2002), 320-41.
- Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. – *Annales Islamologiques*, 42 (2008), 313-337.
- Cronaca del Templare di Tiro (1243-1314). La caduta degli Stati Crociati nel racconto di un testimone oculare a cura di Laura Minervini** (Napoli, 2000).
- Crone P.** *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980).
- Al-Damurdashi, Ahmad.** *Durra al-musana fi akhbar al-Kinana/Livre d'al-durra al-musana dans ahbar al-Kinana*, ed. 'Abd al-Rahim, 'Abd al-Rahim 'Abd al-Rahman (Cairo, 1989).
- *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755: Al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana*. Translated and Annotated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr (Leiden, 1991).
- Darraj Ahmad.** *Al-Mamalik wa-l-Faranj fi-l-qarn al-tasi' al-Hijri al-khamis 'ashar al-Miladi* (Cairo, 1961).
- Description de l'Égypte, ou recueil des observations et des recherches, qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française**, 2-e ed. Vol. 1-24 (Paris, 1821-1830).
- Delaporte M.** Abrégé chronologique de l'histoire des sultans Mamlouks d'Égypte depuis leur origine jusqu'à la conquête des Français. – *Description de l'Égypte ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'Armée française*, t. XV (Paris, 1826), 231-363.
- Demurger A.** *Les templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Age* (Paris, Seuil, 2007).
- Déroche F.** Istanbul seen from Cairo. – *M. Uğur DDerman Armağani 65 Yaş*. Derleyen Irvin Cemil Schick (Istanbul, 2000), 261-70.
- De Sandoli Sabino.** *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century* (Cairo, 1990), 77-94.

- Al-Dhahabi**, Shams al-Din ‘Abd Allah Muhammad b. ‘Uthman b. Kaymaz b. ‘Abd Allah. *Duwal al-Islam*, 2 vols. (Haidarabad, 1337/1918-1919).
- *Kitab al-‘ibar fi khabar man ‘abar*, IV, ed. Sallah al-Din Munajjid (al-Kuwait, 1963).
 - *Kitab al-‘ibar fi khabar man ‘abar*, I, Tahkik Abu Hajir Muhammad as-Sa‘id b. Basyuni Za‘lul (Beirut, 1405/1985).
 - *Ta’rikh al-islam wa wafaiyat al-mashahir al-a‘lam*, ed. ‘Umar ‘Abd al-Salam Tadmuri (Beirut, 1411/1991).
- Dobrowolski J.** *The Living Stones of Cairo* (Cairo, 2001).
- Dobrowolska A.** Lady Nafisa and her sabil. *Al-Ahram Weekly*, Issues, no.757 (25-31 August 2005). el. versia <http://weekly.ahram.org.eg/2005/757/heritage.htm>.
- Duncan D. J.** Scholarly Views of Shajarat al-Durr. – *Chronicon* 2 (1998), 1-35.
- *East and West in the Crusader states: context, contacts, confrontations: acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000. Edited by Krijnie Ciggaar and Herman Teule* (Leuven, 2003).
- Edbury P. W.** *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374* (Cambridge, 1991).
- Eliseeff N.** Dimashk. – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. II, (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 277.
- Fay M. A.** The Ties That Bound: Women and Households in Eighteenth-Century Egypt. – Sonbol, Amira El-Azhary (Editor). *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History (Contemporary Issues in the Middle East)*, (Syracuse, 1996).
- Women and Waqf: Property, Power and the Domain of Gender in Eighteenth-Century Egypt. - Sonbol, Amira El-Azhary (Editor). *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History (Contemporary Issues in the Middle East)*, (Syracuse, 1996).
 - Women and Waqf: Property, Power and the Domain of Gender in Eighteenth-Century Egypt. - *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Period*, ed. M. Zilfi (Leiden, 1997), 28-47.
 - From Warrior Grandees to Domesticated Bourgeoisie: the Transformation of the Elite Egyptian Household into a Western-style Nuclear Family. – *Family History in the Middle East: Household, Property, Gender*, ed. B. Doumani. Series on the Social and Economic History of the Middle East (SUNY Press, 2003), 77-100.
 - From Concubines to Capitalists: Women, Property and Power in Eighteenth-Century Egypt. - *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History*, ed. T. Ballantyne and A. Burton (Duke UP, 2005), 118-140.
 - *Unveiling The Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo* (Syracuse UP, 2012).
- Fayza Hassan.** The intolerable absence of Joséphine. – *Al-Ahram Weekly* (02,07,1998).
- Fihris al-athar al-islamiyya bi-madinat al-Qahira** (Cairo, 1951).
- Forand P. G.** The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam. – *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 1. (Jan., 1971), 59-66.
- Frescobaldi Gucci and Sigoli G.-S.** *Visit to the Holy Places of Egypt, Sinai, Palestine, and Syria in 1384*. Translated from the Italian by Theophilus Bellowini and Eugene Hoade (Jerusalem, 1948).
- Gacek A.** The Diploma of the Egyptian calligrapher, Hasan al-Rushdi. – *Manuscripts of the Middle East*, VI (1989), 44-55.
- Garcin J.-Cl.** The regime of the Circassian Mamluks. – *The Cambridge History of Egypt*, Volume I. *Islamic Egypt*. Edited by Carl F. Petry, 290-317.
- Geuffroy A., Nikolaus H.** *Hoffhaltung des Türckhischen Keisers und Othomannischen Reiche, beschreibung, etc.*, (Basel, 1574).
- Gibb H. A. R.** Na’ib. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. VII (Leiden, 1993), 915.
- Gilmour-Bryson A.** *The Trial of the Templars in Cyprus* (Leiden, 1998).
- Golden P.** Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service: Onomastic Notes. – *Archivum Eurasiae*

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

Medii Aevi, 12 (2002-2003), 15-28.

Golubovich G. *Bibliotheca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, t. IV (Quaracchi, 1923).

Gordon M. S. *Breaking of a Thousand Swords the: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)* (Suny Series, Medieval Middle East History), (Albany, 2000).

Gordon M. *Slavery in the Arab World* (New York, 1987).

Gottheil R. An Answer to the Dhimmis. – *Journal of the American Oriental Society*, 41 (1921), 383-457.

Gran P. *The Islamic Roots of Capitalism in Egypt, 1760-1840* (Austin, Texas, and London, 1998).

Guo Li. The Middle Bahri Mamluks in Medieval Syrian Historiography: The Years 1297-1302. – *Dhayl Mir'at al-Zaman Attributed to Qutb al-Din Musa al-Yunini: A Critical Edition with Introduction, Annotated Translation, and Source Criticism*, by Li Guo (Ph.D. dissertation, Yale University, 1994).

– *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yunini's Dhayl Mir'at al-zaman*. Two volumes (Leiden, 1998).

Haarmann U. Mamluk Studies – a Western perspective. – *Arab Journal for the Humanities*, 13, No. 51 (1995), 329-347.

Al-Hajj, Hayat Nasser. *The Internal Affairs in Egypt During the Third Reign of Sultan a-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709 /741/1309-1341*, 3rd ed. (Kuwait, 2000).

Halperin Ch. J. The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 63, No. 2 (2000), 229-245.

Al-Hanafi, Muhammad Ahmad Iyas. *Bada' al-zuhur fi waqa' al-duhur*. Ed. Muhammad Mustafa (Cairo, 1404/1984).

Hanna N. Cultural Life in Mamluk Households (Late Ottoman Period). – *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge, 1998), 196-204.

– Slave Women and Concubines in Ottoman Egypt. – Amira El Azhary Sonbol, *Beyond The Exotic: Women's Histories In Islamic Societies* (Syracuse, New York, 2005), 119-130.

Hathaway J. *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The rise of Qazdāğlis* (Cambridge, 1997).

– Egypt in the seventeenth century. – *The Cambridge History of Egypt. vol.2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, edited by C. F. Petrie and W. M. Daly (Cambridge, 1998), 34-58.

– The Household: An Alternative Framework for the Military Society of Eighteenth-Century Ottoman Egypt. – *Oriente Moderno. Nuova Serie. Anno 18 (79) Nr. 1, The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (1999).

– *A Tale of two factions: myth, memory, and identity in Ottoman Egypt and Yemen (hereafter – A Tale)*, (New York, 2003).

— (with Contributions by Karl K. Barbier) *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800* (London, 2008).

Heijer J. Al-Mmufaddal b. Abi l'Fada'il. – *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, vol. VII (Leiden-New York, 2003), 305.

Heyd U. *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to Mühimme Defter* (Oxford, 1960).

Hill G. *A History of Cyprus* (Cambridge, 1948).

Hillenbrand C. Mu'in Al-Din Sulayman Parwana. – *The Encyclopaedia of Islam*. vol. VII, New Edition (Leiden-New-York, 1993), 479-480.

– Mu'in al-Din Parwana: the Servant of Two Masters? – *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 52. *Miscellanea Arabica Et Islamica. Dissertationes in Academia Ultrajectina prolatae anno MCMXC*, selegit et edidit F. De Jong (Louvain, 1993), 267-74.

- Hintlian K.** *History of the Armenians in the Holy Land* (Jerusalem, 1989).
- Holt P.N.** *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* (London, 1966).
- Egypt in the seventeenth Century. – P.M.Holt. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A Political History* (Ithaca, New York, 1966), 71-84.
 - The Pattern of Egyptian Political History from 1517-1798. – P. M. Holt, ed., *Political and Social Change in Modern Egypt* (London, 1968), 79-90.
 - The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century. – P.N. Holt. *Studies in the History of the Near East* (London, 1973), 177-219.
 - The Sultanate of al-Mansur Lachin (696-8/1296-9). – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 36, no. 3(1973), 521-532.
 - The position and power of the Mamluk Sultanate. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXVIII (1975), 237-249.
 - The Structure of Government in the Mamluk Sultanate. – P.M.Holt (ed.), *The Eastern Mediterranean Land in the Period of the Crusades* (Warminster, 1977), 44-61.
 - Kazdughliyya. – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Leiden, 1978), 852.
 - Kansawh al-Ghawri. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. IV (1978), 512.
 - An Early Source on Shaykh Khadir al-Mihrani. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 46, No. 1(1983), 33-39.
 - *The age of the crusades: the Near East from the eleventh century to 1517* (A History of the Near East, ed. P. M. Holt), (London and New York, 1986).
 - Ibrahim Bey al-Kabir al-Muhammad. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. III (Leiden, 1986), 992.
 - Dongola. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, Vol. II (Leiden, 1991), 615.
 - Al-Nasir Muhammad b. Kalawun. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. VII (Leiden, 1993), 991.
 - *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers* (Leiden, 1995).
 - The Last Mamluk Sultan al-Malik al-Ashraf Tuman-Bay. – *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, t. 25 (2001), 234-246.
 - Kha'ir Beg (Khayir or Khayr Bey). – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 524.
 - Al-Ghazali, Djanbirdi. – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. II, (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 1042.
- Honigmann-[Th. Bianquis] E.** Al-Rahba. – *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. VIII, New Edition (Leiden, 1995), 393-394.
- Hope Th.** *Anastasius* (London, 2008).
- al-Husayni**, Mahmud Hamid. *al-Asbila al-'Uthmaniyya bi Madinat al-Qahirah: 1517-1798* (Cairo, n.d.).
- Huseyn Efendi.** *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*. Translated by Stanford J. Shaw (Cambridge, 1964).
- Ibn 'Abd al-Zahir.** *Ur 'Abd Allah b. 'Abd ez-Zahir's biografi över Sultanen el-Melik el-Ašraf Halil. Arabisk text med översättning, inledning ock anmärkningar utgiven*, ed. and trans. Axel Moberg (Lund, 1902).
- *Baybars I of Egypt*, ed. and trans. Fatima Sadeque (Dacca, 1956).
 - *Tashrif al-Ayyam wa-al-'Usur fi Sirat al-Malik al-Mansur (al-Mansur Qalawun, 678-689 AH)*, ed. Murad Kamil (Cairo, 1961).
 - *Al-Rawd al-Zahir fi Sirat al-Malik al-Zahir*, ed. 'Abd al-'Aziz al-Khuwaytir (Riyadh, 1976).
- [Ibn Battuta].** *Rihla Ibn Battuta* (Beirut, 1384/1964).
- Ibn al-Dawadari**, Sayf al-Din Abu Bakr. *Die Chronik des Ibn ad-Dawadari*, Neunter Teil, *Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nasir Muhammad Ibn Qala'un*, ed. Hans Robert Roemer, Deutsch-

- es Archäologisches Institut Kairo Quellen zur Geschichte des islamischen Agyptens ii (Kairo, 1960).
- Ibn Dukmak.** *Description de l'Egypte* (Le Caire, 1893).
- Ibn al-Furat**, Nasir al-Din Muhammad b. 'Abd al-Rahim b. 'Ali al-Misri al-Hanafi. *Ta'rikh Ibn al-Furat*, ed. Costi K. Zurayk and Nejla Izzedin, 4 vols. (4, 7, 8, 9), (Beirut, 1936-42).
- *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders: Selections from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn al-Furat*, ed. and trans. U. and M. C. Lyons and J. Riley-Smith, 2 vols. (Cambridge, 1971).
- Ibn Hajar al-'Asqalani**, Ahmad. *Al-Durar al-kamina fi a'yan al-mi'a al-thamina* (Hyderabad, 1348-1350/1929-1931).
- *Al-Durar al-kamina fi a'yan al-mi'a al-thamina*, t. IV (Beirut, 1414/1993).
- Ibn al-'Ibri** (Bar Hebraeus), Abu l-Faraj. *Ta'rikh mukhtasar al-duwal* (Beirut, n.d.).
- *The Cronography of Gregory Abu'Faraj... Commonly known as Bar Hebraeus*. Ed. and tr. E.A.W. Budge, Vol. I (London, 1932).
- Ibn Iyas**, Muhammad ibn Ahmad. *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year AH 922 (AD1516)*, trans. W. H. Salmon (London, 1921).
- *Histoire des mamelouks circassiens: Tome III (872-906.)*. Trad. G. Wiet (Cairo, 1945).
- *Journal d'un bourgeois du Caire. Chronique d'Ibn Iyās*. Traduit et annoté par Gaston Wiet, 2 vol. (Paris, 1955-1960).
- *Die Chronik des Ibn Iyas*, I-V, Indices 1-3 (Erster Teil, Personennamen erster Abschnitt; Zweiter Teil, Beamte und Amter und Berufe; Dritter Teil, Orte und Lander und Bauliche Details), Hrsg. Von Mohamed Mostafa (Cairo, 1982-1984).
- Ibn Kathir.** *Al-Bidaya wa-l-Nihaya fi Tarikh*, 14 vols. (Beirut, 1977).
- [Ibn Khaldun]** *The Muqaddimah: An Introduction to History. Abridged Edition Ibn Khaldūn*. Translated and introduced by Franz Rosenthal Abridged and edited by N. J. Dawood. With an introduction by Bruce B. Lawrence (Princeton, New Jersey, 2015).
- Ibn Nazir al-Jaysh**, Taqi al-Din 'Abd al-Rahman. *Kitab tathqif al-ta'rif bi'l mustalah al-sharif*. Ed. R. Vesely (Le Cairo, 1987).
- Ibn Shaddad**, 'Izz al-Din Muhammad. *Tarikh al-Malik al-Zahir*. Edited by Q. Zurayk (Beirut, 1942).
- Ibn Taghri Birdi**, Abu al-Mahasin Yusuf. *Al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-l-Qahirah*, ed. F. Shaltut et al., 16 vols. (Cairo, 1929-72).
- *Hawadith al-Duhur fi Mada al-Ayyam wa-l-Shuhur*, ed. W. Popper, 4 vols. (Berkeley, 1930-42).
- *Al-Nujum al-Zahirah fi Muluk Misr wa-l-Qahirah*, t.8, ed. Muhammad Husayn Shams al-Din (Beirut, 1413/1992).
- *Al-Manhal al-Safi wa-l-Mustawfa ba'da al-Wafi*, eds. M. Amin and S. Ashur et al., 13 vols. (Cairo, 1984-2009).
- Ibn Wasil**, Abu 'Abd Allah Djamal al-Din Muhammad b. Salim b. Nasr Allah b. Salim. *Mufarrij al-kurub fi akhbar bani Ayyub*, II (al-Qahira, 1957).
- Ibrahim Bey. – *The Napoleonic Guide*, <http://www.napoleonguide.com/ibrahim.htm>
- 'Imad al-Din**, Muhammad b. Muhammad al-Katib al-Isfahani. *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din*. Publié par C. de Landberg, vol. I, texte Arabe (Leyden, 1888).
- Inalcik Halil**. Ahmad Pasha Kha'in. – *The Encyclopaedia of Islam*, NE, vol. I (Leiden, 1986), 293.
- Inozemtseva E.** On the History of Slave-Trade in Dagestan. – *Iran & the Caucasus* Vol. 10, No. 2 (2006), 181-189.
- Irwin R.** *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A Political History* (Ithaca, New York, 1966).
- *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (London, 1986).
- Under Western Eyes: A History of Mamluk Studies. – *Mamluk Studies Review*, vol. 4 (2000), 27-51.
- *Mamluks and Crusaders: Men of the Sword and Men of the Pen* (Surrey and Burlington VT, 2010).
- Al-Ishaqi al-Manufi**, Muhammad ibn 'Abd al-Mu'ti. *Kitab Akhbar al-Uwal fi man tasarrafa fi*

Misr min Arbab al-Duwal (Cairo, 1998).

Ismail Osman S. A. Mu'tasim and the Turks. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 29, No. 1 (1966), 12-24.

Al-Jabarti, 'Abd al-Rahman. *Tarikh Muddat al-Faransis bi-Misr* (*Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt*). Translated by S. Moreh (Leiden, 1975).

– *Journal d'un notable du Caire durant l'expédition française, 1798-1801*. Traduit et annoté par Joseph Cuq. Préface de Jean Tulard (Paris, 1979).

– 'Abd al-Rahman al-Jabarti's *History of Egypt 'Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman, vol I-IV (Stuttgart, 1994).

– *Aja'ib al-athar fi-t-tarajim wa-l-akhbar*, 4 vols. (Cairo, 1998).

– *Mazhar al-Taqdis bi-Dhihab Dawlat al-Faransis*. Ed. par A.A.Aly (Cairo, 1998).

– *Merveilles biographiques et historiques: ou Chroniques du cheikh Abd-el-Rahman el Djabarti* (Volume 8), (PU, 2012).

James D. Juda al-Khatt. The Excellence of Calligraphy. Al-Zabidi's Summary of the History of Calligraphy. A Translation of the Final Chapter of the Authors Hikmat al-Ishraq Cairo, 1184/1771, with an introduction. – *Manuscripta Orientalia*, XII/3 (St. Petersburg, 2006).

Janin R. Les Géorgiens à Jérusalem. – *Échos d'Orient*. t.XVI (Paris, 1913), 32-38.

Jomard M. Description de la ville et de la citadelle du Kaire. – *Description de l'Égypte*, t. 18 (Paris, 1809), 143-220.

Jotischky A. *The Crusader and Crusader States* (Harlow, 2004).

El Kadi Galila, Alain Bonnamy. *Architecture for the Dead: Cairo's Medieval Necropolis* (Cairo, New York, 2007).

Kate R. Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowders (1260-1312). – *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol.19 No. 3 (2009), 355-370.

Kellner-Heinkele B. Mustakim-Zade. – *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII (Leiden-New York, 1993), 724-25.

Kennedy H. (ed.). *The Historiography of Islamic Egypt (C.950-1800)*, (Leiden-Boston-Koln, 2001).

Kenneth M. S. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Volume 3, The Sixteenth Century to the Reign of Julius III. Memoirs of the American Philosophical Society 161 (Philadelphia, 1984).

Al-Khashshab, Isma'il b. Sa'd. *Akhbar Ahl al-Qarn al-Thamin 'Ashara* (Cairo, 1990).

– *Khulasat ma yurad min Akhbar al-Amir Murad* (*A Short Manuscript History of the Mamluk Amir Murad Bey*), edited in Arabic and translated into English by Hamza 'Abd al-'Aziz Badr and Daniel Crecelius (Cairo, 1992).

Khintibidze E. Negotiations between the Georgian and Spanish Kings at the End of the Fifteenth Century. – *Mediterranean Historical Review*, vol.6, Number 2 (December 1991), 78-85.

Kiknadze V. *The Eurasian State of Georgia in the Fourteenth Century. The Mongol Era and its End*. With a Foreword by G.L. Kavtaradze (Lewiston, New York, 2013).

Kimche D. The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteenth Century. – *The Middle East Journal*. Vol. 22, No. 4, Autumn (1968), 448-63.

Kolodziejczyk D. Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries. – *Oriente Moderno*. Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and the Trade (2006), 149-59.

Kunt M. Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment. – *International Journal of Middle East Studies*, 5 (1974), 233-39.

Kurtynova-D'Herlugnan L. *The Tsar's Abolitionists The Slave Trade in the Caucasus and Its Suppression* (Leiden, Boston, 2010).

Laiou A.E. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972).

Lane G. *Daily Life in the Mongol Empire* (London, 2006).

Lang D. Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346). – *Bulletin of the School of*

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

Oriental and Asian Studies, vol. XVIII, pt.I (1955), 74-91.

Lapidus I. *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge, 1984).

Larousse M. P. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle: français, historique, géographique, mythologique, bibliographique*, IX, (Paris, 1872).

Laurens H. *L'Expédition d'Egypte (1789-1801*, Ed. Amand Colin (Paris, 1989).

Lellouch B. *Les Ottomans en Egypte. Historiens et conquérants au XVIe siècle* (Paris-Louvain-Dudley, Peeters, 2006).

Lemmens L. *Die Franziskaner im HL.Lande. I: Teil, Die Franziskaner auf dem Sion* (1336-1551), (Münster in Westfalen, 1916).

Lerner C. B. On the Origin of the “chelishi” Manuscript of the Conversion of Kartli.– *Le Museon*, vol. 117, Issue, 1-2(2004), 131-36.

Les Gestes des Chiprois. *Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe et XIVe siècles* (Philippe de Navarre et Gérard de Montréal), Publié pour la première fois pour la Société de l'Orient Latin, par Gaston Raynaud (Genève, 1887).

– *Recueil des historiens des croisades [RHC], Documents arméniens*, II (Paris, 1906).

Levanoni A. *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)*, (Leiden, 1995).

– The Mamluks' Ascent to Power in Egypt. – *Studia Islamica*, No. 72 (1990), 121-144.

– The Consolidation of Aybak's Rule: An Example of Factionalism in the Mamluk State. – *Der Islam* 71, (1994), 241-254.

– The Mamluk Conception of the Sultanate. – *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), 373-392.

– Al-Maqrizi's Account of the Transition from Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History of the Service of Faith. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 93-106.

– Šagar ad-Durr: A Case of Female Sultanate in Medieval Islam. – *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, vol. 3, *Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium*, ed. U. Vermeulen and J. Van Steenbergen (Leuven, 2001), 209-218.

Levy R. *The Social Structure of Islam*, Volume 12 (Routledge, 1957).

Lindsay J. E. *Daily life in the medieval Islamic world* (Westport, CT, 2005).

Little D. Six Fourteenth Century Purchase Deeds for Slaves from al-Haram Aš-Šarīf. – *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Band 131, Heft 2 (1981), 297-337.

– The Use of Documents for the Study of Mamluk History. – *Mamluk Studies Review*, 1 (1997), 1-13.

– Historiography of the Ayyubid and Mamluk periods. – *The Cambridge History of Egypt*. Vol. I, Islamic Egypt, 640-1517 (Cambridge, 2008), 421-444.

Livingstone J. W. *Ali Bey al-Kabir and the Mamluk Resurgence in Ottoman Egypt, 1760-1772* (Princeton University Ph.D. dissertation, 1968).

Luisetto F. *Arméniens et autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole* (Paris, 1998).

Lusignan S. *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte: including an account of the Form of Government of Egypt; together with a Description of Grand Cairo, and of several celebrated Places in Egypt, Palestine, and Syria: to which are added, A short account of the present State of Christians who are Subjects to the Turkish Government, and the Journal of a Gentleman who travelled from Aleppo to Bassora* (London, 1783).

– *Geschichte der Empörung des Ali Bey wider die Ottomanische Pforte: nebst verschiedenen neun Nachrichten von Aegypten, Palästina, Sirien und den türkischen Reiche und einer Reise von Aleppo nach Bassora*. Von Hrn. Saviour Lusignan (Leipzig, 1784).

Mantran R. Inscriptions turques ou de l'époque turque du Caire. – *Annales Islamologiques*. Tome XI (1972), 211-233.

Marçais W. Al-'Aini, Abu Muhammad Mahmud b. Ahmad b. Musa Badr al-Din. – *Encyclopa-*

dia of Islam, New Edition, vol.I (Leiden, 1986), 790-791.

Marmon Sh. E. Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch. – Marmon Shaun E. (eds). *Slavery in the Islamic Middle East* (Princeton, N.J., 2014), 1-24.

Marsot A. L. el-Sayyed. A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti and Niquila al-Turk. – Daniel Crecelius(ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources* (Claremont, 1990), 115-126.

– *Women and Men in Late Eighteenth-Century Egypt* (University of Texas Press, 1995).

– Marriage in late Eighteenth-century Egypt. – Thomas Philipp & Ulrich Haarmann. *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Cambridge, 2007), 283-289.

Martinez A.P. Some Notes on the Il-Xanid Army. – *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242.

Al-Maqrizi, Ahmad Ibn ‘Ali. *Al-Mawa’iz wa al-I’tibar bi-dhikr al-khitat wa al-athar*, 2 vols (Cairo, 1853-54), partial edn. ed. G. Wiet, 5 vols (Cairo, 1911-27).

– *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, ed. M. M. Ziyada and S. A. 'Ashur, 4 vols (Cairo, 1943-72).

– *Kitab al-Suluk li-Ma'rifa Duwal al-Muluk*, II, ed. Muhammad 'Abd al-Qadir Ahmad 'Ata (Beirut, 1418/1997).

– *Histoire des sultans mamlouks de l'Égypte écrite en arabe par Takieddin-Ahmed-Makrizi*, trans. Etienne Quatremère, 2 vols. (Paris, 1837-45).

– *A History of the Ayyubid Sultans of Egypt*, trans. R. J. C. Broadhurst (Boston, 1980).

McGregor A. J. *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War* (Westport, Connecticut, London, 2006).

Meinardus Otto F.A. *In the Steps of the Holy Family From Bethlehem to Upper Egypt* (Cairo, 1963).

Melville Ch. Čoban. – *Encyclopaedia Iranica*, V, fasc. 8 (London, 1992), 875-878.

Mengin F. *Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly, ou Récit des événements politiques et militaires*, II (Paris, 1823).

Monneret de Villard U. Un Chiesa di tipo georgiano nella necropoli tebana. – *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, I (Boston, 1950), 495-500.

Mordtmann J. H. [Menage V. L.]. Feridun Beg. – *The Encyclopaedia of Islam* (WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2004), 278.

Moufazzal Ibn Abi l-Fazail. *Histoire des sultans Mamlouks*, texte Arabe, publiée et traduit en Français par E. Blochet. – *Patrologia Orientalis*, t. XIV (Paris, 1920).

– *Ägypten aund Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi l-Fada'il* by Samira Kortantamer (Freiburg und Breisgau, 1973).

Mujani W.K. The Expenses of Mamluk Army during the Burji Period. – *Advances in Natural and Applied Sciences*, 6 (3), (2012), 303-309.

Mujir al-Din, al-Hanbali. *Al-Uns al-Jalil fi Tarikh al-Quds wa al-Khalil*, II (Beirut, 1973).

– *Histoire de Jérusalem et d'Hébron depuis Abraham jusqu'à la fin du XVe siècle de J.C.: Fragments de la Chronique de Moudjir-ed-Dyn*, traduits sur le texte arabe par Henry Sauvaire (Paris, 1876).

Muller Chr., Pahlitzsch I. Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. – *Arabica*, 51, fasc.3 (July, 2004), 258-290.

Müstakim-zade. *Tuhfe-yi khattatin*. Ed. Derleyen Ibnulemin Mahmud Kemal (Inal), (Istanbul, 1928).

Nakamachi N. The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wafidiyah. – *Mamluk Studies Review*, vol. 10, no. 1 (2006), 55-81.

Nasser Gamal Abdel. *The Philosophy of the Revolution* (Cairo, 1955).

Nazeer Ahmed. The Portuguese Devastations in the Indian Ocean. – *Islam in Global History: From the Death of Prophet Muhammad to the First World War*, vol. 2 (Ridgmont, 2000), 84-94.

Nazzaro G. *The Franciscan Presence in the Holy Land*, translated and edited by Peter F. Vasko,

John Boettcher (Jerusalem, 1995).

Nedoroscik J.A. *The City of the Dead* (Westport, Connecticut, London, 1997).

Niebuhr C. *Voyage en Arabie & en d'autres pays circonvoisins*. Traduit de l'Allemand. Band 1 (von 2), (Amsterdam, 1776).

– *Travels through Arabia and other countries in the East*. Tr. into English by R.Heron, vol.I (Edinburgh, 1792).

Nielsen J. S. The Political Geography and Administration of Bahri Mamluk Palestine: The Evidence of al-Qalqashandi. – *Studia Palaestina: Studies in Honour of Constantine K. Zurayk*. Edited by Nashabe, Hisham (Beirut, 1988), 114-133.

[Nizam al-Mulk] *The Book of Government, Or, Rules for Kings: The Siyar Al-Muluk, Or, Siyasat-nama of Nizam Al-Mulk*. Translated from the Persian by Hubert Darke (London, Boston, 1978).

Ninize D. Aus der Geschichte des Kampfes um die Befreiung des Kreuzklosters zu Jerusalem. – *Georgica*, 18 (1995), 5-13.

Northrup L. S. The Bahri Mamluk Sultanate, 1250-1390. – *The Cambridge History of Egypt*, 2 vols. General Editor, M. W. Daly. Volume I. *Islamic Egypt*. Edited by Carl F. Petry (Cambridge, 1998), 242-289.

Al-Nuwayri, Shihab al-Din Ahmad ibn 'Abd al-Wahhab. *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, 33 vols. Ed. al-Sayyid al-Baz al-'Arini (Cairo, 1923–2002).

– *Nihayat al-Arab fi funun al-adab*, t.32, ed. F.M.Shaltut (al-Qahira, 1998).

Olivier G. *Voyage dans l'Empire othoman, L'Egypte et la Perse*, II, (Paris, 1804).

Pahlitzsch J. Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310). – *East and West in the Crusader States. Context-Contacts - Confrontations*. III. Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000 (Orientalia Lovaniensia Analecta, 125). Ed. by K. Ciggaar and H.Teule (Leuven, 2003), 35-51.

Papadopoulos Chr. Η ιερά μονή του Σταυρού καί ἡ ἐν αὐτῇ Θεολογική Σχολή – *Jurn. Nea Sion*, 2, 1905, 643-783.

Papadopoulos-Kerameus A. *Analekta hierosolymitikēs stachyologias*, IV (Petroulei, 1897).

Peradze G. An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine. – *Georgica*, No. 4 and 5 (1937), 181-246.

Perho I. Al-Makrizi and Ibn Taghri Birdi as Historians of Contemporary Events. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Edited by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 107-20.

Perry Ch. View of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt, and Greece (London, 1743).

Peters R. Wakf in Classical Islamic Law. – *The Encyclopaedia of Islam*. Web-CD edition, 2 (Brill Academic Publishers, 2003), 59-60.

Petry C. F. *Twilight of Majesty: The Reigns of the Mamluk Sultans Al-Ashraf Qaytbay and Qansuh Al-Ghawri in Egypt* (Seattle and London, 1993).

– *Protectors or Praetorians?: The Last Mamluk Sultans and Egypt's Waning As a Great Power*. SUNY Series in Medieval Middle East History (Albany, 1994).

Piana M. From Montpèlerin to Tarabulus al-Mustajadda: The Frankish-Mamluk Succession in Old Tripoli. – *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayybid and Mamluk Eras*, VI, eds. U. Vermeulen and K.D'Hulster, Orientalia Lovaniensia Analecta, 183 (Leuven, 2010), 307-354.

Pipes D. *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of A Military System* (New Haven and London, 1981).

– Turks in Early Muslim Service. – *The Jewish Theological Seminary*, 2 (1978), 85-96.

Piterberg G. The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the 18th Century. – *International Journal of Middle East Studies*, Volume 22, Issue 03 (August, 1990), 275-289.

Pococke R. *A Description of the East and Some other Countries, Vol. I: Observations on Egypt*, W. Boyer (London, 1743).

- Poggibonsi N.** *Libro d'Oltramare 1346-1350*, ed. P.B. Bagatti (Jerusalem, 1945).
- Poliak A. N.** The Influence of Chingiz-Khan's Yasa upon the General Organization of the Mamluk State. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 10, no. 4 (1942), 862-876.
- Pouzet L.** Hadir Ibn Abi Bakr al-Mihrani (m. 7. muh. 676/11 Juin 1277), šayh du sultan mam-elouk Al-Malik az-Zahir Baibars. – *Bulletin d'Études Orientales*, 30 (1978), 173-178.
- Pringle D.** *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*. A Corpus, Vol. III, The City of Jérusalem (Cambridge, 2007).
- Raymond A.** Cairo's Area and Population in the Early Fifteenth Century. – *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, 2, (1984), 21-31.
- The Residential Districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries). – *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge, 1998), 207-223.
- *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 1 (Damas, 1999).
- The Wealth of the Egyptian Emirs at the End of the Seventeenth Century. – *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, edited by Michael Winter & Amalia Levanoni (Leiden, 2004), 359-372.
- Raymond A., Wiet G.** *Le Marches du Caire: Traduction Annotée du Texte de Maqrizi* (Cairo, 1979).
- Reinfandt L.** Mamluk Documentary Studies. – Stephan Conermann (ed.). *Ubi sumis? Quo vademus? Mamluk Studies – State of Art* (Bonn, 2014), 285-309.
- Reinhold R.** Études sur les derniers temps du royaume de Jérusalem. – *Archives de l'Orient Latin*. Tome, I (Paris, 1881), 617-653.
- Richards D. S.** Ibn 'Abd al-Zahir (620-92/1223-92). – *Encyclopedia of Arabic Literature*. Edited by Scott Meisami, Julie/Starkey, Paul (London and New York, 1998), 303.
- A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra. – *The Historiography of Islamic Egypt (C. 950-1800)*. Ed. by Hugh Kennedy (Leiden-Boston-Köln, 2001), 37-44.
- Riley-Smith J.** The Structures of the Orders of the Temple and the Hospital in c. 1291. – *The Medieval Crusade*, ed. by Susan J. Ridyard (Woodbridge, 2004), 125-43.
- Robinson A.E.** The Mamelukes in the Sudan. – *Sudan Notes and Records*. Vol. V, No. 2(1922), 88-94.
- Ross E. D.** The Portuguese in India and Arabia between 1507 and 1517. – *Journal of the Royal Asiatic Society and Irland*, 4, (Oct., 1921), 545-62.
- Rose J. H.** The Political Reactions of Bonaparte's Eastern Expedition. – *The English Historical Review*, Vol. 44, No. 173 (Jan., 1929), 48-58.
- Rose R. B.** Jerusalem and Jihad. The Devotion of the Iberian Nation to Jerusalem; a Footnote on the Role of the Georgians in Late Medieval Jerusalem. – *Proche Orient Chretien*, vol.41 (Jerusalem, 1991), 10-24.
- Rossi E.** The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523. – *A History of the Crusades*, ed. by Kenneth M. Setton, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. Harry W. Hazard (Madison, 1975), 314-339.
- Runciman S.** *A History of the Crusades*. Vol. III (London, 1971).
- Russell T. M.** *The Napoleonic Survey of Egypt. Description de L'Égypte. The monuments and customs of Egypt selected engravings and texts*. Volume I (Ashgate, 2001), 1-35; Volume II (Ashgate, 2001), 424-545.
- Al-Qalqashandi**, Shihab al-Din Abu-l-Abbas Ahmad b. 'Ali. *Subh al-a'asha fi sina 'at al-insha'*. 14 vols. (Cairo, 1914-1922).
- Sabri al-'Adl 'Ali.** *Siyyadat al-bayt al-Kazdaghli 'ala Misr. Risalat al-majistir* (Cairo, 1995).
- Al-Safadi**, Salah al-Din Khalil ibn Aybak. *Kitab al-Wafi bi l-wafayat*, 29 vols. (Beirut, 1420/2000).
- *Tahqiq wa Itina*. Ed. Ahmad al-Arnaut and Turki Mustafa (Beirut, 1420/2000).
- Salam-Liebich H.** *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program for

Islamic Architecture (Cambridge, 1983).

Salibi K. S. Ibn Fadl Allah al-‘Umari, Shihab Al-Din Ahmad. – *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol.III (Leiden, London, 1986), 758.

Salim, al-Sayyid ‘Abd al-‘Aziz. *Tarabulus al-Sham fi al-Tarikhal-Islami* (Alexandria, 1967).

Sanjian A. K. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Cambridge, 1965).

Saracenic Heraldry: A Survey by L. A. Mayer (Oxford, 1933).

Sauvaget J. Names et surnoms de Mamelouks. – *Journal Asiatique*, t. 228 (1950), 31-58.

Savant J. *Les Mamalouks da Napoléon* (Paris, 1949), 440-479.

Savary Cl. *Lettres sur l’Egypte*. I-II (Paris, 1785-1786).

Al-Sawalihi, al-‘Ufi al-Hanbali, Ibrahim Ibn Abi Bakr. *Tarajim al-Sawa ‘iq fi Waqi’at al-Sanajiq*. Edited by ‘Abd al-Rahim ‘Abd al-Rahman ‘Abd al-Rahim (Cairo, 1986).

Schregle G. *Die Sultanin von Ägypten: Šağarat ad-Durr in der arabischen Geschichtsschreibung und Literatur* (Wiesbaden, 1961).

Seng Y. Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996), 136-169.

– A Liminal State: Slavery in Sixteenth-Century Istanbul. – *Slavery in the Islamic Middle East*, ed. by Shaun E. Marmon (Princeton, N.J., 2014), 25-42.

Shaham R. *Islamic History: A New Interpretation*, vol. 2, A.D. 750–1055 (A.H. 132–448) (Cambridge, 1976).

– Masters, Their Freed Slaves, and the Waqf in Egypt (Eighteenth-Twentieth Centuries). – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 43, No. 2 (2000), 162-188.

Shai Har-El. Silahdar. – *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. IX (Leiden, 1997), 609-610.

Shafi’ ibn ‘Ali. *Husn al-Manaqib al-sirriyya al-muntaza’a min al-sira al-zahiriyya*. Ed. A. A. al-Khuwaytir (Riyad, 1976).

Al-Sharqawi Mahmud. *Misr fi l-qarn al-thamin ‘ashr* (Cairo, 1955).

Shaw S. J. *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517–1798* (Princeton Oriental Studies, No. 19.), (Princeton, N.J., 1962).

– The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History. – *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4 (Sep. - Dec., 1963), 447-452.

– *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Volume 1. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280–1808 (Cambridge, 1976).

Schein S. Gesta Dei per Mongols 1300. The Genesis of a Non-Event. – *The English Historical Review*, Volume 94, Issue 373 (Oct., 1979), 805-819.

– *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land* (Clarendon, 1991).

Smbat Sparapet. *Chronique du Royaume de la Petite Arménie*, I, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian (Paris, 1869).

Smith J. M. Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure? – *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 44:2 (1984), 307-345.

Sobernheim M. Kansuh, al-Malik al-Ashraf Saif al-Din min Baiberdi al-Ghuri. – *E.J.Brill’s First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, vol. IV (Leiden, 1987), 720-21.

Soliman Nasser. A Social History of Concubines in Egypt: The Case of Nafisa Khatun. – *Ostour, the Arab Journal of Historical Sciences*, 1 (2015), 92-119.

Somogyi, Joseph de. *Adh-Dhahabi’s record of the Destructin of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301*. – *Ignace Goldziher Memorial Volume, Part I*, edited by Samuel Lowinger and Joseph Somogyi (Budapest, 1948).

Sonnini C.S. *Travels in Upper and Lower Egypt: Undertaken by order of the old government of France*. Translated from the French by Henri Hunter (Edinburgh, 1792).

Stanley T. Istanbul and its Scribal Diaspora: The Calligraphers of Müstakim-zade. – *Manijeh*

Bayani et al., *The Decorated World: Qur'ans of the 17th to the 19th Centuries*, Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, vol. IV, part 1 (London, 1999), 60-124.

Steenbergen Jo Van. Hajib al-Hujjab: a Case Study of a Military Office in the Administration of Mamluk Damascus (741-784/1341-1382). – *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, vol. 13 (2001), 97-111.

– The Office of Na'ib as-Saltana of Damascus: 741 - 784/1341 - 1382, a case study. – U. Vermeulen & J. Van Steenbergen (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras - III*, (Orientalia Lovaniensia Analecta 102), (Leuven, 2001), 429 - 448.

Stewart A. D. The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns Het'um II (1289-1307), (Leiden-Boston-Köln, 2001).

Strech M. Karkisiya. – *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. IV, New Edition (Leiden, 1997), 654-55.

[**Strambaldi D.**] *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, publiées par René de Mas Latrie (Paris, 1891).

Sublet J. Al-Yunini, Kutb al-din abu 'l-Fath Musa b. Muhammad b. Ahmad b. 'Abd Allah. – *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (Leiden, 2002), 345-346.

Suriano F. *Treatise of the Holy Land*. Translated from the Italian by Fr. Theophilus Bellorini O.F.M. and Fr. Eugene Hoade O.F.M. with a Preface and Notes by Fr. Bellarmino Bagatti O. F. M. (Jerusalem, 1947).

Suyolcuzade M.N. *Devha-tül-Küttab* (Istanbul, 1942).

Al-Suyuti, 'Abd al-Rahman b. Abi Bakr. *Tarikh al-khulafa*. Ed. Muhammad Muhiaddin 'Abd al-Hamid (Cairo, 1371/1952).

Taeschner Fr. Elbistan. – *The Encyclopaedia of Islam*. vol. II, New Edition (Leiden, 1993), 693.

Tarkhnishvili M. Un vestige de l'art Georgien en Egypte. – *Bedi Kartlisa*, No. 32-33 (1959), 24-26.

Textes géographiques Arabes sur la Palestine par le R.P.A.-S. Marmaradji (Paris, 1951).

The Hundred Years' Chronicle. Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia. Editor in Chief R. Metreveli (Tbilisi, 2014).

Thenaud J., Trevisano D. *Le voyage d'Outremer: Égypte, Mont Sinai, Palestine. Suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Égypte, 1512*. Publié et annoté par Ch. Schefer (Paris, 1884).

Thevet A. Cosmographie du Levant. – Jean Chesneau-André Thevet. *Voyages en Égypte des années 1549-1552* (Paris, 1984).

Thorau P. *The lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*. Translated by P. M. Holt (London and New York, 1992).

Toledano E. R. Late Ottoman concepts of slavery (1830s-1880s). – *Poetics Today* 14, no. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, (Autumn, 1993), 477-506.

Torsello M. S. *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, translated by Peter Lock (Farnham, 2011).

Toussoun O. La fin des Mamlouks. – *Bulletin de l'Institut de l'Égypte*, 15 (Le Caire, 1933), 187-205.

Tucker J. E. Women in the Middle East and North Africa: The Nineteenth and Twentieth Centuries. – *Women in the Middle East and North Africa: Restoring Women to History* By Guity Nashat, Judith E. Tucker (Bloomington, 1999).

– *Women in Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge, 2002).

– Rescued from Obscurity: Contributions and Challenges in Writing the History of Gender in the Middle East and North Africa. – *A Companion to Gender History*. Ed. Teresa Meade and Merry Wiesner-Hanks (London, 2006), 393-412.

[**Al-Turk, Niqula Ibn Yusuf**] *Nicolas Turc: Chronique d'Égypte, 1798-1804*. Éditée et traduite par Gaston Wiet (Le Caire, 1950).

Al-'Umari, Ibn Fadl Allah. *Al-Ta'rif bi-al-Mustalah al-Sharif* (Cairo, 1895).

– *Al-'Umari's Bericht über Anatolien aus dem Masalik al-absar*, ed. F. Taeschner, Bd. I, Text

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

(Leipzig, 1929, Wiesbaden, 1968).

– *Das mongolische Weltreich: al-'Umaris Darstellungen des mongolischen Reiches in seinen Werk Masalik al-absar fi mamalik al-amsar*. Mit Paraphrase und Kommentar, ed. Klaus Lech, Asiatische Forschungen 22 (Wiesbaden, 1968).

– *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar d'Ibn Fadl Allah al-'Umar...*: *L'Egypte, la Syrie, le-Higaz et le Yemen*, ed. Ayman Fu'ad Sayyid, Textes arabes et études islamiques 23 (Cairo, 1985).

– *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*, facs. edn., 27 vols. (Frankfurt, 1988-89).

– *Al-Ta'rif bil-Mustalah al-Sharif*. Edited by M.H. Shams al-Din (Beirut, 1498/1988).

Venegoni L. Hülägü's Campaign in the West (1256-1260). – *Ēran ud Anērān. Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday*. Electronic Version (October 2003) - Updated August 2006.

Volney, Constantin-François de Chasseboeuf (1757-1820; comte de). *Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784, 1785*. T.1-2 (Paris, 1787).

– *Travels through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785*. Translated from the French. Vol. I. (London, 1787).

Voyage du Magnifique et Tres Illustre Chevalier et Procureur de Saint-Marc Domenico Trevisan. – Jean Thenaud. *Le Voyage d'Outremer* (Paris, 1884).

Vovsi E. M. The Power and Question of Faith: Murad Bey's Pros and Cons during the French Invasion of Egypt, 1798-1801. – *The Napoleon Series*, Military Subjects: Battles & Campaigns (2008), ელ. ვერსია http://www.napoleon-series.org/military/c_battles.html;

Vryonis S. The History of the Greek Patriarchate of Jerusalem as Reflected in Codex Patriarchicus No. 428 (1517-1805). – *The Third International Conference on Bilad al-Sham: Palestine*. 19-24 April, 1980. Vol. I (Jerusalem, 1983).

Wiet G. Baybars II. – *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. I (Leiden, 1986), 1126.

Williams C. *Islamic monuments in Cairo: The Practical Guide* (Cairo, 2008).

Winter M. Turks, Arabs and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt. – *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 72. Band (Wien, 1980), 97-122.

– *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (London, New York, 1992).

– Ottoman Egypt, 1515-1609. – *The Cambridge History of Egypt*. Vol. 2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth Century, Edited by M.W.Daly (Cambridge, 1998), 1-17.

– Mamluks and their Households in Late Mamluk Damascus: A Waqf study. – A. Levanoni and M. Winter (eds). *Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Leiden, 2004), 297-316.

Al-Yunini, Kutb al-Din Abu l-Fath Musa b. Muhammad b. Ahmad b. 'Abd Allah. *Dhayl Mir'at al-Zaman fi Ta'rikh al-A'yan*, 4 vols. (Hyderabad, 1954-61).

– *Die Jahre 1287-1191 in der Chronik al-Yuninis*, ed. and trans. Antranig Melkonian (Freiburg, 1975).

Al-Zabidi Murtada. Hikmat al-ishraq ila kuttab al-afaq, ed. 'Abd al-Salam Harun. – *Nawadir al-makhtutat*, V (Cairo, 1373/1954), 58-116.

Zarinebaf F. Women, Patronage, and Charity in Ottoman Istanbul. – Amira El Azhary Sonbol. *Beyond The Exotic: Women's Histories In Islamic Societies* (Syracuse, New York, 2005), 89-102.

Zettersteien K.V. *Begträge zur Geschichte der Mamlukensultane* (Leiden, 1919).

Ziada M. M. The Mamluk Sultans, 1291-1517. – K. M. Setton (gen. ed.), *A History of the Crusades*, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries (Madison, 1975), 486-512.

Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна (Москва, 1962).

Асатов Ф. М. Размер жалования воинам в Аббасидском халифате в VIII-IX веках. – *Известия АН АзССР. Серия истории, философии и права*, №1 (1986), 80-84.

Ал-Ахари, Абу Бакр ал-Кутуби. *Тарих-и Шейх Увейс* (Баку, 1984).

Ацамба Ф.М., Кириллина С.А. *Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII*

-первая четверть XIX в.), (М., 1996).

Берадзе Т. *Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии* (Тбилиси, 1989).

Босворт К. Э. *Мусульманские династии* (Москва, 1971).

Веселовский А.И., Джапаридзе Г.И., Силагадзе А.А. Касим-бей- син козацкого отамана. – *Український історичний журнал*. No. 3 (444), (2002), 120-125.

– Касим-бей – украинский мамлюк, сын казачьего атамана. – *ქრ. ვალერიან გაბაშვილი*, 90 (თბილისი, 2003), 292-301.

Вольней К.Ф. *Путешествие Волнея в Сирию и Египет, бывшее в 1783, 1784, 1785 годах*. Ч.1-2 (Москва, 1791, 1793).

Гургулия Э. А. *Абхазы в структуре северокавказской диаспоры в арабском мире (XVIII–XX вв.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2014).

Ал-Джабарти, Абд ар-Рахман. Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.2. – *Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. Х.И. Кильберг (Москва, 1978).

– Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.3, ч.1. – *Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. И. М. Фильштинского (Москва, 1962).

– Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий. Т.4. – *Египет под властью Мухаммада Али (1806-1821)*. Пер. с араб., предисл. и примеч. Х.И. Кильберг (Москва, 1963).

Джанелидзе Д. В. Письма Савари как источник по истории грузино-египетских связей. – *Источниковедческие разыскания*, 1979 (Тбилиси), 79-84.

– Клод Савари о мамлюках грузинского происхождения. – *Литературная Грузия*, 7, (1981), 204-217.

Записки Одесского общества истории и древностей. Том восьмой, отделение 1 и 2 (Одесса, 1872).

Зеленев Е.И. *Египет. Средние века. Новое время*. СПб., 1999.

– *Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте* (СПб, 2002).

– *Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века)*, (СПб., 2003).

– *Мусульманский Египет* (СПб., 2007).

Иванов Н.А. *Османское завоевание арабских стран* (Москва, 2001).

Илюшина М.Ю. Политический кризис в Египте в начале XVIII в.: Конфликт между мамлюкскими домами Факария и Касимия в Египте. – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 4. Ч. I (2008), 112-123.

– Вакфы и вакуфная собственность в Египте второй половины XVIII в по материалам Д. Креселиуса. – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 3. Ч. I, (2008), 100-107.

– *Мамлюкский политический режим в Египте в XVIII веке (1711-1798 гг.): Основные направления внутренней и внешней политики*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (СПб, 2009).

– Письменные источники по изучению мамлюкского феномена в Египте в османский период (XVI–XVIII вв.). – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 13: Востоковедение. Африканистика (2009), Вып. 1, 76-93.

– Письмо «Князя Египетского Григория Гаджи-Бея» императору Павлу I (1799 г.). – *Вестник Санкт Петербургского университета*, Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика, Вып. 2. Ч. I (2009), 105-110.

Кишидзе Д. Житие Прохора, Муч. Луки и Муч. Николая Двали. – *Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе*, т. II (Ленинград, 1927), 31-68.

Кириллина С.А. *Ислам в общественной жизни Египта (вторая половина XIX - начало*

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

XX в.), (Москва, 1989).

– *Ислам в Османском Египте в XVIII – первой трети XIX века (социально-политические и идеологические функции)*. Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук (Москва, 1998).

Кириллина С.А., Родригес А.М. *Ислам в судьбах Египетско-Аравийского субрегиона (XVIII - первая треть XIX в.)*, (Москва, 1995).

Кобищанов Т.Ю. Из Петербурга в порт Петра и Павла: первый проект российской трансконтинентальной торговли через Египет. – *Восхваление Исааку Моисеевичу Фильштинскому посвящается ...*(Москва, 2008), 166-213.

– Русские мамлюки в Османском Египте. – *Вестник Московского университета*. Серия 13: Востоковедение, № 2 (2008), 47-68.

– Герой своего времени. Представленная Екатерине II “Записка о Хасан-бее Египетском”. – *Вестник Московского Университета*. Серия 1, Востоковедение № 1 (2011), 2-22.

Крачковский И. Ю. *Избранные сочинения*, т. 4 (Москва-Ленинград, 1957).

Куделин А.А. Египетский караван хаджа на рубеже XVII–XVIII вв. – *Вестник московского университета*, Серия 13. Востоковедение, №4 (2007), 59-76.

– Борьба за власть в Османском Египте начала XVIII века в отражении арабо-османских хроник. – *Восхваление Исааку Моисеевичу Фильштинскому посвящается ..* Отв. ред. М.С. Мейер (Москва, 2008), 214-233.

Лев Африканский. *Африка – третья часть света: Описание Аф-рики и достопримечательностей, которые в ней есть* (Ленинград, 1983).

Люзиньян С. *История о возмущении Али-Бея против Оттоманской порты с различными новыми известиями о Египте, Палестине, Сирии и Турецком государстве*. Перевод с немецкого (Москва, 1789).

Маркова О. П. *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке* (Москва, 1966).

Мачарадзе В. Г. *Грузинские документы по истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века* (Тбилиси, 1967).

Мелвиль М. *История ордена тамплиеров*, пер. с французского Г. Ф. Цыбулько (СПб, 2006).

Микаелян Г.Н. *История Киликийского армянского государства* (Ереван, 1952).

Надирадзе Л. И. Вопрос о рабстве в халифате VII–VIII вв. – *Народы Азии и Африки*, № 5 (1968), 75-85.

Наполеон. *Избранные произведения* (Москва, 1956).

[Палианец Нерсес] Выдержки из “Летописи” Нерсеса Палиенца. – *Армянские источники о монголах, извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна (Москва, 1962), 92-102.

Панченко К.А. Поджог Каира 1321 г. и проблема христианского терроризма в Мамлюкском государстве. – *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 3: Филология, Вып. 4(26), (2011), 96-124.

Перминов П. Печальная история барона Фон Тонуса – perminovis naSromSi: “Улыбка Сфинкса” (Москва, 1991), 201-211.

Петрунина Ж.В. *Наполеон в Египте 1798-1801 гг.* <http://historical-articles.blogspot.com/2011/06/1798-1801.html>

[Плещеев С.] *Дневные записки путешествия из Архипелагского, России принадлежащего, острова Пароса, в Сирию и к достопамятным местам в пределах Иерусалима находящимся с краткою историею Алибеевых завоеваний Российского флота Лейтенанта Сергея Плещеева в исходе 1772 г.* (СПб., 1773).

Прусская Е. А. Египет в сочинениях французских путешественников К.-Э. Савари и К. Ф. Вольнея в конце XVIII в. – *Вопросы истории*, № 1 (2012), 111-121.

– *Образ Востока в представлениях французов накануне и во время экспедиции Бонапарта в Египет*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2012).

Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. Пер. Л. А. Хетагурова и А. А. Семенова (Москва, 1952).

Рождественский Н. Тонус, барон Конрад (Комдратий). – *Русский биографический словарь* (в 25-ти томах) издавался Санкт-Петербургским Императорским Русским историческим обществом под наблюдением его председателя А. А. Половцова с 1896 по 1918 г. (Москва, 1896).

Семенова Л. А. *Салах ад-дин и мамлюки в Египте* (Москва, 1966).

Смилянская И. М. Русские-арабские связи в контексте политики Екатерины II в Средиземноморье. – *Арабский мир в конце XX века* (Москва, 1966), 117-145.

– Социально-экономическая структура стран Ближнего востока на рубеже нового времени (на материалах Сирии, Ливана и Палестины), (Москва, 1979).

– Османское провинциальное управление и общественные институты в Сирии XVIII в. – *Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах: история и современность* (Москва, 1984), 51-80.

– Городской бунт (Сирия и Египет XVIII – начала XIX в.). – *Восток*, №2 (1991), 23-31.

– О политике Екатерины II в Средиземноморье и первых российско-арабских политических контактах. – *Анналы*. Вып. V-VI (Москва, 1991), 2-36.

– Русско-арабские связи в контексте политики Екатерины II в Средиземноморье. – *Арабский мир в конце XX века*. Материалы I-ой конференции арабистов Института востоковедения РАН (Москва, 1996), 88-110.

Смирнов В. Е. Некоторые проблемы феодального войска османского Египта. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №3, (Москва, 1992), 13-23.

– Система организации и воспроизводства мамлюкского общества в османский период. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №1 (Москва, 1997), 78-102.

– Экономические позиции мамлюкских «домов» в османском Египте. – *Вестник Московского университета*. Серия 13. Востоковедение, №2 (Москва, 1998), 30-48.

– Мамлюкские институты как элемент военно-административной и политической структуры османского Египта. – *Одиссей. Человек в истории* (Москва, 2004), 144-169.

– *Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Москва, 2009).

Смирнов В. Е., Недвецкий А. Г. Мамлюки – бесстрашные воины и разведчики Египта. – *Живая история Востока*. Сборник. Сост. О. Е. Непомнин (Москва, 1998), 249-257.

Тизенгаузен В. Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1 (Санкт-Петербург, 1884).

– Заметка Элькальканди о Грузинах. – *Записки восточного отделения императорского русского археологического общества*, т. I, вып. III (СПб, 1886), 208-216.

Фильштинский И. М. *История арабов и Халифата (750–1517)*, (Москва, 2006).

Фрумин Д. В. Миссия Барона Тонуса. 225 лет назад в Египет был назначен первый российский консул. – *Восточный архив*, №1 (19), (2009), 4-15.

Хотко С. Х. *Черкесские (адыгские) правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках* (Майкоп, 1995).

– *Генезис черкесских элит в султанате мамлюков и Османской империи* (Майкоп, 1999).

Цагарели А. Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. – *Православный Палестинский сборник*. Т. 4, вып. первый (СПб, 1888).

Цулая Г. В. *Столетняя летопись (Анонимный хронограф XIV в.)*. – Роин Метревели (гл. редактор). *Картлис цховреба. История Грузии* (Тбилиси, 2008).

Шайхисламов Т. Р., Шайхисламов Р. Б. Мамлюки и становление мамлюкской системы власти в Египте. – *Вестник Башкирского университета*, № 2, т. 20 (2015), 751-755.

საძიებლები

პირთა და გეოგრაფიული სახელები

ა

აბალა, 38-43, 93
'აბდ არ-რაჰმან ბეგი, 190, 197, 198
'აბდ არ-რაჰმან ალა ალ-კაზდალი, 192
'აბდ არ-რაჰმან ალა სალაჰერი ('ალი ბეგის მსახური), 193
'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა
ალ-კაზდალი, 179, 182, 184, 196, 227
აბუკირი, 197, 240, 241
აბუ სა'იდი, 62-64, 112
'ადილა ჰანიმი, 224
ავალიშვილი სოლომონ, 253
ავგიორგი, 133, 134, 139, 140
'აინ ჯალუთი, 35, 36, 47, 92
'აინ ტაბი, 43
აიუბ ბეგი, იგივე ლატიფ ბეგი, 190, 191
აიუბ ბეგ ალ-ქაბირი, 197, 225
აიუბ ბეგ ას-სალირი, 196, 199
'აიშა კადინი, 225, 226, 228
აკრა, 187
აკუშ ალ-აფრამი, 84
აკუშ ქურჯი ალ-ჰაჯიბი, 48, 67, 68, 76, 79
'ალა ად-დინ მუღლატი ალ-ჯამალი, 88
ალაშქარი (ანდრონიკე II), 97
ალბისტანი, 39-42, 45, 58, 60, 61, 70, 148
'ალი ბეგ კატამიში, 170
'ალი ბეგ ატ-ტანტავი, 183, 188, 252
'ალი ბეგ ალ-ქაბირი, 4, 170, 177, 179, 180-9, 215, 221, 224, 225, 227, 228, 233, 252, 256
'ალამ ად-დინ ქურჯი, 29, 68
'ალი ბეგ ალ-ჰინდი, 168
'ალი დავლათი, 131
ალექსანდრია, 195, 197, 202, 204, 205, 208, 209, 240, 241, 244, 250, 256
ამიენი, 243
ამინა ხათუნი, 225, 227
ამმათულლაჰი, 225, 226
ანდრე ლე როი, 135, 137
ანტალია, 38
არვადი (კ. რუადი), 72-74, 80, 83
'არიფა კადინი, 225
არლუნი, 62
ასანდამურ ქურჯი (საიფ ად-დინ ასან-

დამურ ქურჯი ალ-მანსური), 48, 49, 55-57, 68, 70, 71, 74-89
ასიუტი, 31, 89
ასკალონი, 35
ატფიჰი, 31
აუსტერლიცი, 242
აფხაზეთი, 93, 182, 183, 187, 190, 252
'აქქა, 200, 205, 239
აშმუნანი, 31
ალ-აშრაფ ხალილი, 33, 75, 77, 82
ანყური, 42
'აჯიბ ბეგი, 192
ახალციხე, 123-128, 143
აჰმედი, 31
აჰმად ალ-'არუსი, 207
აჰმად ალა ალ-ბარუდი, 181
აჰმად-ბეგ ალ-ალფი, 248
აჰმად ბეგ ალ-ქილარჯი, 196
აჰმად ბეგი, 160, 191
აჰმად ალ-დარდირი, 207
აჰმად მირზა ბეგი, 155, 156
აჰმად ქათხუდა, 222, 223
აჰმად ქათხუდა ალ-ჰარპუტლუ, 170
აჰმად ჯაზზარ ფაშა, 239, 200

ბ

ბადრ ად-დინ ბექთაშ ალ-ფახრი, 77, 78
ბაიაზიდ II, 158
ბაიბარს I, ალ-მალიქ აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ ბაიბარს I, 29, 33, 36-41, 67, 68, 91-94, 97
ბაიბარს II, ალ-მალიქ ალ-მუზაფფარ ალ-ჯაშნაქირი, 65, 70, 84, 85
ბაიბურდი, 152, 155, 156
ბაით ჯიბრინი, 35
ბარკუკი, 82, 105, 109, 119, 120
ბარსბაი, ალ-მალიქ ალ-აშრაფი, 55, 119-123, 125
ბასრა, 133
ბაქირ ფაშა, 169
ბაღდადი, 25, 28, 178
ბალრასი, 43, 46
ბაჰმუდი, 198

გოჩა ჯაფარიძე

ბენა ჩოლოყაშვილი, 101, 126, 130, 133, 134, 138-141, 144
ბეირუთი, 149, 159
ბექთიმური, 48
ბელგრადი, 160
ბერქე, 93
ბექა, სამცხის ათაბაგი, 42-44, 48, 57
ბიზანტია, 97, 105-107, 110, 111, 118
ბილალ ბ. რაბაჰი, 22
ბირა, 35, 46
ბონიფაციუს VIII, 72
ბოჰემუნდ VI, 92
ბულა თურქი, 28
ბუჰაირა, 31, 151, 226

ბ

გიზა, 31, 200, 229
გიორგი V ბრწყინვალე, 111-113
გიორგი IX, 151-153, 156, 157
გიორგი მცირე, 58, 111
გოლგოთა, 109, 110, 120-123, 130, 134, 135, 144, 145
გრეგი ს. კ., 210
გრენადა, 142
გრიგოლ სურამელი, 36
გურჯი ხათუნი, იგივე თამარი, რუსუდანის ასული, 38, 40

დ

დავით IV აღმაშენებელი, 125
დავით VI ნარინი, 34-36, 62, 91-93, 103
დავით VII, 34-36, 62, 92, 93, 105
დავით VIII, 62
დავითი, 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის მამა, 182, 183, 225
დამასკო, 31, 35, 36, 42, 44, 49-51, 54-56, 58, 67, 68, 70, 77, 79-81, 83, 84, 86, 92, 119, 149, 150-155, 156, 159, 185
დამიეტა, 163, 210, 237
დარბუზაკი იგივე დარბასაქი, 43
დემეტრე II, 44-47, 62
დემურ ხანი, 58
დომენიკო ტრევიზანი, 135-138, 144
დონგოლა, 201, 247, 248
დუნაისირი, 34

ე

ეთიოპია, 209
ეგვიპტე, 4-7, 14, 15, 19-21, 27, 29-31, 33, 48, 61, 64, 66-70, 79, 89, 94, 99, 100, 102, 103, 111-115, 117, 118, 120, 124, 126, 128-130, 133, 135, 145, 147, 158, 159, 161-174, 176,

178, 180-183, 185-189, 191, 193-200, 202-204, 206-209, 211, 215, 216, 217, 220, 224, 228-232, 234-236, 238-256, 258, 259
ევროპა, 53, 69, 70, 112, 119, 133, 134, 142, 144, 177
ევფრატი, 10, 34, 35, 37, 46, 48, 55, 58, 78
ეილაუ, 242
ეკატერინე II, 191, 202, 209
ერაყი, 19, 58, 61, 64, 178
ერეკლე II, 20, 193, 201, 203, 253, 254, 257, 258
- შვილები: გიორგი ბატონიშვილი, იულონი და ალმასხანი, 257
ერზინჯანი, 155
ესპანეთი, 25, 26, 128, 130, 142, 242

ვ

ვადი ხაზნადარი, 48, 50, 76, 78, 81
ვარდანი, 151
ვახტანგ III, 48, 54-57, 61, 78, 95, 105.
ვენეცია, 69, 73, 135, 137, 144, 177

ზ

ზაინ ად-დინ ბარაქათ ბ. მუსა, 136
ზაინაბ ჰანიმი, 224
ზაჰირ ალ- 'უმარი, 193
ზულაიხა ხათუნი, 193, 207, 225
ზულ-ფაკარ ბეგი, 168, 192

თ

თადმორი, 55, 80
თავრიზი, 34, 35, 40, 92, 135
თამურ ბეგი, 135
თბილისი, 21, 28, 93, 102, 104, 194, 242
თეგუდარი, 93
თემურ ლენგი, 119
თერჯანი, 155
თურან შაჰი, 29

ი

იაგუნდი, 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის და, 183, 252
იაფა, 187, 192, 239
იაჰია მუჰამად ბეგი, 199
იბნ აბუ ჯამრა, 234
იბრაჰიმ ბეგ ას-სალირ ალ-ვალი, იგივე პატარა იბრეიმ ბეი (ტარბაიძე), 196
იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი (შინჯიკაშვილი), 4, 200, 201, 203, 212, 219, 223-225, 236, 243, 246, 247, 255
იბრაჰიმ ფაშა, 161, 247
იბრაჰიმ ქათხუდა, 20, 170-177, 179-184, 186, 189, 194, 200, 216, 217, 225-227, 233, 255

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

იბრაჰიმ ჩავუში, 173, 174
 იბრაჰიმ ხასს ოდა-ბაში, 160
 იბრიმი, 247
 იემენი, 119, 150
 იერუსალიმი, 7, 35, 49-54, 65, 72, 79, 93-95, 97, 100, 101, 103-105, 107-110, 112, 120-123, 125-127, 130-132, 134, 135, 139-141, 143-145, 150-153, 156, 157
 'ივზ ბეგ ალ-ჯურჯი, 168
 ივანე ათაბაგი, 120, 125, 126
 ივანე შანშეს ძე, 36
 იზაბელა, 128
 'იზ ად-დინ აიბაქ ქურჯი აზ-ზაჰირი, 68, 76
 'იზ ად-დინ აიბაქ აშ-შაიხი, 41
 'იზ ად-დინ ალ-მანსურ აიბაქი, 29, 76
 'იზ ად-დინ სამმ ალ-მავთი, 67
 ილხანთა ირანი, 62, 93, 113
 იმბაბა, 196, 236, 237
 ინალ ატ-ტავილი, 159
 ინდოეთი, 25, 26, 133, 136, 234
 'ისა ბ. მუჰანა, 42
 ისმა'ილ 'აზაბან ალ-კაზდოღლი, 200
 ისმა'ილ ალ-ვაჰბი, 230-234
 ისმა'ილ ბეგ ალ-ქაბირი, 179, 187, 190, 197, 199, 207, 208, 215-217, 252
 ისმა'ილ ფაშა, 248
 ისმა'ილ ქაშიფი, 224
 ისჰაკ ბ. ისმა'ილი, 28
 იტალია, 208
 იუსუფ ბეგი, 169, 192, 225
 იუსუფ ქათხუდა ალ-ბირკავი, 170
 იუსუფ ჩიბუქჩე ფაშა ('ალი ბეგის მსახური), 193
 იუსუფ ხაზინადარი ('ალი ბეგის მსახური), 192

კ

კაბჯაკ ალ-მანსური, 84, 86
 კავკასია, 29, 30, 69, 106, 112, 178, 222, 230, 235, 250
 კაიდუ, 55
 კა'ით ბაი, 128-130, 132, 138, 140, 157, 219, 258
 კაირო, 7, 30, 32, 33, 43, 44, 64, 74, 84, 85, 87, 88, 90, 95, 97, 98, 100-106, 114-118, 129, 130, 131, 134-140, 150, 151, 158-161, 164, 167, 169-171, 173-175, 180, 182, 184-186, 189, 190, 191, 193, 196, 198, 199-201, 203-206, 208, 210, 211, 214, 215, 217, 219-226, 228, 229, 231-234, 236-240, 244-247, 254, 255, 258, 259
 კალავუნი, 42, 46, 47, 65, 66, 70, 75, 76, 77,

80, 84, 85, 87, 100
 კალიუბია, 31
 კანსავჰ ალ-ღავრი, 133-137, 140, 148, 149, 154, 157, 158
 კარა მუსა, 160, 161
 კარა-სუნკურ ალ-მანსური, 58, 64
 კარკისია, 37, 42, 58
 კასიმ ბეგი, იგივე სიმონ კირილეს ძე რუმ-ჩენკოვი, 165, 198, 200, 213
 კასიმ ბეგი, ბაიაზიდ II-ის შვილიშვილი, 158
 კატამიში, იხ. მუჰამად ბეგ კიტასი
 კაფა, 70
 კაჭკაჭიშვილი მანუჩარ (მაქსიმ კაჭკაჭოვი), 20, 194, 195, 198-200, 203-205, 207, 252, 257, 258
 კახა თორელი, 36
 კაჰლიათი, 31
 კვიპროსი, 53, 71, 72, 119
 კილიკია, 34, 44, 48, 50, 67, 77, 78, 88, 92
 კილიჩ არსლან IV, 38
 კირ ნილოსი, 128, 130
 კირენაიკა, 31
 კიფჩაკი, 48
 კლებერი, 228, 230, 240, 242
 კნოტიშვილი ივანე, 253
 კონსტანტინე დავითის ძე, 65, 102-105, 111, 125, 143
 კონსტანტინე II, 128-130
 კონსტანტინოპოლი, 38, 97, 106, 191
 კრაკ დე შევალე, 48, 79, 80
 კუთლუღ-შაჰი, იგივე ხუტლუშა, 48, 56, 57, 80
 კუტუზი, 29, 36

ლ

ალ-ლაისი, 215, 234
 ლატაკია (ლაზიკია), 80, 92
 ლატიფ ბეგი იხ. იგივე აიუბ ბეგი
 ლაჯინი, ალ-მანსურ ჰუსამ ად-დინ ლაჯინი, 65, 67, 75, 77, 78, 84
 ლაჯინ ბეგი, 196
 ლივორნო, 209
 ლუზინიანი (კვიპროსის მეფე), 53
 ლუი XII, 135
 ლუკა მუხაის ძე აბაშიძე, 94

მ

მაგალონი, 230
 მავსილი, 58
 მალატია, 131
 ალ-მალიქ ას-სალიჰი, 29
 ალ-მა'მუნი, 24

გოჩა ჯაფარიძე

მანგუ-დემური, 43, 44, 46
 მანშია, 207
 მარდინი, 47
 მარჯ ას-სუფარი, 61
 მარტყოფი, 20, 193, 201, 253
 მარჯ დაბიკი, 148, 154, 155, 158
 მატარია, 240
 მაჯდ ას-სალამი, 63
 მედინა, 31, 52, 124, 142, 149, 175, 195, 204, 233
 მექა, 22, 24, 31, 32, 52, 84, 119, 124, 142, 149, 164, 184, 195, 200, 204, 227, 256
 მალბაი ალ-ჯარქასი, 157
 ალ-მალიქ ალ-‘აზიზ იუსუფი, 119
 ალ-მანსურ ‘ალი, 29
 მანუფია, 31
 მანუჩარი, 152-157
 მანფალუტი, 31
 მარვან ბ. მუჰამადი (მურვან ყრუ), 24
 მარზუკ ბეგი, 212, 219, 254
 მარკაბი, 80, 82, 119
 მარტიროსი (სომეხი არქიეპისკოპოსი), 122
 მაჰმუბა ხათუნი, 224
 მაჰმუდ I, 232
 მელუნი, 242
 მენუ, ჟ., 238, 240, 241
 მონგკე, 35
 ალ-მუ‘თასიმი, 27, 28
 ალ-მუთავაქილი, 28
 ალ-მუთავაქილ III, 151, 161
 მულაი, 50-52
 მურად ალა, 201, 253, 256, 258
 მურად ბეგი (‘ალი ბეგის მსახური), 190
 მურად ბეგი (იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირის თანამმართველი), 4, 7, 20, 182, 187, 189-191, 193-200, 206-208, 211-213, 217, 218, 226, 228-230, 236, 240, 253, 256, 259
 ალ-მუსტანჯიდი, 24
 მუსტაფა ალ-კაზდალი, 172, 176
 მუსტაფა ბეგ ამირ ალ-ჰაჯჯი, 196
 მუსტაფა ბეგ ოდაბაში, 189
 მუსტაფა ბეგ სილაჰდარი, 197
 მუსტაფა ბეგ აშ-შარიფ იბნ ‘ივან ბეგ
 ალ-ჯურჯი, 168
 მუსტაფა ბეგი (‘ალი ბეგის გარემოცვი-დან), 191
 მუსტაფა ფაშა, 159
 მუსტაფა ქათხუდა, 176, 227
 მუჰამად ალა ალ-ბარუდი, 176, 227
 მუჰამად ბეგ ალ-ალფი, 199, 243, 244
 მუჰამად ბეგ აბუ ზ-ზაჰაბი, 4, 6, 182, 183, 185-190, 192, 193, 195-200, 224-226
 მუჰამად ბეგ კიტასი, 6, 168-170, 178

მუჰამად ბეგ ჩერქესი, 169
 მუჰამად ლაზ-ოლლი (ქათხუდა ბეგი), 246
 მუჰამადი (მოციქული), 10, 52, 123, 180, 233, 235
 მუჰამად ან-ნური, 232
 მუჰამად ჯავიში, 225
 მუჰამად ჰარირი, 207

ბ

ნაბლუსი, 35
 ნაპოლეონ ბონაპარტე, 5, 15, 21, 200, 211, 214, 224, 228-230, 234-243, 250, 259
 ნასერი, 259
 ან-ნასირ ნასირ ად-დინ მუჰამადი, 48, 52, 65, 84, 100, 114, 116, 120, 121
 ნაფისა ხათუნი (ნაფისა ალ-ბაიდა, სითთი ნაფისა), 20, 207, 217, 222, 226-230
 ნეპოლი, 69, 121, 177
 ნისიბინი, 34
 ნუბია, 31

ო

ოთარ ამილახვარი, 256
 ოლჯეითუ ხუდაბანდე, 58, 59, 63
 ომარ I, 24
 ორლოვი ა., 186
 ოსმალეტი, 20, 21, 27, 29, 129, 147, 151-158, 161, 164, 169, 174, 175, 177-179, 182, 184-186, 189, 195, 202, 203, 206, 208, 209, 211, 222, 231, 233, 235, 236, 239-241, 243, 244, 251, 252, 256
 ოსტერმანი ი. ა., 202, 209
 ოქროს ურდო, 69, 93, 106, 111

პ

პალესტინა, 4, 6, 35, 50, 51, 62, 65, 79, 91, 93, 113, 114, 117, 142-144, 150, 152, 153, 156, 166, 167, 186, 187, 189
 პეტერბურგი, 96, 98, 115, 209-211

რ

რაიდანია, 150
 რაკკა, 55, 80
 რაჰკი, ჟ., 241, 242
 რაშვან ბეგი, 224
 რაჯაბ ფაშა, 173
 რიდვან ბეგი (‘ალი ბეგის დისშვილი), 183, 190, 225, 252
 რიდვან ალა ალ-ფაკარი, 168,
 რიდვან ბეგ ალ-ფაკარი, 165,
 რიდვან ქათხუდა ალ-ჯალფი, 173, 174, 181
 რიდვან ჩუკდარ ალა (‘ალი ბეგის მსახური), 192
 როდოსი, 119, 133, 160

საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები

როზეტა, 205, 208, 237

რუმი, 34, 37-41, 59

რუსეთი, 4, 20, 96, 182, 185, 186, 191, 195, 202-206, 208-211, 242, 253, 256, 257, 259

რუჰა, 34

ს

ას-სადათი (შეიხი), 207

სადუნ ალ-ქურჯი, 103

სადუნ ქურჯი (სადუნ მანკაბერდელი), 35
საიდა, 149

საიფ ად-დინ ბალაბან ატ-ტაბახი, 81

საიფ ად-დინ იუსუფ ალ-ამრაფი, 141

საიფ ად-დინ კიზჯაკი, 70, 84-86

სალარ ალ-მანსური, 70, 84

სალაჰ ად-დინი (სალადინი), 28, 30, 68, 80, 120

სალიმ ალა ალ-მუსთაჰფიზანი (სელიმ ალა ძანანაშვილი), 192, 201, 257, 258

სალიმ ალა ალ-ლაზხავი, მეტსახელად ტა-მერლანი, 199

სალიმ ალ-ვალი ('ალი ბეგის გარემოცვი-დან), 192

სალიჰ ბეგი, 200

სალიჰ ბეგ კატამიში, 169, 170

სალიჰ ჩორბაში, 170

სამარა, 28

სამცხე, სამცხე-საათაბაგო, 36, 42, 61, 119, 125, 152

სანდამური, 73, 74

სარგის ჯაყელი, 36, 42

საფადი, 31, 51, 80, 89

საფრანგეთი, 14, 71, 135, 137, 230, 234, 236, 239-241, 243, 249, 250

საქართველო, 1, 4, 6-9, 16, 18, 20, 29, 34, 37, 53, 61, 62, 64, 65, 69, 74, 91-93, 102-108, 111-113, 118, 120, 123-126, 134, 136, 142, 152, 155, 156, 177, 182, 192, 200, 203, 216, 222, 235, 242, 250, 252, 257, 258-260

სელიმ I იაფუზი, 147-163, 165

სელიმ III, 239, 244, 252

სირია, 10, 31, 33, 34, 36, 37, 39-44, 47-49, 53, 55, 57-63, 72, 78-81, 85, 86, 89, 91, 92, 117, 119, 133, 149, 166, 167, 185, 187, 193, 194, 197, 198, 202, 210, 229, 246, 248

სისი, 78, 135

სომხეთი, 53, 77, 92

სოჰაჯი, 218, 259

სპარსეთი, 50, 136

სტამბული, 152, 153, 173, 175, 184, 195, 203, 205

სუდანი, 31, 192, 201, 219, 247, 248, 255,

258, 259

სულაიმან ალა ალ-ჰანაფი (სულაიმან ალა ანაფი, კნოტიშვილი), 20, 192, 201, 213, 217, 218, 253, 254, 258

სულაიმან ბეგი ალა, 195, 196

სულაიმან ქათხუდა, 192

სულაიმან ჩავეში, 176

სულაიმან ჯავიში, 180, 227

სულაიმან ჰალაბი, 240

სულეიმან I, 160

სულტანია, 58

ტ

ტავრის მთები, 31

ტაფუსი, 24, 25

ტანა, 70

ტაო, 156

ტარტუსი, 72, 76, 80, 82

ტაჰირ ფაშა, 243, 244, 248

ტონუსი, კ., 4, 202-206, 208-211, 256

ტრიპოლი (ტარაბლუსი), 31, 58, 73, 74, 79-83, 87, 91, 119, 149, 159

ტუდაუნი, 38

ტუკა, 38

ტულონი, 234, 241

ტუმან ბაი, 149-151

უ

უგედეი, 55

უზბეკი, 111

‘უკაიბია, 55

ალ-‘ურდი, 80, 247

‘უსმან ბეგ ალ-აშკარ ალ-იბრაჰიმი, 197

‘უსმან ბეგ ალ-ბარდისი, 214, 243, 244

‘უსმან ბეგ ალ-მურადი ატ-ტამბრუჯი, 197

‘უსმან ბეგ ამ-შარკავი, 199

‘უსმან ბეგ ჯირჯე, 179

‘უსმან ბეგი ('ალი ბეგის მსახური), 173, 192

‘უსმან სარიკჩი ფაშა ('ალი ბეგის მსახური), 192

‘უსმან სილაჰდარ ალა ('ალი ბეგის მსახ-ური), 187, 192

‘უსმან ქათხუდა ალ-კაზდალი, 170, 176, 180, 227, 255

‘უსმან ქათხუდა ალ-ჯურჯი, 168

უშუმ თანახი, 31

ფ

ფაიაუმი, 31

ფარვანა (მუ‘ინ ად-დინ სულაიმანი), 38-42

ფარსი, 41

ფატიმა კადინი, 225

ფახრ ად-დინ ჩარქასი, 28, 29

გოჩა ჯაფარიძე

ფერდინანდ II, 130
ფირი მეჰმედ ფაშა, 160

ქ

ქაიქავუს II, 38
ქარაი ალ-მანსური, 87
ქარაქი, 31, 35, 68
ქართლი, 62, 151, 152, 153, 258,
ქეთბულა, 35
ქეი-ხოსროვ II, 38
ქითბულა ალ-მანსური, 65, 70, 76, 77, 84
ქოსე დალი, 37
ქურჯი აშ-შამსი, 68, 89
ქუში, 31

ლ

ლაზა, 35, 50, 51, 79, 85, 87, 122, 150, 187,
236, 239
ლაზი ჰასან კაჰუდან-ფაშა, 189, 197-199,
205-207, 209
ლარბია, 31

ყ

ყაზანი, 47-57, 60, 61, 78, 79, 81, 105
ყვარყვარე III, 152
ყიზილ აჰმედ ოღლი (მირზა ბეგი), 152, 155,
156
ყუბილაი, 36

შ

შავიქარ (ან შუვაიქირ) კადინი, 227
შარკია, 31, 199
შაჯარ ად-დური, 29
აშ-შაფ'ი, 186, 215, 234
შაჰ ისმა'ილი, 135, 147
შაჰ რუხი, 119
შაჰინი, 21, 242
შენდი, 248
შინჯიკაშვილი ბასილ, 246

ჩ

ჩალდირანი, 147
ჩერქეზეთი, 157, 187, 235
ჩეხოსლოვაკია, 193
ჩოზან ნოინი, 62-64, 112, 113

ხ

ხაირ ბეგი, 148, 150, 151, 157-159
ხადირ (ან ხიდარ) ბ. აბუ ბაქრ ალ-მიჰრანი,
94, 97
ხადიჯა კადინი, 222, 223

ხალილ ბეგი (ხალილ ბეგ ქავსა), 186, 189,
190

ხალილ ეფენდი, 170
ხალილ ქაშიფ ალ-ჯურჯი, 168
ხან იუნისი, 150
ხებრონი, 31, 50, 79, 141, 150
ხლათი, 55
ხურშიდ ფაშა, 243, 244

ჯ

ჯაკმაკი, 6, 119, 120, 122-126, 143
ჯამალ ად-დინ მაჰმუდი, 123, 124, 127, 128
ჯანბირდი ალ-ლაზალი, 150, 156, 158, 159
ჯანიმ ალ-აშრაფი, 131
ჯანიმ ას-საიფი, 159
ჯირჯა, 196
ჯუბეილი, 48, 79

პ

პალაბი, 31, 35, 43, 44, 80, 84-87, 92, 133,
148, 149, 154, 157, 159
პამა, 159
პამზა ბეგი, 189
პამზა ჩორბაში, 170
პანა ნია, ნაპოლეონის ქართველი მამლუქი,
242, 243
პარრანი, 34
ჰასან ალა ბილფია, 172
ჰასან ბეგ ათ-თახტავი, 198
ჰასან ბეგ ალ-ჯიდდავი, 179, 189, 190, 191,
197, 206
ჰასან ფაშა, 199, 205, 206-208, 250
ჰასან ქათხუდა ალ-კაზდალი, 173, 176,
225, 227
ჰასან ჩავუში, 172, 173
ჰასანი, ნაპოლეონის ქართველი მამლუქი,
242, 246
ალ-ჰაჯ ბაჰადური, 86
ჰეთუმ II, 48, 50, 53, 54, 92
ჰელიოპოლისი, 240, 242
ჰიჯაზი, 64, 124, 128, 185, 245
ჰომსი, 70, 78, 149
ჰორმუზი, 133
ჰულაგუ, 34
ჰუსაინ ალა იბრიკჩი ფაშა ('ალი ბეგის
გარემოცვიდან), 193
ჰუსაინ ალა შანანი, 199
ჰუსაინ ბეგ აბუ იადაკი, 168